

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES

No. LXVII.

THE
TANTRASAMUCHCHAYA

OF

NÂRÂYANA

WITH THE COMMENTARY VIMARSINÎ OF SANKARA

EDITED BY

MAHÂMAHOPÂDHÛYÂYA

T. GANAPATI SÂSTRÎ

*Curator of the Department for the publication
of Sanskrit Manuscripts, Trivandrum.*

Part—I.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJAH OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

1919.

(All Rights Reserved.)

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ६७.

तन्त्रसमुच्चयः

श्रीनारायणप्रणीतः

शङ्करप्रणीतया विमर्शिन्याख्यया व्याख्यया समेतः

संस्कृतग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

महामहोपाध्यायेन

त. गणपतिशास्त्रिणा

संशोधितः ।

प्रथमः सम्पुटः ।

सं च

अनन्तशयने

महामहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

कोलम्बाब्दाः १०९५, क्रैस्ताब्दाः १९१९.

PREFACE.

The Tantrasamuchchaya is a collection of subjects dealing with the rituals of consecration, daily worship, festivals and other kindred matters of the deities in temples which are elaborately explained in the ancient original Tantric literature. It is now accepted as the highest authority in the Kerala countries on matters connected with the temple worship. But the work presents difficulties in the way of many who wish to study it; namely, copies of the work are rarely accessible, and the text, dealing as it does with recondite subjects stands in need of a commentary. To remove these difficulties, the work is now published along with a commentary.

The author of this work is called Nârâyana a member of the Jayantamangala N. Travancore (Chennassu manakkal) who lived in the Kali year 4529 corresponding to 1426 A. D., as is evident from the Sloka at the end of the work,

“कल्यब्देऽत्रतियत्सु नन्दनयनेऽम्भोधिसंख्येषु (४५२९) यः

संभूतो भृगुवीतहव्यमुनियुद्धमूले सवेदोन्वये ।

प्राहुर्यस्य जयन्तमङ्गलपदेऽहं धाम नारायणः

सोऽयं तन्त्रमिदं व्यधाद् बहुविधादुद्धृत्य तन्त्रार्णवात् ॥”

The commentary Vimarsini was written by Sankara who was the son of the author of the text as is clear from the Sloka,

“यस्य हि तन्नसमुच्चयरचनालोके समुत्थिता कीर्तिः ।

तत्पुत्रेण कृतेयं शङ्करनाम्ना विमार्शिनी व्याख्या ॥”

The work consists of 12 Patalas of which the first six are now given to the public as the first part, and the other six Patalas will also be published ere long as the second part.

The edition of the text is based on the following manuscripts:—

1. (क) Obtained from the Palace Library.
2. (ख) Lent by Mr. Kailasapuram Govinda Pisharoti.
3. (ग) Do. Mr. Krishnan Tantri, Thazhamatt Matham.
4. (घ) Do. Mr. Sivan Potti, Munchira.

The commentary is based on the following manuscripts:—

1. (क) Obtained from the Palace Library, running up to the 10th Patala.
2. (ख) Lent by Mr. Chitran, Numburi Vezhaparambu.
3. (ग) Do. Mr. Rudran Numburi, Kalpakas-
seri, incomplete.
4. (घ) Do. Mr. Sri Suryan Bhattatiri, Kalati-
mana.
5. (ङ) Do. Do.
6. (च) Do. Mr. Krishnan Tantri, Thazhaman
Matham.

All the above manuscripts are in Malayalam characters on palm-leaves.

Trivandrum,
29th November 1919. }

T. GANAPATI SÂSTRÎ.

निवेदना ।

तन्त्रसमुच्चयो नाम पुरातनतन्त्राकरग्रन्थेषु वितत्योपदिष्टानां देव-
ताप्रतिष्ठापूजोत्सवादिविधीनां सारसंग्रहात्मा ग्रन्थः । स केरलदेशे देवा-
लयेषु कर्मणामनुष्ठाने मुख्यं प्रमाणं गण्यते । किन्तु तं ग्रन्थमधिजिगांस-
माना अप्यध्येतुम् आदर्शदौर्लभ्याद्, निसर्गप्रौढतया व्याख्यासापेक्षत्वाच्च
सौकर्यं बहवो न लभन्त इति तत्सम्पत्तये व्याख्यानसनाथः स इदानीं मुद्र-
यितुमारब्धः ।

अस्य प्रणेता नारायणः केरलीयवञ्चिमण्डलान्तर्गते जयन्तमङ्ग-
लाख्ये (चेन्नस् मनक्कळ्) भवने अभिजातः ४५२९ तमे कल्यब्दे (१४२६
तमक्रैस्ताब्दसमे) स्थितः । यदाह ग्रन्थान्ते —

“कल्यब्देष्वतियत्सु नन्दनयनेष्वम्भोधिसंख्येषु (४५२९) यः

सम्भूतो भृगुवीतहव्यमुनियुङ्मूले सवेदोन्वये ।

प्राहुर्यस्य जयन्तमङ्गलपदेद्धं धाम नारायणः

सोऽयं तन्त्रमिदं व्यधाद् बहुविधादुद्धृत्य तन्त्रार्णवात् ॥” इति ।

व्याख्यानस्य तु विमर्शिनीनाम्नः कर्ता शङ्करो नाम मूलकारस्यैव
सूनुः । यदाह —

“यस्य हि तन्त्रसमुच्चयरचनाल्लोके समुत्थिता कीर्त्तिः ।

तत्पुत्रेण कृतेयं शङ्करनाम्ना विमर्शिनी व्याख्या ॥”

तस्यैष द्वादशपटलात्मकस्य पूर्वपटलपट्करूपः प्रथमः सम्पुट इदानीं
प्रकाश्यते, द्वितीयस्तूत्तरपटलपट्करूपः प्राकाश्यमचिरादेष्यति ।

एतद्ग्रन्थसंशोधनाधारास्तावत् —

१. क.संज्ञः राजकीयग्रन्थशालायाः,
२. ख.संज्ञः कैलासपुरगोविन्दपिषारोटेः,
३. ग.संज्ञः तालमण्मठीयस्य श्रीकृष्णतन्त्रिणः,
४. घ.संज्ञः (मुञ्चिर) शिवन्पोत्तिसम्बन्धी,

इति चत्वारः । व्याख्यादर्शास्तु —

१. क.संज्ञः राजकीयग्रन्थशालीयः दशमपटलान्तः,
२. ख.संज्ञः (वेलप्परम्बु) श्रीचित्रनम्बूरिणः,
३. ग.संज्ञः असमग्रः (कल्पकश्शेरि) श्रीरुद्रनम्बूरिणः,
४. घ.संज्ञः (कालटिमन) श्रीसूर्यभट्टतिरिसम्बन्धी,
५. ङ.संज्ञः तथा तथा,
६. च.संज्ञः (तालमण्) श्रीकृष्णतन्त्रिणः

इति षड् भवन्ति ।

अनन्तशयनम् .

त. गणपतिशास्त्री.

विषयानुक्रमणी ।

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
प्रथमः पटलः ।		अष्ट्रेष्टकादिन्यासविधिः तद्दो-	
इष्टदेवतावन्दनम्	१	मप्रकारश्च	२७, २८
ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञा	३	अष्ट्रेष्टकास्थापनम्	२९
चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य देवता- नियमादिकम्	४	गर्भावटसंस्कारः	३०
गुरुवरणम्	४	गर्भन्यासविधिः	३१-४१
गुरुलक्षणम्	५	प्रासादमन्त्रविम्बरचनाभ्यनुज्ञा तत्प्रकारश्च	४१
गुरुमूर्तिपानां वरणविधिः	५-९	विम्बरचनात् पूर्वगतः क्रिया- कलापः	४२
मूर्तिपलक्षणं तत्सङ्ख्या च	१०	विम्बाद्यर्थे शिलाकल्पनम्	४३
गुरुमूर्तिपानां कृत्यम्	११	शिलालक्षणम्	४४
सामान्येन प्रतिष्ठास्थाननिर्देशः	११	वज्र्या शिला	४५
विष्णवादीनां स्थाननियमः	१२	शिलाभेदाः	४६
उत्तमादिभूभेदानां लक्षणम्	१२	शिलापरिग्रहः	४७
भूमेर्वर्जनीया दोषाः	१३	स्वप्रदर्शनम्	४८
ब्राह्मणाद्यधिकारिभेदेन भूमि- लक्षणम्	१४	गृहीतया शिलया विम्बपीठादि- करणप्रकारः	४९
सर्वैर्वर्जनीया भूमिः	१५	प्रथमपटलोपसंहारः	५०
भूपरीक्षणरीतिः	१६	द्वितीयः पटलः ।	
सुपद्मादिभूभेदानां लक्षणम्	१६-१८	प्रासादभेदाः	५१
भूपरिग्रहविधानम्	१९	तेषां प्रत्यक्प्राग्वदनक्रमेण कल्प- नीयत्वे विषयविभागः	५२
तत्तन्मूर्तिभेदेन भूसंस्करणप्रकारः	२०	योन्यादीनां स्वरूपकथनम्	५३
वास्तुपूजा	२१	अष्टानां योनीनां नामानि तत्फलं च	५४
तत्र ब्रह्मपूजा तन्मन्त्रश्च	२२	आयाधिक्यस्य वैशिष्ट्यम्	५५
द्वात्रिंशद्वास्तुदेवतानां स्थाननिर्देशो नामकथनं च	२३	वास्तुवयांसि	५६
मूर्तिभेदेन वास्तुदेवतानां स्थान- भेदः	२४	प्रासादोन्नतिनियमः	५७
बहिष्ठा देवताः	२५	स्तम्भाधिष्ठानयोरुन्नतिनियमः	५८
वास्तुदेवतानां बलिदानक्रमः	२६	तत्रौचित्यवशान्न्यूनातिरेकभाव- कल्पनम्	५९
बलिदानप्रकारः	२७	स्तम्भानां विस्तारः	६०
प्राकारमध्यदेशरक्षा	२८	उपपीठकृप्तिः	६१
निधिकलङ्गादिस्थापनं गर्तस्य दाढ्यापादनं च	२८-२९		

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
पद्मानाम्नोऽवयवस्य कृप्तिः	५३	अल्पगेहे वेदिकादिकल्पनायां	
अधिष्ठानकृप्तिः	५४	विशेषः	७७
पक्षान्तरेणापि तत्कृप्तिः	५५	तत्रोत्तराणां कल्पनम्	७७
अधिष्ठानान्तरयोर्विशेषः	५५	रूपोत्तरे वाजनविन्यासः	७८
अधिष्ठानावयवानां निर्गमः	५६	फलकाप्रस्तरेणाच्छादनक्रमः	७७
गर्भभित्त्यादीनां कल्पनम्	५७	पक्षान्तरेण शिलादिभिराच्छा-	
तत्र गर्भगृहस्थ विभागः	५७	दनक्रमः	७९
भित्तिलक्षणम्	५८	शिखरनिर्माणविधिः	८०
पक्षान्तरेण गर्भगृहादीनां -		नीप्रफलकादयः	७७
विभागः	५९	लुणानामुपरिगतोऽवयवः	८१
प्रणालक्षणम्	५९, ६०	पक्षान्तरेण कच्चिदल्पप्रासादे	
कुञ्चस्तम्भस्थापने नियमः	६१	अधिष्ठानादीनां माननियमः	७७
साम्भानामाकृतिभेदाः	६१	तत्र प्रस्तरस्थ विभागः	८२
स्तम्भावयवभूतानामोमादीनां		एकतलादिप्रासादानां मान-	
लक्षणम्	६२, ६३	नियमः तत्रोच्चित्त्वेन न्यू-	
द्वारकल्पनम्	६४	नातिरेकभावकल्पने च	८३
द्वारोत्सेधविस्तारौ	६५	तलान्तरविधानप्रकारः	८४
लिङ्गं स्थाप्ये तयोर्विशेषः	६५	प्रीवालक्षणम्	७७
स्तम्भवशादपि द्वारभेदकल्पनम्	६६	प्रीवायां प्रस्तरकल्पनम्	८५
द्वारान्छिद्यंशस्य विनियोगः	६७	द्वितीयं तले कल्पनीया भूषण-	
कवाटलक्षणम्	६७	विशेषाः	८६
कवाटभूषणानि	६८	मध्यमशिखराणां कृप्तिः	८७
सोपानलक्षणम्	६९	जात्यादिमहाप्रासादानां कृप्तिः	७७
अन्यस्य घनद्वारत्रयस्य		छन्दादिप्रासादत्रयस्य मान-	
लक्षणम्	६९	नियमः	८८
तोरणलक्षणम्	७०	आभासप्रासादेषु प्रतितलं प्रा-	
प्रत्युत्तरान्तः कल्पनीयाया भित्ते-		सादानां भेदः जात्यादीनां	
लक्षणम्	७१	मानभेदेन भेदप्रकटनं च	८९
वेदिकालक्षणम्	७२	वृत्तप्रासादस्य कृप्तिः	९०
भित्तिभूषणानि	७३	चतुरश्रदीर्घप्रासादस्य कृप्तिः	७७
भित्त्यलङ्काराणां विभागः	७४	हस्तपृष्ठप्रासादस्य कृप्तिः	९१
कूटादीनां लक्षणम्	७५	वृत्तायतप्रासादस्य कृप्तिः	७७
पञ्जरजालकयोलक्षणम्	७५	षट्कोणप्रासादस्य कृप्तिः	७७
कुम्भलताख्योऽलङ्कारविशेषः	७६	अष्टाश्रप्रासादस्य कृप्तिः	९२

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
चतुरश्रादिप्रासादानां नाम- कथनम्	९२	किरीटलक्षणम्	११६
मुखमण्डपलक्षणम्	९३	दुर्गामुद्दिश्य दशतालविधाने विशेषकल्पनम्	११६, ११७
पञ्चानां प्राकाराणां विभागः	९३	दशतालबिम्बस्य विस्तारः	११८, ११९
दण्डलक्षणं मुखायामनियमश्च	,	गणपतिमुद्दिश्य पञ्चतालस्थितिः	१२०
प्राकारान् प्रति दण्डावधिः	९४	तत्तन्मूर्तानां तत्तदुचितालङ्कारा- दिकल्पनविधिः	१२१
पूजामण्डपविधानम्	९५	पदाधस्तनपद्मलक्षणम्	१२२
अन्तहाराविषु दण्डावसाननि- यमः	९६	नाललक्षणम्	१२३
अन्तहाराकृतिः	९६	लिङ्गलक्षणम्	१२४
सभालक्षणम्	९७	गर्भगृहादिप्रमाणेनापि लिङ्ग- विधानम्	१२५
पादसूत्राख्यायाः सभाया विशेषः	९७	लिङ्गविभागकृतिः	१२५
बलिपीठकृतिः	९८	लिङ्गविस्तारकृतिः तन्मध्यस्थि- तयवलक्षणं, पूर्वोक्तशेषत्वेन	१२६
बलिपीठलक्षणम्	९८-१००	लिङ्गविस्तृत्यन्तरं च	१२६
बलिपीठविभागकृतिः	१०१	उक्तविधिना कल्पितायाः शि- लायाश्चतुरश्रादिरूपेण त्रैवि- ध्यकल्पनम्	१२७
पक्षान्तरेण बलिपीठलक्षणम्	१०२	तत्करणविधिः	१२८
मन्त्रबिम्बस्य दैर्घ्यकृतिः	१०२	शिरोवर्तनविधिः	१२९
कल्पितदैर्घ्यस्य मन्त्रबिम्बस्य प्रस्तारे विभागकृतिः	१०३	पक्षान्तरेण शिरोवर्तनप्रकारः	१२९
बिम्बप्रस्तारे इतिकर्तव्यता	१०४	तत्र वर्णवशाद् भेदः	१३०
नवतालकल्पनीयस्याष्टोत्तर- शाताङ्गलस्य बिम्बस्य वि- भागकृतिः	१०४	लक्षणोद्धारः	१३०
विभक्तेषु बिम्बसन्धिषु सूत्रा- स्फालनक्रमः	१०५	मणिरेखापार्श्वरेखयोर्लक्षणम्	१३१
मुखाविभागः	१०५	बिम्बस्य लिङ्गस्य च पीठ- लक्षणम्	१३१
नेत्रलक्षणम्	१०६	तत्र शिबलिङ्गपीठस्य कृतिः	१३२
चिल्लीलक्षणं कर्णलक्षणं च	१०६	पीठोपरिगतांशस्य विभागः	१३३
ओष्ठादीनां लक्षणम्	१०७	बिम्बविषये नपुंसकशिलाल- क्षणम्	१३४
कण्ठचिबुक्याद्यवयवानां तद- न्तरालानां च मान तद्वि- न्यासरीतिश्च	१०८-११४	लिङ्गविषये तल्लक्षणम्	१३५
मुकुटलक्षणम्	११५	बिम्बविषये कौतुकलक्षणम्	१३६
		लिङ्गविषये कर्मबिम्बमानम्	१३६

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
निष्कमणार्थमल्पगोहाल्पविम्बयोः		तत्र प्रासादशोधनं तद्द्रव्याणि	
प्रमाणम्	१३६	शोधनमन्त्राश्च	१५४, १५५
द्वितीयपटलोपसंहारः	"	शोधनोपयुक्ताया मुष्टेर्लक्षणम्	१५६
तृतीयः पटलः ।		तत्तद्देवतानामस्त्रमन्त्राः शोध-	
अङ्कुरारोपणस्य कालः स्थलं च	१३७	नक्रियाशेषश्च	१५७
तत्र पालिकासादनविधिः	"	राक्षोग्रहोमविधिः	१५८
बीजसादनविधिः	१३८	वास्तुहोमविधिः	१५९
तत्तद्बीजेष्वर्चया देवताः	१३९	होमानन्तरकर्तव्यं बलिदानम्	१६०
बीजबापविधिः	"	बल्यनन्तरभावि प्रासादोक्षणं	
वापानन्तरकृत्यम्	"	प्रासादरक्षा च	१६१
वापानन्तरदिनकृत्यम्	१४०	बिम्बशुद्धिकलशपूजनप्रकारः	"
तत्तन्मूर्तिषु विहितानि बीजानि		शुद्धिकलशेषु पूरणीयानि द्रव्या-	
वापमन्त्राश्च	१४१	णि तत्पूरणक्रमश्च	१६२-१६५
वापाङ्गबलिदेवताः	१४२	ततः उक्तविधिना द्रव्याण्यापूर्य	
बलिद्रव्याणि	१४३, १४४	पूजितानां कलशानामधि-	
अधिवासकर्मणि बीजाङ्कुराणां		वासनप्रकारस्तृतीयपटलोप-	
विनियोगः	१४५	संहारश्च	१६६
सामान्येन ध्वजस्थापनस्य		चतुर्थः पटलः ।	
कर्तव्यता	१४६	अधिवासमण्डपशोधनम्	१६७
प्रतिमापरिग्रहोऽधिवासक्रिया-		तत्तन्मूर्तिभेदेन मण्डपे स्था-	
क्रमश्च	"	प्यास्तोरणा ध्वजाश्च	१६८
नेत्रोल्लेखनं तन्मन्त्राश्च	१४७	तेषां स्थापनप्रकारस्तन्मन्त्राश्च	१६९
पुनः परिगृहीतस्य बिम्बस्य		तोरणेषु ध्वजेषु चावाह्या देव-	
शोधनप्रकारस्तन्मन्त्रास्त-		ताः तासां बलिदानं द्वार-	
द्रव्याणि च	१४८	घटार्चनं च	१७०, १७१
समनन्तरकर्तव्यस्य नीराज-		द्वाःस्थपूजनं द्वारकुम्भेषु न्य-	
नस्य कालः	१४९	सनीयानि द्रव्याणि द्वारपा-	
अक्षतहोमः	१५०	रुनामकथनं च	१७२
कौतुकबन्धनम्	"	पुनर्मण्डपशोधनक्रियाशेषः	१७३
तस्यैतिकर्तव्यता तदुपयुक्ताः		कुम्भेशस्य कर्कर्याश्च पूजा-	
प्रार्थनामन्त्राश्च	१५१	विधिः	१७४-१७६
जलाधिवासनक्रिया	१५२	अभिजननप्रकारः	१७७-१७९
प्रासादपरिग्रहविधानम्	१५३		

विषयः.	पृष्ठम्.
जनितस्याग्नेस्तत्तन्मूर्तिविषये करणीयं संस्करणं तत्प्रका- रश्च	१८०
संस्कारहोममन्त्रास्तत्क्रिया- शेषश्च	१८१
शय्याकल्पनं तत्परिपाटी च शय्याधिष्ठात्रीणां देवतानां नि- द्राकुम्भादीनां चार्चनं त- न्मन्त्राश्च	१८२
कौमारशय्याकल्पने विशेष- स्तत्कुम्भार्चनं च	१८४
उपहारस्थापनम्	१८५
मण्डपालङ्करणसाधनम् अष्ट- मङ्गलानां विवेचनं च	१८६
जलाधिवासितस्य विम्बस्यान- यनाङ्गभूतः क्रियाकलापः	१८७
विम्बशोधनं तन्मन्त्राश्च	१८८
नेत्रोन्मालनकालः	१८९
नेत्रोल्लेखनविधिः	१९०
विम्बशुद्धिस्नानादिप्रकारः	१९१-१९२
विम्बस्य मण्डपान्तरानयनं तन्मन्त्राश्च	२००
विम्बस्य शय्यारोपणं तदुप- युक्ता मन्त्राश्च	२०१
चतुर्थपटलोपसंहारः	२०२
पञ्चमः पटलः ।	
विम्बादीनामाधिवासाङ्गभूतः क्रियाकलापः	२०३
तत्र सकलीकरणादिषु नाडीशोधनम्	२०४
रेशकादिना प्राणायामविशेषः रेशकादेरभिसन्धिश्च	२०५

विषयः.	पृष्ठम्.
आत्मशुद्धिः शोषणादिष्विति- कर्तव्यता च	२०६, २०७
लिपिभावना	२०८
लिपिन्यासः	२०९
लिपिन्यासानन्तरं क्रियमाणं प्राणायामादिकम्	२१०
ध्यानाधिवासविधिः	"
तत्क्रियाकलापः	२११
मन्त्रप्राणायामादीनां कृतिः	२१२
संहारक्रमेण पञ्चतत्त्वोद्धारः	२१३
मनस्तत्त्वादीनां संहारविधिः	२१४, २१५
शोषणादीनां क्रमभेदः	२१६
शक्तिभावनादिकम्	२१७-२१९
अथ तत्त्वावाहनं शिवे षट्- त्रिंशत्संख्यानां तत्त्वानां नामानि च	२२०
तन्मात्रादिगणाः	२२१
तत्त्वानां बीजानि	२२२
तत्तन्मूर्तिषु निर्दिष्टानि तत्त्वानि	२२३
तत्त्वन्यासः	२२४
मन्त्रावाहनम्	२२५
षडध्वानः	"
तत्र कलाध्वा	"
तत्त्वाध्वा	२२६
भुवनाध्वा	"
वर्णाध्वा	२२७
पदाध्वा	२२७, २२८
मन्त्राध्वा	२२९
कलान्यसनम्	२३०
मूर्तिन्यसनं तन्मन्त्राश्च	२३१
षडध्वनामन्ते न्यसनीयानि दशाङ्गादीनि	"
मण्डलपूजा चक्रपूजा च	२३२-२३४

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
पीठमपुंसकशिलयोरधिवास- विधिः	२३५, २३६	सर्वेषु देवेषु रत्नन्यासान्तरं भावी क्रियावशात्	२६०
तत्सर्वहोमः शिवे प्रतिष्ठाहोमश्च	२३७	बिम्बस्य प्रासादप्रापणविधिः	२६१
अधिवासहोमविभागः	२३८	प्रतिष्ठाङ्गभूतः क्रियाकपालः	२६२, २६३
तत्तन्मूर्तिविषये कुण्डानां नियमः	"	अवस्थावाहनमन्त्रोद्धारः	२६४
अग्निविहरणं तन्मन्त्राश्च	"	प्रतिष्ठामन्त्राः शिवप्रतिष्ठागतः क्रियाविशेषश्च	२६५
अग्निविहरणानन्तरकृत्यम्	२३९	सामान्येन क्रियाशेषः शिवे विशेषश्च	२६६
सर्वहोमसामान्यविधिः	२४०	अथाष्टबन्धस्थापनप्रकारः	२६७
तत्तन्मूर्तिविषये होमेषु विशेषः, समिद्धेद्मन्त्रभेदद्रव्यभेदादि- कं च	२४०-२४४	मन्त्राभिमर्शनादिकम्	२६८
पञ्चहोमपक्षे विकल्पः	२४५	तत्र स्थूलावाहनं स्तोत्रावाहनं तन्मन्त्राश्च	२६९, २७०
सामान्येन क्रियाशेषः	"	उपस्थानं तन्मन्त्राश्च	२७१
शान्तिहोमविधिः	"	पुनर्मन्त्रावाहनं देवस्वोपहारदा- नादि च	२७२
पीठमपुंसकशिलयोरधिवासहोमः रत्नविन्यासाद्यर्थं होमशेषस- म्पातस्वीकरणं च	२४६	द्वाःस्थादिबलिः	२७३
गुहे विशेषः	२४७	देवे स्पृष्ट्वा जप्या मन्त्राः	२७४
तत्काञ्चनहृत्पथश्रुपाक- विध्यादिः	"	चिद्बिम्बादीनामैक्यभावना	२७५
पुनर्मण्डपे तत्तद्दिग्देवताभ्यां व- लिदानं तन्मन्त्राश्च	२४८	नित्यपूजार्थं क्षेत्रधनादिकल्पनं गुरुमूर्तिपादीनां दक्षिणा च	२७६
सर्वत्र देवेषु क्रियाशेषः तत्तद्बल- न्यासद्रव्यगणरक्षा च	२४९	प्रकारान्तरेण दक्षिणाकल्पाभिः प्रतिष्ठाकृत्यशेषश्च	२७७
तत्राग्निशेषनयनविधिः पञ्चमपट- लोपसंहारश्च	२५०	परिवारप्रतिष्ठा	२७८
		तत्र द्विकपालपीठिकाप्रतिष्ठा	२७८, २७९
		मातृणां निर्माल्यधारिणश्च प्रतिष्ठा	२८०
षष्ठः पटलः ।		विष्णवादौ निर्माल्यधारिणां नामानि	२८१
प्रासादपूजा तदुपशुक्तो बलिमन्त्रश्च	२५१	महाबलिपीठप्रतिष्ठा	२८२-२८५
रत्नन्यासादिविधिः	२५२-२५७	ध्वजप्रतिष्ठा	२८६-२९२
पीठस्थापनम्	२५८	षष्ठपटलोपसंहारः	२९३
विष्णौ करणीयानि परिहोमादीनि	२५९		

॥ श्रीः ॥

नारायणप्रणीतः

तन्त्रसमुच्चयः

शङ्करप्रणीतया विमर्शिन्याख्यया व्याख्यया समेतः ।

श्रीमत् षड्गुणसंभृतं वपुरधिष्ठायानुगृह्णाति यः
श्रद्धाभक्तिपवित्रितोपहरणैः स्वारम्भभूतात्मकैः ।
पूर्णानन्दरसानुभूरपि सदा सन्तर्पितो यज्वन-
स्तं देवं निगमागमाद्यधिगतं नित्यं समाराध्नुयाम् ॥ १ ॥

हरीशेशहरिस्कन्ददुर्गार्यगणपात्मना ।

मूर्तिभेदेन पूज्याय नमोऽस्तु परमात्मने ॥

अथ खलु नारायणाख्यः परमपुरुषः स्वस्वागमेषु पृथक् पृथगवस्थितं तन्त्रं तत्कर्तृणां युगपदेवावगमनायैकत्रैव समुच्चिचीषया तन्त्रसमुच्चयाख्यं ग्रन्थं कर्तुकामः प्रथमतस्तदविज्ञेन परिसमाप्त्यादिप्रयोजनाय स्वबुद्धाववस्थितानां सप्तानामपि देवतानां कारणात्मिकां परदेवतामुद्दिश्य स्वस्यैव तदाराधनस्य परमपुरुषार्थत्वं मन्यमानो विषयादिकमप्यर्थात् सूचयन् 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इति प्रसिद्धस्याशीर्वादस्य ग्रन्थारम्भयोग्यत्वादाशिषं प्रयुङ्क्ते—श्रीमदित्यादिना । तं देवं नित्यं समाराध्नुयामिति सम्बन्धः । देवो द्योतनात्मकः परमात्मा । तच्छब्दस्य यो यज्वनोऽनुगृह्णाति, तमिति पूर्ववाक्येन सम्बन्धः । नित्यं नैरन्तर्ययुक्तं यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणम् । समाराधनं समीचीना पूजा । पूजायाः सम्यक्त्वं नामात्मद्रव्यदेवतानामैक्यम् । तदिह प्रार्थनीयमित्याशिषोऽर्थवत्त्वम् । ननु केन प्रमाणेन देवस्यास्तित्वं

१. 'स्मा । यो' ग. पाठः.

कल्प्यत इत्यत्राह—निगमागमाद्यधिगतमिति । निगम्यन्ते स्थिरीक्रियन्तेऽर्था ए-
भिरिति निगमा वेदाः । आगमा विष्णुसंहितादयः । आदिशब्देन पुराणादय
उक्ताः । तेषु निगमागमपुराणादिषु, व्याप्तमित्यर्थः । आराधनफलमनुवादरूपेणा-
ह—यो यज्वनोऽनुगृह्णातीति । यज्वनः यष्टृन् । ‘यज्वा तु विधिनेष्टवानि’त्य-
मरः । ईश्वरस्यानुग्रहो नाम साधकं प्रति स्वतादात्म्यपर्यन्ता प्रीतिः । तथाहि विष्णु-
संहितायां—“भक्त्यैव परया तुष्टो देवदेवः स योगिनाम् । पूजाद्यनुग्रहा-
यादौ रूपं भेजे चतुर्भुजम् ॥” इति । ननु कथंभूतोऽनुगृह्णातीत्यत्राह—स-
न्तर्पित इति । यज्वभिरिति शेषः । सन्तर्पितः सम्यक् प्रसादितः । ननु केन
द्रव्येण प्रसादित इत्यत्राह—श्रद्धाभक्तिपवित्रितोपहरणैरिति । श्रद्धा विश्वासः,
भक्तिः स्नेहः विश्वासात्मको मानसो विकारः, ताभ्यां श्रद्धाभक्तिभ्यां पवित्रि-
तैर्देवोपयोगयोग्यत्वं प्राप्तैरुपहरणैर्गन्धादिभिः । तेषामुपहरणानां स्वरूपमाह—
स्वारम्भभूतात्मकैरिति । स्वस्य साधकस्यारम्भकाणि संभूतिकारणानि भूतानि
पृथिव्यादीनि स्वरूपं येषामुपहरणानां ते तथोक्ताः । तत्र पृथिव्येव गन्धः,
आकाश एव पुष्पं, वायुरेव धूपः, तेज एव दीपः, अप एव जलं निवेद्यं
च । इति विभागः । ननु तैरुपहरणैः सन्तर्पितोऽपि कथमनुगृह्णातीत्यत्राह—
षड्गुणसंभृतं वपुरधिष्ठायेति । षड्भिर्गुणैः संभृतं षड्गुणसंभृतम् । गुणाः सर्वज्ञता-
दयः । “ज्ञानसन्तोषनित्यत्वस्वातन्त्र्याविघ्नवैभवैः । हृदयादिगुणैर्युक्तः सकलोऽनु-
ग्रहादिकृत् ॥” इत्यादिभिर्गुणानां षडङ्गत्वेनागमेषु प्रसिद्धत्वात् । तैः षड्भिर्गुणैः
संभृतं संगृहीतम् । वपुः विग्रहम् । अधिष्ठाय आश्रित्य । तच्च वपुः श्रीमच्च अंति-
शयेन कान्तिमत्, नास्मदादिशरीरवज्जडमित्यर्थः । ननु कथं सर्वकारणभूतस्य
देवस्य परिच्छिन्नैरुपहरणैस्तृप्तिरित्यत्राह—सदा पूर्णानन्दरसानुभूरपीति ।
पूर्णोऽखण्डः आनन्दमयो रसः आनन्दरसः, पूर्णमानन्दरसमनुभवतीति पूर्णा-
नन्दरसानुभूः सदेत्यनेन पूर्णानन्दरसानुभवस्य नैरन्तर्यमुच्यते । अपिशब्दो
विरोधे । सदा पूर्णानन्दरसानुभूरपि कदाचिद्यज्वभिर्देतैरुपहरैः सन्तर्पि-
तस्ताननुगृह्णातीति परमेश्वरस्वभावस्यापरिमेयत्वं द्योत्यते । अत्रादौ श्रीमदिति
श्रीशब्दप्रयोगेणैवास्मिन् ग्रन्थे सर्वमङ्गलानां सन्दोहो भवतीत्यपि ग्रन्थकृता

१. ‘तं गुणाः’ ग. पाठः. २. ‘ति । कदाचिद्यज्वभिर्दपूर्णां’ क. ख. पाठः.
३. ‘त्वि’ ग. पाठः.

गुरुदिवाकरभद्रकटाक्षरुक्-
स्फुरितहृत्कमलोदरसंभृतम् ।
लिखितयाम्यथ तन्त्रसमुच्चयं
गुणनिकाविधिसाधनसिद्धये ॥ २ ॥
श्रीशेशशहरिसुम्भजिदाम्बिकेय-
विघ्नेशभूतपतिनामविभिन्नभूमनः ।

विवक्षितम् । देवमाराधन्यामित्यनेन वाक्येन देवाराधनप्रतिपादनस्य ग्रन्थस्य विषय इति सूचितम् । अनुगृह्णातीति पदेन देवानुग्रह एवात्र प्रयोजनामित्यपि सूचितम् । यज्वन इति पदेनाधिकारिणः सूचिताः । सम्बन्धश्च प्रतिपादकस्य ग्रन्थस्य प्रतिपादकस्य तन्त्रस्य चाभिधानाभिधेयभावः सूचितः ॥ १ ॥

एवमाशीर्वादरूपमङ्गलाचरणं कृत्वा गुरुस्मरणपूर्वकं ग्रन्थमारभते — गुरुदिवाकरेति । अथ गुणनिकाविधिसाधनसिद्धये तन्त्रसमुच्चयं लिखितयामि । अथेत्याशीर्वचनानन्तरम् । सकृद् गृहीताया विद्यायाः पुनरभ्यासो गुणनिका, गुणनिकैव विधिर्गुणनिकाविधिः, विधिः करणं, तस्य साधनसिद्धये साधनपरिग्रहाय । तन्त्रसमुच्चयं तन्त्राणां समुच्चयरूपत्वात् तन्नामकं ग्रन्थम् । लिखितयामि लिखितं करोमि, पुस्तकस्थं करोमि । ननु कथंभूतं तन्त्रसमुच्चयमित्यत्राह — गुरुदिवाकरभद्रकटाक्षरुक्स्फुरितहृत्कमलोदरसंभृतमिति । गुरुरेव दिवाकरो गुरुदिवाकरः सूर्यः तस्य भद्राः प्रसादयुक्ताः कटाक्षा एव रुचो रश्मयस्तैः स्फुरितस्य विकसितस्य हृदयकमलस्योदरेऽन्तर्भागे संभृतं संगृहीतम् । यथा दिवाकररश्मिभिः कमलानि विकसन्ति, तथा गुरोः प्रसादयुक्तैः कटाक्षरश्मिभिर्हृदयकमलस्य विकासनं सञ्जातमिति रूपकालङ्कारच्छलेन स्वगुरोर्दिवाकरनामत्वमपि सूचितम् ॥ २ ॥

अथ चिकीर्षितग्रन्थस्य देवतानियमादिकमाह — श्रीशेशेति । श्रीशेशशेशहरिसुम्भजिदाम्बिकेयविघ्नेशभूतपतिनामविभिन्नभूमनः, श्रीशो विष्णुः, ईशः शिवः, शेशहरिः शिवनारायणः, सुम्भजिद् दुर्गा, आम्बिकेयः स्कन्दः,

१. 'स्य प्र', २. 'दम' ग. पाठः. ३. का' ख. पाठः. ४. 'रोर्दिवाकरभद्रस्य कटाक्षस्य रश्मिभिः स्फु' ग. पाठः.

वक्ष्ये परस्य पुरुषस्य समानरूप-
 मर्चाविधिं सह पृथक् च विशेषयुक्तम् ॥ ३ ॥
 वर्णाश्रमाधिकृतकर्मरतस्तदुक्त-
 न्यायात्तवित्तनिचयः परमस्य पुंसः ।
 नित्यार्चनादिविधये प्रतिमाप्रतिष्ठा-
 कर्मोन्मना गुरुवरं प्रथमं वृणीत ॥ ४ ॥
 विप्रः कुलीनः कृतसंस्क्रियौघः
 स्वधीतवेदागमतत्त्ववेत्ता ।

विश्वेशो गणपतिः, भूतपतिः शास्ता, एतैर्नामभिरेव विभिन्नं विशेषतः पृथ-
 ग्भूतं भूमा महत्त्वं यस्य तस्य । परस्य पुरुषस्य परमात्मनः अर्चाविधिं पूजा-
 विधानं वक्ष्ये । अर्चाविधिमित्यनेन भूपरिग्रहादि तीर्थस्नानपर्यन्तं कर्म विव-
 क्ष्यते । तत्र समानरूपम् एकप्रकारेण स्थितम् अर्चाविधिम् । सह एकरूप-
 त्वेन । विशेषयुक्तं विशेषसाहितम् । पृथक् च विभागेन ॥ ३ ॥

कर्तृनियमं वदन् गुरुवरणं प्रस्तौति — वर्णाश्रमेति । वर्णाश्रमा-
 धिकृतकर्मरतः ब्राह्मणादिवर्णानां ब्रह्मचर्याद्याश्रमाणामधिकृतेषु विहितेषु
 कर्मसु रतः नित्योद्युक्तः । तदुक्तन्यायात्तवित्तनिचयः । तेषामुक्तेन न्यायेन
 ब्राह्मणानां याजनाध्यापनप्रतिग्रहैः, क्षत्रियाणां परिपालनादिभिः, वैश्यानां
 कृष्यादिभिः, शूद्राणां त्रैवर्णिकशुश्रूषणेन इत्यादिन्यायेनात्तेन परिगृहीतेन
 वित्तनिचयेन धनसमुदायेन युक्तः । स्वाभीष्टदेवतात्मकस्य परमस्य पुंसः ।
 नित्यार्चनादिविधये नित्यपूजोत्सवादिविधानाय । प्रतिमाप्रतिष्ठाकर्मोन्मनाः
 प्रतिमायाः प्रतिष्ठाकर्मण्युद्युक्तचेताः कर्ता । प्रथममादौ । गुरुवरं गुरुश्रेष्ठं
 वृणीत ॥ ४ ॥

गुरुलक्षणमाह — विप्र इति । विप्रो गुरुरस्तु ब्राह्मणो गुरुर्भवतु ।
 सर्ववर्णेषु मध्ये ब्राह्मणस्यैव प्रतिष्ठादिकर्मण्यधिकार इत्यर्थः । तेषु मध्ये
 कुलीनः विशिष्टकुले जातः । तेष्वपि मध्ये कृतसंस्क्रियौघः संस्क्रियाः गर्भा-
 धानाद्यग्न्याधानान्तिमौः क्रियाः, तासामोघः समूहः, स कृतो यस्य स तथो-

वर्णाश्रमाचारपरोऽधिदीक्षो

दक्षस्तपस्वी गुरुरास्तिकोऽस्तु ॥ ५ ॥

स्नात्वाचम्याथ देवालयगुरुनिलयाद्येषु सम्मार्जनाद्यै-
र्भूमिं संशोध्य सोदग्दशपटयुगदर्भासनेषूपवेश्य ।
आचार्यं मूर्तिपालानपि मनुमहितात्मेष्टविघ्नाधिराजः
संबन्धैतान्निदध्याच्छिवदिशि यजमानोऽर्घ्यपाद्यादिकानि ॥

क्तः । तेष्वपि मध्ये स्वधीतवेदागमतत्त्ववेत्ता सुष्ठु सद्गुरुभ्यस्तदधीनो भूत्वा-
धीतानां पठितानां वेदानामागमानां चार्थस्य तात्पर्यस्य च ज्ञाता । तेष्वपि
मध्ये वर्णाश्रमाचारपरः । वर्णाश्रमयोर्विहितेष्व्वाचारेषु तत्परः । तेष्वपि मध्ये-
ऽधिदीक्षोऽधिगतदीक्षः प्राप्तदीक्षः । तेष्वपि मध्ये दक्षः कर्मणि पटुः ।
तेष्वपि मध्ये तपस्वी बहुप्रकारतपोयुक्तः । तेष्वपि मध्य आस्तिक ईश्वरादि-
ष्वस्तित्वबुद्धियुक्तः ॥ ५ ॥

अथ गुरुवरणविधानमाह — स्नात्वेति । अथ यजमानोऽर्घ्यपाद्या-
दिकानि निदध्यादिति संबन्धः । अथेत्यस्य धनधान्यादिसाधनसम्पत्तौ स-
त्यामुत्तरायणादिकाले च प्राप्त इत्यर्थः । यजमान इत्यस्यात्र वरणकर्मणि
ब्राह्मणक्षत्रियेष्वन्यतमो यजमानश्चेत् स्वयमेव वृणीत, वैश्यशूद्रानुलोमप्रति-
लोमेष्वन्यतमश्चेद् ब्राह्मणेन तत्कर्म कारयित्वा स्वयं तस्य दक्षिणां दत्त्वा त-
त्कर्म परिगृहीयादित्यभिप्रायः । किं कृत्वेत्यत्राह — स्नात्वाचम्येति । स्ना-
नमाचमनं च विशेषतस्तदर्थं कर्तव्यमित्यभिप्रायः । देवालयगुरुनिलयाद्येषु
कस्मिंश्चिद् देवालये गुरुगृहे वा, आद्यशब्देन स्वालयादौ वा गुरुमानाय्य ।
सम्मार्जनाद्यैर्भूमिं संशोध्य मुष्ट्यादिसादनपूर्वकं यथावत् स्थलशुद्धिं कृत्वा ।
सोदग्दशपटयुगदर्भासनेषु उदग्दशानामुदगग्राणां पटानां वस्त्राणां युगेन
युगेन प्रागग्रैर्दर्भैश्च युक्तेष्व्वासनेषु । दक्षिणादिक्रमेण आचार्यं स्वगुरुम् ।
मूर्तिपालान् दीक्षाकाल एवाचार्येण दत्तां स्वां स्वां वासुदेवादिकां मूर्तिं
पालयन्ति सेवन्ते इत्याचार्यशिष्या एव मूर्तिपालाः, तानपि । हस्तालम्बन-

न्यक् पात्राणि निधाय दर्भनिचये वस्त्राद्यपि प्रोक्षणी-
तोयैः प्रोक्ष्य सुसंस्कृतैरथ समुत्तानेषु पात्रेष्वपि ।
कूर्चं न्यस्यतु तारतोऽर्घ्यमपि पाद्याचामकं योजयि-
त्वाभ्यर्च्याभिमृशेत् स्वमूलमनुना मूर्त्याह्वयैर्वाङ्गकैः ॥
विष्णौ माषपयोधिकं स्मृतमिहार्घ्यं पद्मपत्रादिकै-
स्तान्याच्छाद्य गुरुं समूर्तिपममुं संवन्द्य दद्यात् क्रमात् ।
पाद्याचामकमर्घ्यकं स्वमनुतो हृच्छीर्षशैखैस्तु वा
वस्त्रे द्वे कवचाणुनास्त्रमनुना स्वर्णाङ्गुलीयं तथा ॥ ८ ॥

पूर्वकं पूर्वाभिमुखानेवोपवेश्य । मनुमहितात्मा भूत्वा गुरुवन्दनादिपूर्वं स्वस्व-
मूलमन्त्रस्य सकलीकरणं शङ्खपूरणमात्मारोधनं च कृत्वेत्यर्थः । इष्टविघ्नाधि-
राजश्च भूत्वा स्वबीजेन गणपतिमूलेन प्रदीपं चाराध्येत्यर्थः । एतान् गुरु-
मूर्तिपालान् संवन्द्य तदनुज्ञापुस्तारं शिवदिशि ईशानकोणेऽर्घ्यपाद्यादिकानि
निदध्यात् ॥ ६ ॥

सादनक्रममाह — न्यगिति । दर्भनिचये स्वस्येशभागे स्थण्डि-
लमालिप्य दर्भसमूहं विन्यम्य तत्र प्रोक्षणीपात्रेण सह चत्वारि पात्राणि
न्यक् अधोमुखं निधाय । वस्त्राद्यपि वस्त्राङ्गुलीयकुण्डलयज्ञसूत्रभूषणादीन्यपि
निधाय । सुसंस्कृतैः प्रोक्षणीतोयैः प्रोक्षणीसंस्कारं कृत्वा तज्जलैः प्रोक्ष्य ।
अथ धारणादिभिश्च संशोध्य । समुत्तानेषु पात्रेष्वपि प्रोक्ष्य तेषु तारतः कूर्चं
न्यस्यतु । अर्घ्यं पाद्याचामकमपि पाद्यमाचमनीयं च स्वस्वद्रव्यैर्योजयित्वा
स्वमूलमनुना मूर्त्याह्वयैः स्वस्वमूर्तीनां मन्त्रैः । अङ्गकैः स्वार्थ एव कप्रत्ययः ।
स्वस्वदानकाले वक्ष्यमाणैरङ्गैरेव वाभ्यर्च्य अभिमृशेत् स्पृष्ट्वा जपेत् ॥ ७ ॥

विष्णौ इह वरणे अर्घ्यं माषपयोधिकं स्मृतम् । तानि पात्राणि पद्म-
पत्रादिभिराच्छाद्यामुं गुरुं समूर्तिपं मूर्तिपैः सहितं संवन्द्य । पाद्याचामकमर्घ्यकं
क्रमात् पाद्याचमनीयार्घ्यक्रमात् । स्वमनुतः गुरुमूर्तिपानां मन्त्रैः । तेभ्यो
दद्यात् । हृच्छीर्षशैखैस्तु वा हृदयशिरशिश्वामन्त्रैर्वा । त्विति पाद्यादिना
पादशौचादिकं कर्तव्यमिति विशेषद्योतकः । तस्मिन् पक्षे वस्त्रे द्वे द्वे वस्त्रे

दत्त्वास्त्रतः कुण्डलयज्ञसूत्र-

भूषास्ततः स्वाणुभिरर्चयित्वा ।

अर्घ्यं च दत्त्वा सहमूर्तिपालं

संभोजयेत् साज्यममुं पयोन्नम् ॥ ९ ॥

भुक्त्वाचान्तेष्वेषु दत्त्वावसानी-

यार्घ्यं तेभ्यो भुक्तसत्कारपूर्वम् ।

आलिप्योर्वीं तान् प्रणम्याभिवाद्य

प्राथ्यानेनालम्ब्य पाणौ वृणीत ॥ १० ॥

मया संपूजितैरत्र दक्षिणाभिश्च तोषितैः ।

क्रियतां विष्णुयागो मे प्रार्थयामि प्रसीदत ॥ ११ ॥

स्वस्वदोस्समवलम्बने वद-

न्त्वां तथेति गुरुमूर्तिपालकाः ।

कवचाणुना कवचमन्त्रेण । तथा स्वर्णाङ्गुलीयं सुवर्णशलाकादिभिर्बद्धं पवित्र-
मयमङ्गुलीयकम् । अस्त्रमनुना पञ्चाङ्गस्यावसेयत्वात् ॥ ८ ॥

कुण्डलादीनां को मन्त्र इत्यत्राह — दत्त्वास्त्रत इति । कुण्डलय-
ज्ञसूत्रभूषाः स्वर्णमयं कुण्डलयुगं यज्ञसूत्रं चन्दनादि च अस्त्रतो दत्त्वा ।
ततः स्वाणुभिः स्वस्वमन्त्रैर्जलगन्धपुष्पधूपदीपाक्षतैरर्चयित्वा । पुनरप्यर्घ्यं
दत्त्वा सहमूर्तिपालं मूर्तिपालैः सहितममुं गुरुं साज्यं पयोन्नं पायसं संभो-
जयेत् सम्यग् यथाभिलषितं भोजयेत् ॥ ९ ॥

भुक्त्वा एषु गुरुमूर्तिपेषु आचान्तेषु कृताचमनेषु सत्सु । तेभ्यो
भुक्तसत्कारपूर्वं भोजनानन्तरं योग्याः सत्कारास्तांबूलापूपादयः ते पूर्वं यथा
भवति तथा । अवसानीयार्घ्यम् अवसानभवमर्घ्यं दत्त्वोच्छिष्टादिकमुद्धृत्य
उर्वीं भूमिमालिप्य तान् प्रदक्षणीकृत्य प्रणम्याभिवाद्य प्रसादं प्रार्थ्य । पाणौ
दक्षिणकरे दक्षिणकरेणालम्ब्यानेन मन्त्रेण वृणीत ॥ १० ॥

वरणमन्त्रं पठति — मया संपूजितैरिति ॥ ११ ॥

ते गुरुमूर्तिपालकाः स्वस्वदोस्समवलम्बने स्वस्वकरग्रहणे 'ओं तथा'
इति वदन्तु । प्रथमं गुरोर्वरणं कृत्वा मूर्तिपालानपि पृथक् पृथक् वृणुयात् । तदा
तदा स स मूर्तिपः 'ओं तथे'ति वदत्वित्यर्थः । हरिसुम्भविद्विषोः विष्णुदुर्गयोः ।

इत्यभाषि हरिसुम्भविद्विषोः

संग्रहेण वरणक्रियाक्रमः ॥ १२ ॥

पाद्याद्यङ्गानि क्रमात् स्वाभिषेके

वक्ष्ये मूलं स्याद् गुरोर्मूर्तिपानाम् ।

मन्त्राः स्वे स्वे मूर्तिमन्त्राः शिवादि-

ष्विष्टे पाद्यादिक्रमान्यासदाने ॥ १३ ॥

शर्वायक्षित्यादिप्रभिन्नात्मवर्णो

डेनत्यन्तः स्यान्मूर्तिपाणुर्महेशे ।

तेषां नत्यां क्षित्यादिमन्त्रा गुरोस्तु

शैवी गायत्री त्र्यम्बकायेत्यणुर्वा ॥ १४ ॥

शर्वो रुद्रः पशुपतिरथेशानयुक्तौ भवोग्रौ

प्रोक्ताः शर्वादय इति महादेवभीमौ च ते स्युः ।

वरणक्रियाक्रमः वरणक्रियाविधिः संग्रहेण संक्षेपेण इति अभाषि उक्तः ॥ १२ ॥

पाद्याद्यङ्गानि पाद्यादीनां द्रव्यभेदान् स्वाभिषेके स्वस्वद्रव्यकलशविधौ । क्रमाद् वक्ष्ये । गुरोः मूलं मन्त्रः स्यात् । मूर्तिपानां स्वे स्वे मूर्तिमन्त्राः वासुदेवादयो मन्त्राः स्युः । शिवादिषु देवेषु पाद्यादिक्रमात् पाद्यार्घ्याचमनीयक्रमात् । न्यासदाने न्यासं सादनं प्रदानं च इष्टे भवतः ॥ १३ ॥

महेशे शिवे शर्वायक्षित्यादिप्रभिन्नात्मवर्णः 'शर्वायक्षिति' इत्यादिभिः संभिन्नो युक्त आत्मवर्णः आत्म इति वर्णः । डेनत्यन्तः । डे चतुर्थ्येकवचनं तद् नतिः नम इति च अन्त अवसाने यस्य स तथा । 'शर्वाय क्षित्यात्मने नमः' इति द्रष्टव्यः । मूर्तिपाणुः मूर्तिपानामणुः मन्त्रः । तेषां मूर्तिपानां नत्यां नमस्कारे क्षित्यादिमन्त्राः क्षितीत्यादिः यस्य स क्षित्यादिः, क्षित्यादिरादिर्येषां ते क्षित्यादिमन्त्राः । गुरोस्तु नत्यां शैवी गायत्री तन्महेशायेत्याद्या मन्त्राः, त्र्यम्बकायेत्यणुर्वा । त्र्यम्बकायेति मन्त्रः मङ्गलाङ्कुरोपणे वक्ष्यते ॥ १४ ॥

शर्वादीनाह — शर्व इति । अथ शर्वः रुद्रः पशुपतिः ईशानयुक्तौ ईशानसहितौ भवोग्रौ ईशानो भव उग्रश्चेत्यर्थः । महादेवभीमौ महादेवो भी-

क्षित्यग्न्याख्यौ त्रिपुरजयिनो यज्ञसूर्यौ जलाख्यं
 वायुं सोमं समभिदधते व्योम चाप्यष्टमूर्तीः ॥ १५ ॥
 क्षितिर्वै धार्यते लोकान् लोकाः क्षितिमयाः स्मृताः ।
 सर्वगं क्षितिरूपं ते क्षितिमूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ १६ ॥
 अग्निर्वै धार्यते लोकान् लोका अग्निमयाः स्मृताः ।
 सर्वगमग्निरूपं ते अग्निमूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ १७ ॥
 यज्ञो धारयते लोकान् लोका यज्ञमयाः स्मृताः ।
 सर्वगं यज्ञरूपं ते यज्ञमूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ १८ ॥
 सूर्यो धारयते लोकान् लोकाः सूर्यमयाः स्मृताः ।
 सर्वगं सूर्यरूपं ते सूर्यमूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ १९ ॥
 जलं वै धार्यते लोकान् लोका जलमयाः स्मृताः ।
 सर्वगं जलरूपं ते जलमूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ २० ॥
 वायुर्धारयते लोकान् लोका वायुमयाः स्मृताः ।
 सर्वगं वायुरूपं ते वायुमूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ २१ ॥
 सोमो धारयते लोकान् लोकाः सोममयाः स्मृताः ।
 सर्वगं सोमरूपं ते सोममूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ २२ ॥
 व्योम धारयते लोकान् लोका व्योममयाः स्मृताः ।
 सर्वगं व्योमरूपं ते व्योममूर्ते ! नमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥

स्वस्वनाम वरणाणुविष्णुशब्दास्पदेऽत्र सुयुनक्तु युक्तिः ।
 वास्तुसंग्रहपुरःसराणुना बाहुलेयविषये वृणीत तान् ॥२४॥

मश्च । ते शर्वादयः प्रोक्ताः स्युः । क्षित्यग्न्याख्यौ क्षितिमग्निं च । यज्ञसूर्यौ
 यज्ञं सूर्यं च । जलाख्यं जलमित्याख्या यस्य स जलाख्यः, तं च । वायुं
 सोमं व्योम च । त्रिपुरजयिनः शिवस्य । अष्टमूर्तीः अष्टमूर्तिसंज्ञाः । समभि-
 दधते ब्रुवते, बुधा इति शेषः ॥ १५ ॥

नमस्कारमन्त्रान् पठति — क्षितिर्वै धार्यत इत्यादि ॥ १६-२३ ॥

अत्र वरणाणुविष्णुशब्दास्पदे वरणाणोर्वरणमन्त्रस्य 'मया सम्पूजितैरि'-
 त्यस्य विष्णुशब्दास्पदे विष्णुशब्दस्य स्थाने । स्वस्वनाम शिवादिनाम । युक्तिः

वास्तुसंग्रहमारभ्य तीर्थस्नानावसानिकम् ।
क्रियतां स्कन्दयागो मे प्रार्थयामि प्रसीदत ॥ २५ ॥

एवं गुरुं गुरुनियोगकृतो विनीतान्
विप्रान् विधानकुशलानपि मूर्तिपालान् ।
सर्वेष्वपीह चतुरो द्विगुणान् वृणीत
षड्वा तथा स्वहवनाद्यनुसृत्य कर्ता ॥ २६ ॥

यियक्षुणाचार्यवरो वृतोऽथ समूर्तिपः कर्म समातनोतु ।
प्रतिश्रुतं भूमिपरिग्रहादि तीर्थाभिषेकावधिकं क्रमेण ॥

पद्याविरोधेन । सुयुनक्तु 'क्रियतां शिवयागो मे' इत्यादिप्रकारेण युञ्ज्यादि-
त्यर्थः । बाहुलेयविषये बाहुलेयः स्कन्दः तद्विषये वरणे । तान् गुरुमूर्तिपान् ।
वास्तुसङ्ग्रहपुरस्सराणुना वास्तुसङ्ग्रहमिति पुरतः सरति गच्छतीति वास्तुसङ्ग्रह-
पुरस्सरः । 'वास्तुसङ्ग्रहमि'त्यादिना मन्त्रेण वृणीतेत्यर्थः ॥ २४, २५ ॥

वरणकर्मोपसंहरन् मूर्तिपलक्षणमाह — एवमिति । कर्ता सर्वेष्वपि
देवेषु एवमुक्तेन प्रकारेण गुरुम् । इह मूर्तिपवरणे । गुरुनियोगकृतः गुरो-
र्नियोगं कुर्वन्तीति गुरुनियोगकृतः, तान् । विनीतान् स्वतः क्षमाशीलान् ।
विधानकुशलान् कर्मसु विदग्धान् विधिज्ञान् । विप्रान् ब्राह्मणानेव मूर्तिपाला-
नपि । चतुरः चतुःसङ्घान् । द्विगुणान् तद्विगुणान् अष्टौ वेत्यर्थः । तथा षड्
वा द्वादश वा, यथा चतुःसङ्घोक्तिः । स्वहवनादि स्वस्वपहोमादिकर्माणि^३ ।
अनुसृत्य विमृश्य वृणीत ॥ २६ ॥

एवं यजमानस्य कर्माभिधाय गुरोः कर्मोद्दिशति — यियक्षुणेति ।
अथ यियक्षुणा यष्टुमिच्छावता । यजनं नाम भूपरिग्रहादि तीर्थस्नानपर्यन्तं
कर्म विवक्ष्यते । यजमानेन वृत आचार्यवर इत्यनेन प्रतिष्ठादिकर्मण्याचा-
र्यश्रेष्ठस्यैवाधिकार इत्युक्तम् । समूर्तिपः मूर्तिपैर्युक्तः । भूमिपरिग्रहादि भूमि-
परिग्रहमारभ्य । तीर्थाभिषेकावधिकम् उत्सवान्तगततीर्थस्नानमवधीकृत्य । यत्
कर्म स्वेन प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं, तत् क्रमेण समातनोतु कुर्यात् ॥ २७ ॥

तीर्थान्ते तटिनीतटे जलनिधेस्तीरे सरित्सङ्गमे
 शैलाग्रेऽद्वितटे वनोपवनयोरुद्यानदेशे तथा ।
 सिद्धाद्यायतनेषु वा गुरुवरो ग्रामे पुरे पत्तने
 देशेऽन्यत्र मनोरमे सुरसमिज्यायै क्षितिं कल्पयेत् ॥
 प्राचि प्रतीचि च हरौ निजदिश्युमेशे
 वायौ निसुम्भजिति तारकजित्युदीच्याम् ।
 ग्रामादिकेषु निर्ऋतौ गणपार्यनाम्नो-
 गृह्णातु भूमिमखिलेष्वपि मध्यतो वा ॥ २९ ॥
 गोमर्त्यैः फलपुष्पदुग्धतरुभिश्चाढ्या समा प्राक्प्लवा
 स्निग्धा धीररवा प्रदक्षिणजलोपेताशुषीजोद्गमा ।

सर्वदेवानां सामान्येन प्रतिष्ठास्थानान्याह — तीर्थान्त इति । तीर्थान्ते तीर्थसमीपे । तटिनीतटे नदीतीरे । जलनिधेस्तीरे, जलनिधिः समुद्रः तस्य तीरे । सरित्सङ्गमे नद्योर्मिथः सङ्गमे नदीसमुद्रसङ्गमे च । शैलाग्रे पर्वतोपरिभागे । अद्वितटे पर्वतस्य पार्श्वप्रदेशे । वनोपवनयोः वने उपवने च । उपवनं ग्रामसमीपस्थारण्यम् । उद्यानदेशे उद्यानं कृत्रिमोपवनम् । वातथाशब्दौ विकल्पद्योतकौ । सिद्धाद्यायतनेषु, सिद्धास्तपआदिभिः कृतकृत्याः, तेषां तादृशानामन्येषां चायतनेष्वश्रयस्थानेषु । ग्रामे विप्रसमूहस्यावासे । पुरे राजधान्याः समीपे । पत्तने नगराभ्यासे । अन्यत्र मनोरमे च देशे । गुरुवरः सुरसमिज्यायै देवप्रतिष्ठाविधये क्षितिं कल्पयेत् । अत्र पूर्वपूर्वोक्तानि स्थानानि श्रेष्ठानीत्यवगन्तव्यम् ॥ २८ ॥

अथ ग्रामे पुरे पत्तन इत्युक्तेषु ग्रामादिकेषु विष्णवादीनां देवानां स्थाननियममाह — प्राचीति । हरौ ग्रामादिकेषु प्राचि प्राग्भागे प्रतीचि च प्रत्यग्भागे भूमिं गृह्णातु । उमेशे शिवे निजदिशि ईशभागे । निसुम्भजिति दुर्गायां वायौ वायुभागे । तारकजिति स्कन्दे उदीच्याम् उदग्भागे । गणपार्यनाम्नोः गणपतौ शास्तरि च निर्ऋतौ निर्ऋतिभागे । अखिलेषु विष्णवादिसप्तस्वपि मध्यतो वा मध्यभागे वा ॥ २९ ॥

अथ भूमेरुत्तमादित्वमाश्रित्य भेदमाह — गोमर्त्यैरिति । गोभिर्मर्त्यैश्चाढ्या आश्रिता । फलपुष्पदुग्धतरुभिः फलवद्भिः पुष्पवद्भिः क्षीरवद्भिश्च वृक्षैराढ्या पूर्णा । समा निम्नोन्नतवर्जिता । प्राक्प्लवा प्राग्भागनिम्ना । स्निग्धा

संप्रोक्ता बहुपांसुरक्षयजला तुल्या च शीतोष्णयोः
 श्रेष्ठा भूरधमा समुक्तविपरीता मिश्रिता मध्यमा ॥ ३० ॥
 वृत्तार्धेन्दुनिभा त्रिपञ्चरसकोणा शूलशूर्पाकृति-
 र्मत्स्यानेकपकोलपृष्ठकपिलावक्रोपमा मेदिनी ।
 भस्माङ्गारतुषास्थिकेशकृमिवल्मीकादिभिः संयुता
 वर्ज्या मध्यनता सगर्भकुहरा विस्त्रा विदिक्स्थापि च ॥
 विप्रादिक्रमतः कुशेषुवनदूर्वाकाशयुक्ता भुव-
 स्तुल्यातानवितानसिन्धुररसाब्ध्यंशाधिदीर्घा अपि ।

निविडा । धीररवा गम्भीरस्वरा । प्रदक्षिणजलोपेता प्रादक्षिण्येन नद्यादिनोप-
 लक्षिता । आशुबीजोद्गमा बीजावापे शीघ्रमुद्गच्छदङ्कुरा । बहुपांसुः स्वात्वा
 तत्पांसुभिरेव पूरिते गर्तातिरिक्तपांसुयुक्ता । अक्षयजला ग्रीष्मेऽपि प्रभूतजल-
 युक्ता । शीतोष्णयोस्तुल्या शीतकाले चोष्णकाले च तुल्या, शैत्याधिक्येनौ-
 ष्ण्याधिक्येन च रहिता । एवंभूता भूमिः श्रेष्ठा उत्तमा संप्रोक्ता । समुक्तवि-
 परीता उक्तलक्षणवैपरीत्ययुक्ता अधमा । मिश्रिता मिश्रलक्षणयुक्ता म-
 ध्यमा ॥ ३० ॥

अथ भूमेर्वर्जनीयलक्षणान्याह — वृत्तेति । वृत्ता स्वत एव वृत्ता-
 कारा । अर्धेन्दुनिभा अर्धचन्द्राकारा । त्रिपञ्चरसकोणा त्रिकोणा पञ्चकोणा
 षट्कोणा च । शूलशूर्पाकृतिः शूलाकृतियुक्ता शूर्पाकृतियुक्ता च । मत्स्यानेक-
 पकोलपृष्ठकपिलावक्रोपमा मीनद्विपवराहाणां पृष्ठसमाना पशुमुखसमाना च ।
 भस्माङ्गारतुषास्थिकेशकृमिवल्मीकादिभिः संयुता भस्मभिः कृष्णाङ्गारैः (७००
 ७०००-७०००५) तुषैः (७०००-७०००५) अस्थिभिः केशैः कृमिभिर्वल्मीकैर्युक्ता ।
 (अत्र पृष्ठसमानपशुमुखसमानरधधार्थं तथाच प्रसिद्धे तर्वा ?) मध्यनता मध्यभा-
 गनिम्ना । सगर्भकुहरा अन्तर्भागे विलयुक्ता । विस्त्रा दुर्गन्धयुक्ता । विदि-
 कस्थापि च कोणगतदैर्घ्यविस्तारयुक्ता च । एवंभूता मेदिनी भूमिर्वर्ज्या ॥ ३१ ॥

अथ ब्राह्मणाद्यधिकारिभेदेन भूमेर्लक्षणमाह — विप्रादीति । कुशेषुवन-
 दूर्वाकाशयुक्ताः कुशैरिषुवनेन दूर्वाभिः काशैश्च युक्ताः । भुवः भूभागाः ।
 विप्रादिक्रमतः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रक्रमेण स्मृताः । तुल्यातानवितानसि-

१. 'कर्मपृ' इति मूलकोशपाठः. २. 'क्ता । तथाच प्रसिद्धेर्वा' च. पाठः.
 ३. 'अ धार्थः देवा' ग. पाठः.

श्वेतापाटलपीतमेचकरुचश्चाज्यासृगन्नासवा-
मोदाः स्वादुकषायतिक्तकटुकास्वादान्विताश्च स्मृताः ॥
संकीर्णरूपा वसुधात्र वर्णैर्गन्धै रसैर्वाखिलवर्जनीया ।
एनामनालक्षितवर्णाचिह्नां नक्तं परीक्षेत निमित्ततश्च ॥ ३३ ॥
उपलिप्य महीतलेऽवटे घटमामं भृतधान्यकं न्यसेत् ।
तदुपर्यपि वर्धमानकं न्यसतु प्राग्बदनो मृदात्मकम् ॥ ३४ ॥
कपिलाघृतमात्ममूलतः शतसंजप्तममुत्र सिञ्चतु ।
चतसृष्वपि दिक्षु वर्तिकास्तनुयाद् वर्णवशात् सितादिकाः ॥

न्धुररसाब्ध्यंशाधिदीर्घाः तुल्यदैर्घ्यविस्तारचतुरश्राः । सिन्धुरा गजाः । सिन्धुर-
साब्धिंशब्दैः अष्टषट्चतुःसङ्ख्या लक्षिताः । विस्तारादष्टषट्चतुरंशाधिकं दैर्घ्य-
युक्ताः । अपिः समुच्चये । समचतुरश्रादिचतस्रो भुवो विप्रादिक्रमतः स्मृता
इत्यर्थः । श्वेतापाटलपीतमेचकरुचश्च धवळरक्तपीतकृष्णवर्णाश्च । विप्रादिक्रमतः
आज्यासृगन्नासवामोदाश्च घृतरुधिरहविस्पुरागन्धाश्च । स्वादुकषायतिक्तकटु-
कास्वादान्विताश्च । (१०१०३=२५००, १०१०४=२५००, १०१०५=२५००, १०१०६=२५००)
०१०७) एते रसाश्च विप्रादिक्रमतः स्मृता इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

वर्णसाङ्ख्ययुक्ता सर्ववर्णैर्वर्जनीयेत्याह — संकीर्णेति । अत्र भूपरी-
क्षायाम् । वर्णैः रूपैः । गन्धै रसैः । वाशब्देन कुशादिभिः समचतुरश्रादिसं-
स्थानभेदैश्च । संकीर्णरूपा मिश्रिता वसुधा अखिलवर्जनीया सर्ववर्णैस्त्या-
ज्या । चिह्नराहित्ये कथमित्यत्राह — एनामिति । अनालक्षितवर्णाचिह्नम्
अपरिस्फुटवर्णलक्षणयुक्तम् । एनां वसुधाम् । नक्तं रात्रौ । निमित्ततः वक्ष्यमा-
णनिमित्तेनापि । परीक्षेत परीक्ष्य जानीयात् ॥ ३३ ॥

परीक्षणरीतिमाह — उपलिप्येति । महीतलेऽवटे गर्ते गोमयजले-
नोपलिप्य प्राग्बदनो मन्त्री मूलमन्त्रं जपन् मृदात्मकं मृण्मयम् आममपकं घटं
कलशं न्यसेत् । तदुपरि मृदात्मकं वर्धमानकं शरावं न्यसतु ॥ ३४ ॥

अमुत्र शरावे । आत्ममूलतः स्वस्वमूलमन्त्रेण । शतसंजप्तं शतवारं संज-
प्तम् । कपिलाघृतम् कपिलवर्णायाः पशोर्घृतं । सिञ्चतु पूरयतु । वर्णवशाद् द्विजादि-

प्रज्वालय दिश्यस्वकमूर्तिभिस्तास्ततः समभ्यर्चयतु क्रमेण ।
देवं निजं वाथ दिवाकरं वा विज्ञापयेच्चैनमनेन मन्त्री ॥

निमित्तं ब्रूहि मे देव! कल्पप्रोक्तं द्विजादिकम् ।

वर्णार्थं तु प्रयुक्तेऽस्मिस्ततो वर्तिचतुष्टये ॥ ३७ ॥

आच्छाद्य नीतेऽत्र मुहूर्तमात्रे

यस्योज्ज्वलेद् वर्तिरमुष्य सा भूः ।

दीप्तासु सर्वास्वनुवर्णयोग्या

त्याज्या विशीर्णासु समस्तवर्णैः ॥ ३८ ॥

कर्पूरागरुनालिकेरतिलकैर्दभैः कदम्बार्जुनै-

र्मालैः ऋमुकेक्षुकेतककुशैः कुन्दारविन्दोत्पलैः ।

पूर्वादकप्लवशालिनी बहुजला वा या दरीदृश्यते

सेयं शान्तिकरी सुरेशयजने सूक्ता सुपद्मा मही ॥ ३९ ॥

वर्णक्रमेण । पूर्वोदिचतसृषु दिक्ष्वपि सितादिकाः श्वेतरक्तपीतकृष्णवर्णाः
वर्तिकाः वर्तीकृतास्तन्तून् तनुयात् ॥ ३९ ॥

दिश्यस्वकमूर्तिभिः दिग्भवाभिः स्वस्वमूर्तिभिः पूजापटले वक्ष्यमा-
णाभिः । ताः वर्तिकाः । क्रमेण पूर्वोदिक्रमेण प्रज्वालय । ततः मध्ये निजं
देवं, यं देवं स्थापयितुमेतत् करोति, तं देवमित्यर्थः । दिवाकरं सूर्यं वा सम-
भ्यर्चयतु । अथ प्रसन्नपूजानन्तरम् । एनं देवम् । अनेन मन्त्रेण । विज्ञाप
येत् प्रार्थयेत् ॥ ३९ ॥

मन्त्रं पठति — निमित्तमित्यादि ॥ ३७ ॥

फलकादिभिराच्छाद्य मुहूर्तमात्रे काले नीते अतीते । अत्र एषु वर्णेषु
यस्य वर्तिरुज्ज्वलेद्, अमुष्य वर्णस्य सा भूर्भवति । सर्वासु वर्तिषु दीप्तासु
सतीषु अनुवर्णयोग्या सर्ववर्णं प्रति योग्या । विशीर्णासु अनुज्ज्वलितासु सम-
स्तवर्णैस्त्याज्या भवति ॥ ३८ ॥

एवं वर्णवशाद् भूमेर्लक्षणमुक्त्वा कामवशादप्याह — कर्पूरेति । या
मही कर्पूरादिभिरुपलक्षिता दरीदृश्यतेऽत्यर्थं दृश्यते, सेयं सुपद्मा नाम ।

अर्कैर्वेणुविभातकैः स्नुहियुतैः श्लेष्मातकैः पीलुभिः
 संकीर्णा बहुशर्करा च कठिना गर्भान्विता सोषरा ।
 गृध्रशयेनवराहवायसशिवाशाखामृगैः सन्ततं
 जुष्टा यष्टुरनिष्टदा निगदिता धूम्रा मही सूरिभिः ॥ ४२ ॥
 आचार्योऽथ यथोचितां वसुमतीं लब्ध्वा निशायां समि-
 ष्टात्माभ्यर्च्य गणेशमस्त्रमनुनाराध्य स्वधित्यादिकम् ।
 प्राकारावधिकां प्रकल्प्य परितस्तां देवताभ्योणुना
 मध्येऽष्टासु च भूतकूरहविषा दिक्षु प्रदद्याद् बलिम् ॥

वाडी००=क०ली०।) कोद्रैर्वा (को०७००=००००) एतैर्वा । भूधरा-
 धीश्वरशिखरगता भूधराधीश्वरः पर्वतश्रेष्ठः तस्योर्ध्वभागस्था वा । अथवा अद्रेः
 पर्वतस्य पार्श्वस्थिता वा । स्वल्पतोया सुतरामल्पं तोयं यत्र सा ॥ ४१ ॥

या तु पुनरेवंभूता मही, सा सूरिभिर्विद्वद्भिः धूम्रा निगदिता उक्ता ।
 यष्टुः यजमानस्यानिष्टदा दुःखदा । अर्कैः सङ्कीर्णा । (१०००=००००) ।
 वेणुविभीतकैः वेणुभिर्विभीतकैश्च । (००००=००००) ।
 स्नुहियुतैः श्लेष्मातकैः (१०००=००००) ।
 पीलुभिः (०००=०००) एतैर्वा । बहुशर्करा च बहुव्यः शर्करा यत्र सा । क-
 ठिना कर्कशा । गर्भान्विता गुहायुक्ता । सोषरा ऊषरयुक्ता । गृध्रशयेनवराहवायस-
 शिवाशाखामृगैः (०००=०००) । (००००=००००) । (००००=००००) ।
 सन्ततं सदा जुष्टा सेविता । एवंभूता मही वर्ज्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवं भूलक्षणं भूपरीक्षाविधानं चोक्त्वा भूपरिग्रहविधानमाह — आ-
 चार्य इति । अथशब्द आरम्भार्थः । अथ आचार्यः यथोचितां यथायोग्याम् ।
 वसुमतीं प्रशस्तां भूमिं लब्ध्वा । निशायां रात्रौ क्वचित् प्रदेश उपविश्य । समि-
 ष्टात्मा शङ्खपूरणानन्तरमात्मानमिष्टा । गणेशं गुरुगणेशदीपानभ्यर्च्य अग्रतः
 स्वस्तिकस्थं स्वधित्यादिकं खड्गपरश्यादिकम् । अस्त्रमनुना स्वस्वास्त्रमन्त्रेण
 आराध्य । प्राकारावधिकां महामर्यादाप्राकारावसानभूतां तां भूमिं प्रकल्प्य ।
 देवताभ्योणुना 'देवताभ्य' इति मन्त्रेण । मध्ये भूप्रदेशस्य मध्ये । परितोऽष्टासु
 दिक्षु च । भूतकूरहविषा भूतकूरयुक्तेन हविषा । बलिं प्रदद्यात् ॥ ४३ ॥

देवताभ्यः पितृभ्योऽथ भूतेभ्यः सह जङ्गमैः ।
एतत्स्थाननिवासिभ्यः प्रयच्छामि बलिं नमः ॥ ४४ ॥

आचम्य सम्यक् सकलीकृतात्मा
कृतात्मरक्षो रचिताञ्जलिः सन् ।
मध्ये स्थितस्तत्स्थितभूतजातं
प्रवासयेतेति निवेदयन्त्रिः ॥ ४५ ॥

भूतानि राक्षसा वापि येऽत्र तिष्ठन्ति केचन ।
ते सर्वे व्यपगच्छन्तु स्थानं कुर्यामहं हरेः ॥ ४६ ॥ इति ॥
यद्यदर्थमिह गृह्यते मही तत्पदं हरिपदेऽत्र योजयेत् ।
स्कन्दभूतपतिसुम्भजित्सु येयेत्रदेवपदपूर्वतोऽर्थयेत् ॥
ये वसन्ति वने त्वत्र भूताः प्रेताश्च राक्षसाः ।
कूश्माण्डाश्च पिशाचाश्च वेताला ब्रह्मराक्षसाः ॥ ४८ ॥

बलिमन्त्रं पठति — देवताभ्य इति ॥ ४४ ॥

अथ आचम्य सकलीकृतात्मा सम्यक् कृतात्मरक्षः कृता आत्मरक्षा
येन सः । मध्ये स्थितस्तिष्ठन् । रचिताञ्जलिः सन् भूत्वा । इति वक्ष्यमाण-
मन्त्रेण । त्रिः त्रिंशः निवेदयन् । तत्स्थितभूतजातं भूतसमूहम् । प्रवासयेत
वियोजयेत् ॥ ४५ ॥

प्रार्थनामन्त्रं पठति — भूतानीति ॥ ४६ ॥

इह यद्यदर्थं यस्य यस्य देवस्य कृते । मही गृह्यते । अत्र मन्त्रे । हरिपदे
हरेरिति पदे । तत्पदं तस्य तस्य देवस्य नाम योजयेत् । स्थानं कुर्यां कपर्दिनः,
स्थानं कुर्यां हरीशयोः, स्थानं कुर्यां गणेशितुः इति योजयेदित्यर्थः । स्कन्द-
भूतपतिसुम्भजित्सु स्कन्दे शास्तरि दुर्गायां च । क्रमेण येयेत्रदेवपदपूर्वतः
येपदपूर्वा येत्रपदपूर्वा देवपदपूर्वाश्च येयेत्रदेवपदपूर्वाः, तैस्तैः । अर्थयेत्
प्रार्थयेत् ॥ ४७ ॥

प्रार्थनामन्त्रान् पठति — ये वसन्तीत्यादि ॥ ४८—५२ ॥

१. 'कृतवासभूतप्रनासनायेति निवेदयेत् त्रिः' इति मूलकोशपाठः.

निर्गच्छन्त्वन्यतः शीघ्रमितः क्रूराः सुखं पुनः ।
भवनं कुर्महे त्वन्न गुहस्य परमात्मनः ॥ ४९ ॥

येऽत्राशुभकराः सन्ति भूतवेतालराक्षसाः ।
व्यपगच्छन्तु ते शास्तुः कुर्महे भवनं त्विह ॥ ५० ॥

देवदानवगन्धर्वपिशाचा वापि राक्षसाः ।
नगाः सर्पास्तथा कीटा येऽत्र तिष्ठन्ति जन्तवः ॥ ५१ ॥

ते सर्वे न्ये च जानन्तु प्रयान्त्वस्माद् यथासुखम् ।
देव्यर्थं तिगृह्णामि सास्माकं क्षम्यतामिति ॥ ५२ ॥

तद्दृक्षगुल्मादिकमिष्टशस्त्रै-

रुच्छिद्य संशोध्य निजास्त्रजापी ।

क्षमां क्षमीकृत्य दिशश्च सम्यग्

ज्ञात्वेष्टयुक्त्या प्रमिमीत चैनाम् ॥ ५३ ॥

पुत्रामैकतरुद्भवान् करमितांस्तत्पादनाहान् दृढान्
शङ्कून् प्राग्वदनोऽस्त्रमन्त्रमहितान् मध्यादिशर्वान्तिमम् ।
कृत्वा कल्पितसालसीम्नि परितः शङ्कुद्विसंवेष्टितं
स्वास्त्रेण प्रविसार्य सूत्रमपि गृह्णातु क्षितिं सर्वतः ॥ ५४ ॥

ततो निजास्त्रजापी स्वस्वास्त्रमन्त्रं जपन् । इष्टशस्त्रैः पूजितैः खड्गादि-
भिः । तद्दृक्षगुल्मादिकं तत्रत्यवृक्षवनगह्वरादिकम् । उच्छिद्य, संशोध्य । क्षमां
क्षमीकृत्य समीकृत्य । दिशः सम्यक् शङ्कुस्थापनपूर्वकं ज्ञात्वा । एनां भू-
मिम् । इष्टयुक्त्या स्वेच्छायोगेन । प्रमिमीत मानं कुर्यात् ॥ ५३ ॥

पुनः सर्वतः सर्वदेवेषु । प्राग्वदनः प्राङ्मुखो भूत्वा । मध्यादिशर्वान्तिमं
मध्ये पूर्वाद्यष्टदिक्षु च । पुत्रामैकतरुद्भवान् एकस्मादेव तरोर्वृक्षादुद्भवान् ।
(२५००००=२५००) करमितान् करपरिमितदीर्घान् । तत्पादनाहान् षडङ्गुलप-
रिधियुक्तान् । अस्त्रमन्त्रमहितान् पूर्वमेवास्त्रमन्त्रेण पूजितान् । दृढान् शङ्कून्

आचार्यो मनुभावितोऽहि सुशुभे लग्ने वृषाभ्यां मिथ-
स्तुल्याभ्यामसनादिजैर्हलयुगाद्यैर्दर्भमालासितैः ।
प्रागास्यो मिहिरार्णतास्त्रिरथवा कृष्ण क्षितिं पञ्चधा
मुद्गादीनि समुप्य मूलमनुना सिञ्चेज्जितन्ताणुना ॥ ५५ ॥

चक्रेण संरक्ष्य फलान्वितानि
गोब्रह्मसात्कृत्य च गा निवास्य ।
क्ष्मां साधयेदित्यजिते विधिः स्यात्
तदन्यदेवेषु भिदां वदामि ॥ ५६ ॥

स्वास्त्रेण कृत्वा स्थापयित्वा । परितः कल्पितसालसीम्नि कल्पितप्राकारावधौ ।
सूत्रमपि त्रिगुणितं सूत्रम् । शङ्कुद्विसंवेष्टितं शङ्कौ शङ्कौ द्विद्विसंवेष्टितं यथा
भवति तथा । स्वास्त्रेण प्रविसार्य अविच्छिन्नं प्रसार्य । क्षितिं गृह्णातु परि-
गृह्णीयात् ॥ ५४ ॥

एवं भूमिं परिगृह्यापरस्मिन् मुहूर्ते तस्याः संस्कारं कुर्यादिति वदन्
पूर्वं विष्णौ विशेषमाह — आचार्य इति । आचार्यः सुशुभेऽहि सुशुभे लग्ने
राशौ । मनुभावितः सकलीकरणात्साराधनकृद् भूत्वा । असनादिजैः असन-
वृक्षादिकृतैः । (७०००००-७०००००) हलयुगाद्यैः हलयुगयष्ट्यादिभिः ।
(७००००-७०००००. ७०००-७०००००.) दर्भमालासितैः दर्भपाशेन बद्धैः उप-
लक्षिताभ्यां मिथः अन्योन्यं तुल्याभ्यां वृषाभ्याम् । प्रागास्यः प्राङ्मुखो भूत्वा ।
मिहिरार्णतो द्वादशाक्षरं जपन् । त्रिः त्रिधा अथवा पञ्चधा क्षितिं कृष्ण ।
'कृषि लेखन' इति घातुः । मुद्गादीनि बीजानि मूलमनुना समुप्य वपनं
कृत्वा । जितन्ताणुना सिञ्चेत् ॥ ५५ ॥

चक्रेण सुदर्शनमन्त्रेण । संरक्ष्य वृत्तिं कृत्वा । फलान्वितानि फलिते
सति तानि बीजानि । गोब्रह्मसात्कृत्य । 'विभाषा साति कार्त्स्न्ये' (५. ४.
५२) इति सातिप्रत्ययः । गोभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च दत्त्वा । गाश्च निवास्य तत्र
गवां निवासं कृत्वा । क्ष्मां साधयेत् । एवं कृते सति क्ष्मा साधिता भवती-
त्यर्थः । इत्यजिते विष्णौ विधिः स्यात् । तदन्यदेवेषु भिदां भेदं
वदामि ॥ ५६ ॥

सद्यवामबहुरूपशिवास्यैः कर्षबीजवपनोक्षणरक्षाः ।
 स्पर्शनं च गिरिशो निजमूलेनाखिलं तदितरेषु विदध्यात् ॥
 हरीशेऽपि गिरीशोक्तक्रमाद् गुह्याणुभिर्निजैः ।
 कर्षणादिक्रियाः पञ्च कुर्यान्मूलेन वा गुरुः ॥ ५८ ॥

खात्वा क्षितिं तां पुरुषप्रमाणं
 जलान्तमश्मावधि वा सुलग्ने ।
 पादोनमापूर्य विशुद्धवेद्यां
 रात्रौ यजेद् दिश्यथ वास्तुमैश्याम् ॥ ५९ ॥

क्षेत्रे रन्ध्रपुटे प्रकल्प्य नवकं मध्येऽस्य बाह्यावृतौ
 षट्कं दिक्षु विदिक्षु युग्मयुगलं चैकैकशस्तद्बहिः ।

गिरिशे शिवे । सद्यवामबहुरूपशिवास्यैः सद्योजातवामदेवाघोरेशान-
 तत्पुरुषसूक्तैः । कर्षबीजवपनोक्षणरक्षाः कर्षणं बीजवपनमुक्षणं रक्षणं च ।
 स्पर्शनं च । 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनमित्यमरः । दानं विद-
 ध्यात् कुर्यात् । तदितरेषु देवेषु । तदखिलं कर्म । निजमूलेन स्वस्वमूलमन्त्रेण
 विदध्यात् ॥ ५७ ॥

गुरुः विशेषेण ज्ञातुं शक्तः । हरीशेऽपि निजैर्गुह्याणुभिः पञ्चतत्त्वैः ।
 गिरीशोक्तक्रमात् शिवोक्तमार्गेण । प्रातिलोम्याञ्चतुर्थेन दानमित्यभिप्रायः ।
 कर्षणादिपञ्चक्रियाः कुर्याद्, मूलेन वा सर्वमूलमन्त्रेण वा ॥ ५८ ॥

अथ सुलग्ने शोभने मुहूर्तान्तरे । तां क्षितिं पुरुषप्रमाणं जलान्तमश्मा-
 वधि वा खात्वा पादोनं यथा तथा आपूर्य । विशुद्धवेद्यां मार्जनालेपनादिभिः
 विशुद्धायां वेद्याम् । ऐश्यां दिशि रात्रौ वास्तुं यजेत् ॥ ५९ ॥

रन्ध्रपुटे आचामतो विस्तारतश्च दशभिः सूत्रपातैर्नवपुटं कृत्वा तत्र
 क्षेत्रे । मध्ये नवकं पदानां नवकं स्वस्तिकत्वेन प्रकल्प्य । अस्य नवकस्य । बाह्या-
 वृतौ दिक्षु पदानां षट्कं, विदिक्षु युग्मयुगलं द्विकद्वयं, तत्राग्निवायुकोणयोः
 पूर्वापरायतमितरकोणयोर्दक्षिणोत्तरायतं च प्रकल्प्य । तद्बहिरेकैकशश्च पदानि

तस्मिन्नर्पितदर्भके महितपीठे सादिवांवास्तुना
वास्तुं प्राक् पुरुषेण डेनतिमता वामादिकाङ्गैर्यजेत् ॥६०॥

तत्सन्नमःप्रपुटितं निजनाम डेन्तं
तारादिकं निजपदाङ्गकमर्कवर्णम् ।
ब्राह्मं मनुं विदुरथ प्रणवप्रणाम-
पूर्वं स्वनाम रसवर्णकमक्षराङ्गम् ॥ ६१ ॥

तत्र वास्तुतनुवल्लसविष्टरेऽथार्यकादिवृतमात्मसंभवम् ।
सन्निधाप्य मनुनामुनोदितेनाङ्गषट्कसहितं समर्चयेत् ॥६२॥

प्रकल्प्य । अर्पितदर्भके दर्भान् विन्यस्य । तस्मिन् महितपीठे पूजितपीठे ।
प्राक् प्रथमम् । सादिवांवास्तुना आदिवांवास्तुयुक्तेन । आदिः प्रणवः । डेनति-
मता चतुर्थ्येकवचननमोयुक्तेन । पुरुषेण पुरुष इति पदेन, 'ओं वां वास्तुपुरुषा-
य नमः' इति मन्त्रेण आवाह्य । वामादिकाङ्गैः वां हृदयाय नमः इत्याद्यङ्गैः सह
वास्तुं यजेत् ॥ ६० ॥

ब्राह्मं मनुमुद्धरति — तत्सन्नम इति । तारादिकं प्रणवादिकं तत्स-
न्नमःप्रपुटितं तत्सन्नम इत्यनेन रुद्धम् । डेन्तं चतुर्थ्येकवचनान्तम् । निजनाम
ब्रह्मेति नाम 'ओं तत्सन्नमो ब्रह्मणे तत्सन्नमः' इति । अर्कवर्णं द्वादशाक्षरं
ब्राह्मं मनुं विदुः । निजपदाङ्गकम् अस्य मन्त्रस्य निजपदानि अङ्गानि 'ओं
हृदयाय नमः', 'तत्सत् शिरसे स्वाहा' इत्यादि । अथेति पक्षान्तरद्योतकम-
व्ययम् । प्रणवप्रणामपूर्वम् 'ओं नमः' इत्यादिकम् । स्वनाम ब्रह्मेति नाम ।
चतुर्थ्यन्तमित्यर्थात् सिद्धं भवति । 'ओं नमो ब्रह्मणे' इति । रसवर्णकं षड-
क्षरम् अक्षराङ्गम् अस्याक्षरैरङ्गानीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

एवं मन्त्रादिकमुक्त्वा ब्रह्मादीनां पूजामाह — तत्रेति । अथ वास्तु-
पूजानन्तरम् । वास्तुतनुवल्लसविष्टरे वास्तुतन्वा वल्लसे विष्टरे । आर्यकादिवृतम्
आर्यकादिभिः परिवृतम् । आत्मसंभवं ब्रह्माणम् । उदितेन । उक्तेन अमुना मनुना ।
सन्निधाप्य आवाहनादि कृत्वा अङ्गषट्कसहितं यथा भवति तथार्चयेत् ॥ ६२ ॥

आर्यकसावित्राख्यौ सविता सविवस्वदिन्द्रजय इन्द्रः ।
 मित्रो रुद्रजयाभिधरुद्रमहीधरयुतापवत्सापाः ॥ ६३ ॥
 प्रागादीशान्तममी क्रमशः स्युरथापपूर्वयजनविधौ ।
 कोणगतद्वितयानां सक्षेत्राणां क्रमो विपर्येयः ॥ ६४ ॥
 ईशानः पर्जन्यो जयन्त इन्द्रः ससूर्यसत्यभृशः ।
 भूयोऽन्तरिक्षवह्नी पूषा वितथो गृहक्षतोऽथ यमः ॥ ६५ ॥
 गन्धर्वभृङ्गराजौ मृगपितृदौवारिकाः ससुग्रीवाः ।
 अथ पुष्पदन्तवरुणासुरशोषा रोगवायुनागाश्च ॥ ६६ ॥
 मुख्यो भल्लाटकसोमार्गलका दित्युदित्युपेताः स्युः ।
 ईशाद्यैकैकपदे द्वात्रिंशद् देवता बहिः प्रोक्ताः ॥ ६७ ॥

प्रस्तुतमार्यकादिकं पठति — आर्यकसावित्राख्याविति । आर्यक-
 सावित्राख्यौ आर्यकः सावित्रश्च आर्यकाय नमः सावित्राय नमः, सविता सवि-
 त्रे नमः इत्यादि । सविवस्वदिन्द्रजयः विवस्वदिन्द्रजयाभ्यां सहितः । इन्द्रः
 मित्रः । रुद्रजयाभिधरुद्रमहीधरयुतापवत्सापाः रुद्रजयो रुद्रो महीधर आप-
 वत्स आपश्च ॥ ६३ ॥

अमी प्रागादीशान्तं क्रमशः स्युः । अथेति पक्षान्तरद्योतको निपातः ।
 आपपूर्वयजनविधौ बहिरारब्धपूजायाम् । कोणगतद्वितयानाम् आपवत्सापा-
 दीनां सक्षेत्राणां स्थानैः सहितानाम् क्रमो विपर्येयः व्यत्यसनीयः । अत्र
 नमोन्ताश्च मन्त्रा ग्राह्याः ॥ ६४ ॥

ईशानः पर्जन्यः जयन्तः इन्द्रः । ससूर्यसत्यभृशः सूर्यः सत्यो भृशश्च ।
 भूयः पुनः । अन्तरिक्षवह्नी अन्तरिक्षो वह्निश्च, अग्नये नमः इति । पूषा वितथः
 गृहक्षतः अथ यमः यमश्च ॥ ६५ ॥

गन्धर्वभृङ्गराजौ गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगपितृदौवारिकाः मृगः पितरो
 दौवारिकश्च । ससुग्रीवाः सुग्रीवश्च । अथ पुष्पदन्तवरुणासुरशोषाः पुष्पदन्तो
 वरुणोऽसुरः शोषश्च । रोगवायुनागाः रोगो वायुर्नागश्च ॥ ६६ ॥

मुख्यः भल्लाटकसोमार्गलकाः भल्लाटकः सोमोऽर्गलश्च । दित्युदित्युपेताः
 दितिरुदितिरस्याभ्यां युक्ताः । बहिरैशाद्यैकैकपदे ईशकोणमारभ्य प्रादक्षिण्य-
 क्रमेणैकैकस्मिन् पदे । एता द्वात्रिंशद्देवताः प्रोक्ताः ॥ ६७ ॥

इति हरिमहिषनिहन्त्योरन्तर्बहिरर्चने क्रमोऽन्येषु ।
 ईशानादिबहिष्ठापादिधरान्तान्तरान्तरजनिष्ठः ॥ ६८ ॥
 शर्वस्कन्दार्यमणौ जम्भकपिलिपिञ्चकौ दिशि बहिः स्युः ।
 विदिशि चरकी विदारी पूतनिका पापराक्षसीशाद्यम् ॥
 अथ देवासुरगन्धर्वयक्षपितरः सनागराक्षसकाः ।
 पूर्वाद्यष्टदिशामु क्रमशः सपिशाचका ग्रहाः सकले ॥

विरिञ्चं द्विपञ्चाशता देवताभि-
 र्वृतं चार्चयित्वा यथोक्तक्रमेण ।
 अमुष्मै निवेद्याथ तद्देवताभ्य-
 स्त्रिपञ्चाशते तत्र दद्याद् बलिं च ॥ ७१ ॥

हरिमहिषनिहन्त्योरन्तर्बहिश्चार्चने इति क्रमः स्यात् । अन्येषु पञ्चसु ।
 ईशानादिबहिष्ठापादिधरान्तान्तरान्तरजनिष्ठः ईशानादिबहिष्ठा आपादिधरान्ता-
 न्तरोऽन्तरजनिष्ठश्च क्रमः स्यात् । ईशानादिद्वात्रिंशद्देवताभिर्बहिष्ठाभिर्युक्तः,
 आपापवत्सादिधरो महीधरः तदन्तो धरान्तस्ताभिर्द्वादशभिरन्तरे अन्तराले
 स्थिताभिर्देवताभिश्च युक्तः, अन्तरजनिष्ठः अन्तरस्थितब्रह्मावसितः क्रमः
 स्यात् ॥ ६८ ॥

अथ सकले बहिः द्वात्रिंशद्देवतानामपि बहिर्दिशि । शर्वस्कन्दार्यमणौ
 शर्वस्कन्दार्यमा च । जम्भकपिलिपिञ्चकौ जम्भकः पिलिपिञ्चकश्च स्युः ।
 विदिशि ईशाद्यं यथा भवति तथा । चरकी विदारी । पूतनिका इति पूतना ।
 पापराक्षसी च स्युः । पूर्वाद्यष्टदिशामु क्रमशो देवासुरगन्धर्वयक्षपितरः देवा
 असुरा गन्धर्वा यक्षाः पितरश्च । सनागराक्षसकाः नागा राक्षसाश्च । सपि-
 शाचकाः पिशाचाश्च । ग्रहा इति देवग्रहेभ्यो नम इत्यादिमन्त्रा उ-
 क्ताः ॥ ६९, ७० ॥

द्विपञ्चाशता देवताभिर्वृतं विरिञ्चं ब्रह्माणम् । यथोक्तक्रमेणार्चयित्वा
 पूजयित्वा । अमुष्मै ब्रह्मणे निवेद्य । अथ त्रिपञ्चाशते तद्देवताभ्यस्तत्र बलिं
 च दद्यात् ॥ ७१ ॥

कुशप्रसूनाक्षतवारिहव्यै-

स्त्रिंशः किरेद् वास्तुचतुर्मुखाभ्याम् ।

सकृत् सकृत् तत्परितः परेभ्यो

बहिर्ग्रहेभ्योऽञ्चितपञ्चकूरैः ॥ ७२ ॥

कृत्वा बलिं सलिलमत्र सकृत् सकृच्च

दत्त्वा प्रसन्नयजनं प्रविधाय धातुः ।

तद्वास्तुदैवतकदम्बकृतावलम्बं

प्राकारमध्यमवबुध्य करोतु रक्षाम् ॥ ७३ ॥

गर्ते तत्र विशोधिते विनिहिताधाराश्ममध्यावटे

धान्याद्याहितविष्टरेऽथ निधिकुम्भं ताम्रजं वाश्मजम् ।

मूलेन प्राणिधाय तत्र विधिवद् रत्नादिपूर्णेऽर्णजं

संपूज्याब्जमिहाभिराध्य भुवनेशीमर्थयेतामुना ॥ ७४ ॥

कुशप्रसूनाक्षतवारिहव्यैः कुशपुष्पाक्षतजलमिश्रैर्हविर्भिः । वास्तुच-
तुर्मुखाभ्यां वास्तुपुरुषाय ब्रह्मणे च । त्रिंशः बलिं किरेत् । तत्परितः तस्य
परितः । परेभ्य आर्यकादिभ्यः ईशानादिभ्यो वा । सकृत् सकृत् एकशः ।
बहिः शर्वस्कन्दादीनां बहिः ः ग्रहेभ्यः देवग्रहादिभ्यः । अञ्चितपञ्चकूरैः पञ्च-
कूरमिश्रैर्हविर्भिरित्यर्थः ॥ ७२ ॥

बलिं कृत्वा । अत्र देवतासु । सकृत् सकृत् सलिलं च दत्त्वा । धातुः
ब्रह्मणः प्रसन्नयजनं प्रविधाय । प्राकारमध्यं महामर्यादान्तर्भागम् । तद्वास्तुदैवत-
कदम्बकृतावलम्बं पूर्वोक्तवास्तुदेवतानां समूहेन प्राप्ताश्रयम् । अबुध्य ध्यात्वा
रक्षां करोतु ॥ ७३ ॥

निधिकलशादिस्थापननाह — गर्ते इति । अथ विशोधिते विशेषेण
शोधिते तत्र गर्ते । विनिहिताधाराश्ममध्यावटे स्थापिताया आधारशिलाया म-
ध्यस्थे गर्ते । धान्याद्याहितविष्टरे धान्यतण्डुलादिभिः क्लृप्ते पीठे । ताम्रजं ताम्र-
मयम् । अश्मजं वा शिलानिधितं वा निधिकुम्भं निधिकलशम् । मूलेन प्राणिधाय
न्यस्य । तत्र पीठे । विधिवत् कलशन्यायेन । रत्नादिपूर्णे रत्नकनकादिभिः पूर्णे
निधिकलशे । अर्णजमब्जं ब्रह्मकलशंपूज्यां ब्रह्मण लिपिपङ्कजं सम्पूज्य ।

त्वमेव परमा शक्तिस्त्वमेवासनधारिका ।
 सन्तृप्तया त्वया देवि ! स्थातव्यमिह सर्वदा ॥७५॥ इति ।
 तद्दक्षिणे दर्भमृदादिशोधितं
 निधाय कूर्मं कृतधान्यविष्टरे ।
 विशोध्य तं धारणयात्ममन्त्रतः
 प्राच्याधिवास्येति घटोपरि न्यसेत् ॥ ७६ ॥
 शिलापद्मं कुम्भोपरि सुविनिधायार्णकमलं
 समर्च्यस्मिन् भाव्यालयवदुपधायाश्मकमठम् ।
 अकूबारायेति प्रणवनमसोरन्तरभुवा-
 पुनावाह्यानेन प्रणवविहिताङ्गं यजतु च ॥ ७७ ॥
 तदूर्ध्वस्थे पद्मे रजतरचिते सार्णकमले
 न्यसेद् रौप्यं कूर्मं प्रयजतु च तेनैव मनुना ।

इह लिपिपद्मे भुवनेशी शक्तिम् । अभिराध्यात्राह्य सम्पूज्य । अमुना वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण । अर्थयेत प्रार्थयेत् ॥ ७४ ॥

मन्त्रमाह — त्वमेवेत्यादि ॥ ७५ ॥

तद्दक्षिणे कृतधा यविष्टरे धान्यादिभिर्विरचितपीठे, अर्थात् पूजितपीठे । दर्भमृदादिशोधितं दर्भमृत्त्रग्भिः संघृष्य क्षालितम् । कूर्मं शिलापद्मं शिलाकूर्मं रजतपद्मं रजतकूर्मं स्वर्णपद्मं स्वर्णकूर्मं च निधाय । धारणया शोषणादिभिः तानि विशोध्य । आत्ममन्त्रतः कूर्मस्य मन्त्रेण प्राचर्य सम्पूज्य । वस्त्रेणाच्छाद्याधिवास्य । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । घटोपरि निधिकलशस्योपरि न्यसेत् ॥ ७६ ॥

केन प्रकारेणेत्यत्राह — शिलापद्ममिति । कुम्भोपरि निधिकलशोपरि । शिलापद्मं शिलामयं (पद्म) सुविनिधाय सुस्थितं यथा भवति तथा विनिधाय । अर्णकमलं लिपिपद्मं समर्च्य । अस्मिन् पद्मे । अश्मकमठं शिलाकूर्मम् । भाव्यालयवद्, भविष्यत्प्रासादं यन्मुखं तद्ददित्वर्थः । प्रणवनमसोः अन्तरभुवा मध्यस्थेन 'अकूबाराये'त्यणुना । उपधाय सुस्थितं स्थापयित्वा । अनेन मन्त्रेणावाह्य । प्रणवविहिताङ्गं प्रणवेन कृताङ्गं तं यजतु च ॥ ७७ ॥

तदूर्ध्वस्थे शिलाकूर्मोपरिस्थिते रजतरचिते पद्मे । सार्णकमले पूजितलिपिपद्मे । रौप्यं रूप्यमयं कूर्मं तेनैव मनुना न्यसेत् प्रयजतु च । तथा

तथा स्वर्णाम्भोजेऽर्चितलिपिसरोजे कनकजं
 निधायेष्टा कूर्मं विधिवदमुना प्रार्थयतु च ॥ ७८ ॥
 नमस्ते कूर्मरूपाय विष्णवे विश्वधारिणे ।
 करिष्यमाणं प्रासादमिह त्वं धर्तुमर्हसि ॥ ७९ ॥
 विघ्नेशापचितिं विधाय यमदिग्द्वार्यग्रतः स्वस्तिके
 देवं च प्रसमर्च्य शेषहविषा हुत्वा प्रसाद्याथ तम् ।
 कूर्मस्योपरि योगनालमुपधायजन्मभूम्युद्गतं
 गर्तं मृत्तिकयाभिपूर्य दृषदा चाकोट्य दाढर्थं नयेत् ॥
 पूर्णप्रासाददेशे त्रिणयनपदसंप्रीणिताभीष्टवास्तौ
 भाव्येतद्द्वारशाखापदमपि परिकल्प्योत्तरेणाथ चैतत् ।

तद्वदेव स्वर्णाम्भोजे सौवर्णं पद्मं निधाय । तत्र अर्चितलिपिसरोजे पूजित-
 लिपिपङ्कजे । कनकजं कनकमयं कूर्मम् । विधिवत् पूर्वविधिना निधाय । इष्टा
 सम्पूज्य । अमुना वक्ष्यमाणमन्त्रेण । प्रार्थयतु प्रार्थनं कुर्यात् ॥ ७८ ॥

प्रार्थनामन्त्रमाह — नमस्त इत्यादिना ॥ ७९ ॥

अथ यमदिग्द्वारि भविष्यदक्षिणद्वारे स्थाने । विघ्नेशापचितिं गणपतिद-
 क्षिणामूर्तिपूजां विधाय । अग्रतः कूर्मस्याग्रतः स्वस्तिके देवं च प्रसमर्च्य निवेद्य ।
 शेषहविषा हुत्वा पूजाङ्गहोमं कृत्वा । तं देवं प्रसाद्य कूर्मस्योपरि । आज-
 न्मभूम्युद्गतम् अजन्मा ब्रह्मा तस्य भूमिः स्थानं, नपुंसकशिलेत्यर्थः, तत्पर्य-
 न्तमुद्गतमूर्ध्वगतं योगनालम् । उपधाय स्थापयित्वा । आजन्मभूम्युद्गतं जन्म-
 भूमिरुपानर्पर्यन्ता भूमिः, तदन्तमिति केचित् । गर्तं मृत्तिकया दृषदा च
 शिलयाभिपूर्य । आकोट्यायःकूटेन संताड्य । दाढर्थं स्थिरताम् । नयेत् प्राप-
 येत् ॥ ८० ॥

अथ पूर्णप्रासाददेशे पूर्णप्रासादस्थाने सत्यपरस्मिन् मुहूर्ते रात्रौ । त्रिन-
 यनपदसंप्रीणिताभीष्टवास्तौ ईशभागकृतस्वस्ववास्तुबलौ च सति । भाव्येतद्द्वार-
 शाखापदं भविष्यत्प्रासादद्वारस्य दक्षिणशाखायाः स्थानमपि परिकल्प्य ।
 एतदुत्तरेण तस्योत्तरभागे । उल्लेखादिक्रमेण उल्लेखनमारभ्य क्रमेण । ज्वलनम-

उल्लेखादिक्रमेण ज्वलनमुपसमाधाय गव्यादिसिक्ता-
स्तद्याम्येऽष्टेष्टकास्तद्यमदिशि कलशं च न्यसेत् क्लृप्तपीठे ॥
धारणाक्रमविशोधितास्ततः स्वाणुतः समभिपूज्य चेष्टकाः ।
प्राचर्य रत्नजलपूरितं घटं प्रारभेत हवनं विधानतः ॥ ८२ ॥
पक्वात् प्राग् भर्गदुर्गास्मरमुरभिदि मूलाक्षरैर्विघ्नराजे
पक्वान्ते द्वादशाख्याभिरिह हरिहरे पञ्चतत्त्वैस्त्रिधाग्नि ।
मूलाणैस्त्र्यम्बके ब्रह्मभिरपि घृतमाहुत्य भूरादिमन्त्रै-
राज्यं द्रव्याहुतेः प्राक् मुरभिदि जुहुयादूर्ध्वतश्चेतरेषु ॥ ८३ ॥
भूराद्याः पृथगेव लोकपतयश्चाग्निश्च सोमो ग्रहा
नक्षत्राणि ससंप्रदान*ठयुगा भूतानि नागा हरौ ।

मिम् । उपसमाधाय स्थापयित्वा । परिधिस्थापनात् प्राक् तद्याम्ये तद्दक्षिणभागे ।
क्लृप्तपीठे विरचिते पीठे । गव्यादिसिक्ताः पञ्चगव्याष्टगन्धजलैः सिक्ता अष्टे-
ष्टकाः । तद्यमदिशि तासां दक्षिणे कलशं च न्यसेत् ॥ ८१ ॥

ततो धारणाक्रमविशोधिताः शोषणादिभिः शोधिताः इष्टकाः । स्वाणुतः
स्वस्थापनमन्त्रतः समभिपूज्य । रत्नजलपूरितं रत्नैर्जलैश्च पूरितम् । घटं कलशं
प्राचर्य । हवनं होमम् । विधानतः परिधिस्थापनादिक्रमेण प्रारभेत ॥ ८२ ॥

भर्गदुर्गास्मरमुरभिदि शिवदुर्गाशङ्करनारायणेषु । पक्वात् पक्वहोमात् ।
प्राक् पूर्वम् । मूलाक्षरैः मूलमन्त्रस्याक्षरैः 'ओं स्वाहा' 'नं स्वाहा' इत्यादिभिः ।
विघ्नराजे गणपतौ । पक्वान्ते द्वादशाख्याभिः 'ओं वज्रदन्ताय स्वाहा' इत्याद्यैर्द्वाद-
शनामाभिः । हरिहरे शङ्करनारायणे । इह पक्वान्ते पञ्चतत्त्वैः । त्रिधाग्नि विष्णौ ।
इह मूलाणैः मूलमन्त्रस्याक्षरैः । त्र्यम्बके शिवे । इह ब्रह्मभिः पञ्चब्रह्ममन्त्रैः
घृतहोमः स्यात् । अथ मुरभिदि विष्णौ । द्रव्याहुतेः प्राक् पुरः । भूरादिमन्त्रैः
वक्ष्यमाणैराज्यं जुहुयात् । इतरेषु तदन्येषु । ऊर्ध्वतः द्रव्यहोमादूर्ध्वतश्च
जुहुयात् ॥ ८३ ॥

भूरादिमन्त्रानाह — भूराद्या इति । हरौ भूराद्याश्चत्वारोऽणवः ।

१. 'नं च मन्त्रायत् ॥' क. पाठः. २. 'वित् ॥' ख. पाठः.

* 'द्वयं स्वाहा । द्वयमेव चेत्यस्य षाख्यायां द्विर्द्विसर्गस्तस्य बिन्दुद्वयात्मक-
त्वात् । विसर्गशब्देन च लक्षितलक्षणया स्वाहाकारो लक्ष्यत । एतद्वाक्यशब्देनैव बहौ त्यागात् ।
आमस्य च विसर्गपर्यायत्वाद् इत्येवं रघुनन्दनादिसम्प्रदायविदः ॥" इति बृहदभिधानम् ।

सर्वाश्चाप्यथ देवतास्तदनु विश्वे चापि देवाः पुन-
र्विष्णुर्व्याहृतयश्च विष्णुपदमूलास्तेऽणवोऽन्येष्वतः ॥ ८४ ॥

गायत्र्या सकलेषु प्रजुहोतु समिद्धृतान्नसर्पीषि ।

पूर्णान्तं साष्टशतं दुर्गायां तानि मूलमन्त्रेण ॥ ८५ ॥

पक्वान्ते नामद्विषदकेन दिक्पैर्भूतैश्चाज्यं बाहुलेये महद्भिः ।
चन्द्रार्काभ्यां कालवह्निग्रहैर्दिङ्नक्षत्रैर्द्रव्यं हुनेन्मूलतोऽन्ते ॥

पक्वान्ते षण्मन्त्रकैराज्यमार्ये

हुत्वा गायत्र्या चतुर्द्रव्यकं च ।

गोप्त्राद्याख्याषड्युजेन्द्रादिन-

क्षत्रान्तैः स्कन्दोक्तैश्च सर्पिर्जुहोतु ॥ ७ ॥

अथ लोकपतयः इन्द्राद्याः । पृथगेव 'इन्द्राय स्वाहा' 'अमये स्वाहा' इत्याद्याः ।
अग्निः सोमः ग्रहा नक्षत्राणि भूतानि नागाः सर्वाश्चापि देवताः तदनु विश्वे
चापि देवाः पुनर्विष्णुश्च । एते संप्रदानठयुगाः संप्रदानेन चतुर्थ्या ठयुगेन
स्वाहाकारेण च युक्ताः । पुनर्व्याहृतयश्च । अत्र 'सर्वाभ्यो देवताभ्य' इत्येक
एव मन्त्रः । 'विश्वेभ्यो देवेभ्य' इति च । अतोऽन्येषु देवेषु । विष्णुपदमूलाः
विष्णुस्थाने मूलमन्त्राः । तेऽणवो मन्त्राः ॥ ८४ ॥

पुनर्होमशेषमाह — गायत्र्येति । सकलेषु समिद्धृतान्नसर्पीषि
चत्वारि द्रव्याणि । गायत्र्यो स्वस्वगायत्र्या । साष्टशतम् अष्टसहितशतं पूर्णान्तं
प्रजुहोतु । दुर्गायां मूलमन्त्रेण तानि द्रव्याणि प्रजुहोतु ॥ ८५ ॥

बाहुलेये स्कन्दे पक्वान्ते । नामद्विषदकेन नाम्नां द्वादशकेन । दिक्पैरि-
न्द्राद्यैः । भूतैर्महद्भिः चन्द्रार्काभ्याम् । कालवह्निग्रहैः कालेन वह्निना ग्रहैश्च ।
दिङ्नक्षत्रैः दिग्भिर्नक्षत्रैश्चाज्यं हुनेत् । एतेषां नाममन्त्रैराज्यं हुनेदित्यर्थः ।
अन्ते मूलतो द्रव्यं हुनेत् ॥ ८६ ॥

आर्ये पक्वान्ते षण्मन्त्रकैः रेवन्तादिभिः आज्यं हुत्वा गायत्र्या
चतुर्द्रव्यकं च हुत्वा । गोप्त्राद्याख्याषड्युजा गोप्त्रादिनामद्वादशकेन ।
इन्द्रादिनक्षत्रान्तैः स्कन्दोक्तैः स्कन्दस्योक्तैर्मन्त्रैश्च सर्पिर्जुहोतु ॥ ८७ ॥

१. गाः प्रसिद्धवत् सं' ख. पाठः. २. 'त्र्या सा' क. ख. पाठः. ३. 'तं
पू' ग. पाठः.

स्विष्टकृत्प्रभृतिहोमविरामे प्राप्य सर्पिरपि तासु घटे च ।
तद्वयं समधिवास्य निशीति स्थापयेत् तदनु ताः सुविलम्बे ॥

प्रासादद्वारस्य वामेतरस्मिन्
पार्श्वोद्देशे भावितत्पादुकान्तः ।
भूमिं कृत्वा सुस्थिरां शोधयित्वा
मात्वा क्षेत्रं कल्पयेदिष्टकानाम् ॥ ८९ ॥

क्षेत्रे चतुष्पदयुते चतुरश्ररूपे
रेखे लिखेच्छिखिमरुत्पदयोः पुरोग्रे ।
तच्छिष्टकोष्ठयुजि पिप्पलशङ्कुनोद-
गग्रे ध्रुवेण सकलेषु शिवेऽस्रतो वा ॥ ९० ॥

स्विष्टकृत्प्रभृतिहोमविरामे स्विष्टकृतादिहोमावसाने । सर्पिः संपात-
मपि । तास्विष्टकासु । घटे कलशे च प्राप्य । तद्वयं निशि समधिवास्य तदनु
ताः इष्टकाः । सुविलम्बे शोभने मुहूर्ते । इति वक्ष्यमाणविधिना स्थापयेत् ॥ ८८ ॥

प्रासादद्वारस्य वामेतरस्मिन् दक्षिणे पार्श्वोद्देशे द्वारशाखाधोभागे । भा-
वितत्पादुकान्तः भाविष्यतः पादुकस्यान्तर्भागे । भूमिं सुस्थिरां कृत्वा । शोधयित्वा
मार्जनादिभिः संशोध्य । मात्वा मानं कृत्वा । इष्टकानां क्षेत्रं यथा , तथा
कल्पयेत् ॥ ८९ ॥

चतुष्पदयुते चतुरश्ररूपे क्षेत्रे । शिखिमरुत्पदयोः अग्निवायुकोणगत-
पदयोः । पुरोग्रे प्रागग्रे । तच्छिष्टकोष्ठयुजि तच्छिष्टयोर्निर्ऋतीशकोष्ठयोः द्वये
उदगग्रे । पिप्पलशङ्कुना । अश्वत्थवृक्षनिर्मितशङ्कुना । सकलेषु देवेषु । ध्रुवेण
प्रणवेन । शिवेऽस्रतो वा रेखे लिखेत् । अयं भावः — त्रिकरवर्गभवे प्रासादे
चतुरङ्गुलाधिककरमानेन समचतुरश्रं क्षेत्रं कृत्वा 'यद्द्वार्काहियुगैर्मिताततिवित-
त्युत्सेधवत्योऽङ्गुलैरिति कर्मशेषे वक्ष्यमाणरीत्या द्वादशाङ्गुलदीर्घा अष्टा-
ङ्गुलविस्तृताश्चतुरङ्गुलोत्सेधाश्चाष्टेष्टका ईशवायवोः पूर्वापरायता इतरयोरन्य-
थारूपाश्च स्थाप्याः । तथा सति मध्ये चतुरङ्गुलसमविस्तारस्य गर्भपात्रस्य
गर्तं भवतीति ॥ ९० ॥

पीठं वर्मसमुक्षितेऽत्र परिपूज्यान्तःस्थितः संस्मरन्
 देवं साञ्जलिरिश्वरे गिरिशवारं मूलमष्टावरम् ।
 अन्येष्वप्यभिजप्य वह्निचितिमासूद्रास्य चाष्टेष्टका-
 श्चिन्वीतोन्नतिनिम्नते परिहरंस्तुल्या यथोपानहा ॥ ९१ ॥

ईशेऽष्टाभिः सद्यजाभिः कलाभि-
 र्वह्यंशादीशांशानिष्टं क्रमेण ।
 लक्ष्मीशोमाश्रीशयोर्मूलवर्णै-
 र्श्चिन्वीतान्येषु स्वमूलेन चैनाः ॥ ९२ ॥

आवाह्यात्र निजेन मूलमनुना देवं सहाङ्गं यजेदा-
 लिप्यामलया मृदा कलशवारापूर्य गर्भावटम् ।
 वीक्षेताक्षतसूनमोमिति जपन् क्षिप्त्वा जलावर्तकं
 वामावर्तसमुद्भवेऽह्नुतसंपातं च संपातयेत् ॥ ९३ ॥

अथ वर्मसमुक्षिते अत्र स्थले पीठं परिपूज्य । अन्तःस्थितः अन्तर्भागे
 तिष्ठन् । साञ्जलिरञ्जलियुक्तो देवं संस्मरन् । ईश्वरे शिवे । गिरिशवारम् एकाद-
 शवारम्, अन्येष्वष्टावारमपि मूलमभिजप्य । वह्निचितिं वह्निचैतन्यम् । आसु
 इष्टकासूद्रास्याष्टेष्टकाश्च यथा उपानहा तुल्या भवन्ति तथोन्नतिनिम्नते परिहरन्
 उन्नतिं निम्नतां च परिहरंश्चिन्वीत ॥ ९१ ॥

एना इष्टकाः । वह्यंशादीशांशानिष्टं वह्यंशमारभ्येशांशेऽवसानं यथा
 भवति तथा क्रमेण । ईशे सद्यजाभिः कलाभिः अष्टभिः सद्यजातकलाभिः ।
 लक्ष्मीशोमाश्रीशयोः विष्णुशङ्करनारायणयोः । मूलवर्णैर्मूलमन्त्रस्याक्षरैः । अन्येषु
 स्वस्वमूलेन च चिन्वीत ॥ ९२ ॥

अत्र निजेन मूलमनुना देवमावाह्य । सहाङ्गम् अङ्गैः सहितं यजेत् । अम-
 लया मृदा तद्विवरमालिप्य । कलशवारा कलशजलेन । गर्भावटं गर्भस्थानगर्तमा-
 पूर्य ओमिति जपन् अक्षतसूनं तत्र जले क्षिप्त्वा जलावर्तं वीक्षेत् । वामा-

मनुवरमहितं महास्त्रगुप्तं विभुमभिकल्प्य तथेष्टकाश्चतस्रः ।
तदुपरि विनिधाय धान्यमृद्धिर्दृढमवटं परिपूर्य साधु रक्षेत् ॥

ततः समभ्यर्चितवास्तुरत्र शुभेऽहि गर्भोचितसाधनानि ।
संभृत्य मन्त्री विनिधाय वह्निं समारभेतोत्तरतोऽग्निकार्यम् ॥

न्यस्य न्यग्बिलमग्निदक्षिणदिशि व्रीह्यादिमन्मण्डले

पात्रं ताम्रमयं पिधानसहितं गव्यादिसंशोधितम् ।

पीठाराधनपूर्वमत्र कृतसंस्कारे समुत्तानिते

कुर्यात् सागरमृद्धिं धृतहिरण्येनाग्रदोष्णा सुधीः ॥ ९६ ॥

वर्तसमुद्भवे वामगत्यावर्ते जाते सति तत्प्रायश्चित्तार्थम् । अस्त्रहुतसंपातं चास्त्रे-
णाज्यं हुत्वा तत्संपातं च संपातयेत् ॥ ९३ ॥

मनुवरमहितं महास्त्रगुप्तं मूलमन्त्रपूजितं स्वस्वमहास्त्रेण रक्षितम् । विभुं
देवमभिकल्प्य । तथा तदुपरि ताम्रमिष्टकानामुपरि चतस्र इष्टकाश्च । विनिधाय ।
धान्यमृद्धिर्धान्यैर्मृद्धिश्च । अवटं गर्तं दृढं परिपूर्य । साधु यथावद् रक्षेत् ॥ ९४ ॥

ततः शुभेऽहि शुभदिवसे रात्रावत्रापि । समभ्यर्चितवास्तुः सम्यग्-
वास्तुबलेकृत् । मन्त्री आचार्यः । स्वयं गर्भोचितसाधनानि गर्भाधानयोग्यानि
साधनानि संभृत्य तस्य गर्भन्यासस्थानस्योत्तरतो वह्निं विनिधाय । अग्निकार्यं
होमकर्म समारभेत ॥ ९५ ॥

अग्निदक्षिणदिशि अग्नेर्दक्षिणभागे । व्रीह्यादिमन्मण्डले व्रीह्यादिभिर्विर-
चितपीठे मण्डले । ताम्रकृतं ताम्रेण कृतम् । पिधानसहितमुत्तरच्छदेन सहितम् ।
गव्यादिसंशोधितं गव्याष्टगन्धजलैः क्षालितम् । पात्रं गर्भपात्रम् । न्यग्बिलम् अधो-
मुखं न्यस्य । पीठाराधनपूर्वं पीठाराधनं पूर्वं यथा भवति तथा । कृतसंस्कारे
प्राणायामादिभिः संस्कृते । समुत्तानिते सम्यगुत्तानीकृतेऽत्र । धृतहिरण्येन हिर-
ण्यपवित्रसहितेन । अग्रदोष्णा कराग्रेण । सागरमृद्धिं समुद्रमृत्तिकया वृत्तिं
सीमानं कुर्यात् । सुधीरिति सागरमृदा वृत्तिकल्पनायां तस्य पात्रस्य भूमण्डल-
रूपेण ध्यानमुक्तम् ॥ ९६ ॥

कुड्यश्लेषमिह प्रकल्प्य वृतिमादावन्तरालस्थितं
 प्रत्यक्प्राक्स्थमवागुदक्स्थमपि रेखाद्वन्द्वमापादयेत् ।
 पात्रेऽस्मिन् नवखण्डमण्डितमहीसंस्थानरूपे स्फुर-
 द्दर्णाम्भोजचितीति तत्तदुदितद्रव्याणि विन्यस्यतु ॥
 मृन्मूलधातुमणिबीजकलोहकृप्त्या
 द्रव्यार्पणं भवति सर्वसुपर्वगर्भे ।
 स्कन्देऽथ वाहमणिलोहकधातुबीज-
 मृत्कन्दकक्रमतयेत्यपि वा प्रभेशे ॥ ९८ ॥
 भूमृत्तीर्थतरङ्गिणीहृदकुलीरावासवल्मीकभू-
 धान्यागारगजोक्षशृङ्गजमृदो दिक्कोणमध्ये न्यसेत् ।

इह गर्भपात्रे आदौ वृतिम् । कुड्यश्लेषं कुड्ये श्लिष्टं यथा तथा प्रक-
 ल्प्य । प्रत्यक्प्राक्स्थं प्राक्प्रत्यगात् । अवागुदक्स्थं दक्षिणोत्तरगतमप्यन्तराल-
 स्थितं रेखाद्वन्द्वम् । आपादयेत् कुर्यात् । नवखण्डमण्डितमहीसंस्थानरूपे नवभिः
 खण्डैर्मण्डितायाः पृथिव्याः संस्थानस्वरूपे । स्फुरद्दर्णाम्भोजचितीति लिपिपङ्कज-
 पूजया स्फुरलिपिपङ्कजचैतन्ययुक्तेऽस्मिन् पात्रे । तत्तदुदितद्रव्याणि तस्य तस्य
 देवस्योक्तानि द्रव्याणि । इति वक्ष्यमाणविधिना विन्यस्यतु ॥ ९७ ॥

सर्वसुपर्वगर्भे सर्वेषां सुपर्वणां देवानां गर्भे । मृन्मूलधातुमणिबीजकलो-
 हकृप्त्या मृदः मूलानि धातवः मणयो रत्नानि बीजानि लोहानि इति कृप्त्या
 द्रव्यार्पणं द्रव्याणामर्पणं भवति । अथ स्कन्दे वाहमणिलोहकधातुबीजमृत्क-
 न्दकक्रमतया (स्व?) वाहाः स्ववाहनादीनि मणयः लोहानि धा(तूनि? तवः) बी-
 जानि मृदः कन्दाः इति क्रमतया भवति । प्रभेशेऽपि इति द्रव्यार्पणम् ॥९८॥

सेनानीतरदेवतासु स्कन्देतरेषु । भूमृत्तीर्थतरङ्गिणीहृदकुलीरावासव-
 ल्मीकभूधान्यागारगजोक्षशृङ्गजमृदः भूमृत् पर्वतः तीर्थं प्रसिद्धं तरङ्गिणी नदी
 कुलीरावासः कर्कटकगुहा वल्मीकभूः वल्मीकभूमिः धान्यागारं खलः गजोक्ष-
 शृङ्गे गजशृङ्गमुक्षशृङ्गं च तेभ्यो जाता मृदः । दिक्कोणमध्ये पूर्वादिदिक्षु अग्न्या-

सेनानीतरदेवतास्वधिदिशं पाथोजनीलोत्पलो-
 त्पन्ने कैरवलोहितोत्पलसमुत्पन्ने च मूलान्यपि ॥ ७९ ॥
 न्यस्येन्मनोहां हरितालमञ्जनं
 श्यामं च पुर्वादिशिवान्तिमं क्रमात् ।
 ससीससौराष्ट्र्यभिधानरोचनं
 सगैरिकं पारतमत्र मध्यतः ॥ ८० ॥
 षट्सु मौक्तिकवैडूर्यकशङ्खस्फटिकपुष्यकं षट्सु ।
 चन्द्रोपलं महानीलं तद्वन्न्यसतु चाब्जरागमपि ॥ ८१ ॥
 तथा शालिनीवारकौ कङ्कुमाषौ
 कुलस्थं सनिष्पावसंज्ञं तिलं च ।

दिकोणेषु मध्ये च न्यसेत् । अधिदिशमिति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः, दिक्ष्व-
 त्यर्थः । तत्पूर्वादीत्यर्थात् । पाथोजनीलोत्पलोत्पन्ने पाथोजं पद्मं नीलोत्पलं कुव-
 लयं ताभ्यामुत्पन्ने द्वे, कैरवलोहितोत्पलसमुत्पन्ने च कैरवं कुमुदं (६५०००-
 ७००००=१५००००) ताभ्याम् उत्पन्ने च द्वे इति चत्वारि मूलान्यपि
 न्यसेत् ॥ ७९ ॥

अत्र सेनानीतरदेवतासु । पूर्वादिशिवान्तिमं क्रमाद् मनोहां मनश्शि-
 लाम् । (६५०००=७००००) हरितालं तदेव । अञ्जनं श्यामं च ते एव ।
 ससीससौराष्ट्र्यभिधानरोचनं सीसेन युक्ते सौराष्ट्र्यभिधानरोचने । (१००००-
 १००००=२००००) तत्रैकवद्भावः । सगैरिकं पारतं गैरिकमहितं पारतम् । गैरिकं पारतं चेत्यर्थः ।
 (१००००=१००००) तत्र मध्यतश्च ॥ ८० ॥

षट्सु स्कन्दरहितेषु षट्सु देवेषु । (१०००=१००००) मौक्तिकवै-
 डूर्य(क)शङ्खस्फटिकपुष्यकम् (१००००=१००००) वैडूर्यं तदेव । शङ्ख-
 स्फटिकपुष्यकाणि च तान्येव । (१००००=१००००) महानीलं
 तदेव । अब्जरागमपि पद्मरागं च । तद्वत् पूर्वादिमध्यान्तेषु न्यसतु ॥ ८१ ॥

साजितेशार्यसुम्भाभिमातौ शङ्करनारायणशास्त्रदुर्गासहिते हरौ । तथा
 क्रमेण । शालिनीवारकौ । (१०००=१००००) कङ्कुमाषौ (१०००=१००००) कुलस्थं (१००००=१००००)

समुद्रं ससिद्धार्थकं सन्निदध्या-

द्धरौ साजितेशार्यसुम्भाभिमातौ ॥ ८२ ॥

सुवर्णरजतायसत्रपु निधाय दिक्ष्वन्यतः

सुवर्णमयमर्पयेद् गरुडकूर्मशङ्कारि च ।

शरासनगदाम्बुजं न्यसतु हैममन्तर्हरौ

सुपर्णपदसिंहकान्यपि तु तानि सुम्भद्विषि ॥ ८३ ॥

त्रप्वन्तं हरिवद् विधाय विदिशास्वार्यशनारायणे

न्यस्येच्छूलपरश्वधं दररथाङ्गं चाथ शार्ङ्गीश्वरे ।

खट्वाङ्गार्धविधूक्षतार्क्ष्यकमठाक्षस्रग्गदाब्जं धनु-

हैमं शास्तरि हैमतोमरशराम्भोजं च मध्ये न्यसेत् ॥ ८४ ॥

सानिष्पावसंज्ञम् । (गो०१०१०=२०१०.) तिलं च । (ती०१०=०१००.)

समुद्रम् । (२३००=१०००००.) ससिद्धार्थकम् । (गो०१०००=१०००००.)

एतानि सन्निदध्यात् स्थापयेत् ॥ ८२ ॥

हरौ दिक्षु सुवर्णरजतायसत्रपु । (गो०१०१०=१०००००. ०१००=१००००. ०१००००=१००००००. ०१००००००=१००००००००.) एतानि नि-

धायान्यतः कोणेषु । सुवर्णमयं सुवर्णकृतम् । गरुडकूर्मशङ्कारि च गरुडं कूर्मं शङ्खं चक्रं च । अन्तः अन्तर्भागे । हैमं हेमकृतम् । शरासनगदाम्बुजं शरासनं धनुः गदाम्बुजं पद्मं च न्यसतु । सुम्भद्विषि दुर्गायामपि । सुपर्णपदसिंहकानि गरुडस्थाने सिंहयुक्तानि तानि न्यसतु ॥ ८३ ॥

आर्यशनारायणे शास्तृशङ्करनारायणे । हरिवत् हराविव । त्रप्वन्तं सुवर्ण-
रजतायसत्रपुपर्यन्तम् । दिक्षु विधाय कृत्वा । विदिशासु कोणेषु । शूलपरश्वधं शूलं
कुठारं च । दररथाङ्गं च शङ्खं चक्रं च न्यस्येत् । अथ शार्ङ्गीश्वरे शङ्करनारायणे ।
हैमं हेमकृतम् । खट्वाङ्गार्धविधूक्षतार्क्ष्यकमठाक्षस्रग्गदाब्जं धनुश्च खट्वाङ्गं तदेव
अर्धविधुः अर्धचन्द्रः उक्षा ऋषभः तार्क्ष्यो गरुडः कमठः कूर्मः अक्षस्रग् अ-
क्षमाला गदा सैव अब्जं पद्मं धनुः तदेव एतानि मध्ये न्यसेत् । शास्तरि मध्ये ।
हैमतोमरशराम्भोजं च हैमानि तोमरशराम्भोजानि । (००००००=००००००-
००००.) शरं तदेव । अम्भोजं पद्मं विन्यसेत् ॥ ८४ ॥

बीजे तानि न्यसतु नव नीवारकङ्कन्तरोद्य-
च्छयामानीशे च्युतचरमराजीनि लोहेऽनुरूप्यम् ।
ताम्रं सायस्त्रपु कमठपाथोजशूलं च हैमं
खट्वाङ्गार्धेन्द्रवृषभधनुरन्तः कुठारं च पञ्च ॥ ८५ ॥

बीजानि लोहानि च विघ्नराजे
महेशवन्न्यस्य ततो निदध्यात् ।
चाषस्वदन्ताम्बुरुहाङ्कुशानि
दिशासु मध्येऽत्र गजं च हैमम् ॥ ८६ ॥

शिखिशक्तिताम्रचूडस्वरुकरिणः स्वर्णजान् गुहे न्यस्येत् ।
पूर्वादिमध्यनिष्ठं मध्यादीशान्तमथ नवैतानि ॥ ८७ ॥

ईशे बीजात् पूर्वं सर्वं तथा न्यस्य बीजे बीजन्यासे । नीवारकङ्कन्त-
रोद्यच्छयामानि नीवारकङ्कन्तरा मध्ये उद्यदुद्गच्छत् श्यामं येषां तानि
तथा । (७७०२०-२१०२.) च्युतचरमराजीनि च च्युतं चरममवसानीभूतं राजि
येषां बीजानां तानि च्युतचरमराजीनि । तानि नव बीजानि तथा न्यसतु ।
लोहे लोहन्यासे । अनुरूप्यं रूप्यानन्तरम् । ताम्रं सायस्त्रपु अयसा युक्तं
त्रपु । (७०००००-७०००००.) त्रपु उक्तम् । हैमं कमठपाथोजशूलं कमठं कूर्मं
पाथोजं पद्मं शूलं तदेव । इति दिक्षु न्यस्यान्तः हैमं खट्वाङ्गार्धेन्द्रवृषभधनुः
कुठारम् । (७००००-७०००००.) इति पञ्च न्यसतु ॥ ८५ ॥

विघ्नराजे बीजानि लोहानि च । महेशवत् शिववद् न्यस्य । हैमानि
चाषस्वदन्ताम्बुरुहाङ्कुशानि (२१०००-२१०००.) स्वदन्तं स्वस्य दन्तम् अम्बु-
रुहं पद्मम् (७०००००-७०००००.) एतानि दिशासु निदध्यात् । अत्र मध्ये हैमं
गजं च निदध्यात् ॥ ८६ ॥

गुहे पूर्वादिमध्यनिष्ठं पूर्वादिचतुर्दिक्षु मध्ये च । स्वर्णजान् सुवर्णकृ-
तान् । शिखिशक्तिताम्रचूडस्वरुकरिणः । (७००००-७००००. ७००००-७००००.
७०००००-७००००. ७००००-७००००. ७००००-७००००.) अथ मध्यादीशान्तं
वारिजरागं पद्मरागम् । (७००००-७०००००) मौक्तिकवैडूर्यसंज्ञिते (७०००००.

वारिजरागं वज्रं मौक्तिकवैडूर्यसंज्ञिते स्फटिकम् ।
 शङ्खं नीलं पुष्यं प्रवालसंज्ञं च विन्यसेत् क्रमशः ॥ ८८ ॥
 तद्वाह्ये तपनीयं रजतं ताम्रायसी त्रपु सनागम् ।
 पित्तलकांस्ये न्यस्येद् दिक्ष्वष्टास्वन्तरष्ट लोहानि ॥ ८९ ॥
 न्यसतु रसं समनोहं हरितालाञ्जनकमाक्षिकश्यामम् ।
 सौरार्थीं राजावर्तं च तथा गैरिकं च मध्यादि ॥ ९० ॥
 सिद्धार्थशालिघवगोधूमांस्तिलमाषकौ प्रियङ्गुं च ।
 मुद्गं नीवारकमपि तद्वदिह न्यसतु पञ्चमावरणे ॥ ९१ ॥

सागरशैलसरितीर्थहृदकेदारदन्तिखलजाताः ।
 मृत्स्ना न्यस्येत् परितो दिक्ष्वष्टास्वष्ट मृत्तिकाश्चान्तः ॥ ९२ ॥

क०=२७७) वैडूर्यं तदेव । स्फटिकं शङ्खं नीलम् । पुष्यं पुष्यरागम् ।
 (प्रवाह०=२७७) एतानि नव क्रमशो विन्यसेत् ॥ ८७, ८८ ॥

तद्वाह्ये पूर्वाद्यष्टासु दिक्षु (१०११००=१०११००, १०११००=१०११००)
 ताम्रायसी उक्ते । त्रपु उक्तम् । सनागम् । पित्तलकांस्ये । (१०११००=१०११००)
 (१०११००=१०११००) अन्तरुक्तान्यष्ट लोहानि ॥ ८९ ॥

तथा मध्यादीशान्तं रसं तदेव । समनोहं हरितालाञ्जनकमाक्षिकश्यामं
 (१०११००=१०११००, १०११००=१०११००, १०११००=१०११००, १०११००=१०११००)
 श्यामं तदेव । (१०११००=१०११००) राजावर्तं तदेव । (१०११००=१०११००)
 एतानि न्यसतु ॥ ९० ॥

इह गुहे पञ्चमावरणे सिद्धार्थशालिघवगोधूमान् । (१०११००=१०११००)
 तिलमाषकौ उक्तौ । प्रियङ्गुम् । (१०११००=१०११००) मुद्गं नीवारकमपि
 उक्ते । तद्वद् धातुवद् न्यसतु ॥ ९१ ॥

परितः पूर्वाद्यष्टासु दिक्षु । सागरशैलसरितीर्थहृदकेदारदन्तिखलजाताः ।
 (१०११००=१०११००, १०११००=१०११००, १०११००=१०११००) तीर्थं तदेव ।

नीलारुणोत्पलपयोरुहकैरवाणां

मूलानि दिक्षु सकलं च निधाय मध्ये ।

प्रोक्ष्यास्त्रतः समवगुण्ध्य तनुत्रतोऽत्र

तद् द्रव्यजातममृतीकृतमातनोतु ॥ ९३ ॥

गायत्र्या स्मरशासने सुररिपौ सस्वार्णमूलाणुना

शेषेषु द्रविणानि विघ्नगुहयोर्मूलेन च न्यस्यतु ।

ईशो व्योमदशार्णवक्रवहुरूपाजान्धुवामेशसू-

क्तोत्पन्नैश्च कलाणुभिर्द्रविणजातानि न्यसेद्वा क्रमात् ॥

(१०३०=१५०. १०३००=१०३०. ३००=३००. १५०=१५०.)
एतेभ्यो जाताः । मृत्स्नाः मृत्तिकाः न्यस्येत् । अन्तरुक्ता अष्ट मृत्तिकाश्च
न्यस्येत् ॥ ९२ ॥

नीलारुणोत्पलपयोरुहकैरवाणाम् । (१०३००=१०३०. ३००=३००.)

(१०३००=१०३०. ३००=३००. १५०=१५०. ३००=३००.) एतेषां मूलानि दिक्षु, सकलं मूलचतुष्कमपि मध्ये च निधाय ।
अत्र गुहे । अस्त्रतः प्रोक्ष्य । तनुत्रतः कवचमन्त्रेणावगुण्याच्छाद्य । तद्
द्रव्यजातं द्रव्यसमूहम् । अमृतीकृतं सुरभिमुद्रयामृतीकृतमातनोतु ॥ ९३ ॥

उक्तस्य द्रव्यन्यासस्य मन्त्रमाह — गायत्र्येति । स्मरशासने शिवे ।
सुररिपौ विष्णौ च । गायत्र्या स्वस्वगायत्र्या द्रविणानि विन्यसतु । शेषेषु
सस्वार्णमूलाणुना स्वाक्षरसहितेन मूलेन । मूलाक्षरैर्मूलेन चेत्यर्थः । विघ्नगुहयोर्मू-
लेन च । चशब्द एवार्थः । ईशो शिवे । व्योमदशार्णवक्रवहुरूपाजान्धुवामेशसू-
क्तोत्पन्नैश्च कलाणुभिर्द्रविणजातानि न्यसेद्वा । व्योमदशार्णं व्योमव्यापि दशाक्षरं
वक्रं तत्पुरुषः । बहुरूपोऽघोरः । अजः सद्योजातः । अन्धुरन्धुस्थानस्थो वामदेवः ।
वामश्च देवः । ईश ईशानः । एतेषां सूक्तोत्पन्नैः कलाणुभिः कलामन्त्रैः । तत्र
व्योमव्यापिदशार्णस्य नवभिरक्षरैः मृदः, तत्पुरुषकलाभिर्मूलानि, अघोरकलाभिः
धातून्, सद्यकलाभी रत्नानि, वामकलाभिर्वाजानि, पुनरपि वामकलाभिः स्वर्णा-
दीनि, ईशकलाभिः खट्वाङ्गादीनीति विभागः । तथा पाशुपते —

“व्योमव्यापिदशार्णैस्तु मृत्पिण्डानि निधापयेत् ।

तद् द्रव्यजातमजिते द्विषडक्षरेण

गव्येन मूलमनुनोक्षतु चेतरेषु ।

अभ्यर्च्य मूलमनुना सकलेऽधिवास्य

पक्वावसानमनले तनुयात् पुरोवत् ॥ ९५ ॥

अर्कार्णाणांश्चतुर्थ्या सह दिग्धिपनारायणान् बीजयुक्तान्
सर्वान् धातून्श्च लोहान् मनुविदथ हुनेत् पर्वतान् वै समुद्रान् ।
सर्वाण्युद्दिश्य तीर्थान्यपि तदनु नदीश्च हृदांश्च द्विठान्तान्
पातालान् नागकान् दिग्गजवृषभयुतान् व्याहृतीस्तारकं च ॥

भूयः पुरुषकलाभिर्घोरकलाभिस्तथैव सद्याभिः ।

न्यस्त्वा वामकलाभिर्वामकलाभिस्तथेशसंज्ञाभिः ॥”

इति ॥ ९४ ॥

ततस्तत्संस्कारादिकमाह — तद्द्रव्यजातमिति । अजिते विष्णौ ।
द्विषडक्षरेण द्वादशाक्षरेण, इतरेषु मूलमनुना च तद् द्रव्यजातं गव्येनोक्षतु ।
सकलेऽपि मूलमनुनाभ्यर्च्याधिवास्य । अनलेऽग्नौ । पुरोक्तवद् इष्टकाहोमवत्
पक्वावसानं तनुयात् ॥ ९५ ॥

होममन्त्रानाह --- अर्कार्णाणानिति । मन्त्रप्रयोगकुशलः अर्कार्णाणान्
द्वादशाक्षरमन्त्रस्य वर्णानुद्दिश्योक्त्वा । चतुर्थ्या सह चतुर्थीविभक्त्या सह । द्वि-
ठान्तान् स्वाहान्तान् । दिग्धिपनारायणान् दिग्धिपान् नारायणं च, इन्द्राय
स्वाहा इत्यादीन् नारायणाय स्वाहा इति च । बीजयुक्तान् सर्वबीजेभ्यः
स्वाहा इति । सर्वान् धातून् सर्वधातुभ्यः स्वाहा इति । लोहानिति । चकारेण
सर्वं क्षिप्यते सर्वत्र, सर्वलोहेभ्यः स्वाहा इति । अत्र लोहपदे लोकपदं
केषुचिदागमेषु दृश्यते । तत्र सर्वलोकेभ्यः स्वाहा इति मन्त्रः । पर्वतान्
सर्वपर्वतेभ्यः स्वाहा इति । वै समुद्रान् सर्वसमुद्रेभ्यः स्वाहा इति । सर्वाणि
तीर्थान्युद्दिश्य इति सर्वतीर्थेभ्यः स्वाहा इति । तदनु नदीश्च सर्वनदीभ्यः
स्वाहा । हृदान् सर्वहृदेभ्यः स्वाहा । पातालान् सर्वपातालेभ्यः स्वाहा ।
नागकान् सर्वनागेभ्यः स्वाहा । दिग्गजवृषभयुतान् सर्वदिग्गजेभ्यः स्वाहा,
सर्ववृषभेभ्यः स्वाहा इति । व्याहृतीस्तारकं चोद्दिश्य हुनेत् ॥ ९६ ॥

एतैर्मन्त्रैः प्राग् घृतं शार्ङ्गपाणौ हुत्वा गायत्र्या चतुर्द्रव्यहोमम्
कृत्वा संपातैधिते गर्भपात्रे प्रोद्वास्याग्निं मूलमावर्तयेच्च ॥

दुर्गार्ये स्वेष्टकावद् द्रविणहवननिष्ठं सशार्ङ्गीशविघ्ने

कृत्वेन्द्राद्यैश्च नारायणपदविलसत्स्वमूलैर्जुहोतु ।

मूलैकैकादशाज्याहुतिमिह सुविधायथ लोकेशपूर्वै-

रुक्तैर्मन्त्रैश्च नारायणपदबहुसच्छङ्करैः शङ्करे तु ॥ ९८ ॥

स्वेष्टकोदितवर्त्मनोऽहुतान्तकृज्जुहुयाद् घृतं

हेतिरत्नकलोहधातुकबीजकान्यपि मृत्तिकाः ।

मूलकान्यपि चोद्दिशन्निजनामतोऽथ समिद्धता-

द्याहुतिं च करोतु तारकसूदने निजमूलतः ॥ ९९ ॥

शार्ङ्गपाणौ विष्णौ । एतैर्मन्त्रैः प्राक् पूर्वं घृतं हुत्वा । गायत्र्या 'नाराय-
णाय विद्महे' इत्याद्यया । चतुर्द्रव्यहोमं समिदाज्यहविराज्यानां होमं कृत्वा । स-
म्पातैधिते सम्पातस्पृष्टे । गर्भपात्रेऽग्निं प्रोद्वास्य मूलमावर्तयेच्च जपेत् ॥ ९७ ॥

सशार्ङ्गीशविघ्ने दुर्गार्ये शिवनारायणगणपतिदुर्गाशास्तृषु । द्रविणहवन-
निष्ठं चतुर्द्रव्यहोमान्तम् । स्वेष्टकावत् स्वस्वेष्टकाहोमवत् कृत्वा । इन्द्राद्यैः 'दिग-
धिपे'त्याद्युक्तैः । नारायणपदविलसत्स्वमूलैः नारायणमन्त्रस्थाने स्वस्वमूलेन च
जुहोतु । शङ्करे तु इह द्रव्यहोमान्ते । मूलैकैकादशाज्याहुतिं सुविधाय । अथ
तदनन्तरं लोकेशपूर्वैरुक्तैर्मन्त्रैः नारायणपदबहुसच्छङ्करैः नारायणपदे बहुव-
चनेन सता शङ्करपदेन च 'ओं शङ्करेभ्यः स्वाहा' इति मन्त्रेण जुहोतु ॥ ९८ ॥

तारकसूदने स्कन्दे । स्वेष्टकोदितवर्त्मना स्वेष्टकाहोमोक्तमार्गेण । उडु-
हुतान्तकृत् नामद्विषट्केनेत्यादिदिङ्मन्त्रैरित्यन्तैर्होमकृद् भूत्वा । हेतिरत्नकलो-
हधातुकबीजकान्यपि मृत्तिकाः मूलकान्यपि च निजनामतः । उद्दिशन् उच्चरन्
'ओं हेतिभ्यः स्वाहा' 'रत्नेभ्यः स्वाहा' 'लोहेभ्यः स्वाहा' 'धातुभ्यः स्वाहा'
'बीजेभ्यः स्वाहा' 'मृत्तिकाभ्यः स्वाहा' 'मूलेभ्यः स्वाहा' इति मन्त्रानुच्चरन्
घृतं जुहुयात् । अथ निजमूलतः समिद्धताद्याहुतिं चतुर्द्रव्यहोमं च
करोतु ॥ ९९ ॥

शिखिशक्तिपविस्थलस्थिताश्व-
क्षुरिकासीनि गुहोदितानि वार्ये ।
न्यसनेऽत्र निजेष्टकोडुहोमा-
वसितौ हेतिमुखाहुतिस्तथा स्यात् ॥ १०० ॥

हृत्वेष्टकागर्तगतं मृदाद्यं संशोध्य गव्यादिसमाप्लुतेऽत्र ।
सविष्टरेऽभ्यर्चितयोगपीठे शक्तिं समावाह्य निजां यजेत ॥
प्राज्ञाज्ञातः पिधानोत्तरमखिलजगद्गर्भि तद् गर्भपात्रं
तिष्ठन् कृत्वाञ्जलौ तत्तदणुशतजपं मन्त्रवित् संविधाय ।
गर्भीयन्तीं जगन्मण्डलमखिलमनुध्याय शक्तिं स्वयं त-
द्गर्भाकारेऽत्र गर्ते न्यसतु निशि शनैः स्वोक्तमन्त्रप्रजापी ॥

आर्ये न्यसने द्रव्यन्यासे । शिखिशक्तिपविस्थलस्थिताश्वक्षुरिकासीनि
मयूरशक्तिवज्रस्थानेषु अश्वक्षुरिकाखङ्गानि । गुहोदितानि स्कन्दोक्तानि वा स्युः ।
अत्रैतत्पक्षे । निजेष्टकोडुहोमावसितौ स्वस्थेष्टकाहोमवन्नक्षत्रहोमान्ते । हेतिमुखा-
हुतिः हेत्यादीनामाहुतिः । तथा तद्देव स्यात् ॥ १०० ॥

एवं होमानन्तरं गर्भन्यासं कुर्यादित्याह — हृत्वेति । इष्टकागर्तगतम्
इष्टकानां मध्यस्थगर्तगतं मृद्धान्यादिकं हृत्वा त्यक्त्वा । संशोध्य मार्जनादिकं
कृत्वा । गव्यादिसमाप्लुते गव्याष्टगन्धजलादिभिश्चाप्लुते । सविष्टरे विष्टरं
निधायत्राभ्यर्चितयोगपीठे निजां शक्तिं समावाह्य यजेत ॥ १०१ ॥

प्राज्ञाज्ञातः प्राज्ञैः विद्वद्भिराज्ञातः, विदुषां ब्राह्मणानां दानं कृत्वा तैः कृतं
स्वस्तिकवचनं परिगृह्येत्यर्थः । पिधानोत्तरं पिधानेनोपर्याच्छादितम् । अखिलज-
गद्गर्भि अखिलजगत् तदन्तर्गतं स्मरन् । तत् प्रस्तुतं गर्भपात्रम् अञ्जलौ कृत्वा
तिष्ठन् मन्त्रवित् । तत्तदणुशतजपं तत्तन्मूलमन्त्रमष्टोत्तरशतजपं संविधाय । शक्तिं
स्वयं सर्वकारणभूतां स्वयं शक्तिम् । अखिलं जगन्मण्डलं गर्भीयन्तीमात्मनो
गर्भत्वेन काङ्क्षमाणाम् अनुध्याय । तद्गर्भाकारे तस्या गर्भाधानस्थाने गर्तेऽत्र ।
शनैः स्वोक्तमन्त्रप्रजापी स्वस्वोक्तमन्त्रं जपन् निशि निशायामेव न्यसतु ॥ १०२ ॥

सर्वभूतधरे ! कान्ते ! इति सर्वत्र तन्मनुः ।
 सर्वभूतालये ! भद्रे ! इति स्कन्दप्रभेशयोः ॥ १०३ ॥
 सर्वभूतधरे ! कान्ते ! पर्वतस्तनमण्डिते ! ।
 समुद्रपरिधाने ! त्वं देवि ! गर्भं समाश्रय ॥ १०४ ॥
 सर्वभूतालये ! भद्रे ! सागराम्बरभूषिते ! ।
 उचुङ्गाद्रिस्तनभरे ! देवि ! गर्भं समाश्रय ॥ १०५ ॥ इति ॥

प्रासादपूरुषतया परिणामिनीह
 मूलेन देवमभिवाह्य समर्च्य गर्भं ।
 किञ्चिन्निवेद्य परितोष्य सुरक्ष्य तक्षणा
 प्रासादमारचयतां सहमन्त्रविम्बम् ॥ १०६ ॥

आलिख्य मण्डलमिहाहितसन्निधानं
 मूलेन देवमभिपूज्य चरुं निवेद्य ।

स्वोक्तमन्त्रप्रजापीत्यत्र को मन्त्र इत्याकाङ्क्षायामाह — सर्वभूतेत्या-
 दिना । सर्वत्र सर्वदेवेषु सर्वभूतधरे कान्ते इतीति इत्यादीत्यर्थः । तन्मनुः
 गर्भन्यासमन्त्रः । स्कन्दप्रभेशयोः सर्वभूतालये भद्रे इति । इतीति पूर्ववद्
 व्याख्येयम् ॥ १०३ ॥

तौ मन्त्रौ पठति — सर्वभूतधर इत्यादिना ॥ १०४, १०५ ॥

प्रासादपूरुषतया प्रासादपूरुषत्वेन । परिणामिनि परिणाममाधास्यमाने ।
 इह अस्मिन् गर्भे । मूलेन देवमभिवाह्य समर्च्य किञ्चिन्निवेद्य परितोष्य सुरक्ष्य ।
 तक्षणा शिल्पिना । सहमन्त्रविम्बं मन्त्रमूर्त्या प्रतिमया सहितं प्रासादम् । आरच-
 यतां कारयेत् । सहमन्त्रविम्बमित्यनेन बहुवचरे प्रासादेन सह मन्त्रविम्बरचना
 सूचिता ॥ १०६ ॥

एवं प्रासादकरणात् पूर्वगतं क्रियाकलापमुक्त्वा विम्बरचनात् पूर्वगतं
 क्रियाकलापमाह — आलिख्येति । कस्मिंश्चित् प्रदेशे मण्डलमालिख्य इह
 आहितसन्निधानं कृतावाहनं देवं मूलेनाभिपूज्य चरुं पायसं हविर्निवेद्य । तद्वा-

तद्धामतोऽस्त्रमपि तत्सविधे निधाय

शस्त्राणि चास्त्रमनुना प्रयजेत तक्षणाम् ॥ १०७ ॥

निवेद्य शिष्टेन पयोन्धसाश्रौ

हुत्वाशयित्वा मुखजान् प्रसाद्य ।

दध्यन्नमश्नातु गुरुः सकर्ता

तत्रार्चनीयः स्थपतिश्च तद्वत् ॥ १०८ ॥

रक्षामङ्गलपूर्वकं शुभनिमित्तर्क्षे शिलार्थं व्रजे-

न्मन्त्री शस्त्रिभिरन्वितः स्थपतिभिः कर्त्रापि चैन्द्रयादिषु ।

आसाद्याथ शिलाकरं सुमहितात्माणुं त्रिनेत्रादिकं

जप्त्वान्विष्य शिलां निजेष्टमनुविम्बादिक्षमां कल्पयेत् ॥

मतः तस्य मण्डलस्य वामे अस्त्रमपि स्वास्त्रमन्त्रेणापि तथा सम्पूज्य । तत्सविधे पूजितास्त्रस्य समीपे । तक्षणां शस्त्राणि आयुधानि निधायास्त्रमनुना च तथा प्रयजेत ॥ १०७ ॥

निवेद्य निवेद्यशिष्टेन पयोन्धसा पायसहविषाम्नौ हुत्वा । मुखजान् ब्राह्मणान् । आशयित्वा भोजयित्वा । तान् दानेन च प्रसाद्य देवस्य प्रसन्नपूजां कृत्वा । सकर्ता कर्त्रा सहितो गुरुः । दध्यन्नं दधिविशिष्टमन्नम् अश्नातु । तत्र कर्मणि स्थपतिः तक्षा च तद्वदार्चनीयः तस्याप्यन्नदानादिना प्रसादं कुर्यादित्यर्थः ॥ १०८ ॥

अथ मन्त्री । शस्त्रिभिः शस्त्रपाणिभिः । स्थपतिभिः शिल्पिभिः । कर्त्राप्यन्वितो युक्तः । रक्षामङ्गलपूर्वकं रक्षां कृत्वा कनिकदादिमङ्गलानि जपन् । शुभनिमित्तर्क्षे शुभे निमित्ते शकुनादिके च शुभे मुहूर्ते च । शिलार्थं शिलां ग्रहीतुम् ऐन्द्र्यादिषु पूर्वादिषु दिक्षु । व्रजेद् गच्छेत् । अथ शिलाकरं शिलायाः क्षेत्रमासाद्य । सुमहितात्मा आत्माराधनादिकृत् । शिवे त्रिनेत्रादिकम् अन्येष्वपि स्वस्वयोग्यमणुं जप्त्वा शिलामन्विष्य निजेष्टमनुविम्बादिक्षमां स्वस्येप्सितानां मन्त्रविम्बपीठादीनां शक्तां शिलां कल्पयेत् ॥ १०९ ॥

त्रिनेत्राय च रुद्राय ध्वजाधिपतये नमः ।

शिलां दर्शय देवेश ! प्रसन्नो मे वृषध्वज ! ॥११०॥ इति ॥

सिद्धाद्रथाकरसंभवा वसुमतीमग्रा स्ववर्णोचिता

स्निग्धा शस्त्रसहा गभीरानिनदा दिश्याहिताग्रा शिला ।

ग्राह्या विम्बविधौ स्फुलिङ्गबहुलं तस्याः शिरोऽधो मुखं

यत्काष्ठाभिमुखी समुत्थितवती स्थाप्या च तद्दिङ्मुखी ॥

दुष्टोद्देशसमुद्भवान्यपरिशिष्टा दुर्ग्रहाद्याश्रिता

वाताग्न्यर्ककराहतातिविपुला बाला च वृद्धा सती ।

दूरेखाक्षरगर्भमण्डलयुता रूक्षस्वरा जर्जरा

दुःस्पर्शापदिशं निवेशितशिरोदेशा च वर्ज्या शिला ॥

त्रिनेत्रमन्त्रं पठति — त्रिनेत्रायेत्यादिना ॥ ११० ॥

शिलालक्षणमाह — सिद्धेति । विम्बविधौ शिला ग्राह्या । सिद्धाद्याकर-
संभवा प्रसिद्धपर्वतस्थक्षेत्रे संभवो यस्याः सा । वसुमतीमग्रा भूम्यां तिरोहिता ।
स्ववर्णोचिता ब्राह्मणादिस्वस्ववर्णस्योचिता शोभनैरकाराद्यक्षरैरुपलक्षिता च ।
स्निग्धा निविडा न तु कर्कशा । शस्त्रसहा शस्त्रप्रहारक्षमा । गभीरानिनदा गाम्भी-
र्यवन्नादयुक्ता । दिश्याहिताग्रा दिग्गताग्रभागा च । तस्याः शिलायाः स्फुलि-
ङ्गबहुलं स्फुलिङ्गबाहुल्यं यस्मिन् भागे तच्छिरोऽवगन्तव्यम् । अधो मुखम् अ-
धोभागं मुखमवगन्तव्यम् । समुत्थितवती यत्काष्ठाभिमुखी तस्यामुत्थितायां
यस्यां दिशि मुखं भवति तद्दिङ्मुखी स्थाप्या च ॥ १११ ॥

वर्ज्या शिलामाह — दुष्टोद्देशेति । दुष्टोद्देशसमुद्भवा दुर्देशजाता ।
अन्यपरिशिष्टा अन्यत्र गृहीताया अवशेषिता । दुर्ग्रहाद्याश्रिता वेतालादिग्रहैरा-
श्रिता । वाताग्न्यर्ककराहता वायुनाग्निनादित्यकरैर्वा तप्ता । अतिविपुला उद्धर्तु-
मश(क्ता ? क्या) । बाला दुर्बला । वृद्धा सती च जीर्णावयवा च । दूरेखाक्षरगर्भ-
मण्डलयुता शास्त्रेषु निन्दिताभी रेखाभिरक्षरैश्च गर्भैरन्तश्छिद्रैस्तथा निन्दितैर्म-
ण्डलैश्च युता । रूक्षस्वरा परुषस्वरा । जर्जरा शस्त्रे किञ्चिन्मात्रस्पर्शे शीर्णा ।
दुस्पर्शा परुषा । अपदिशं निवेशितशिरोदेशा च दिग्भ्योऽन्यत्र निवेशितशिरो-
भागा च शिला वर्ज्या स्यात् ॥ ११२ ॥

गुर्वी धीररवा स्फुलिङ्गबहुला न्यग्रोधबोधिच्छद-
 प्रख्या बिम्बविधौ विशालबहुला ग्राह्या शिला पौरुषी ।
 रम्भापत्रनिभा न चातिबहला स्निग्धस्वरा शीतला
 स्त्रैणी पीठविधौ द्विलक्ष्मभिदुरा क्लैवी पदाब्जार्पणे ॥
 लब्धायां शुभलक्ष्मलक्षितशिलायां शोधयित्वाञ्जसा
 संपाद्य ध्वजपट्टिकादिपरिवीतं मण्डपं मूलतः ।
 मध्ये दिक्षु दिगीश्वरानपि यजेत् सर्वेष्वथो बीजमु-
 ख्यासिभ्यामपि मृत्युजिन्मनुवरेणेशे स्वमूलान्ततः ॥

तत्पश्चिमेऽस्त्रमनुनाष्टशताज्यहोमं
 कृत्वाप्यर्षं सर्पिरधिवास्य च शस्त्रजातम् ।

तत्र बिम्बविधौ पौरुषी शिला ग्राह्या । सा तु गुर्वी गुरुत्वयुक्ता । धीररवा
 गम्भीरनादा । स्फुलिङ्गबहुला बहुस्फुलिङ्गयुक्ता । न्यग्रोधबोधिच्छदप्रख्या वटपत्र-
 वद् वा अश्रुत्थपत्रवद् वाकारयुक्ता । विशालबहुलातिविस्तारा च । पीठविधौ
 स्त्रैणी स्त्रीशिला ग्राह्या । सा तु रम्भापत्रनिभा कदलीपत्राकारा । न चातिबहला
 अतिघनरहिता । स्निग्धस्वरा माधुर्यस्वरयुक्ता । शीतला शैत्ययुक्ता च । पदाब्जा-
 र्पणे पीठस्याधोगतनपुंसकशिलार्थम् । क्लैवी नपुंसकलक्षणयुता शिला ग्राह्या ।
 सा तु द्विलक्ष्मभिदुरा पुंसः स्त्रियाश्च लक्षणभेदिता च ॥ ११३ ॥

शिलापरिग्रहमाह — लब्धायामिति । शुभलक्ष्मलक्षितशिलायां
 शुभैर्लक्षणैर्युक्तायां शिलायां लब्धायां सत्यां दर्भमृदादिभिरञ्जसा शोधयित्वा ।
 ध्वजपट्टिकादिपरिवीतं ध्वजैस्तत्पताकाभिश्च परिवृतं मण्डपं संपाद्य सर्वेषु
 देवेषु मध्ये मूलतो दिक्षु दिगीश्वरानिन्द्रादीनपि यजेत् । अथो ईशे स्वमू-
 लान्ततः स्वमूलयजनानन्तरम् । बीजमुख्यासिभ्यां द्वादशपटले वक्ष्यमाणेन
 बीजमुख्यमन्त्रेण क्षुरिकया च । मृत्युजिन्मनुवरेण मृत्युञ्जयाभिधानेनापि य-
 जेत् ॥ ११४ ॥

अथ सर्वेषु तत्पश्चिमे अस्त्रमनुनाष्टशताज्यहोमं कृत्वा संपातसर्पि-
 रार्षं संस्पृश्य । शस्त्रजातं शस्त्रसमूहम् अधिवास्य । तद्देवताव्युदसनाय तत्र-

तद्देवताव्युदसनाय सभूतकूर-

मों देवताभ्य इति दिक्षु बलिं किरेरुच ॥ ११५ ॥

देवाग्रतो जपतु निश्चयधिशय्य दर्भ-

शय्यां नमःसकललोकमनुं त्रिधास्त्रि ।

शम्भौ नमःशमितिमन्त्रयुजार्थयित्वा

स्वप्नार्थमों हिलिहिलीतिमनुं जपेच्च ॥ ११६ ॥

नमः सकललोकाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।

विश्वाय विश्वरूपाय स्वप्नाधिपतये नमः ॥ ११७ ॥

नमः शम्भो ! त्रिनेत्राय रुद्राय वरदाय च ।

विश्वाय विश्वरूपाय स्वप्नाधिपतये नमः ॥ ११८ ॥

आचक्ष्व देव ! देवेश ! प्रपन्नोऽस्मि तवान्तिकम् ।

स्वप्ने सर्वाणि कार्याणि हृदयस्थानि यानि वै ॥ ११९ ॥

ओं हिलिहिलि शूलपाणये स्वाहा इति ।

दुःस्वप्नेऽस्त्रशताज्यहोमकृदथ प्रातः समभ्यर्च्य ता-

मुद्बुध्य स्वमनुं जपन् वदनपादाद्यङ्गकेष्वङ्गयेत् ।

तक्षणा तां सहपीठपाददृपदं प्रोद्धार्य कृत्वा रथे

नीत्वात्रोत्तरकलसशिल्पिनिलयं त्रिम्बादिकं कारयेत् ॥

त्यानां देवतानामपासनार्थम् । सभूतकूरं भूतकूरैः सहितं बलिं दिक्षु ओं देव-
ताभ्य इत्यादिना पूर्वोक्तेन मन्त्रेण । किरेत् विक्षिपेत् ॥ ११५ ॥

पुनर्निशि देवाग्रतः । दर्भशय्यां दर्भमयीं शय्याम् । अधिशय्याश्रित्य ।
त्रिधास्त्रि विष्णौ । नमस्सकललोकमनुं नमः सकललोक इत्यादिमनुं मन्त्रं जपतु ।
शम्भौ शिवे । नमश्शमितिमन्त्रयुजा नमः शम्भो इत्यादिमन्त्रद्वयेन अर्थयित्वा
प्रार्थ्य । स्वप्नार्थं स्वप्नदर्शनार्थम् । ओं हिलि हिलि इत्यादिमनुं जपेच्च । अ-
न्येषु स्वस्वमूलमन्त्रं जपेत्, ततः स्वप्नं पश्येत् ॥ ११६ — ११९ ॥

पुनः प्रातर्यादि दुःस्वप्ने दृष्टे । अस्त्रशताज्यहोमकृद् अस्त्रमन्त्रेणाष्टशत-
माज्यं हुत्वा । मूलमन्त्रेण समभ्यर्च्य । तां शिलाम् । वदनपादाद्यङ्गकेषु वदनपादा-
दिसर्वाङ्गेषु । उद्बुध्य स्वाग्न इति मनुं जपन् अङ्गयेत् चिह्नं कुर्यात् । पुनस्तक्षणा

इति तन्त्रसमुच्चयेऽर्चकोर्वी-
 ग्रहवास्त्वष्टिनिधीष्टकाक्रियाद्वयः ।
 सहगर्भशिलाहृतिप्रकारः
 प्रथमोऽयं पटलः प्रगुम्भितोऽभूत् ॥ १२१ ॥

इति तन्त्रसमुच्चये

प्रथमः पटलः ।

सहपीठपाददृषदं पीठशिलापादशिलाभ्यां सहितां तां शिलां प्रोद्धार्य प्रकर्षणो-
 द्घरणं कारयित्वा । रथे रथस्थानीये शकटे वा । कृत्वा स्थापयित्वा । अत्र देवा-
 लयसमीपे । उत्तरकृत्तशिल्पिनिलयं देवालयस्योत्तरभागे कल्पितं शिल्पिनो गृहं
 नीत्वा । बिम्बादिकं बिम्बपीठादिकं सर्वं कारयेत् ॥ १२० ॥

अथ ग्रन्थकृत् प्रथमे पटले प्रकाशीकृतानर्थान् स्मारयति — इतीति ।
 एवं तन्त्रसमुच्चये तन्त्रसमुच्चयाख्ये ग्रन्थे । अयं प्रथमः पटलः परिच्छेदविशेषः ।
 प्रगुम्भितः विरचितोऽभूत् । कथंभूतः, अर्चकोर्वीग्रहवास्त्वष्टिनिधीष्टकाक्रि-
 याद्वयः अर्चक आचार्यः उर्वी भूमिः तयोर्ग्रहणं (हणं ? हः) परिग्रहणं तेन वास्त्व-
 ष्टिर्वास्तुयागः तेन च निधिः निधिकलशस्थापनं तेन च इष्टकाक्रिया इष्टका-
 निधानं तेन चाद्वयः परिपूर्णः । सहगर्भशिलाहृतिप्रकारः गर्भस्य गर्भाधानस्य
 शिलाहृतेः शिलाया आहरणस्य च यौ प्रकारौ ताभ्यां च सहित एष
 पटलः ॥ १२१ ॥

इति तन्त्रसमुच्चयविमर्शिन्यां

प्रथमः पटलः ।

अथ द्वितीयः पटलः ।

पादोनत्रिकरादिपञ्चदशहस्ताशाङ्गुलान्तोत्तरे-
ष्वष्टाष्टाङ्गुलवृद्धितोऽन्तरभवद्योनिप्रभेदेष्वथ ।
प्रत्यक्प्राग्वदनक्रमेण विहितेष्वल्पेषु वान्येषु वा
प्रासादेषु विशिष्टजातिषु निजेष्टं कारयेत् कारुभिः ॥

‘प्रासादमारचयतां सहमन्त्रबिम्बम्’ इति पूर्वपटलेन प्रस्तुतानां प्रासा-
दादीनां लक्षणं वदन् प्रथमं सामान्येन प्रासादानुद्दिशति — पादोनत्रिकरेति ।
अथाल्पेष्वन्येषु वा प्रासादेषु निजेष्टं कारुभिः कारयेदिति सम्बन्धः । तत्राल्पप्रा-
सादान् विशिनष्टि पादोनेत्यादिविशेषणैः । अथ गर्भाधानान्ते कर्मणि कृते । पा-
दोनत्रिकरादिपञ्चदशहस्ताशाङ्गुलान्तोत्तरेषु पादोनत्रिकरादीनि पञ्चदशह-
स्ताशाङ्गुलान्तान्युत्तराणि येषां प्रासादानां ते तथोक्ताः । आशाशब्देन दश-
सङ्ख्या लक्ष्यते । अष्टाष्टाङ्गुलवृद्धितः पादोनत्रिकरादष्टाष्टाङ्गुलवर्धनेन । अ-
न्तरभवद्योनिप्रभेदेषु अन्तरे मध्ये भवन्तो योनिप्रभेदाश्च येषां ते तथोक्ताः ।
प्रत्यक्प्राग्वदनक्रमेण विहितेषु क्रमात् पश्चिममुखत्वेन प्राङ्मुखत्वेन च कल्पि-
तेषु । पादोनत्रिकरः प्रासादः प्रत्यग्वदनो ध्वजयोनिश्च, सद्यङ्गुलस्त्रिकरः प्रा-
ग्वदनो वृषयोनिश्च, सदशाङ्गुलस्त्रिकरः प्रत्यग्वदनो ध्वजयोनिश्च, पादोन-
चतुष्करः प्राग्वदनो वृषयोनिश्चेत्यादिक्रमेण सदशाङ्गुलः पञ्चदशहस्तः प्रा-
सादः प्रत्यग्वदनो ध्वजयोनिरित्यन्तं विहितेष्वित्यर्थः । अन्येषु विशिष्टजा-
तिषु वा । जातिच्छन्दविकल्पाभाससंज्ञेष्वित्यर्थः । यथा प्रयोगमञ्जर्याम् —

“आरभ्य त्रिकराच्च पञ्चदशकाद्वस्तादधस्तात् क्रमात्
प्रत्येकं प्रवदामि लक्षणमहं संक्षेपतो वेश्मनाम् ।

इति । मास्करीये च --

“त्रिचतुःपञ्चहस्तं तु षट्सप्ताष्टनवा दश ।
एकादश द्वादश च त्रयोदश चतुर्दश ।
पञ्चदशान्तविस्तारमेतेन विधिना विदुः ॥”

इति ॥ १ ॥

ईशादिप्रेतेशपर्यन्तदिकस्थाः

प्रासादा ग्रामादिकेषु ध्वजोत्थाः ।

गोयोन्युत्थाः शेषदिकसंस्थिताः स्यु-

स्तत्स्थाप्यार्चा चेष्यते तत्सयोनिः ॥ २ ॥

इष्टातानवितानमाननिचये त्रिघ्नेऽष्टभिर्भाजिते

शेषो योनिरिह व्ययो मुनियुजाथायोऽष्टनिघ्नेऽरुणैः ।

उक्तानां प्रासादानां प्रत्यक्प्राग्बदनक्रमेण कल्पनीयत्वे विषयविभाग-
माह — ईशादीति । ग्रामादिकेषु ग्रामपुरनगरादिषु । ईशादिप्रेतेशपर्यन्तदि-
कस्थाः ईशकोणमारभ्य यमपर्यन्तदिक्षु स्थिताः प्रासादाः । ध्वजोत्थाः ध्वजयो-
निसंभूताः । शेषदिकसंस्थिताः निर्ऋत्यादिसोमान्तदिकस्थिताः । गोयोन्युत्थाः
वृषयोनिसंभूताः स्युः । तत्स्थाप्या तत्र तत्र स्थाप्या । अर्चा प्रतिमा । तत्स-
योनिः तत्समानयोनिरिष्यते । प्रासादो ध्वजयोनिश्चेत् प्रतिमापि ध्वजयोनिः,
वृषयोनिश्चेद् वृषयोनिरित्यर्थः । तथा पाशुपते —

“ईशपूर्वाग्निध्याम्यस्थं पश्चिमाभिमुखं शुभम् ।

उत्तरानिलवारीशराक्षसस्थं पुरोमुखम् ॥”

इति । तथाच मञ्जर्या —

“लिङ्गध्वजस्थमृषभाश्रितमेव शस्तं

तत्रापि मुख्यमनुरूपतया गृहस्य ।”

इति ॥ २ ॥

कीदृशी योनिरित्याकाङ्क्षायां योन्यादिकमाह — इष्टातानेति । इष्टातानवि-
तानमाननिचये इष्टस्य प्रासादादेरातानवितानयोर्देर्ध्यविस्तारयोर्माननिचये प्रमा-
णसमूहे । त्रिघ्ने त्रिभिर्गुणिते । अष्टभिर्भाजिते हृते सति । यः शेषः स योनिरित्युच्य-
ते । इहेत्यनेन इष्टातानवितानमाननिचये त्रिघ्ने इत्यनुवादः क्रियते । मुनियुजा
चतुर्दशभिर्भाजिते सति शेषो व्यय इत्युच्यते । अथेत्यारम्भभेदे । इष्टातानवि-
तानमाननिचये अष्टनिघ्नेऽष्टभिर्गुणिते । अरुणैर्द्वादशभिर्भाजिते शेष आय इत्यु-

ऋक्षैर्ऋक्षमवासिरत्र तु वयो ज्ञेयं तिथिस्त्रिंशता
 वारो भूमिधरैर्निधिप्रगुणिते धर्माहते वा व्ययः ॥ ३ ॥
 ध्वजधूमसिंहकुकुरवृषखरगजवायसाः क्रमेण श्युः ।
 प्रागादियोनयोऽष्टौ तेष्वयुजः सम्पदे युजो विपदे ॥ ४ ॥

च्यते । इहेति अत्राप्याकृष्यते । इहाष्टनिम्ने ऋक्षैः सप्तविंशत्या भाजिते शेष
 ऋक्षं नक्षत्रम् । अत्र त्विति तुशब्दो विशेषद्योतकः । अत्र ऋक्षैर्भाजिते । अवाप्तिः
 आवृत्तिः फलमिति यावत् । तद् वयो ज्ञेयम् । इहाष्टनिम्ने त्रिंशता भाजिते शेष-
 स्तिथिरित्युच्यते । इहैव भूमिधरैः सप्तभिर्भाजिते शेषो वारः । व्ययस्य पक्षा-
 न्तरमाह — निधीति । इष्टातानवितानमाननिचये निधिप्रगुणिते नत्रभिर्गुणिते
 धर्माहते दशभिर्हते शेषो वा व्ययः । तथाहुः—

“विस्तारायामराशौ वसुगुणित इनैर्भाजिते शेष आयो
 रामन्ने मन्ववाप्ते व्यय इह वसुभिर्भक्तशेषस्तु योनिः ।
 अष्टाभिर्वर्धितेऽस्मिन्निवहतफलं तद्वयः शेष ऋक्षं
 पर्यन्ते त्रिंशदाप्ते तिथिर्ऋषिभजिते वार आदित्यपूर्वः ॥”

इति । मयमते च —

“व्यासायामसमूहे वसुनिधिगुणिते दिनेशधर्महते ।
 आयव्ययमपि शिष्टं रामन्नेऽष्टाहते योनिः ॥”

इति ॥ ३ ॥

अष्टानां योनीनां नामानि कथयति — ध्वजैति । प्रागादिक्रमेण ध्व-
 जधूमसिंहकुकुरवृषखरगजवायसाः ध्वजधूमेत्यादिसंज्ञाः । तेषु ध्वजादिषु अयुजः
 दिग्भवाः सम्पदेऽभ्युदयाय, गुजः कोणभवा नाशाय । तथा पाशुपते —

“तत्रैकाद्यष्टपर्यन्ता ध्वजधूमादयः क्रमात् ।
 ध्वजो धूमश्च सिंहश्च शुनको वृषभस्तथा ॥
 खरश्चैव गजश्चैव वायसो वास्तुयोनयः ।
 आदिप्रभृतिचत्वार एकैकान्तरिताः शुभाः ॥
 द्वितीयाद्यास्तथैवान्ये चत्वारस्त्वशुभाः स्मृताः ।”

इति ॥ ४ ॥

आयाधिक्यं व्ययतः सम्पाद्यं सर्वथान्यथापत्तिः ।
 नक्षत्रादिशुभत्वं ज्योतिःशास्त्रादिभिः सुविज्ञेयम् ॥ ५ ॥
 बालत्वं कौमारं यौवनमथ वार्धकं च निधनं च ।
 पञ्च वयांस्येष्वन्त्यं नेष्टं शिष्टानि वास्तुनीष्टानि ॥ ६ ॥
 धाम्नो व्यासे शकरीद्वन्द्वभक्ते
 मित्रेन्द्रेध्मांशैः समस्तांशतश्च ।
 विरृत्या संयुक्तया पादुकादि-
 स्तूप्यग्रान्तोऽभ्युच्छ्रयः स्याच्चतुर्धा ॥ ७ ॥

व्ययतः व्ययात् । आयाधिक्यम् आयस्याधिकत्वम् । सर्वथा सर्वप्रकारेण
 सम्पाद्यं ग्राह्यम् । अन्यथा चेदापत्तिः नाशः स्यात् । नक्षत्रादिशुभत्वं नक्षत्र-
 तिथ्यादीनां शुभत्वम् ज्योतिःशास्त्रादिभिर्लोकत एव सुविज्ञेयम् । तथा मय-
 मते —

“आयाधिकमथ वसुदं व्ययोधिकं सर्वनाशः स्यात् ”

इति ॥ ५ ॥

वयांसि कथयति — बालत्वमिति । अथ बालत्वं कौमारं यौवनं
 वार्धकं निधनं मरणं चेति पञ्च वयांसि । एषु वयस्सु । अन्त्यं मरणमेव नेष्टम् ।
 वास्तुनि शिष्टानीष्टान्येव ॥ ६ ॥

प्रासादस्थोन्नतेर्नियममाह — धाम्न इति । धाम्नः प्रासादस्य । व्यासे
 विस्तारे । शकरीद्वन्द्वभक्ते अष्टाविंशतिधा कृते मति । मित्रेन्द्रेध्मांशैः मित्रा द्वादश
 इन्द्राश्चतुर्दश इध्मा एकविंशतिः तत्संख्यैरंशैः । समस्तांशतः समस्तेन च विस्ता-
 रेण संयुक्तया विरृत्या मानेन प्रासादस्य । पादुकादिस्तूप्यग्रान्तः पादुकमारभ्य
 स्थूप्यग्रमवधीकृत्य । योऽभ्युच्छ्रय उत्सधः स चतुर्धा स्यात् । तथा निबन्धने —

“सप्तांशव्यधिकोऽध्यर्धः पादोनद्विगुणोऽपि वा ।

द्विगुणो वोच्छ्रयः प्रोक्तो विस्तारात् सर्ववेश्मनाम् ॥”

इति ॥ ७ ॥

गेहे त्रिदोर्वर्गभवे द्विदोर्मितान्
 स्तम्भांस्ततोऽब्ध्यङ्गुलवर्धितान् क्रमात् ।
 चतुष्करायुत्तरवर्गजेषु तान्
 करोत्वधिष्ठानमतोऽर्धसंमितम् ॥ ८ ॥

अङ्गाद्यैरुदयोत्तरान्तरगतोन्मानं विभज्य क्रमान्
 संख्यानैः शिवपश्चिमैर्निगदिते स्तम्भोच्छ्रये स्वेच्छया ।
 अंशं योजयतु क्वचित् त्यजतु वा मासूरके स्वेच्छयं
 भङ्क्त्वाङ्गादिनवान्तिमैर्विरहयेद् विंशं यथोक्तोच्छ्रयात् ॥

एवं समस्ताया उन्नतेः प्रमाणमुक्त्वा स्तम्भाधिष्ठानयोरुन्नतेर्नियम-
 माह — गेह इति । त्रिदोर्वर्गभवे पादहीनः त्रिकरः सद्यङ्गुलः त्रिकरः सद-
 शाङ्गुलः त्रिकरश्च त्रिदोर्वर्गः तद्भवे गेहे । द्विदोर्मितान् द्विकरसम्मिमान्
 स्तम्भान् करोतु । चतुष्करायुत्तरवर्गजेषु पादोनचतुष्करादिश्चतुष्करवर्गः पा-
 दोनपञ्चकरादिः पञ्चकरवर्गः एवं षष्करादावप्यृह्यम् । तेषु चतुष्करादिवर्ग-
 जेषु गेहेषु । क्रमेण ततः द्विकरात् । अब्ध्यङ्गुलवर्धितान् चतुश्चतुरङ्गुलवर्धितान्
 स्तम्भान् करोतु । अतः स्तम्भाद् अर्धसंमितमधिष्ठानं करोतु । तथा निव-
 न्धने —

“त्रिहस्ते द्विकराः स्तम्भा गोलकद्वयवर्धिताः ।
 हस्ते हस्ते स्थिता गेहादापञ्चदशहस्तकात् ॥”

इति ॥ ८ ॥

‘स्तम्भार्धोच्चमधिष्ठानं पादबन्धं प्रतिक्रममि’ति च प्रोक्तयोः स्तम्भा-
 धिष्ठानयोरौचित्यवशान्न्यूनाधिकत्वमप्याह — अङ्गाद्यैरिति । उदयोत्तरगतो-
 न्मानम्, उदयो भित्तेर्मूलप्रदेशः पादुकस्य मूलप्रदेशो वा, उदयोत्तरयोरन्तरगत-
 मुन्मानम् । अङ्गाद्यैः पडाद्यैः । शिवपश्चिमैरेकादशान्तिमैः । संख्यानैर्विभज्य पूर्व-
 निगदिते स्तम्भोच्छ्रये एकमंशं योजयतु क्वचित् पक्षे । क्वचित् पक्षे त्यजतु
 च । तथैव मासूरके अधिष्ठाने । स्वेच्छयमङ्गादिनवान्तिमैः पडादिनपर्यन्तैः ।
 संख्यानैः क्रमाद् भङ्क्त्वा यथोक्तोच्छ्रयादेकमंशं विरहयेत् त्यजेद्वा । तथा
 मयमते —

भक्ते प्रत्युत्तरान्तर्गतचरणसमुन्मानकेऽष्टाङ्कदिग्भि-
 स्तेष्वेकांशात्तमूलप्रतितदुरगांशादिहीनाग्रतानान् ।
 दारुस्तम्भांस्तदर्थे विहितततिदलाग्न्यब्धिभागोनतानान्
 कुड्यस्तम्भांश्च कुड्ये रचयतु चरणाग्रप्रतानोऽत्र दण्डः ॥१०॥

“जन्मोत्तरान्तरगतं गृहपादमानं षट्सप्तनागनवपङ्क्तिहरांशमेकम् ।
 न्यूनं करोतु गृहसंघृतिपादतोऽथ यद्वाधिकं निखिलसालगतेषु चैवम् ॥
 स्तम्भार्धोच्चं वा मसूरोच्चमानं षट्सप्ताष्टाङ्केषु वा भागहीनः ।
 वास्त्वावारोच्चं भवेत् सर्ववास्तुष्वेवं पूर्वं शम्भुना सम्यगुक्तः ॥”

इति ॥ ९ ॥

स्तम्भानां विस्तारमाह — भक्त इति । प्रत्युत्तरान्तर्गतचरणसमु-
 न्मानके, प्रतिरधिष्ठानाग्रे कल्पितोऽवयवः, प्रतेरुत्तरस्य चान्तर्गतः स्तभोच्चो
 यस्तस्मिन् अष्टाङ्कदिग्भिरष्टभिर्वा नवभिर्वा दर्शभिर्वा भक्ते । तेष्वंशेषु एकांशात्त-
 मूलप्रतितदुरगांशादिहीनाग्रतानान् एकांशेनात्ता परिगृहीता मूलप्रततिर्मूल-
 विस्तृतिः तदुरगांशो मूलविस्तृतेरष्टांशः, आदिशब्देन नवांशो दशांशो वा
 विवाक्षतः, तद्द्रहिताग्रविस्तारान् दारुस्तम्भांस्तदर्थे करोतु । तथैव कुड्यस्त-
 म्भान् विहितततिदलाग्न्यब्धिभागोनतानान् विहितम्य दारुस्तम्भस्य ततेर्वि-
 स्ताराद् दलेनार्धेनाग्निभागेन त्रिभागेनाब्धिभागेन चतुर्भागेन विहीनविस्ता-
 रान् कुड्ये रचयतु । अत्र दारुस्तम्भे । चरणाग्रप्रतानः स्तम्भाग्रविस्तारो दण्ड
 इत्युच्यते । तथा मयमते —

“पादोच्चपङ्क्तिनन्दाष्टभागैकं वाङ्घ्रिविस्तरम् ।
 दारुस्तम्भगतं ह्येतत् कुड्यपादमथोच्यते ॥
 तदर्थं वा त्रिभागोनं चतुर्भागोनमेव वा ।
 कुड्यस्तम्भविशालं स्यादेतत् सर्वेषु धामसु ॥
 तन्मूलतारमारुयातं तत्तारं तु तथा भजेत् ।
 एकभागविहीनं तु शेषमग्रविशालकम् ॥”

इति । मञ्जर्यां च “स्तम्भाग्रविष्कम्भमुशन्ति दण्डम्” इति ॥ १० ॥

मासूरोच्चे विभक्ते शिखिविशिखकरैः क्षमेक्षणेन्द्रंशतोऽर्धा-
शोर्ध्वं पादांशवृद्ध्या द्विगुणितचरमं योजयेद् वोपपीठम् ।
दिग्भक्तैः शशाङ्कादिभिरिषुचरमैरेकसार्धद्विलोकै-
र्दण्डैर्वा निर्गतं चारचयतु विलसत्स्वाङ्गभङ्ग्याभिरामम् ॥

इष्टाधिष्ठानोच्छ्रयं संविभज्य

सङ्ख्याभिः श्रुत्यादिनन्दान्तिमाभिः ।

अथाधिष्ठानादिप्रासादावयवान् वदन्नधिष्ठानादप्यधोदेशे पक्षान्तरेण क-
ल्पनीयस्योपपीठस्य क्लृप्तिमाह — मासूरोच्च इति । (मासूरोच्चे) अधि-
ष्ठानोच्छ्रये । शिखिविशिखकरैः त्रिभिः पञ्चभिर्द्वाभ्यां वा विभक्ते । क्रमेण क्षमे-
क्षणेन्द्रंशतः एकद्वयेकांशकैः । अर्धांशोर्ध्वम् अर्धांशादुपरि । पादांशवृद्ध्या पा-
दांशवर्धनेन । द्विगुणितचरमं द्विगुणान्तमुपपीठं योजयेद्वा । तस्य निर्गममाह —
दिग्भक्त इति । अधिष्ठाने दिग्भक्ते दशधा कृते । शशाङ्कादिभिः एकादिभिः ।
इषुचरमैः पञ्चपर्यन्तैरशैर्वा । एकसार्धद्विलोकैः एकेन सार्धैकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा
दण्डैश्चरणाग्रप्रतान इत्युक्तैः निर्गतमधिष्ठानाद् बहिर्गतम् । विलसत्स्वाङ्गभ-
ङ्ग्याभिरामं विलसन्त्या स्वाङ्गभङ्ग्या मनोहरं चारचयतु । तथा मयमते —

“आत्ताधिष्ठानतुङ्गाद् द्विगुणमथ समं सार्धमर्धं त्रिपादं
पञ्चांशद्व्यंशकं वानलसमभजिते द्येकमत्रोपपीठम् ।”

इति । काश्यपीये च —

“स्वाधिष्ठानसमोच्चं वा त्रिपादं वार्धमेव वा ।
पञ्चभागेऽग्निभागं वा सपादं सार्धमेव वा ॥
पादोनद्विगुणं वाथ द्विगुणं वा विशेषतः ।
एवमष्टविधं ख्यातमुपपीठोच्छ्रयं द्विज ! ॥
दशधाभज्याधिष्ठानमेकद्वित्रिचतुष्टयम् ।
पञ्चांशं वाथ निष्काममधिष्ठानस्य पादुकात् ॥
दण्डं वा सार्धदण्डं वा द्विगुणं वा त्रिदण्डकम् ।
अधिष्ठानाज्जगत्या वा समन्तात् पादबाह्यतः ॥”

इति ॥ ११ ॥

अधिष्ठानात् पृथक्कल्पनीयस्य पद्मनाम्नोऽवयवस्य क्लृप्तिं चाह —
इष्टेति । इष्टाधिष्ठानोच्छ्रयम् इष्टस्य कल्पितस्याधिष्ठानस्योच्छ्रयम् । श्रुत्यादि-

कुर्यादेकांशेन तूपान(ड?द)न्ते

पद्मं धामोत्सेधतोऽदोऽधिकं स्यात् ॥ १२ ॥

मासूरे मिहिरद्वयांशिनि ततोऽशैः पादुकं पावकै-

रष्टाभिर्जगतीं स्वरैः कुमुदकं शेषे दशांशेऽशकैः ।

त्रिद्व्यग्न्यश्विमितैर्गलं विरचयेत् कम्पान् गलं पट्टिकां

प्रत्युद्यन्मकरास्यकादिरुचिरां सिंहादिभिश्चोज्ज्वलाम् ॥

नन्दान्तिमाभिः चतुरादिनवान्तिमाभिः संख्याभिः । संविभज्यांशीकृत्य । तेष्वे-
कांशेन उपान(ड?द)न्ते पादुकादधोभागे । पद्मं पद्मदलाकारमवयवं कुर्यात् ।

अदः एतत्तु । धामोत्सेधतो गृहोच्चादधिकं स्यात् । तथाहुः —

“अधिष्ठानसमुत्सेधाद् वेदांशं दर्शनाष्टकम् ।

नन्दपातालभूतांशमेकांशं पद्ममायतम् ॥

पूर्वभूमिगतं पद्मं प्रासादानां प्रशस्यते ॥”

इति ॥ १२ ॥

अधिष्ठानकृत्तिमाह — मासूर इति । मासूरे अधिष्ठाने । मिहिरद्वयां-
शिनि चतुर्विंशतिधाकृते । तस्मात् । पावकैस्त्रिभिरंशैः । पादुकं पादुकाख्यमवयवं
विरचयेत् । अष्टाभिर्जगतीं च । स्वरैः सप्तभिः कुमुदकं च । शेषे दशांशे शेषैः
षड्भिरंशैर्दशांशीकृते सति । त्रिद्व्यग्न्यश्विमितैः त्रिभिर्द्वाभ्यां त्रिभिर्द्वाभ्यां चां-
शकैः । क्रमेण गलं कम्पान् पुनर्गलं पट्टिकां च विरचयेत् । तत्र प्रत्युद्यन्मकरा-
स्यकादिरुचिरां प्रतेरुद्याद्भिर्मकरास्यादिभिर्मनोहरां, सिंहादिभिश्चोज्ज्वलां च वि-
रचयेत् । तथा काश्यपीये —

“अधिष्ठानोत्सेधमत्र चतुर्विंशतिभागतः ।

त्रियंशं पादुकं विद्यादष्टांशं जगती भवेत् ॥

कुमुदं सप्तभिः कुर्यात् षड्भागं प्रति चोच्छ्रयम् ।

प्रतेरुच्छ्रयमेवं तु दशभागे कृते पुनः ॥

त्रिभागं कुमुदं पट्टं स्याद् द्यंशे कण्ठपट्टिका ।

त्रियंशेऽन्तरितं तस्या वाजनं च द्वियंशकम् ॥

सिंहव्यालगजेन्द्रैः स्यात् प्रतिभूषणसंयुतम् ।

प्रतिक्रममिदं चैव अधिष्ठानोत्तमं विदुः ॥”

इति ॥ १३ ॥

वास्त्वाधारसमुच्चूये प्रकृतिभक्ते वा त्रिभिः पादुकं
 छन्दोभिर्जगतीं रसैः कुमुदकं चैकेन तत्पट्टिकाम् ।
 भागाभ्यां गलपादकान् विरचयेदर्धांशतः पट्टिकां
 क्षुद्रां सार्धधरांशकेन महतीं स्वांशोल्लसद्वाजनाम् ॥
 मासूरैःशौर्दिनेशांशिनि सति जगतीकैरवे श्रुत्युपायै-
 स्तच्छिष्टैः पट्टिकामन्तरिमपि रचयेद् वाजनं च प्रतिं च ।
 प्रत्युत्पन्नक्रमाख्ये क्रम इति कथितः पट्टिकान्तं तथातः
 खण्डान् सार्धैकतो वाजनमपि सदलैकांशतः पादबन्धे ॥

पक्षान्तरेणाप्यधिष्ठानविभागमाह — वास्त्वाधारेति । वास्त्वाधारसमु-
 च्छूये अधिष्ठानोच्चे । प्रकृतिभक्ते एकविंशतिधा कृते सति । त्रिभिः पादुकं
 विरचयेत् । वेति पक्षान्तरद्योतकः । छन्दोभिः सप्तभिर्जगतीम् । रसैः षड्भिः
 कुमुदकम् । एकेन तत्पट्टिकां कुमुदपट्टिकाम् । भागाभ्यां गलपादकान् ग-
 लकान् पादान् । अर्धांशतः क्षुद्रामल्पां पट्टिकाम् । सार्धधरांशकेन अर्धसहि-
 तैकेन । महतीं स्वांशोल्लसद्वाजनां स्वार्धांशदिना कृतवाजनां महत्पट्टिकां च ।
 तथा मञ्जर्यां —

“कुर्यादाधिष्ठानमथैकविंशै(रशै)र्विभक्तं तिथिहस्तगेहे ।
 अंशत्रिकैः कल्पितपादुकं च सप्तांशकृतां जगतीं विदध्यात् ॥
 षड्भिर्विदध्यात् कुमुदं तथैकभागेन कुर्यादथ पट्टिकां च ।
 आलिङ्गरूपां गलपादमंशद्वयेन सम्यग् विदधीत भूयः ॥
 सार्धांशकृतामथ पट्टिकां च क्षुद्राभिधानां च महाख्यपट्टीम् ।
 अध्यर्धकृतां विदधीत सम्यक् कर्तव्यमेवं विधिवत् क्रमेण ॥”

इति ॥ १४ ॥

पुनरप्यधिष्ठानान्तरयोर्विशेषमाह — मासूर इति । मासूरे दिनेशांशिनि
 द्वादशधा कृते सति । श्रुत्युपायैश्चतुर्भिश्चतुर्भिरंशैः । जगतीकैरवे जगतीं कुमुदकं
 च रचयेत् । तच्छिष्टैश्चतुर्भिरंशैः । क्रमेण पट्टिकामन्तरिं वाजनं प्रतिं च प्रत्यु-
 त्पन्नक्रमाख्ये प्रतिक्रमाख्ये अधिष्ठाने । क्रमः अवयवक्रमः । इति उक्तविधिना

यावत् स्वायोच्चमानं गमयतु जगतीं बाह्यतो मानसूत्रात्
 तत्तुल्यं कैरवं चोच्छ्रयसमचरणोनार्धपादांशकं च ।
 शिष्टं तत्पट्टिकाब्जादिकमपि गमयेन्मानसूत्रात् समन्तात्
 तत्तच्छोभानुरूपं गमयतु जगतीसूत्रतः पादुकं च ॥१६॥

कथितः । पादबन्धे अधिष्ठाने । पट्टिकां तथा कृत्वा तत ऊर्ध्वं सार्धैकतः ख-
 ण्डान्, सदलैकांशतः अर्धसहितैकांशतो वाजनं च । तथाच मञ्जर्याम् —

“उत्सेधं विभजेत् त्रिधान्तिममथो भङ्क्त्वा चतुर्धा क्रमा-
 देकांशे जगतीं परे कुमुदकं भागे विदध्यात् ततः ।
 भागौ द्वावथ पट्टिकान्तरिगतावन्त्यौ प्रतेः स्यान्मुखं
 कर्तव्यं विधिवत्प्रतिक्रममिदं वृद्धिप्रदं वेश्मनः ॥
 एकेन कुर्यादथ पट्टिकां च सार्धेन खण्डान् विदधीत सम्यक् ।
 शिष्टेन कुर्यादथ वाजनं च कर्तव्यमेवं खलु पादबन्धे ॥”

इति ॥ १५ ॥

अधिष्ठानावयवानां निर्गममाह — यावदिति । मानसूत्रात् प्रमाणसू-
 त्रादुत्तरबाह्यादिति यावत् । यावत् स्वायोच्चमानं यावत् स्वायमानं यावत् स्वो-
 च्चमानं वा । अत्रायशब्देन योनिरुच्यते । यावत्प्रमाणे स्वस्योपरिगता योनिर्भे-
 वति तत्स्वायमानं यावत् पुनर्जगत्या उच्चं त(द्याव?)त् स्वोच्चमानमित्युभयथा
 जगतीं बाह्यतो गमयतु । तत्तुल्यं जगतीतुल्यम् । कैरवं कुमुदं च पट्टिकाब्जादिकं
 तच्छिष्टमपि उच्छ्रयसमचरणोनार्धपादांशकम् उच्छ्रयसमं वा पादोनं वा अ-
 र्धांशकं वा पादांशकं वा । तत्तच्छोभानुरूपं तस्य तस्यावयवस्य शोभाया आ-
 नुरूप्यं यथा भवति तथा । मानसूत्रात् समन्ताच्चतुर्दिशं बहिर्गमयेत् । पादुकं
 च जगतीसूत्रतो यथायोगं गमयतु । तथाहुः—

“यावत्स्वयोनिरूर्ध्वस्था भवेत् तावद्धि निष्क्रमः ”

इति । तथाच —

“तत्समं निष्क्रमं चैव अर्धं पादोनमेव च”

इति । मयमते च —

चित्त्वेत्यधिष्ठानमिहानुरूपं
 समं तलीकृत्य शिलाप्रतानैः ।
 विभज्य गर्भान्तरबाह्याभित्ति-
 तन्मध्यनाडी रचयेद् यथार्हम् ॥ १७ ॥
 वह्न्यादितिथ्यवधिकौजविभागभक्ते
 व्यासे गृहस्य नयनाद्युरगान्तिमांशैः ।
 पञ्चांशकैश्च वसुभागयुतेऽर्धतश्च
 गर्भालयस्य विततिर्नवधोदितेति ॥ १८ ॥

“यावज्जगति सूत्रान्तस्तावत् कुमुदनिर्गमः ।
 अम्बुजानां तु सर्वेषामुत्सेधसमनिर्गमः ॥
 वेत्राणां चैव सर्वेषां चतुर्भागैकनिर्गमः ।
 एवं नीप्रक्रमं शोभावशात् प्रोक्तं स्वयंभुवा ॥
 प्रवेशं निर्गमं कुर्यात् सर्वाङ्गानां मसूरके ।”

इति ॥ १९ ॥

अधिष्ठानविधिमुक्त्वा गर्भभित्त्यादिकमाह—चित्त्वेति । इह इति उक्तप्र-
 काराणामन्यतमेनापि विधिना । अनुरूपं योग्यमधिष्ठानम् । चित्त्वा चयनं कृत्वा ।
 शिलाप्रतानैः शिलाप्रस्तरैः समं यथा भवति तथा तलीकृत्य । गर्भान्तरबाह्य-
 भित्तितन्मध्यनाडीः गर्भगृहमान्तरभित्तिं बाह्यभित्तिं तन्मध्यगतां नाडीं च
 यथार्हं विभज्य रचयेत् ॥ १७ ॥

तत्र गर्भगृहस्य विभागमाह—वह्न्यादीति । गृहस्य मूलगृहस्य ।
 व्यासे वह्न्यादितिथ्यवधिकौजविभागभक्ते व्यादिपञ्चदशान्तिमैस्त्रिपञ्चसप्तादि-
 विषमविभागैर्भक्तेऽशिते सति । नयनाद्युरगान्तिमांशैः क्रमेण द्वाद्यष्टान्तिमै-
 रंशैः । तथा वसुभागयुतेऽष्टधा विभक्ते । पञ्चांशकैश्च अर्धतः गृहस्यार्धतश्च ।
 इति गर्भालयस्य विततिर्विस्तृतिर्नवधा उदिता । तथा निबन्धने—

“व्यासा पञ्चदशौजांशे व्यासे द्वाद्यैर्यथाक्रमम् ।
 पञ्चाष्टांशेऽखिलार्धं वा गर्भं तु नवधा स्मृतम् ॥”

इति ॥ १८ ॥

बाह्या गृहव्यासगजांशतः स्याद्
 भित्तिः परा गर्भगजांशतश्च ।
 नाडी समन्तादुभयान्तराले
 संमेल्य वा भित्तियुगं गृहेऽल्पे ॥ १९ ॥

विस्तारेऽल्पगृहे क्वचिद् विशिखभक्तेऽन्तःपदे पीठिकां
 पङ्क्त्या गर्भगृहं करोतु परितः पङ्क्त्या च भित्तिं घनाम् ।
 तस्मिन् नन्दविभाजिते सति विधायैवं ततो वीथिकां
 भित्तिं चोभयपङ्क्तितो विरचयेद् द्वारं च कोष्ठेऽग्रतः ॥

भित्तिलक्षणमाह — बाह्येति । गृहव्यासगजांशतः मूलगृहव्यासस्याष्टां-
 शतो बाह्या भित्तिः स्यात् । परा अन्तर्गता भित्तिः । गर्भगजांशतः गर्भ-
 गृहस्याष्टांशेन स्यात् । उभयान्तराले भित्तिद्वयस्यान्तराले । समन्तात् परितो
 नाडी स्यात् । अल्पे गृहे भित्तियुगं भित्तिद्वयम् । सम्मेल्यैकीकृत्य वा स्यात्
 तथा मञ्जर्याम्—

“आरूढभित्तिर्विहिताष्टमांशैरेषां बहिः शिष्टमलिन्दमस्य ।

अष्टांशमानादथ बाह्यभित्तिर्भित्तिर्घना स्यादथवारपगेहे ॥ ”

इति ॥ १९ ॥

पक्षान्तरेण तेषां विभागमाह — विस्तार इति । क्वचिदल्पगृहे
 विस्तारे विशिखभक्ते आयामतो विस्तारतश्च पञ्चविभक्ते । तत्रान्तःपदे पीठिकां
 देवस्य पीठं करोतु । पङ्क्त्या तदावरणपङ्क्त्या गर्भगृहं च । परितस्तदावरणे
 पङ्क्त्या घनां भित्तिं च । तत्रापि प्रकारान्तरमाह — तस्मिन्निति । तस्मिन्
 गृहे । नन्दविभाजिते आयामतो विस्तारतश्च नवधा कृते सति । एवमुक्तक्रमेण
 पीठिकां गर्भगृहमान्तरभित्तिं च विधाय । तत उभयपङ्क्तित आवरणपङ्क्तिद्वयेन ।
 क्रमाद् वीथिकां नाडीं बाह्यभित्तिं च विरचयेत् । बाह्यभित्तावन्तर्भित्तौ च
 अग्रतः कोष्ठे अग्रकोष्ठप्रमाणेन द्वारं च विरचयेत् । तथाहुः —

“व्यासेऽभिकृतिकोष्ठे स्यात् पीठं कोष्ठेन मध्यतः ।

तद्बहिर्वसुकोष्ठानां पङ्क्त्या गर्भगृहं भवेत् ॥

प्रत्यन्ते वा गलान्ते रचयतु तदुदङ्मध्यसूत्रेऽम्बुमार्गं
सोमेशानान्तरोद्यद्वसुनवदशभागादिकं वा व्यतीत्य ।
मासूरोत्सेधमात्रं चरणविरहितं वार्धवृद्धं प्रणालं
निर्यातं बाह्यतोऽन्तर्विनिहितमधिकुड्यं तदर्धाशमात्रम् ॥

कोष्ठपङ्क्या बहिर्भित्तिस्तत्र द्वारं तु कोष्ठतः ।
एकभित्त्येकतलकं दैवं धामेदमीरितम् ॥
तद्वत् प्रासादविस्तारम्यैकाशीतिपदस्य तु ।
मध्यस्थनवकोष्ठैः स्यात् सपीठं गर्भमन्दिरम् ॥
तद्बाह्ये कोष्ठपङ्क्या तु भित्तिं द्वारं च कल्पयेत् ।
तद्बाह्यपङ्क्याः परितः कल्पयेन्मध्यनाडिकाम् ॥
प्रासादभित्तिस्तद्बाह्ये पङ्क्या द्वारं च कल्पयेत् ।
त्रिहस्ते तु घना भित्तिः पञ्चहस्तेऽपि वा तथा ॥”

इति ॥ २० ॥

ततः प्रणाललक्षणमाह — प्रत्यन्त इति । प्रत्यन्तेऽधिष्ठानस्य प्रतेरन्ते
गलान्ते वा । तदुदङ्मध्यसूत्रे गर्भगृहस्योदगतमध्यसूत्रे । सोमेशानान्तरोद्यद्वसु-
नवदशभागादिकं सोमेशानयोरन्तरगतदैर्घ्यस्याष्टभागं वा नवभागं वा दशभागं
वा, आदिशब्देन शिवादिमूर्तिवशाद् विहितं प्रमाणं वा । व्यतीत्य मध्यसूत्रात्
पूर्वतोऽतिक्रमय्य । अम्बुमार्गं जलयात्रामार्गयुक्तं प्रणालं रचयतु । तत्तु प्रणालं
मासूरोत्सेधमात्रम् अधिष्ठानोच्चमानम् । तस्माच्चरणविरहितं वा तथार्धवृद्धमर्धा-
धिकं वा । बाह्यतो निर्यातं निर्गतम् । तदर्धाशमात्रमन्तरधिकुड्यं कुड्ये विनि-
हितं स्थितं च रचयतु । तथा तन्त्रान्तरे —

“धाम्नः प्रतिग्रीवगसोमसूत्रात् प्राग्दन्तभागं प्रविधाय तेषु ।
द्वेकं शिवे द्वित्रि हरौ त्रिपञ्च शेषेष्वतीत्योदकमार्गसूत्रम् ॥
प्रतेः पुरोऽर्धं वसुनन्ददिग्भिर्विभज्य भागेष्वखिलामराणाम् ।
एकैकभागं समतीत्य कुर्याद् विचक्षणो गोमुखमध्यमत्र ॥

स्वायामाग्न्यंशकादिप्रविततनिजमूलानलांशादिविस्तीर्णाग्रं विस्तारतुल्यत्रिपददलघनं त्र्यंशकलृसाम्बुमार्गम् ।
व्यात्तव्यालास्यमध्यप्रसृमरनिजमूलोज्ज्वलं गोमुखं त-
न्मुक्तादामादिवल्लीवलयपरिगतं शुण्डुभिर्मण्डितं च ॥ २२ ॥

स्यात् कुट्टिमं गोमुखदीर्घमानं पादोनितं वा तदथार्धयुक्तम् ।
व्यालाननं स्यादिह शुण्डुभेदो मणिश्च वल्लीपरिशोभितं च ॥”

काश्यपीये च —

“मान्वङ्गुलं समारभ्य गुणाङ्गुलविवर्धनात् ।
चतुर्विंशद्गुलं यावत् तावत् पञ्चविधायतम् ॥
भित्तिबाह्यगतं ह्येतत् तस्यार्धं गर्भगोहके ।
वेशयित्वाथवा भित्तेरभ्यन्तरगतं तु वा ॥”

इति ॥ २१ ॥

स्वायामाग्न्यंशकादिप्रविततनिजमूलानलांशादिविस्तीर्णाग्रं स्वायामात्
स्वदीर्घात् त्र्यंशकादिना विस्तीर्णस्य निजमूलस्य त्र्यंशादिना विस्तीर्णमग्रं
यस्य तत् । तथा विस्तारतुल्यत्रिपददलघनं विस्तारतुल्यं त्रिपदमर्धं वा घनं
यस्य तत् । तथा त्र्यंशकलृसाम्बुमार्गं विस्तारस्य त्र्यंशेन कलृसाम्बुनो मार्गं
यस्य तत् । तथा व्यात्तव्यालास्यमध्यप्रसृमरनिजमूलोज्ज्वलं व्यात्ताद् विशेषेण
विवृताद् व्यालाननमध्यात् प्रसरणशीलेन निजमूलेनोज्ज्वलं यत् तत् । तथा
मुक्तादामादिवल्लीवलयपरिगतं मुक्तादामादिरूपाभिर्वल्लीभिर्वलयैश्च परिगतं व्याप्तं
यत् तत् । तथा शुण्डुभिरलङ्कारविशेषैश्च मण्डितं च गोमुखापराख्यं प्रणालं
रचयतु । तथा काश्यपीये —

“वस्वङ्गुलं समारभ्य द्विद्व्यङ्गुलविवर्धनात् ।
कलाङ्गुलावसानं तु विस्तारं पञ्चधा क्रमात् ॥
तन्मूलतारपञ्चांशत्रिभागं चौग्रविस्तृतम् ।
तद्विस्तारसमं वाथ त्रिभागं वार्धकं घनम् ॥

स्तम्भाः कोणचतुष्कमध्यविनिवेश्याः स्युः प्रतेरूर्ध्वतः
सामान्येन समान्तराः सुरविमानेषूदिता द्वादश ।
एते विंशतिरीशदोःप्रभृतिकेष्वेतेषु ते नैकधा
चोक्ताः स्वाकृतिभूषणक्रमवशादेष्वर्पयेच्चोत्तरम् ॥ २३ ॥
कार्याः स्युश्चरणा युगाष्टनृपकोणाः सर्वतो वर्तुला
विस्तारत्रिगुणोपरित्रिगुणविस्तारोन्मिताष्टाश्रकाः ।

विस्तारस्य त्रिभागैकच्छिद्रतरं नतं यथा ।
नालं मध्ये तु कर्तव्यं निम्नोन्नतविवर्जितम् ॥
मूलादग्रं नतं किञ्चिन्मूलं सिंहास्यबन्धितम् ।”

इति ॥ २२ ॥

कुडचस्तम्भस्थापने नियममाह — स्तम्भा इति । सुरविमानेषु देवा-
लयेषु । प्रतेरूर्ध्वतः प्रतेरुपरिभागे । सामान्येन त्रिकरादिषु कोणचतुष्कमध्य-
विनिवेश्याः कोणाणां चतुष्के तन्मध्ये द्वौ द्वौ च निवेश्याः स्थाप्याः । समा-
न्तराः समभक्तेनान्तरेण युक्ताः द्वादश स्तम्भा उदिताः स्युः । ईशदोःप्रभृतिकेषु
एकादशकरादिषु । एतेषु सुरविमानेषु । एते स्तम्भा विंशतिरुदिताः । ते
स्तम्भाः । स्वाकृतिभूषणक्रमवशात् स्वाकृतिवशात् स्वभूषणवशाच्च । नैकधा
अनेकधा चोक्ताः । एषु स्तम्भेषूत्तरमर्पयेच्च । तथा निबन्धने—

“द्वादशैव चतुष्कोणमध्यस्थाः कुड्यपादकाः ।
एकादशकरे स्तम्भा विंशतिर्मेण्डनान्विताः ॥
समाः स्तम्भान्तराः सर्वे प्रासादे सार्वदेशिके ।
विषमस्तम्भभागं तु वास्तु वस्तुविनाशकम् ॥”

इति ॥ २३ ॥

स्तम्भानामाकृतिभेदमाह—कार्याः स्युरिति । चरणाः स्तम्भाः । सर्वतो
युगाष्टनृपकोणा वा सर्वतश्चतुष्कोणाः तथाष्टकोणाः षोडशकोणाश्च । सर्वतो
वर्तुला वा वृत्ताकाराः । विस्तारत्रिगुणोपरित्रिगुणविस्तारोन्मिताष्टाश्रका वा

मूलोद्भावितकर्णसूत्रचतुरश्रोर्ध्वाशवृत्ताः पुनः
 शुण्डोद्भेदविचित्रवृत्तरुचिरा वाराब्धगेहोचिताः ॥ २४ ॥
 ओमां कुर्वीत दण्डद्वयततचरणोच्चं घटं दण्डयुग्म-
 व्यासं साङ्ख्यादिदण्डोच्छ्रयमुदधिततां दण्डतोऽङ्घ्र्यूनतीव्राम्

विस्तारेण त्रिगुणितोपरिभागे त्रिगुणितेन विस्तारमानेनोन्मितेनाष्टाश्रेण युक्ताः ।
 मूलोद्भावितकर्णसूत्रचतुरश्रोर्ध्वाशवृत्ता वा मूलगतचतुरश्रस्य कर्णसूत्रमानं च-
 तुरश्रं कृत्वा तदूर्ध्वतो वृत्तेनाकारेण युक्ताः । पुनः शुण्डोद्भेदविचित्रवृत्तरुचिरा
 वा शुण्डोद्भेदैर्भिन्नवेत्राकारैरलङ्कारविशेषैर्विचित्रेण वृत्तेन सुन्दराः । आरब्धगे-
 होचिताः आरब्धस्य गृहस्य योग्याः स्युः । तथा निबन्धने —

“पञ्चाश्रिजास्त्रयो वृत्तास्तुर्यश्रः पोतिकान्वितः ।
 स्तम्भः साधारणो धाम्नां कुम्भमण्ड्यादिमण्डितः ॥
 विस्तारत्रिगुणादूर्ध्वमष्टाश्रस्तावता कृतः ।
 स्तम्भः सपोतिकाकुम्भस्तथा मध्याश्रकः स्मृतः ॥
 आमूलतः कृतोऽष्टाश्रः सर्वाष्टाश्रः सपोतिकः ।
 षोडशाश्रिकृतश्चैव वीरकाण्डसमुज्ज्वलैः ॥
 कुम्भतन्मण्डनैर्युक्तः षोडशाश्रः सपोतिकः ।
 मूले कर्णस्थमानेन चतुरश्रोऽथ वर्तुलः ॥
 कुम्भमण्डनसंयुक्तो मूलाश्रश्च सपोतिकः ।
 सर्वत्र वर्तुलो युक्तः कलशेन च मण्डनैः ॥
 पोतिकासहितो मूर्ध्नि वृत्तपादस्तु कीर्तितः ।
 कुम्भमण्डनसंयुक्तो वीरकाण्डस्थपोतिकः ॥
 शुण्डभेदसमो वृत्तः शुण्डपाद इति स्मृतः ।”

इति ॥ २४ ॥

स्तम्भावयवभूतानामोमादीनां लक्षणमाह — ओमामिति । दण्डद्व-
 यततचरणोच्चं दण्डद्वयविस्तारां दण्डपादेनोच्चामोमां स्तम्भपीठत्वेन कुर्वीत ।

१. 'साका', २. 'श्रुतं चैव', ३. 'लाः' क. पाठः. ४. 'के' ख. पाठः.
 ५. 'दे' क. पाठः. ६. 'कु' ख. पाठः.

मण्डि दण्डप्रथाङ्घ्र्यंशकरहितघनं वीरकाण्डं त्रिसार्ध-
षूदन्वदण्डदीर्घां चरणतततदर्धोच्छ्रयां पोतिकां च ॥ २५ ॥

घटं घटाकारेण कल्पनीयमवयवम् । दण्डयुग्मव्यासं दण्डद्वयविस्तारम्
साङ्ख्यादिदण्डोच्छ्रयं सपादादिदण्डोत्सेधं च । मण्डि घटस्योपरि स्थाप्यां
फलकाम् । दण्डतः उदधिततां चतुर्दण्डसमविस्ताराम् । अङ्घ्र्यचूनतीत्राम् ।
अङ्घ्र्यचूनेन दण्डेन घनां च । वीरकाण्डं मण्ड्या उपरि कल्पनीयमवयवम् । दण्ड-
प्रथाङ्घ्र्यंशकरहितघनं दण्डविस्तारं तत्पादांशहीनतीत्रं च । पोतिकां वीरका-
ण्डोपरि उत्तरस्याधः कल्पनीयाम् । त्रिसार्धेषूदन्वदण्डदीर्घां त्रिदण्डेन वा सार्ध-
पञ्चदण्डेन वा चतुर्दण्डेन वा दीर्घाम् । चरणतततदर्धोच्छ्रयां स्तम्भमूलवि-
स्तारेण विस्तीर्णां तदर्धोत्सेधयुक्तां च । तथाहुः —

“स्तम्भमूलघनाः शैला ओमा द्विगुणविस्तराः ।
तुर्यश्रा मध्यतोगर्ता दण्डपादेन चोद्गताः ॥
दण्डपादेन तीत्रा च तच्चतुर्गुणविस्तरा ।
मण्डिः पद्मविचित्रा च माल्यनागफणाकृतिः ॥
पादोनतीत्रं तुर्यश्रं वीरकाण्डं च दण्डतः ।
पोतिकास्त्वायता दण्डैः सार्धपञ्चचतुस्त्रिभिः ॥
अर्धत्रिभागपादस्था तलिः स्याद् दण्डविस्तरा ॥”

तथाच काश्यपीये -

“विस्तारसदृशोत्सेधाः पञ्चदण्डायतान्विताः ॥
उत्तमाः पोतिकाः स्यातास्तारद्विव्यंशमुन्नताः ।
चतुर्दण्डायतोपेता मध्यमा सा प्रकर्तिता ॥
विस्तारस्यार्धतुक्ता तु गुणदण्डायतान्विता ।
कन्यसा पोतिकाख्याता.....
मूलपादसमव्यासा श्रेष्ठा मध्ये तु मध्यमा ।
अग्रपादविशालस्य समा कन्यसपोतिका ॥”

इति ॥ २५ ॥

भित्तिव्यासमिनैर्विभज्य बहिरन्तः पञ्चासप्तांशकान्
कृत्वा कल्पितसूत्रसंस्थनिजमध्यद्वारयोगान्यथ ।
मध्यान्मध्यमतीत्य दिक्षु रचयेद् द्वाराणि तूर्ध्वं प्रते-
रग्र्यद्वारमृते घनानि कृतशोभान्यूर्ध्वतस्तोरणैः ॥ २६ ॥

द्वारकल्पनमाह—भित्तीति । भित्तिव्यासं भित्तेर्विस्तारम् । इनैः द्वादश-
भिर्विभज्य बहिः पञ्चाङ्कान् अन्तः सप्तांशकांश्च कृत्वा । कल्पितसूत्रसंस्थनिजम-
ध्यद्वारयोगानि तत्र कल्पिते सूत्रे संस्थितानि निजमध्यानि निजाया द्वारशाखाया
मध्यगतसूत्राणि द्वारशाखाभिधानि द्वारयोगानि । तथाविधानि द्वाराणि चतसृषु
दिक्षु तु प्रतेरूर्ध्वम् । मध्यान्मध्यमतीत्य प्रासादमध्यसूत्राद् द्वारमध्यसूत्रं कि-
ञ्चिदतीत्य नीत्वा रचयेत् । अग्र्यद्वारमृते अग्र्यद्वारं वर्जयित्वा । घनानि बन्ध-
द्वाराणि । ऊर्ध्वतस्तोरणैः कृतशोभानि च रचयेत् ।

“योगं तु स्थापयेद् विप्र! शान्तिहोमपुरःसरम् ।

भित्तिव्यासे तु भान्वंशे बाह्यात् पञ्चावसानकम् ॥

अभ्यन्तरात् तु सप्तांशसमं योगस्य मध्यमम् ।”

इति । तन्त्रान्तरे च —

“मुहूर्ते स्थापयेद् विद्वान् मध्यान्मध्यं विमुच्य च”

इति । तथा च गुरुदेवः —

“सर्वत्र प्रत्युपर्येव द्वारं कुर्याद् विचक्षणः”

इति । मध्यान्मध्यमतीत्येत्यस्यायमाशयः — वक्ष्यमाणमग्र्यद्वारविस्तारमेकविंश-
तिभागं कृत्वा एकांशं वामतस्त्यक्त्वा तत्र द्वारमध्यं यथा भवति तथा रचयेत् ।
अपराण्यपि त्रीणि द्वाराणि प्रदक्षिणक्रमेण षट्त्रिंशद्भागं चतुष्पष्टिभागमेका-
शीतिभागं च कृत्वैकैकभागमतीत्य द्वारमध्यानि रचयेत् । अथवा घनद्वारि
त्रीण्यपि षट्त्रिंशं भागं वा चतुष्पष्टिभागं वा एकाशीतिभागं वातीत्य
द्वारमध्यानि रचयेदिति । तथाहुः —

“स्वव्यासमूर्च्छाधृतियुङ्मद्वन्द्वेन्दुगजांशकैः ।

द्वारं प्रदक्षिणश्चाल्यां स्वेध्वेकेनैव वा घनाः (?)” ॥ २६ ॥

गर्भागारप्रताने शिववसुदिनकृच्छैलतिथ्यंशितेऽशौ-
र्विम्बद्वारोच्छ्रयः स्याद् गिरिशरतुरगाम्नायमातङ्गसङ्ख्यः ।
उत्सेधेऽत्रैकविंशत्यतिथृतितिथिविश्वाङ्गभक्ते प्रकल्पे
व्यासो दिङ्मन्दशैलोर्म्युदधिपरिमितांशैः क्रमात् कल्प-
नीयः ॥ २७ ॥

व्यासे गर्भनिकेतनस्य दहनेपुद्धारनेत्रांशिते
लिङ्गद्वारसमुच्छ्रयं वितनुयाद् द्वित्रीषुचन्द्रांशकैः ।

कीदृशौ द्वारोत्सेधविस्तारावित्याकाङ्क्षायामाह — गर्भागारेति । गर्भा-
गारप्रताने गर्भगृहविस्तारे । शिववसुदिनकृच्छैलतिथ्यंशिते एकादशधाष्टधा द्वा-
दशधा सप्तधा पञ्चदशधा भक्ते । क्रमेण गिरिशरतुरगाम्नायमातङ्गसंख्यैः सप्तभिः
पञ्चभिः सप्तभिश्चतुर्भिरष्टभिश्चांशैः । विम्बद्वारोच्छ्रयः विम्बे स्थाप्ये द्वारोच्छ्रयः
स्यात् । अत्रैवं प्रकृते उत्सेधे एव क्रमेण । एकविंशत्यतिथृतितिथिविश्वाङ्गभक्ते
एकविंशतिधैकोनविंशतिधा पञ्चदशधा त्रयोदशधा नवधा वा भक्ते । क्रमाद्
दिङ्मन्दशैलोर्म्युदधिपरिमितांशैः दशभिर्नवभिः सप्तभिः षड्भिश्चतुर्भिश्चांशै-
र्व्यासः कल्पनीयः स्यात् । तथाह भास्करः —

“प्रतिमाद्वारमानं तु गर्भागारेण चोच्यते ।
एकादशात् सप्तोत्सेधमेकविंशाद् दशविस्तरम् ॥
अष्टांशे पञ्चभागोच्चं नवदशे नवविस्तरम् ।
द्वादशांशे सप्तोत्सेधं त्रिपञ्चे सप्तविस्तरम् ॥
सप्तभागे चतुष्कोच्चं त्रयोदशे षड्विस्तरम् ।
तिथिभक्तेऽष्टसंख्योच्चं नवभक्ते चतुर्विस्तरम् ॥”

इति ॥ २७ ॥

लिङ्गे स्थाप्ये द्वारोत्सेधविस्तारयोर्विशेषमाह — व्यास इति । गर्भ-
निकेतनस्य गर्भगृहस्य व्यासे । दहनेपुद्धारनेत्रांशिते त्रिभिः पञ्चभिर्नवभिर्द्वाभ्यां
वा भक्ते । क्रमाद् द्वित्रीषुचन्द्रांशकैः द्वित्रिपञ्चैकांशकैर्लिङ्गद्वारसमुच्छ्रयं वित-
नुयात् । तस्मिन्नेव द्वारसमुच्छ्रये । क्रमेण नयनात्यष्टीशशैलांशिते द्विधा सप्तद-
शधा एकादशधा सप्तधा च भक्ते । क्रमाद् इलामहोरगशरान्यंशैः एकेनाष्टभिः
पञ्चभिस्त्रिभिर्भागैस्तद्विस्तरं कल्पयेत् । तथाच भास्करः —

तस्मिन् द्वारसमुच्छ्रयेऽथ नयनात्यष्टीशशैलांशिते
 तद्विस्तारमिलामहोरगशाराग्न्यंशैः क्रमात् कल्पयेत् ॥ २८ ॥
 कुर्यात् सर्वसुरेषु शैलवसुनन्दाशांशितेऽङ्घ्र्युच्छ्रये
 द्वारोत्सेधमिहैकभागरहितं विस्तीर्णमात्मार्धतः ।
 योगौ स्तम्भसमाधिपाददलविस्तीर्णौ स्फुरद्राजनौ
 विस्तारार्धघनौ भुवङ्गमपतङ्गाख्यौ च मूलाग्रयोः ॥ २९ ॥

“अथ तद् द्वारमानं तु गर्भागारेण चोच्यते ।
 त्रिभागद्वयमुत्सेधमुत्सेधार्धं तु विस्तरम् ॥
 पञ्चभागत्रिभागोच्चं सप्तदशाष्टविस्तरम् ।
 नवांशात् पञ्चोत्सेधं दशैकांशात् पञ्चविस्तरम् ॥
 विस्तारार्धं कनिष्ठोच्चं सप्तभागं त्रिविस्तरम् ।
 गर्भागारप्रमाणेन लिङ्गद्वारस्य मानकम् ॥”

इति ॥ २८ ॥

स्तम्भवशादपि द्वारभेदमाह — कुर्यात् सर्वसुरेष्विनि । सर्वदेवेषु अ-
 ङ्घ्र्युच्छ्रये स्तम्भोच्चे । शैलवसुनन्दाशांशिते सप्तधाष्टधा नवधा दशधा वा
 विभक्ते । इह एकभागरहितम् एकांशहीनं द्वारोत्सेधं कुर्यात् । आत्मार्धतः आया-
 मार्धतो विस्तीर्णं च । द्वारशाखात्क्षणमाह — योगाविति । योगौ द्वारशा-
 खाख्यौ । स्तम्भसमाधिपाददलविस्तीर्णौ स्तम्भविस्तारसमेन वा सपादस्तम्भवि-
 स्तारेण वा सार्धस्तम्भविस्तारेण वा विस्तीर्णौ । स्फुरद्राजनौ वाजनेन स्फुरन्तौ ।
 विस्तारार्धघनौ स्वविस्तारार्धतीव्रौ । मूलाग्रयोर्मूले अग्रे च । क्रमाद् भुवंगमपत-
 ङ्गाख्यौ भुवंगमेन पतङ्गेन च युक्तौ च कुर्यात् । तथाह गुरुदेवः—

“स्तम्भायामे तु दिङ्मन्दवसुसप्तांशके क्रमात् ।
 नन्दवस्वृषिषड्भागैर्द्वारोत्सेधं प्रकल्पयेत् ॥
 तदर्धविस्तृतं च स्याद् द्वारं देवालयेषु वै ।
 सपादपादविस्तारस्तदर्धवहलो दृढः ॥
 कवाटयोगस्तत्पार्श्वे वाजनं पूर्ववद् भवेत् ॥”

द्वारोत्सेधनियुक्तशेषचरणोत्सेधे शरांशीकृते
 द्व्यंशेनाधरपट्टिकां मितघनां सार्धेन वाङ्कांशिते ।
 हीनां वाजनकेन योगविततां शिष्टांशतः पट्टिका-
 मूर्ध्वस्थामथ मङ्गलाद्यफलकां युक्त्योर्ध्वपट्ट्यूर्ध्वतः ॥ ३० ॥
 दण्डाब्ध्यङ्गमतङ्गजांशबहलं तावद्युतद्वार्दल-
 व्यासं मूलशिखायुतं दृढतरं कार्यं कवाटद्वयम् ।

इति । तथाच काश्यपः —

“पादविष्कम्भमानं वा सपादं सार्धमेव वा ।
 द्वारयोगस्य विस्तारं तस्यार्धं घनमुच्यते ॥”

इति ॥ २९ ॥

द्वाराच्छिष्टांशविनियोगमाह — द्वारोत्सेधेति । द्वारोत्सेधनियुक्तशेष-
 चरणोत्सेधे स्तम्भोत्सेधाद् द्वारोत्सेधं त्यक्त्वा शिष्टे । शरांशीकृते पञ्चधा कृते ।
 द्व्यंशेन मितघनां कृतर्तात्राम् । अधरपट्टिकां युवंगमाख्याम् । वाजनकेन हीनां
 योगविततां द्वारशाखासमविस्तृतां च कुर्यात् । अङ्कांशिते नवधा कृते । सार्धेना-
 र्धसहितेन द्व्यंशेन वा कुर्यात् । शिष्टांशत ऊर्ध्वस्थां पट्टिकां पतङ्गाख्यां च । ऊ-
 र्वपट्ट्यूर्ध्वतो युक्त्या मङ्गलाद्यफलकां मङ्गलया लक्ष्म्या संयुक्तां फलकां च ।
 तथाच गुरुदेवः —

“द्वारोच्चशेषे पञ्चांशे भवेदंशद्वयं त्वधः ।
 ऊर्ध्वं त्रयोऽशास्तत्र स्थुः फलका चात्र चित्रिता ॥”

इति ॥ ३० ॥

कवाटलक्षणमाह — दण्डेति । दण्डाब्ध्यङ्गमतङ्गजांशबहलं दण्डस्य
 चतुर्भागेन वा षड्भागेन वाष्टभागेन वा घनेन युक्तम् । तावद्युतद्वार्दलव्यासं
 यावान् बहलस्तावद्युतेन द्वारार्धेन विस्तारयुक्तम् । मूलशिखायुतं मूलगतनाले-
 नाग्रगतया शिखया च युक्तम् । दृढतरं सारदारुनिर्मितं च कवाटद्वयं कार्यं स्यात् ।
 वामकवाटरोपितपराग्भागा वामकवाटाश्लिष्टपृष्ठभागा । ततः कवाटात् । अर्धतीव्रा
 कवाटार्धबहला । तद्विघ्नप्रतता कवाटतीव्रद्विगुणितविस्तारा च । सूद्यस्तनाद्यु-

कार्या वामकवाटरोपितपराग्भागार्धतीव्रा तत-
स्तद्विघ्नप्रतता च सूत्रफलका सूत्रस्तनाद्युज्ज्वला ॥ ३१ ॥

ऊर्ध्वार्धरभ्रमरकार्गलसन्धिपालः •

प्रक्षेपणीयवलयान्यपि पत्रकाणि ।

ज्ज्वला सुषूद्यद्भिः स्तनाकृतिभिरन्यैश्चालङ्कारविशेषैः उज्ज्वला सूत्रफलका च
कार्या स्यात् । तथाच गुरुदेवः —

“दण्डाच्चतुष्पदष्टांशं कवाटफलकाघनम् ।

श्रेष्ठमध्याधमं ज्ञेयं क्रमात् सर्वेषु धामसु ॥

स्तम्भाष्टांशघनां गम्यां कवाटौ विस्तरेऽधिकौ ।

तदधेबहलो दण्डौ मध्ये द्विगुणविस्तरः ॥”

इति ॥ ३१ ॥

कवाटभूषणान्याह — ऊर्ध्वार्धरेति । कवाटयोर्द्वयोरपि ऊर्ध्वार्धरभ्रम-
रकार्गलसन्धिपालप्रक्षेपणीयवलयानि ऊर्ध्वे अथरे च भ्रमरकौ भ्रमणसाधकौ
यन्त्रविशेषो अर्गलं कवाटस्यान्तर्भागस्थः कवाटस्य विवृतिनिरोधको यन्त्र-
विशेषः सन्धिपालः कवाटयोः सन्धि पालयतीति सूत्रफलका प्रक्षेपणीयः
कवाटस्य बहिर्भागस्थः कवाटविवृतिनिरोधको लोहमयो यन्त्रविशेषः वलयानि
कवाटाकर्षणार्थं कल्पितानि वलयाकाराणि लोहविकाराणि । पत्रकाणि च कवा-
टयोः स्थैर्यसिद्धये बद्धानि लताकारेण निर्मितानि लौहानि भूषणितानि । पुनस्ति-
र्यञ्चि तिर्यग्गतानि । उदञ्चि ऊर्ध्वगतानि च । पुलकार्तवकुड्मलानि पुष्पाणा-
मवस्थाविशेषद्योतकानि भूषणानि । सश्रीमुखेन्दुशकलानि श्रीमुखाः श्रीदेव्यादी-
नामाकाराः तैः सहितानीन्दुशकलानि चन्द्रखण्डाकाराणि एतदादीनि भूष-
णानि स्युः । तथाहुः —

“श्रीमुखं वामदण्डं च पैञ्जरी पुलकार्गलौ ।

क्षेपणं सन्धिपालं च दण्डकुण्डलकौ तथा ॥

तिर्यञ्च्युदाञ्चि पुलकार्तवकुड्मलानि

सश्रीमुखेन्दुशकलानि कवाटयोः स्युः ॥ ३२ ॥

अग्रयद्वारभुवङ्गमस्थलसमारब्धान्यधोऽधः क्रमात्
सोपानानि समानि सारशिलया चिन्वीत यावत्तलम् ।
अध्यर्धद्विगुणात्तदण्डविपुलानि द्वारशाखाद्वयी-
पार्श्वोद्यन्मकरास्यनिःसृतलतारुद्धोभयान्तानि च ॥ ३३ ॥

अग्रयद्वारप्रतानिमहिभिः संविभज्याशुगांशैः

कृत्स्नव्यासं रचयतु घनद्वारमन्यत्रिदिकस्थम् ।

अन्तर्गतविषाणौ च फल्गुभ्रमरकौ तथा ।

बलाहः परिघश्चैव भूषणानि कवाटयोः ॥”

इति ॥ ३२ ॥

सोपानलक्षणमाह — अग्रयद्वारेति । अग्रयद्वारभुवङ्गमस्थलसमारब्धानि
अग्रभवस्य द्वारस्य यो भुवङ्गमः तत्स्थलात् समारब्धानि । क्रमादधोधोभागस्थि-
तानि । यावत्तलं तलपर्यन्तं यथा तथा । द्वारशाखाद्वयीपार्श्वोद्यन्मकरास्यनि-
स्सृतलतारुद्धोभयान्तानि द्वारशाखाद्वय्याः पार्श्वोद्यतो मकरास्यान्निःसृतया लत-
या प्रतिरुद्धोभयपार्श्वानि । अध्यर्धद्विगुणात्तदण्डविपुलानि अध्यर्धेन द्विगुणेन वा
गृहीतेन दण्डेन विस्तृतानि । समानि युग्मानि समविस्ताराणि च सोपानानि
सारशिलया चिन्वीत । गुरुदेवः —

“समखण्डानि कुर्वीत सोपानानि यथाक्रमम् ।

द्विदण्डं वाध्य(र्ध)दण्डं (वा) भवेत्”

इति च ॥ ३३ ॥

अन्यस्य घनद्वारत्रयस्य लक्षणमाह — अग्रयद्वारेति । अग्रयद्वारप्र-
ततिम् अग्रयद्वारस्य विस्तारम् । अहिभिरष्टभिः संविभज्य । आशुगांशैः
पञ्चभागैः । कृत्स्नव्यासं कृत्स्नविस्तारम् । द्विघ्नव्यासायतं द्विगुणितेन विस्ता-
रेणायामयुक्तम् । अधिदलद्विघ्नतत्याततं वा अध्यर्धद्विगुणविस्तारं वा ! तूद्य-

द्विघ्नव्यासायतमधिदलद्विघ्नतत्याततं वा

सूच्ययोगप्रकटितकवाटादिकस्वाङ्गदीप्तम् ॥ ३४ ॥

स्तम्भे दिङ्मन्दनागांशिनि झषमनलांशेन शेषेण पादौ
व्यासं स्तम्भार्धतोऽब्ध्याशुगरसमितदण्डेन वा तत्र कुर्यात् ।

योगप्रकटितकवाटादिकस्वाङ्गदीप्तं सुतरामुद्यति योगे प्रकाशितेन कवाटादिना
स्वाङ्गेन सुन्दरं च । घनद्वारं द्वारप्रतिरूपम् । अन्यत्रिदिक्स्थम् अश्रयद्वारा-
दन्वत्रिदिक्षु स्थितं रचयतु । तथाहुः —

“पुरोद्वारस्य विस्तारे त्वष्टमक्तेऽत्र पञ्चभिः ।

घनद्वारस्य विस्तारं ततो द्विगुणदैर्घ्यकम् ॥

द्विगुणार्धं तु वा दैर्घ्यं घनद्वारगतं शुभम् ॥”

इति ॥ ३४ ॥

तोरणलक्षणमाह — स्तम्भ इति । स्तम्भे स्तम्भोच्चे । दिङ्मन्दनागां-
शिनि दशधा नवधाष्टधा वांशिते । अनलांशेन व्यंशेन । झषं मत्स्यरूपं द्वारोप-
रिगतावयवं कुर्यात् । शेषेण शिष्टैरंशैः । पादौ तोरणपादौ । स्तम्भार्धतः स्तम्भा-
र्धमानेन वा । अब्ध्याशुगरसमितदण्डेन वा चतुर्भिः पञ्चभिः षड्भिर्दण्डैर्वा ।
तत्र तोरणे व्यासं कुर्यात् । अथ पत्रादीद्धार्यचन्द्रात्मकमिति पत्रतोरणमुच्यते ।
पत्रलतादिभिर्दीप्तमर्धचन्द्राकारं च । मकरास्यादिमत् पञ्चभुजमिति मकरतोर-
णमुच्यते । मकरास्यादिभिर्युक्तं पञ्चधा वक्राकृतं च । विविधखगलसन्नक्र-
तुण्डोज्ज्वलमिति चित्रतोरणमुच्यते । विविधैः पक्षिभिर्लसद् नक्रतुण्डेन चो-
ज्ज्वलं च । इति तत् प्रशस्तं तोरणं त्रिविधं कर्तव्यं स्यात् । तथाह काश्यपः —

“अथ वक्ष्ये विशेषेण तोरणानां तु लक्षणम् ।

पादोदयदशांशेषु सप्तांशं चरणोदयम् ॥

शेषांशं गुणमानं तु झषमानमुदाहृतम् ।

नवांशे पादतुङ्गे तु षडंशं चरणोदयम् ॥

शेषं झषोदयं ख्यातमष्टांशे चाङ्घ्रितुङ्गके ।

पञ्चांशं चरणोत्तङ्गं झषोत्सेधं गुणांशकम् ॥

पत्रादीद्वार्धचन्द्रात्मकमथ मकरास्यादिमत् पञ्चभुग्नं
कर्तव्यं तोरणं तद् विविधखगलसन्नक्रतुण्डोज्ज्वलं च ॥३५॥

प्रत्युत्तरान्तर्विरचय्य भित्तिं

ततः समन्तात् सुदृढैः शिलाद्यैः ।

तुङ्गार्धविपुलो वाथ वेदभूतरसाङ्घि वा ।
तोरणस्य तु तद्वाद्ये व्यासमेवं चतुर्विधम् ॥
प्रासादमण्डपादीनां मध्यभागे तु तोरणम् ।
अनेन विधिना विप्र! कर्तव्यं कुड्यबाद्यके ॥
पत्राख्यतोरणं चादौ द्वितीयं मकरतोरणम् ।
तृतीयं चित्रसंज्ञं च त्रिविधं तोरणाकृति ॥
अर्धचन्द्रमिवाकारपत्रराजिविराजितम् ।
पत्रतोरणमाख्यातं ततो मकरमुच्यते ॥
पञ्चवक्रसमायुक्तं पार्श्वयोर्मकरान्वितम् ।
मध्ये पुरिसमायुक्तं नानाविधलतान्वितम् ॥
नानालङ्कारसंयुक्तं यत्तन्मकरतोरणम् ।
तदेव पार्श्वयोर्मध्ये पुरि मत्स्यद्वयोरपि ॥
नक्रतुण्डं प्रकर्तव्यं भूतविद्याधराङ्गकम् ।
सिंहेभव्यालहंसाद्यैर्वालस्रङ्मुक्तदामकैः ॥
मत्स्यैश्च विविधैश्चित्रै रत्नबन्धैश्च भूषितम् ।
चित्रतोरणमेतत् स्यात् ॥”

इति ॥ ३५ ॥

भित्तिलक्षणमाह—प्रत्युत्तरान्तरिति । प्रत्युत्तरान्तः प्रतेरुत्तरस्य चान्त-
र्मध्यभागे । समन्तात् परितः । सुदृढैः सुतरां सारतरैः । शिलाद्यैः शिलेष्टका-
दिभिः भित्तिं विरचय्य । तां भित्तिम् । अङ्घ्रिमूले स्तम्भाधोभागे । भित्तेरधोभाग
इत्यर्थः । तत्र वेदिकया भूषयेत् । तदूर्ध्वतः वेदेरुपरिभागे । उज्ज्वलपञ्जराद्यैः
उज्ज्वलैः पञ्जराद्यलङ्कारविशेषैश्च भूषयेत् । तथाहुः—

“प्रत्युत्तरान्तरे भित्तिर्जालेष्टकशिलामयी”

तां भूषयेद् वेदिकायाङ्घ्रिमूले

तदूर्ध्वतश्चोज्ज्वलपञ्जराद्यैः ॥ ३६ ॥

प्रत्युत्सेधेन पादायतिवसुमुनिषड्भागतोऽध्यर्धकेन
द्वित्रिघ्नेनाङ्घ्रितारेण च भवतु समोऽभ्युच्छ्रयो वेदिकायाः ।
उत्सेधे द्व्यंशितेऽधोवधि गुणरशानान्तर्यथाष्टाद्रिषड्भा-
गंऽशैः कम्पाब्जकम्पाः शशिकरशशिभिः शेषतोऽधो गलं च

इति । तथाच गुरुदेवः —

“कुड्येषु तोरणानि स्युस्तत्कुड्यं पञ्चधा स्मृतम् ।
शिलामयं चैष्टकं च (ज!जा)लकामयमित्यपि ॥
फलकामयमित्यन्यन्मृण्मयं चापरं क्रमात् ।”

इति ॥ ३६ ॥

वेदिकालक्षणमाह — प्रत्युत्सेधेनेति । प्रत्युत्सेधेन प्रतेरुत्सेधप्रमा-
णेन वा । पादायतिवसुमुनिषड्भागतः स्तम्भायामस्याष्टभागेन वा सप्तभागेन
वा षड्भागेन वा । अध्यर्धकेनाङ्घ्रितारेण अर्धसहितैकेन स्तम्भविस्तारेण ।
द्वित्रिघ्नेन च द्विगुणितेन वा त्रिगुणितेन वा स्तम्भविस्तारेण समो वेदिकाया
अभ्युच्छ्रयो भवतु । अथोत्सेधे द्व्यंशिते अधोवधि अधःपर्यन्तम् । गुणरशना
तिस्रो मेखला अन्तरी च भवतु । अथवाष्टाद्रिषड्भागे अष्टधा सप्तधा षोढा
वा भक्ते । शशिकरशशिभिरेकद्व्योकाशैः । क्रमेण कम्पाब्जकम्पाः शेषतोऽधोभागे
गलं च । तथाहुः —

“प्रतेरुपरि वेदिः स्यात् प्रत्युत्सेधेन सम्मिता ।”

तथाच काश्यपीये —

“स्तम्भोदये तु पट्सप्तवसुभागविभाजिते ।
एकांशं वेदिकामानं क्रमाच्छ्रेष्ठान्तराधमम् ॥”

मयमते च —

“प्रतेरुपरि वेदिः स्यात् सार्धद्वित्र्यङ्घ्रिणोदिता ।”

इति । मुरारिश्च —

“मेखलात्रयसंयुक्ता वेदिकान्तरिभूषिता”

प्रासादः सकलोऽङ्घ्रितोरणचतुर्द्वारान्वितो मण्डित-
स्तम्भाभ्यन्तरजालपञ्जरयुतो वा पञ्चहस्तादिकः ।
युक्तो मूलतले विदिकिस्थितचतुष्कूटैः परस्तत्परः
शालाकूटकनासिकादिविलसज्जालोज्ज्वलत्पञ्जरः ॥ ३८ ॥

इति । काश्यपीये च —

“अष्टांशे वेदिकोत्सेधे वेदाङ्गं गलमानकम् ।
गलोर्ध्वकम्पमेकांशं व्यंशेनाब्जं प्रकल्पयेत् ॥
तदूर्ध्वकम्पमेकांशं कर्तव्यं द्विजसत्तम ! ॥
स्वरपडंशे वेद्युच्चे त्रिव्यंशं च क्रमाद् गलम् ॥
कम्पं पञ्चं च कम्पं च प्रागिवैवं प्रकल्पयेत् ॥”

इति ॥ ३७ ॥

भित्तिभूषणान्याह — प्रासाद इति । सकलः प्रासादोऽङ्घ्रितोरणच-
तुर्द्वारान्वितः अङ्घ्रिभिस्तोरणैश्चतुर्भिर्द्वारैश्च युक्तः स्यात् । पञ्चहस्तादिकस्तु
मण्डितस्तम्भाभ्यन्तरजालपञ्जरयुतो वा । मण्डितानां स्तम्भानामन्तराले जाल-
सहितपञ्जरयुतः । परः तत उपरि मूलतले भित्तेर्मूलप्रदेशे विदिकिस्थितचतु-
ष्कूटैः कोणेषु स्थितैश्चतुर्भिः कूटैर्युक्तः । तत्परस्तु शालाकूटकनामिकादिविल-
सज्जालोज्ज्वलत्पञ्जरः शालामिः कूटैर्नासिकादिभिश्च शोभमानजालकैश्च दी-
प्तिमद्भिः पञ्जरैश्च युक्तः । तथाहुः —

“त्रिहस्ते दण्डविस्तीर्णास्तदर्धवहत्याः शुभाः ।
द्वादशैव चतुष्कोणमध्यस्थाः कुड्यपादकाः ॥
पार्श्वयोः पृष्ठतो युक्तास्तोरणैरुज्ज्वलैस्त्रिभिः ।
सोरणत्रयसंयुक्ते पञ्चहस्तेऽष्टपञ्जरे ॥
जालकानि त्रिभिर्दण्डैर्नन्वावर्तादिकानि च ।

कुड्ये पङ्क्त्यादिभक्ते विदिशि विरचयेत् कूटमेकांशविस्तार-
रायामं द्व्यंशदीर्घां दिशि दिशि विततामेकभागेन शालाम् ।
शालाकूटान्तराले चरणविरहितांशोन्मितां नासिकां त-
त्पार्श्वद्वन्द्वे सजालं चरणविरहितांशादितः पञ्जरं च ॥३९॥

तुर्याश्राणि गत्राक्षाणि गजेन्द्रनयनानि च ॥

लताश्च विविधास्तत्र कारयेत् स्वम्तिकानि वा ।

कुड्यस्तम्भास्तथा कुर्यान्मूलाश्रान् कुम्भमण्डितान् ॥

सप्तहस्ते च चित्राढ्यं तोरणं मकरोज्ज्वलम् ।

पत्रैश्चित्रीकृतं कुर्यान्मध्ये रत्नादिमण्डितम् ॥

मण्डितान् कुड्यपादांश्च द्वादशैवात्र पूर्ववत् ।

कर्णकूटांश्च परितः शालापञ्जरकाष्ठकम् ॥

पूर्ववन्मण्डितान् स्तम्भान्नवहस्ते तु मन्दिरे ।

कर्णकूटैश्च संयुक्ते शालापञ्जरतोरणैः ॥

एकादशकरे स्तम्भा विंशतिर्मण्डितान्विताः ।

दिक्षु चत्वारि चत्वारि पद्मराणि शुभानि च ॥

नास्योऽत्र षोडशोर्ध्वं च शिखरे द्वारकाम्बुजा ।

त्रयोदशकरे स्तम्भा विंशतिर्मण्डितास्तथा ॥”

इत्यादि ॥ ३८ ॥

भित्तयलङ्काराणां विभागमाह — कुड्य इति । कुड्ये पङ्क्त्यादिभक्ते
दशषाष्टधा वा भक्ते । विदिशि कोणेषु एकांशविस्तारायामम् एकांशेन विस्तार-
मायामं च कूटं विरचयेत् । दिशि दिशि चतसृषु दिक्षु । द्व्यंशदीर्घां द्व्यंशाभ्यां
दीर्घाम् । एकभागेन विततां विस्तृतां शालां च । शालाकूटान्तराले शालाकू-
टयोर्मध्ये चरणविरहितांशोन्मितां पादोनांशमितां नासिकां च । तत्पार्श्व-
द्वन्द्वे नासिकयोः पार्श्वद्वन्द्वे चरणविरहितांशादितः पादोनांशादिना । सजालं
जालमार्गसहितं पञ्जरं च । तथाच गुरुदेवः —

धाम्नोऽष्टांशमितोऽथवा प्रतिमुखैः स्तूप्यन्तिमैः संयुतः
 प्रासादाकृतिकश्च कूट उदितो मध्यस्फुरन्नासिकः ।
 शाला तत्समसूत्रगा मुखपटीशक्तिध्वजाद्युज्ज्वला
 स्तूपीत्रय्युपशोभिता परिलसन्नासा च सङ्कीर्तिता ॥ ४० ॥
 दण्डैर्द्वित्रिचतुर्मितैर्मितवितानानातानकं पञ्जरं
 नासाद्युज्ज्वलितं च जालकमथो वेद्यूर्ध्वतः संस्थितम् ।

“कर्णमध्येऽन्तरे भित्तरथवा मानसूत्रतः ।

निर्गतैरुक्तमानेन कूटकोष्ठकपञ्जरैः ॥

गजपृष्ठादिभिश्चोक्तैः कुर्यादवयवैर्युतम् ।”

इति ॥ ३९ ॥

कूटादीनां लक्षणमाह - धाम्न इति । अथवा तत्र धाम्नो गृहस्याष्टां-
 शमितः प्रासादाकृतिकः प्रासादावदाकारेण युक्तः । तत्र प्रतिमुखैः स्तूप्यन्ति-
 मैः प्रतिमारभ्य स्तूपीपर्यन्तैरवयवैः संयुतः । मध्यस्फुरन्नासिकः मध्ये स्फुरन्त्या
 नास्या युक्तश्च कूट उदितः । तत्समसूत्रगा कूटसूत्रस्था । मुखपटीशक्तिध्वजा-
 द्युज्ज्वला मुखपट्या शक्त्या ध्वजादिभिश्चोज्ज्वला स्तूपीत्रय्युपशोभिता स्तूपि-
 कात्रयेणोज्ज्वला च परिलसन्नासा च परितो लसन्तीभिर्नासीभिश्चोज्ज्वला
 शाला संकीर्तिता । तथाच गुरुदेवः —

“कूटोऽष्टांशेन सन्ननः ।

शाला च तावती रम्या विस्तारद्विगुणायता ।

कर्णाश्रितं मध्यमैकनासिकं स्तूपिकान्वितम् ॥

प्रासादावयवं प्राज्ञाः कूटं नाम प्रचक्षते ।

सायतं समुखपट्टिकमर्धस्पष्टकोटियुतमध्यमनासम् ।

शक्तिमद्द्वजमपि त्रिशिखं तत् पार्श्वयोर्वहुशिखं खलु कोष्ठम् ॥”

शिखाशब्देन स्तूपिकोच्यते कोष्ठमिति शाला च ॥ ४० ॥

पञ्जरजालकयोर्लक्षणमाह — दण्डैरिति । द्वित्रिचतुर्मितैर्दण्डैर्मितविता-
 नातानकं व्यादिदण्डैर्मितविस्तारैर्दूर्ध्वं नासाद्युज्ज्वलितं नासादिभिरुज्ज्वलितं
 च पञ्जरं कर्तव्यं स्यात् । अथो जालकं वेद्यूर्ध्वतः वेदेरूर्ध्वभागे संस्थितम् । तत्तु

दण्डैर्द्वाद्युगान्तिमैस्ततमतो दण्डद्वितश्चायतं
कर्तव्यं द्विगुणान्तिमं सुपुरितं गोमूत्रकादिक्रमात् ॥ ४१ ॥

स्तम्भान्तरे महति धामनि पादविस्ता-
रोच्चाधिपादततपद्मगकुम्भसंस्थाम् ।

द्व्याद्युगान्तिमैः द्यादिचतुरन्तैर्दण्डैः ततं विस्तृतम् । अतो विस्ताराद् दण्ड-
द्वितो द्विगुणान्तिममायतं गोमूत्रकादिक्रमात् सुपुरितं कृतसुपिरं च कर्तव्यम् ।
पराशर आह -

“द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा कुड्यस्तम्भेऽस्तु पद्मरम् ।
मुखे शालामुखे चैकस्मृपिकं हस्तिपृष्ठवत् ॥
पद्मरं नाम तत्प्रोक्तम् ”

इति । तथाच काश्यपः —

“द्विदण्डं कन्यसव्यास त्रिदण्डं मध्यमं भवेत् ।
चतुर्दण्डविशालं तु उत्तमं परिकीर्तितम् ।
विम्भारसदृशोत्सेधादेकदण्डविवर्धनात् ।
विम्भारद्विगुणं यावत् तावद् वै जालकोन्नतम् ॥”

इति ॥ ४१ ॥

कुम्भलताख्यमलङ्कारविशेषमाह — स्तम्भान्तर इति । महति धामनि
समन्तात् स्तम्भान्तरे पादविम्भारोच्चाधिपादततपद्मगकुम्भसंस्थां स्तम्भविम्भा-
रोच्चं सपादस्तम्भविम्भारततं च पद्म कृत्वा तदूतं कुम्भं तत्सदृशं च कृत्वा
तस्मादुद्गतां पादायतां स्तम्भपर्यन्तदीर्घां षट्मुखोद्गतपत्रचित्रमूलां षट्स्य
मुखादुद्गतैः पत्रैर्विचित्रमूलां कुम्भलतां प्रकल्पयतु । तथा काश्यपीये —

“स्तम्भमूले तु वेद्यूर्ध्वं पद्मामनं प्रकल्पयेत् ।
पादव्याससमुत्तुङ्गं सपादं पद्मविस्तरम् ॥
पद्मोच्चं वसुधाभज्यकम्पमेकांशमुच्यते ।
अधःपद्मं गुणांशं तु एकांशं मलमुच्यते ॥
ऊर्ध्वपद्मं द्विभागं तु कम्पमेकेन कल्पयेत् ।
तदूर्ध्वे कुम्भतुङ्गं तु पद्मस्योच्चसमं भवेत् ॥”

इति ॥ मञ्जर्यां च —

पादायतां घटमुखोद्गतपत्रचित्र-

मूलां प्रकल्पयतु कुम्भलतां समन्तात् ॥ ४२ ॥

भङ्क्त्वा प्रत्युत्तरान्तर्गतचरणमिति भोगिभिर्भागतोऽधो
वेदिं वेदैश्च पादान् दलरचितवलभ्युत्तरं भागतोऽथ ।
यावत्स्वोत्सेधनीप्रप्रसरवलभितः स्वार्हनीप्रं कपोतं
गेहेऽल्पे सप्तमेनोज्ज्वलपदगृहपिण्डं करोत्वष्टमेन ॥ ४३ ॥

खण्डोत्तरं चरणविस्तृतितुल्यविस्तारोत्सेधमुत्तममनश्चरणोनतीव्रम् ।

“प्रत्युत्तरान्तरसमां विदधीत सम्यक् पादाधिकामपि च कुम्भलतामतोऽपि”
इति ॥ ४२ ॥

अल्पगेहे विशेषकल्पनमाह - भङ्क्त्वेति । प्रत्युत्तरान्तर्गतचरण-
मिति प्रतेरुत्तरस्य चान्तर्गतं स्तम्भमानं भोगिभिरष्टधा भङ्क्त्वा अधः एकभा-
गतो वेदिकां वेदैश्चतुर्भागैः पादान् अथैकभागतो दलरचितवलभ्युत्तरम् अर्धेन
रचितया वलभ्या सह मृन्मयोत्तरम् अथ सप्तमेन भागेन यावत्स्वोत्सेधनीप्रप्रसर-
वलभितः यावान् स्वोत्सेधस्तावता नीप्रप्रसरेण युक्तया वलभ्या उपरि स्वार्ह-
नीप्रं स्वयोग्यनीप्रयुक्तं कपोतम् अष्टमेन भागेन उज्ज्वलपदगृहपिण्डम् उज्ज्व-
लैः स्तम्भैर्युक्तां गृहपिण्डं च करोतु ॥ ४३ ॥

उत्तरमाह--खण्डोत्तरमिति । चरणविस्तृतितुल्यविस्तारोत्सेधं स्तम्भ-
विस्तृत्या तुल्याभ्यां विस्तारोत्सेधाभ्यां युक्तं खण्डोत्तरमुत्तमं स्यात् । अतः
खण्डोत्तरात् चरणोनतीव्रं पादानघनं पद्मोत्तरं मध्यमम् । दलविहीनघनम्
अर्धेन विहीनघनं रूपोत्तरं कनिष्ठं च । घनतती विपरीततो वेति चूलिका-
स्थापनमुच्यते । तत्र घनतती तीव्रविस्तारो विपरीततो व्यत्यासेन म्याताम् ।

थाच गुरुदेवः —

“उत्तरं विन्यसेदूर्ध्वं तच्चापि त्रिविधं मतम् ।

खण्डोत्तरं पत्रबन्धं ततो रूपोत्तरं भवेत् ॥

स्तम्भविस्तारविस्तीर्णमुन्नतं चाद्विजालिजम् ।

खण्डोत्तरं स्यादेतस्मात् पादानं पत्रबन्धकम् ॥

पत्रोत्तरं दलविहीनघनं कनिष्ठं

रूपोत्तरं घनतती विपरीततो वा ॥ ४४ ॥

उत्सेधे विशिखांशिते द्वितयतो रूपोत्तरे वाजनं
षड्भक्तेऽल्पमिलांशतो द्वितयतो वा स्यान्महावाजनम् ।
एतन्निर्गमनं निजांशविहितं न्यस्येदुपर्युत्तर-
स्यैतत्तीव्रसमुच्छ्रयोच्छ्रयदलांशव्याततां पट्टिकाम् ॥ ४५ ॥
एकाङ्घ्रयूनादिदण्डोच्छ्रितमुपरि निधायोत्तरे वाजनं प्राक्
तिर्यग्दण्डोच्छ्रिताङ्घ्रयूनिविततितुलास्तासु वंशानुवृत्त्या ।

स्तम्भव्याससमात्सेधमुत्सेधार्धेन विस्तृतम् ।

विपरीते तु वा नीचं रूपोत्तरमिदं भवेत् ॥ ”

इति ॥ ४४ ॥

रूपोत्तरं वाजनविन्यासमाह — उत्सेध इति । रूपोत्तरस्योत्सेधे घने
विशिखांशिते पञ्चांशिते द्वितयतो व्यंशेन वाजनं स्यात् । अथवा षड्भक्ते
इलांशत एकांशेनाल्पं वाजनम् । द्वितयतो महावाजनं च । एतन्निर्गमनं वाज-
ननिर्गमनं निजांशविहितं निजांशेन कल्पितं स्यात् । पुनरुत्तरस्योपरि एतत्ती-
व्रसमुच्छ्रयोच्छ्रयदलांशव्याततां उत्तरीव्रसमुच्छ्रयाम् उच्छ्रयार्धविस्तीर्णां पट्टि-
कां न्यसेत् । तथाच गुरुदेवः —

“उत्तरोच्छ्रयषड्भागविभागं घनमानकम् ।

एकांशं वाजनोत्सेधे व्यंशं चैवार्धवाजनम् ॥” ॥ ४५ ॥

फलकाप्रस्तरेणाच्छादनक्रममाह — एकाङ्घ्रयूनेति । एकाङ्घ्रयूना-
दिदण्डोच्छ्रितं वाजननामानं प्राक्पूर्वमुत्तरे निधाय पुनर्दण्डोच्छ्रिताङ्घ्रयूनिव-
विततितुलाः दण्डोच्छ्रितास्तदङ्घ्रयूनिविततीस्तुलास्तिर्यग् निधाय तासु तुलासु
वंशानुवृत्त्या उत्तरानुसारं स्वार्धाक्रान्ताः स्वार्धनाक्रान्ता जयन्तीनिधाय तदुपरि
अनुमार्गं कृत्वा स्थापयित्वा सुसमाकृत्य स्वाचितघनफलकाप्रस्तरेण स्वयोग्य-
घनानां फलकानां प्रस्तरेणोर्ध्वभागं निश्छिद्रं छादयेत् । तथाच गुरुदेवः —

स्वार्धाक्रान्ता जयन्तीस्तदुपरि सुसमीकृत्य कृत्वानुमार्गं
निश्छिद्रं छादयेत् स्वोचिनघनफलकाप्रस्तरेणोर्ध्वभागम् ॥

द्वारार्धतः कदलिकाकरणेन गर्भ-

कुड्यं क्रमान्मुकुलयेदथवा शिलाद्यैः ।

द्वारोर्ध्वतोऽष्टपुटचारुलसत्तरङ्ग-

गर्भार्धतुङ्गमपिधानशिलाभिरामम् ॥ ४७ ॥

“उत्तरोपरि कुर्यात्तु वाजनं तस्य कथ्यते ।

त्रिचतुष्पञ्चदण्डानामायामस्तस्य मम्मतः ॥

स्तम्भविस्तारपादं वा त्रिपादं वोच्छ्रितं भवेत् ।

दण्डोच्चं वा त्रिपादं वा वाजनं पूर्ववत् स्मृतम् ॥”

इति । निबन्धने च —

“दण्डतीत्राश्च पादोनवहलास्तिर्यगुत्तरे ।

न्यभेद् आगतुल्या रम्या जयन्तीश्चानुवंशतः ॥

तत्पार्श्वेष्वनुमार्गीः स्युर्दण्डार्धेनार्धतीत्रकाः ।

प्रस्तरस्तेषु दण्डोच्चश्चित्रतोऽधस्तले समः ॥”

इति । गुरुदेवश्च —

“वाजनस्योपरिष्ठात्तु कुर्याद्द्वारतुलावलीः ।”

इत्यादि ॥ ४६ ॥

पक्षान्तरेण शिलादिभिराच्छादनकममाह — द्वारार्धत इति । द्वारार्धतो द्वारार्धात् कोणत आरभ्य कदलिकाकरणेन उपर्युपर्यन्तरन्तः प्रवेशनं कदलिकाकरणं, तेन । गर्भकुड्यं गर्भगृहे कुड्यं क्रमाच्छिलाद्यैः शिलादिभिरिष्टकादिभिर्वा मुकुलयेत् मुकुलीकुर्याद्वा । द्वारोर्ध्वतः द्वारोर्ध्वभागे तु अष्टपुटचारुलसत्तरङ्गम् अष्टपुटाश्रितश्चारुभिः शोभमानैस्तरङ्गैर्युक्तं गर्भार्धतुङ्गं गर्भार्धेन तुङ्गम् अपिधानशिलाभिरामं उपर्याच्छादनशिलया मनोरमं च । तथाहुः —

“द्वारार्धात् कदलीकारं द्वारसीमान्तमर्धपुटम् ।

गर्भार्धं कदलिकोत्सेधमथ पूर्णेष्टकं भवेद् ॥” इति ॥ ४७ ॥

कुर्यादुत्तरपट्टिकोपरि लुपाः कूटप्रविष्टाग्रकाः
 स्वस्वांशाहितकर्णसूत्रकामिता मध्यादिकर्णावधि ।
 स्तम्भोच्चे शरशैलनन्दनयनैर्भक्ते चतुर्धोत्तरात्
 तासां स्यादवलम्बनं नयनवह्व्यव्युर्वरांशैः क्रमात् ॥ ४८ ॥
 अष्टांशकादिकृशविस्तृतिपावकांश-
 तीत्रा च नीप्रफलकोत्तरतो लुपानाम् ।
 द्वित्राङ्गुलादिविततं चतुरश्ररूपं
 कर्तव्यमासु बलयं च निजानुरूपम् ॥ ४९ ॥

शिखरनिर्माणविधिमाह—कुर्यादिति । उत्तरपट्टिकोपरि उत्तरस्थितायाः
 पट्टिकाया उपरि कूटप्रविष्टाग्रकाः कूटे प्रविष्टेनाग्रभागेन युक्ताः स्वस्वांशा-
 हितकर्णसूत्रकामिताः स्वस्वांशतः कूटसूत्रपर्यन्तस्य भुजासूत्रं यावत् तावन्मा-
 नेन सूत्रेण चतुरश्रं कृत्वा तत्कर्णसूत्रकामिता लुपा मध्यादिकर्णावधि कुर्यात् ।
 निजाङ्गोर्ध्वाङ्गोत्तरमध्यकर्णगतवाहाः (१) कूटकर्णोन्मिता इति पाठेऽप्येवमेवार्थो
 ग्राह्यः । स्तम्भोच्चे शरशैलनन्दनयनैः पञ्चधा सप्तधा नवधा द्वेषा वा भक्ते
 क्रमाद् नयनवह्व्यव्युर्वरांशैः द्वित्रिचतुरेकांशैश्चतुर्धा उत्तरात् तासां लुपा-
 नामवलम्बनम् अधोगमनं स्यात् । तथा निबन्धने—

“मध्यादारभ्य कर्णान्तमनन्तरलुपाक्रमात् ।

स्वैः स्वैः कर्णस्थितैः सूत्रैर्लुपानां मानमादिशेत् ॥”

इति । तथाच मञ्जर्या—

“पञ्च द्विभागमथ सप्तभिदि त्रिभागं पादस्य चार्धमिति (तत्) त्रिविधं लुपान्तम्”
 इति ॥ ४८ ॥

नीप्रफलकादिकमाह—अष्टांशकादीति । उत्तरतः उत्तराद् अष्टांशका-
 दिकृशविस्तृतिपावकांशतीत्रा अष्टांशकादिना कृशविस्तारा व्यंशेन घना च
 नीप्रफलका नीप्रस्थानगता फलका स्यात् । आसु लुपासु द्वित्राङ्गुलादिविततं
 द्व्यङ्गुलव्यङ्गुलादिवितृतं चतुरश्ररूपं निजानुरूपं द्विव्यादिसंख्यावशाद् यथा
 योग्यं बलयं कर्तव्यं स्यात् । तथाहुः—

शाकाद्युत्तमदारुकलसफलकैरेताः समन्ताल्लुपाः
सञ्छाद्योपरि तत्पिधानफलकां कृत्वोल्लसत्कीलकाम् ।
वास्त्वाधारसमोन्नतां प्रथिततत्पाथोजकुम्भादिकां
विन्यस्येन्नवपुण्डरीकमुकुलाग्रामूर्ध्वतः स्तूबिकाम् ॥ ५० ॥
वर्षातपादिवारणकल्पैः शुल्बादिकल्पितैः फलकैः ।
सारेष्टकादिभिर्वा विमानशिखरं ततः सुपिदधातु ॥
अल्पे धामनि विस्तृतिद्विगुणितप्रायोच्छ्रयेऽष्टांशिते
मूलांशेन मसूरकोच्छ्रयमथ स्तम्भोच्छ्रयं द्वांशतः ।

“स्यादङ्गुलत्रयमितं वलयं द्यङ्गुलं चाध्यर्धमङ्गुलमिति त्रिविधं लुपानाम् ।”
इति ॥ ४९ ॥

लुपानामुपरिगतावयवमाह — शाकादीति । एता लुपाः शाकाद्युत्तमदा-
रुकलसफलकैः शाकादिभिरुत्तमवृक्षकलसफलकैः समन्तात् , शाको जातिवृक्षः,
सर्वतः संछाद्य । तदुपरिभागे तत्पिधानफलकाम् अवसानफलकाम् । उल्लसत्कील-
काम् ऊर्ध्वभागोद्गतकीलयुक्तां च कृत्वा । तदूर्ध्वतो वास्त्वाधारसमोन्नताम् अ-
धिष्ठानसमोच्छ्रयाम् । प्रथिततत्पाथोजकुम्भादिकां प्रकाशितपद्मकुम्भादि-
काम् । नवपुण्डरीकमुकुलाग्रां नवीनपद्ममुकुलवदग्रभागयुक्तां स्तूबिकां विन्य-
स्येत् ॥ ५० ॥

ततो विमानशिखरं प्रासादोपरिप्रदेशम् । वर्षातपादिवारणकल्पैः वर्षात-
पाहिमादिनिवारणकल्पैः । शुल्बादिकल्पितैः ताम्रादिनिर्मितैः । फलकैः सारेष्टका-
दिभिर्वा सारैरिष्टकाविशेषैर्वा । पिदधातुं आच्छादयतु ॥ ५१ ॥

पक्षान्तरेण क्वचिदल्पप्रासादे नियममाह — अल्प इति । अल्पे
धामनि विस्तृतिद्विगुणितप्रायोच्छ्रये विस्तारद्विगुणाद्युक्तोत्सेधे अष्टांशिते सति ।
मूलांशेन अधोगतांशेन । मसूरकोच्छ्रयम् अधिष्ठानोच्छ्रयं विरचयेत् । अथ तदु-
परि द्वांशतः स्तम्भोच्छ्रयं, मूलांशतः प्रस्तरं वक्ष्यमाणप्रस्तरोच्छ्रयम्, इलांशेन
एकांशेन प्रकल्लोच्छ्रयं गलं, भागाभ्यां शिखरोच्छ्रयम्, एकांशतः स्तूबिकां
च विरचयेत् । तथाच गुरुदेवः —

१. 'तैः फ', २. 'तु छाद' क. पाठः.

भूयः प्रस्तरमंशतो गलमिलांशेन प्रकलृप्तोच्छ्रयं
 भागाभ्यां शिखरोच्छ्रयं विरचयेदेकांशतः स्तूविकाम् ॥
 स्तम्भार्धादिसमुच्छ्रये प्रकृतिभक्ते प्रस्तरे वातिधृ-
 त्यंशे चोत्तरवाजने त्रिंशशिभिर्भूतालिरंशैस्त्रिभिः ।
 क्षमाद्रीन्दुक्षितिभिः सवाजनकपोताल्लिङ्गपट्टयन्तरी-
 स्थ्येकांशैः प्रतिवाजने प्रतिकपोते क्षमांशहान्यावरे ॥

“उच्छ्रयेऽथाष्टधा भक्ते स्यादधिष्ठानमंशतः ।

स्तम्भोत्सेधस्तु भागाभ्यां प्रस्तरश्चैकभागतः ॥

कण्ठश्चांशेन शिखरं द्वाभ्यां स्तूत्री तथांशतः ।

एवं धामैकतलकं द्वितलं च समूहयेत् ॥”

इति ॥ ५२ ॥

तत्र प्रस्तरस्य विभागमाह — स्तम्भार्धादीति । स्तम्भार्धादिसमुच्छ्रये
 स्तम्भार्धादिना प्रमाणेन कृतोत्सेधे प्रस्तरे । प्रकृतिभक्ते एकविंशतिधा कृते वा ।
 अतिधृत्यंशे एकोनविंशतिधा च वा कृते । त्रिंशशिभिः त्र्यंशैरेकांशेन च । क्रमेण
 उत्तरवाजने मृन्मयोत्तरं तद्वाजनं च । विरचयेदिनि पूर्वश्लोकादायाति । त्रिभिरंशै-
 र्भूतालिः । क्षमाद्रीन्दुक्षितिभिः एकसप्तैकैकांशैः क्रमात् सवाजनकपोताल्लिङ्गपं-
 ट्टयन्तरीः वाजनसहितं कपोतमालिङ्गपट्टिमन्तरिं च । त्र्येकांशैः त्र्यंशैरेकांशेन च ।
 प्रतिवाजने प्रतिं वाजनं च विरचयेत् । अवरे अधमे एकोनविंशतिधा कृते पक्षे ।
 प्रतिकपोते प्रतिं कपोतं च । क्षमांशहान्या एकैकांशेनेन विरचयेत् । तथाहुः—

“अथ वक्ष्ये विशेषेण प्रस्तरस्य तु लक्षणम् ।

स्तम्भार्धमुच्चमानं वा आतोत्सेधांशमेव वा ॥

तदुच्चमेकाविंशांशं कृत्वा गुणांशमुत्तरम् ।

वाजनं त्वेकभागेन भूतमालोन्नता त्रिभिः ॥

भूतमालोपरिष्ठात् तु वाजनं त्वेकभागया ।

सप्तांशं तु कपोतोच्चमालिङ्गं त्वेकभागया ॥

इत्येकभूमौ चतुरश्ररूपे

सुरालयेऽल्पे विधिरभ्यधायि ।

अथाभिधास्ये द्वितलादिजाति-

च्छन्दादिवृत्तादिगतं विशेषम् ॥ ५४ ॥

त्र्याद्याशाकरपश्चिमं शशितलं बाणादिमार्ताण्डदोः-

पर्यन्तं द्वितलं हयादिनृपहस्तान्तं त्रिभूम्यन्वितम् ।

कुर्याद् धाम निजोचितोच्छ्रययुतं प्रोक्तोच्छ्रयेष्वेष्टवतो

युक्त्या पाददलत्रिपादकरसंयोगक्षयौ च क्वचित् ॥ ५५ ॥

अंशेनान्तरिकां कुर्यात् प्रत्युत्सेधं गुणांशकम् ।

वाजनं त्वेकभागेन अथवान्यप्रकारतः ॥

तुङ्गमेकोनविंशं कृत्वोत्तरं त्रिभागया ।

भागेन वाजनं कुर्यादग्न्यंशैर्वलमी भवेत् ॥

वाजनं त्वेकभागेन कपोतोच्चं रसांशकम् ।

आलिङ्गमानमंशेन अन्तरिं तु प्रकल्पयेत् ॥

प्रत्युत्सेधं द्विभागेन वाजनं त्वेकभागया ।”

इति ॥ ५३ ॥

इति उक्तप्रकारेण । एकभूमौ एकतले । चतुरश्ररूपे अल्पे सुरालये विधिः
विरचनाकर्म । अभ्यधायि उक्तः । अथ द्वितलादिजातिच्छन्दादिवृत्तादिगतं
विशेषम् अभिधास्ये वक्ष्ये ॥ ५४ ॥

तत्रैकतलद्वितलत्रितलानां नियममाह --- त्र्यादीति । त्र्याद्याशाकरप-
श्चिमं त्रिकरादिदशकरान्तं धाम । शशितलं एकतलम् । बाणादिमार्ताण्डदोःपर्यन्तं
पञ्चादिद्वादशकरान्तं द्वितलम् । हयादिनृपहस्तान्तं सप्तादिषोडशकरान्तं त्रिभू-
म्यन्वितं त्रितलयुक्तम् । निजोचितोच्छ्रययुतं पूर्वप्रोक्तोच्छ्रयसंयुक्तं धाम कुर्यात् ।
एषु प्रोक्तोच्छ्रयेषु उक्तोत्सेधेषु प्रासादेषु । युक्त्या औचित्येन । पाददलत्रिपादकर-
संयोगक्षयौ करं वा त्रिपादं वा अर्धं वा पादं वा क्वचित् पक्षे संयोगं क्वचित्
क्षयं वा कुर्यात् । तथाहुः —

“भूमिलम्भमिति प्रोक्तं त्रिचतुर्हस्तमानतः ।

द्विद्विहस्तविवृच्चैकभूमेर्मानं चतुष्टयम् ॥

आरूढभित्तिमुपचित्य लुपाग्रधानीं
 युक्त्या तलान्तरविधौ प्रविधाय तस्याम् ।
 बाह्योत्तराहितलुपा विनिवेश्य कृत्वा
 तत्पट्टिकां च तलितेऽथ गलं विदध्यात् ॥ ५६ ॥

स्तम्भे प्राथमिकेऽनलादिशिवनिष्ठैरंशितेऽशैः क्रमा-
 न्नेत्राग्नित्रिगुणेषुशैलशरनागाङ्गोन्मितैः सम्मिता ।

पञ्चपट्टस्तमारभ्य द्विद्विहस्तविवर्धनात् ।
 द्वितले तु चतुर्मानं रुद्रमानुकरान्तकम् ॥
 सप्ताष्टहस्तमारभ्य द्विद्विहस्तविवर्धनात् ।
 पञ्चदशविकारान्तं त्रितले पञ्चमानकम् ॥”

इति । ग्रन्थान्तरे च —

“प्रत्युन्नतायतकरेषु च हस्तमाना-
 द्वीनं त्रिपादकरमर्धमथापि पादम् ।
 तत्रैव वास्तुनि यथोचितमाचरेद्वै
 हानं च वर्धनमनिन्द्यमनेकशाम्ने ॥”

इति ॥ ५५ ॥

तलान्तरविधिप्रकारमाह आरूढेति । तलान्तरविधौ आरूढभि-
 त्तिम् अन्तर्भित्तिम् । उपचित्य वर्धयित्वा । तत्र युक्त्या औचित्येन । लुपाग्रधानीं
 लुपाग्राणां धारणां फलकां प्रविधाय । तस्यां बाह्योत्तराहितलुपाः बाह्योत्तरेषु
 स्थापिता लुपा विनिवेश्य । तत्पट्टिकां तदुपरिपट्टिकां च कृत्वा । तलिते
 तलीकृते अथ गलं विदध्यात् ॥ ५६ ॥

ग्रीवालक्षणमाह — स्तम्भ इति । प्राथमिके स्तम्भे प्रथमस्तम्भे । अन-
 लादिशिवनिष्ठैः व्याघेकादशान्तैरंशैरंशिते । क्रमाद् नेत्राग्नित्रिगुणेषुशैलशरनागा-
 ङ्गोन्मितैः द्वित्रित्रिपञ्चसप्तपञ्चाष्टनवभिरंशैः सम्मिता इति नवधा ग्रीवोक्ता ।

ग्रीवोक्ता नवधा ततोऽपि तलक्लृप्तौ पूर्वपूर्वाङ्घ्रितः
 प्रोत्नेया च तदुन्नतिः प्रतितलं स्यात् प्रस्तरप्रक्रिया ॥ ५७ ॥
 ग्रीवायामुपरि त्रिदण्डपरिशिष्टांशं चतुर्भाजिते
 मूलांशं च तृतीयकं च दशधा तुर्यं च कृत्वांशकम् ।
 आलिङ्गाह्वयपट्टिकां त्रिभिरुभाभ्यामन्तरिं पञ्चभिः
 स्वद्यंशाहितवाजनां प्रतिमधःपङ्कत्यंशके कल्पयेत् ॥
 शालाकूटगवाक्षकादिरुचिरां भित्तिं द्वितीये तृती-
 येऽंशे पञ्चभिरुत्तरं च वलभिं भूतद्विपाद्युज्ज्वलाम् ।

ततोऽपि तलक्लृप्तौ पूर्वपूर्वाङ्घ्रितः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् स्तम्भात् । तदुन्नतिः
 तस्यास्तस्या ग्रीवाया उन्नतिः । प्रोत्नेया ज्ञेया । प्रतितलं तले तले च । प्रस्तरप्र-
 क्रिया प्रस्तररचना च स्यात् । तथाहुः

“त्रिचतुष्पञ्चषट्सप्तभागेऽष्टांशे नवांशके ।
 दशैकादशभागे च दारुस्तम्भे यथाक्रमम् ॥
 द्वाभ्यां त्रिभिस्त्रिभिर्भागैस्त्रिभिर्वै पञ्चसप्तभिः ।
 पञ्चाष्टनवभिश्चैव नवग्रीवा विमानना ॥”

इति । तथाच मुरारिः

“त्रिकाद्येकादशान्तांशा दारुस्तम्भे द्वयादिभिः ।
 कल्पयेन्नवधा ग्रीवा विमानानां विधानतः ॥”

इति ॥ ५७ ॥

ग्रीवायां प्रस्तरकल्पनामार्हं द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम् । ग्रीवायां ग्रीवा-
 प्रदेशे उपरि । त्रिदण्डपरिशिष्टांशे त्रीन् दण्डान् विहाय शेपांशे । चतुर्भाजिते
 चतुर्धा कृते । मूलांशं तृतीयकमंशं तुर्यं चतुर्थमंशं च दशधा कृत्वा । अधः-
 पङ्कत्यंशके अधोगतदशांशे । त्रिभिरंशैरालिङ्गाह्वयपट्टिकाम्, उभाभ्यामन्तरिं,
 पञ्चभिः स्वद्यंशाहितवाजनां स्वस्य द्यंशेन कृतवाजनां प्रति च क्रमात्
 कल्पयेत् ॥ ५८ ॥

द्वितीयेऽंशे शालाकूटगवाक्षकादिरुचिरां शालाभिः कूटैर्गवाक्षादिभिश्च
 सुन्दरां भित्तिं कल्पयेत् । तृतीयेऽंशे पञ्चभिरुत्तरं, पुनः पञ्चभिः भूतद्विपाद्यु-

तुर्येऽंशे दशभिर्द्विकल्पसमुखपट्टयाख्यं कपोतं ततः
 सस्वाङ्घ्रिं गृहपिण्डमूर्ध्वनिहितैर्दण्डैस्त्रिभिः कल्पयेत् ॥
 तले द्वितीये विदिशासु कूटान् दिशासु शालाश्च तदन्तरेषु ।
 नासीर्द्विशो वा रचयेद् दिशासु मूर्तीरजाद्याः शिखरे च
 [नासीः ॥

उज्वलां बलभिं कल्पयेत् । पुनः तुर्येऽंशे दशभिरंशैर्द्विकल्पसमुखपट्टयाख्यं द्व्यं-
 शेन कल्पया मुखपट्टया युक्तं कपोतं कल्पयेत् । ततः ऊर्ध्वनिहितैः ऊर्ध्व-
 भागे प्राक् त्यक्तैः त्रिभिर्दण्डैः । सस्वाङ्घ्रिं स्वपादैर्युक्तां गृहपिण्डं च कल्प-
 येत् । तथाच प्रयोगमञ्जरीव्याख्याने प्रद्योते 'त्रिंशद्भागविभक्तमि'त्यादिना
 श्रीवालङ्कारमाह — "मित्तेरुपरि त्रिदण्डं विहायाधश्चतुर्धा विभज्याधोऽंशं दश-
 धा विभजेत् । द्वितीयभागं भित्तिसंज्ञं विधाय तदूर्ध्वद्वयं प्रत्येकं दशधा विभ-
 जेत् । अयं त्रिंशद्भागप्रकारः । प्रस्तरसंज्ञे तृतीयभागे भित्त्युपरि पञ्चभागेनोत्तरं
 विदध्यात् । पञ्चानां त्रिभागान्यन्तस्थितानि अन्तःप्रविष्टानि घनसंज्ञयोक्तानि ।
 तदुपरि संश्लिष्टद्विभागं वाजनं, तदुपरि पञ्चभागा बलभिरुपरिनिम्ना, तदुपरि
 चतुर्थे कपोतं दशभिर्बहिर्निम्नं, द्वाभ्यां मुखपट्टिर्दशभ्य एव, अधोदशकस्य
 त्रयेणालिङ्गपट्टिका, द्वाभ्याम् अन्तरिः, पञ्चभिः प्रतिर्भवेत् । प्रतेर्भाग एव
 द्वाभ्यां वाजनम्" इति ॥ ५९ ॥

द्वितीये तले विशेषेण भूषणान्याह — तले द्वितीय इति । । द्वितीये
 तले विदिशासु कूटान्, दिशासु शालाश्च, तदन्तरेषु शालाकूटयोर्मध्येषु
 द्विशो नासीर्वा रचयेत् । पुनर्दिशास्वजाद्या ब्रह्माद्या मूर्ताश्च, तदूर्ध्वगत-
 शिखरे महानासीश्च रचयेत् । तथाच निबन्धने —

“ऊर्ध्वं कूटचतुष्कं च दिक्षु शालाचतुष्टयम् ।

नास्यः षोडश कर्तव्याः”

इति । तथाच —

“द्वितीयभूमौ संस्थाप्या दिक्षु दिङ्मूर्तयोऽथवा ।

ब्रह्मा वोमापतिः प्राच्यामाचक्षाणस्तु दक्षिणे ॥

प्रतीच्यां नरसिंहस्तु कृष्णः स्कन्दोऽथवोत्तरे ।”

इत्यादि ॥ ६० ॥

बाह्योत्तरेण रहिते विगतोर्ध्वकूटे
 ग्रीवान्तरे निजगजांशकृशाग्रकुड्ये ।
 न्यस्योत्तरं न्यसतु तत्र लुपास्तुलास्थ-
 पादेषु लग्नशिरसश्चरणार्धलम्बाः ॥ ६१ ॥

प्रासादास्त्रितलादिभानुतलनिष्ठा जातयः स्थाणुसूर्याद्यैरोजसमैः करैः परिमिताश्चासप्ततेर्वर्धितैः ।
 षोढा वह्नितलादयो द्व्यधममध्यश्रेष्ठकल्प्या पृथग्
 व्यासाद्यंशगुणांशकाधिकसमुत्सेधाश्च ते प्रायशः ॥ ६२ ॥

मध्यमशिखराणां कल्पिमाह — बाह्योत्तरेणेति । बाह्योत्तरेण रहिते बाह्योत्तरेण हीने । विगतोर्ध्वकूटे ग्रीवान्तरे निजगजांशकृशाग्रकुड्ये स्वाष्टांशकृशे भित्त्यग्रे । उत्तरं न्यस्य तत्र तुलास्थपादेषु अन्तःस्थितासु तुलासु स्तम्भान् न्यस्य तेषु । लग्नशिरसः लग्नशिरांसि लुपाग्राणि च कृत्वा । चरणार्धलम्बाः उत्तरात् स्तम्भार्धमाननीचा लुपाश्च न्यसतु ॥ ६१ ॥

जात्यादिमहाप्रासादानां कल्पिमाह — प्रासादा इति । त्रितलादिभानुतलनिष्ठाः त्रिभूम्यादिद्वादशभूम्यन्ताः प्रासादाः जातय इति प्रसिद्धाः । ते च स्थाणुसूर्याद्यैः एकादशाद्यैर्द्वादशाद्यैश्च । करैरोजसमैः एकादशाद्योजकरैर्द्वादशादिभिर्युग्मकरैश्च । आ सप्ततेः सप्ततिकरपर्यन्तं वर्धितैः करैः परिमिताश्च । वह्नितलादयः त्रितलादयः पृथग् द्व्यधममध्यश्रेष्ठकल्प्या प्रत्येकमोजयुग्मभेदादधममध्यमोत्तमभेदाच्च षोढा भवन्ति । ते पुनः प्रायशो व्यासाद्यंशगुणांशकाधिकसमुत्सेधाः व्यासस्य विस्तारस्य अद्यंशे सप्तांशे गुणांशाधिकेन त्र्यंशाधिकेनोत्सेधेन युक्ताश्च । सप्ततिकरे प्रासादे शतकर उत्सेध इत्यादिक्रमेणावगन्तव्या इत्यर्थः । तथा पितामह आह —

“हस्तसप्ततिविस्तारं शतहस्तोच्छ्रितं भवेत् ।
 उत्तमं द्वादशतलं विमानं जातिरुच्यते ॥
 भवेन्नवतिषष्टिभ्यां व्युत्तराभ्यां यथाक्रमम् ।
 उच्चविस्तारयोः श्रेष्ठमेकादशतलं गृहम् ॥

विश्वेन्द्राद्येषुषट्षष्ट्यसमसमकरैरब्धिभौमादयः स्यु-
श्छन्दा हस्तैर्नवाशादिभिरिषुरसपञ्चाशदन्तैर्विकल्पाः ।

उन्नतं चतुश्शीत्या सप्तपञ्चाशदायतम् ।
श्रेष्ठं दशतलं धाम विज्ञेयं जातिसंज्ञितम् ॥
उच्छ्रितं पञ्चसप्तत्या चैकपञ्चाशदायतम् ।
नवभौमं विमानं तु विज्ञेयमतिशोभनम् ॥
पट्षष्ट्युच्चं तथा पञ्चचत्वारिंशत्समायतम् ।
हस्तानां कीर्तितं धाम जातिरष्टतलं शुभम् ॥
सप्तपञ्चाशदुत्तुङ्गं नवत्रिंशत्करायतम् ।
सप्तभौमं विमानं तु जात्यं सर्वफलप्रदम् ॥
त्रयस्त्रिंशत्करव्यासं चत्वारिंशद्भिरुत्तरैः ।
नवभिश्चोच्छ्रितं धाम षट् तलं परिकीर्तितम् ॥
नवत्रिंशत्करोत्तुङ्गं सप्तविंशत्करायतम् ।
पञ्चभौमं गृहं प्रोक्तं जातिभेदसमुद्भवम् ।
त्रिंशता चैकविंशत्या तृङ्गव्यासं चतुस्तलम् ॥
एकविंशत्करोत्तुङ्गं दशपञ्चकविस्तृतम् ।
त्रिभौमं भवनं प्रोक्तं मुख्यं जातिसमुद्भवम् ॥
एवं त्रितलमारभ्य यावद्द्विदशभूमिकम् ॥
उक्तमानात् प्रतितलं हासयेद् द्विकरं क्रमात् ।
मध्येमानि विमानानि भवन्तीह दश क्रमात् ॥
मध्येभ्यो द्विकरहासात् कनिष्ठानि पृथक् क्रमात् ।
संभवन्ति विमानानि तिमिरारितलादिह ॥
अथवा युग्महस्तैस्तु षोडशादिक्रमेण तु ।
सप्तत्यन्तर्विमानानि त्रितलादीनि वै दश ॥”

इत्यादि ॥ ६२ ॥

छन्दप्रासादानां नियममाह — विश्वेति । विश्वेन्द्राद्येषुषट्षष्ट्यस-
मसमकरैः विश्वेन्द्राद्यैरिषुषट्षष्ट्यन्तैरसमसमकरैः त्रयोदशहस्तादिपञ्चषष्ट्य-
न्तैरोजकरैः चतुर्दशहस्तादिषट्षष्टिकरान्तैर्युग्मकरैर्युक्ताः अब्धिभौमादयः

पञ्चक्षमाद्याश्च सर्वे प्रतितलमृतुभिन्ना विवस्वत्तलान्ता
रुद्राद्येकोनतानावधिभिरुदधिभूम्याद्यथाभाससंज्ञाः ॥
आभासेऽत्र चतुस्तलादिशिवभूम्यन्तं पृथग् वेदभे-
दाढ्यं द्वादशमन्तिमं द्यधममध्यादिक्रमात् षड्भिदम् ।
षष्टिर्जातिगृहे भिदाः करवशाच्छन्दे षड्भूनास्ततः
षट्कोनाश्च विकल्पधामनि तथाभासे दशोनास्ततः ॥६४॥

चतुस्तलादयः छन्दाः स्युः । विकल्पप्रासादानां नियममाह — हस्तैरित्या-
दिना । नवाशादिभिः नवदशादिभिः । इपुरसपञ्चाशदन्तैः नवादिपञ्चपञ्चाश-
दन्तैरोजसङ्ख्यैः दशादिषट्पञ्चाशदन्तैर्युग्मसंख्यैः हस्तैर्युक्ताः । पञ्चक्षमाद्याः
पञ्चतलादयो विकल्पाः स्युः । तेषां छन्दानां विकल्पानां च साधारणनि-
यममाह — सर्व इत्यादिना । ते सर्वे प्रतितलम् ऋतुभिन्नाः षोढा भिन्नाः ।
विवस्वत्तलान्ताः द्वादशतलान्ताश्च स्युः । अथ आभासप्रासादानां नियम-
माह — रुद्राद्येकोनेत्यादिना । रुद्राद्येकोनतानावधिभिः रुद्राद्यैरेकोनतानान्तैः
तत्रैकादशहस्तादिमसचत्वारिंशद्दशान्तैरसमकरैः द्वादशहस्ताद्यष्टचत्वारिंशद-
न्तैः समकरैश्च युक्ताः । उदधिभूम्यादि चतुस्तलादिद्वादशतलान्तं यथा भव-
न्ति तथा आभाससंज्ञाश्च स्युः ॥ ६३ ॥

आभासप्रासादेषु प्रतितले प्रासादानां भेदमाह — आभासेऽत्रेति ।
आभासे प्रासादे । चतुस्तलादिशिवभूम्यन्तं चतुस्तलाद्येकादशतलान्तम् । पृथक्
प्रतितलम् । वेदभेदाढ्यं चतुश्चतुर्भेदयुक्तम् । अन्तिमं द्वादशतलं द्यधममध्यादि-
क्रमाद् द्यधममध्यमोत्तमक्रमेण । षड्भिदं षड्भिर्भेदैर्युक्तम् । पुनर्जात्यादीनां कर-
वशाद् भेदा गण्यन्ते षष्टिरित्यादिना श्लोकशेषेण । जातिगृहे जातिप्रासादे । क-
रवशात् षष्टिर्भिदाः भेदाः । छन्दे छन्दप्रासादे । ततः षड्भूनाश्चतुष्पञ्चाशत् । वि-
कल्पधामनि विकल्पप्रासादे । ततः षट्कोनाः अष्टचत्वारिंशत् । आभासे ततो
दशोनाः अष्टत्रिंशद्भेदाः स्युः । तथाच काश्यपीये —

“छन्दमानमथो शृणु ।

त्रिचतुर्दशहस्तादिद्विद्विहस्तविवर्धनात् ॥

पञ्चषट्षष्टिहस्तान्तं व्यासं वै सप्तविंशतिः ।

वेदभूमिं समारभ्य भानुभूमावसानकम् ॥

अधमं मध्यमोत्कृष्टं मानानि स्युस्तलं प्रति ।

स्वाभीष्टमाने दशयुक्तसप्तशतांशिते विश्वलसच्छतांशः ।
 यस्तेन मानेन परिभ्रमय्य वृत्तात्मकं वेदम समातनोतु ॥
 नाहार्धमानप्रचये हरिद्विर्भक्तेऽर्णवांशैर्विततिं तनोतु ।
 आयाममंशैर्ऋतुसंमितैश्च तुर्यश्रदीर्घस्य सुरालयस्य ॥ ६६ ॥

सप्ताष्टादशहस्तादि त्रिहस्तविवर्धनात् ॥
 पञ्चषण्णवतिर्यावदुच्चं प्रागिव सङ्ख्यया ।
 छन्दमेवं समाख्यातम्”

इति । तथा विकल्पप्रासादमधिकृत्य काश्यपः —

“विकल्पमधुना शृणु ।

नवपङ्क्तिकरात् पञ्चषट्पञ्चाशत्करान्तकम् ॥
 द्विद्विहस्तविवृद्ध्या तु चतुर्विंशतिसंख्यया ।
 पञ्चभूमिं समारभ्य यावदुक्तलान्तकम् ॥
 अधमं मध्यमोत्कृष्टं त्रयो भेदास्तलं प्रति ।
 सप्ताष्टादिकपङ्क्त्यादि त्रिहस्तविवर्धनात् ॥
 षट्सप्ताधिकाशीत्यन्तमुच्चं प्रागिव सङ्ख्यया ।”

इति । आभासप्रासादमधिकृत्य पितामहः —

“एकादशकरासप्तचत्वारिंशत्करान्तं ।
 द्विहस्तवर्धनात् प्राग्वद्विंशतिसंख्यया ।
 चतुर्भौमादार्कभौममाभासाख्यानि तानि वै” ॥ ६४ ॥

अथ वृत्तादिप्रासादानां क्लृप्तिमाह — स्वाभीष्टमान इति । स्वाभीष्ट-
 माने स्वाभीष्टस्य प्रासादस्य माने । विस्तारायामराशौ दशयुक्तसप्तशतांशिते
 दशयुतेन सप्तशतसंख्येनांशिते भेदिते सति । तेषु विश्वलसच्छतांशः त्रयोद-
 शयुतशतांशो यः तेन मानेन परिभ्रमय्य वृत्तीकृत्य वृत्तात्मकं वृत्तस्वरूपं
 वेदम प्रासादं समातनोतु ॥ ६५ ॥

चतुरश्रदीर्घस्य प्रासादस्य क्लृप्तिमाह — नाहार्धेति । तुर्यश्रदीर्घस्य
 दीर्घचतुरश्रस्य । सुरालयस्य प्रासादस्य । नाहार्धमानप्रचये स्वपरिधेरर्धं हरिद्विः
 दशभिर्भक्ते । अर्णवांशैः चतुरंशैर्विततिं तनोतु । ऋतुसंमितैः षडंशैरा-
 यामं च ॥ ६६ ॥

स्वाभीष्टे परिणाहमाननिचये धाम्नश्चतुःषष्टिभा-
गोनेऽष्टादशधा कृतेऽर्णवमितैरंशैः पृथक् कल्पयेत् ।
पार्श्वद्वन्द्वसमायती मुखततिं च द्वांशसूत्रभ्रमात्
प्रायः साङ्घिरसांशनाहमपि पृष्ठं हस्तिपृष्ठात्मनः ॥

भागद्वये द्विरदृष्टसमुक्तनीत्या

वृत्तीकृते तदुभयान्तरभागदैर्घ्यम् ।

स्वेध्मांशतो विरहितेन गुणांशकेन

वृत्तायते वितनुयात् सुरवर्यधिष्ण्ये ॥ ६८ ॥

षोढा विभज्य निजवाञ्छितमानराशि-

मंशायतानि परिकल्प्य षडश्रकाणि ।

कुर्याद् गृहं रसपुटं द्विगुणांशमानो

व्यासोऽशितेऽत्र तिथिभिर्नयनांशहीनः ॥ ६९ ॥

हस्तिपृष्ठप्रासादस्य कृत्तिमाह — स्वाभीष्ट इति । हस्तिपृष्ठात्मनो
धाम्नः हस्तिपृष्ठप्रासादस्य । स्वाभीष्टे परिणाहमाननिचये स्वाभीष्टप्रासादस्य परि-
धौ । चतुष्पष्टिभागोने परिवृत्तस्य चतुष्पष्टिभागं त्यक्त्वा । शिष्टे अष्टादशधा तु
कृते । अर्णवमितैः चतुर्भिरंशैः पृथक् पार्श्वद्वन्द्वसमायती मुखततिं च पार्श्वद्व-
यदैर्घ्यं मुखविस्तारं च कल्पयेत् । पुनः पृष्ठे द्वांशसूत्रभ्रमात् प्रायः साङ्घि-
रसांशनाहं सपादषडंशपरिधियुक्तं पृष्ठं च कल्पयेत् ॥ ६७ ॥

वृत्तायतप्रासादकृत्तिमाह — भागद्वय इति । वृत्तायते सुरवर्यधि-
ष्ण्ये प्रासादे । भागद्वये द्विरदृष्टसमुक्तनीत्या हस्तिपृष्ठोक्तप्रकारेण वृत्तीकृते ।
तदुभयान्तरभागदैर्घ्यं वृत्तद्वयस्य मध्यगतं दैर्घ्यम् । स्वेध्मांशतो विरहितेन
स्वस्य नाहस्यैकविंशत्यंशतो रहितेन । गुणांशकेन त्रिभागेन वितनुयात् ॥ ६८ ॥

षट्कोणप्रासादमाह — षोढा विभज्येति । निजवाञ्छितमान-
राशिं निजेष्टप्रासादपरिणाहं षोढा विभज्य । अंशायतानि एकैकांशदीर्घाणि ।
षडश्राणि परिकल्प्य रसपुटं षट्पुटात्मकं गृहं कुर्यात् । अत्र षट्कोणप्रा-
सादे । तिथिभिः पञ्चदशभिः । अंशिते नाहे नयनांशहीनो द्वांशहीनः ।
द्विगुणांशमानो व्यासः दण्ड इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

स्वाभीष्टनाहे दशधा विभक्ते

व्यासस्त्रिभागैर्द्विषडंशितेऽस्मिन् ।

व्यासे शरांशैर्विहितायतांस्त-

दश्रींश्च कुर्याद् वसुकोणधाम्नः ॥ ७० ॥

मूलाद्याशिखरं युगाश्ररचितं गेहं स्मृतं नागरं

ग्रीवाद्याशिखरक्रियं षडुरगाश्रोद्धेदितं द्राविडम् ।

मूलाद्वा गलतोऽथवा परिलसद्वृत्तात्मकं वेसरं

तेष्वेकं पृथगात्तलक्षमसु विदध्यादात्मनः सम्मतम् ॥

नेत्रेषुसप्तदशभानुभिरादिधाम्न-

स्तारं विभज्य विधुलोकयुगाङ्गभूतैः ।

विस्तारमत्र रचयेन्मुखमण्डपस्य

पादोनमर्धमथवा सममस्य दैर्घ्यम् ॥ ७२ ॥

अष्टाश्रप्रासादकल्पिमाह — स्वाभीष्टेति । वसुकोणधाम्नः अष्टाश्र-
प्रासादस्य । स्वाभीष्टनाहे स्वस्य परिधौ । दशधा विभक्ते त्रिभागैर्व्यासो दण्डः ।
अस्मिन् व्यासे । द्विषडंशिते द्वादशधा कृते । शरांशैः पञ्चांशैः । विहितायतान्
कृतदीर्घांस्तदश्रींश्च कुर्यात् ॥ ७० ॥

चतुरश्रादिप्रासादानां नामानि कथयति — मूलादीति । मूलाद्याशि-
खरम् अधिष्ठानादिशिखरावसानम् । युगाश्ररचितं चतुरश्ररूपेण कृतं गेहं नागरं
स्मृतम् । ग्रीवाद्याशिखरक्रियं ग्रीवादिशिखरपर्यन्तम् । षडुरगाश्रोद्धेदितं षडश्र-
भेदितमष्टाश्रभेदितं च द्राविडं स्मृतम् । अथ मूलाद्वा गलतो वा परिलसद्वृ-
त्तात्मकं वेसरं स्मृतम् । तेषु पृथगात्तलक्षमसु पृथक् पृथगुक्तलक्षणेपु मध्ये ।
आत्मनः स्वस्य सम्मतं विदध्यात् ॥ ७१ ॥

मुखमण्डपलक्षणमाह — नेत्रेति । आदिधाम्नो मूलप्रासादस्य तारं
विस्तारं नेत्रेषुसप्तदशभानुभिः द्विधा पञ्चधा सप्तधा दशधा द्वादशधा वा वि-
भज्य । अत्र क्रमेण विधुलोकयुगाङ्गभूतैः एकत्रिचतुःषट्पञ्चांशैः । मुखमण्डप-
स्य विस्तारं रचयेत् । अस्य मुखमण्डपस्य विस्तारस्य । तत्पादोनं तदर्धं
तत्समं वा दैर्घ्यं च रचयेत् ॥ ७२ ॥

दण्डेऽर्धेऽन्तर्गतं मण्डलमवनिमितेऽर्धान्विते वान्तहारा
दोःसङ्ख्ये मध्यहारा जलधिपरिमिते बाह्यहाराद्रिसङ्ख्ये ।
मर्यादा मूलधाम्नः प्रथमचरमवर्जं मुखायामयुक्ताः
प्राकाराः पञ्च कार्याः स्युरिह चरमसीमैकविंशोऽपि वा स्यात् ॥
प्रासादस्योत्तरसमवधेर्जागतान्तस्य वा स्याद्
व्यासो दण्डस्त्रिविध उदितः पादुकान्तस्य वात्र ।

पञ्चप्राकाराणां विभागमाह — दण्डेऽर्धे इति । मूलधाम्नो मूलप्रा-
सादाद् अर्धे दण्डे गते सति । अन्तर्गतं मण्डलमष्टमूर्तानां स्थानं स्यात् ।
अवनिमिते एकदण्डे । अर्धान्विते सार्धैकदण्डे वा अन्तहारा स्यात् । दोस्सं-
ख्ये द्विदण्डे मध्यहारा । जलधिपरिमिते चतुर्दण्डे बाह्यहारा । अद्रिसंख्ये
सप्तदण्डे मर्यादा च । इह चरमसीमा महामर्यादा । सापि एकविंशे दण्डे
वा स्यात् । एते पञ्च प्राकाराः प्रथमचरमवर्जं प्रथममन्तर्गतमण्डलं चरमं
महामर्यादां च वर्जयित्वा मुखायामयुक्ताः कार्याः स्युः । तथाच विष्णुसंहि-
तायाम् —

“अन्तर्मण्डलदण्डार्धे दण्डे स्यादन्तहारका ।
मध्यहारा द्विदण्डा च चतुर्मर्यादभित्तिका ॥
सप्तदण्डायता कार्या मर्यादा महती तथा ।”

इति । पाशुपते च —

“सप्तसीमासमायुक्तं स्थानं सर्वदिवौकसाम् ।
अन्तर्मण्डलमाद्यं स्याद् दण्डार्धे जगतीस्थलात् ॥
तस्मादप्येकदण्डान्ते चान्तहारा गृहाद् बहिः ।
मूलस्थानाद् द्विदण्डान्ते दीपशाला मुशोभना ॥
नीचहारां ततः कुर्याद् दण्डार्धे भित्तिरुज्ज्वला ।
मध्यहारा चतुर्दण्डे मर्यादा सप्तसंमिते ॥
एकविंशतिदण्डान्ते महन्मर्यादभित्तिका ।”

इति ॥ ७३ ॥

दण्डलक्षणमाह — प्रासादस्येति । प्रासादस्योत्तरसमवधेः उत्तराव-
धेर्व्यासो दण्डः स्यात् । जागतान्तस्य वा जगतीपर्यन्तस्य व्यासो वा ।

नेयश्चायं निजनिजपदात् सैकदण्डः सपादः
 सार्धः साङ्घित्रय इति मुखायाममानं समुक्तम् ॥ ७४ ॥
 भक्तायामग्रभूमाविषुभिरिह बहिर्द्व्यंशकं त्र्यंशमन्तः
 कृत्वान्तर्मण्डले दिक्परिवृढबलिपीठेषु तद्दण्डसीमा ।
 प्राच्यावाच्याः स्वसूत्रेष्वितरदिगधिपाश्चालिताः किञ्चनातः
 प्रादक्षिण्यान्मिथस्ते द्वितय इह महादिङ्मुखाः सम्मुखाश्च ॥

पादुकान्तस्य पादुकपर्यन्तस्य व्यासो वा इति अत्र त्रिविधो दण्ड उदितः
 स्यात् । त्रिविधोऽप्ययं दण्डः निजनिजपदात् स्वस्वस्थानाद् नेयो गम-
 यितव्यश्च । मुखायामनियममाह — सैकदण्ड इति । सैकदण्डः एकदण्ड-
 युक्तः । सपादः पाददण्डयुक्तः । सार्धः अर्धदण्डयुक्तः । साङ्घित्रयः त्रि-
 पाददण्डयुक्त इति मुखायाममानं समुक्तम् । तथाहि विष्णुसंहितायां—

“मुखायामस्त्रिपादेन पादेनार्धेन वा स्मृतः”

इति । पाशुपते च —

“अर्धेन पादहीनेन समस्तेनोत्तरेण तु”

इति ॥ ७४ ॥

प्राकारान् प्रति दण्डावधिमाह — भक्तायामिति । अन्तर्मण्डले
 दिक्परिवृढबलिपीठेषु दिङ्नायकबलिपीठेषु । अग्रभूमौ अग्रमथल्याम् । इषुभिः
 पञ्चभिर्भक्तायां बहिर्द्व्यंशकम् अन्तस्त्र्यंशकं कृत्वा तस्मिन् मूत्रे तद्दण्डसीमा
 तत्रस्थस्य दण्डस्यावसानं स्यात् । प्राच्यावाच्याः प्राग्भवा दक्षिणभवाश्च दिग-
 धिपाः स्वसूत्रेषु । इतरदिगधिपाः पश्चिमभवाः उत्तरभवाश्च । अतः स्वसूत्रात्
 प्रादक्षिण्यात् किञ्चन चालिताः गमिताः स्युः । ते द्वितयेऽपि महादिङ्मु-
 खाः, न कोणाभिमुखाः, सम्मुखाः अन्योन्याभिमुखाश्च । तथा विष्णुसं-
 हितायां —

“पूर्वास्त्वप्रतिचाल्याः स्युरितरास्त्वस्थिराः शुभाः ।

अन्योन्यं दक्षिणाक्षिभ्यामीक्षणं शस्यते बुधैः ॥”

इति । तर्था मञ्जर्यां च —

“अन्तर्मण्डलसीमान्ते लोकेशानां हि पीठिका ।

अन्तर्मण्डलतो व्यतीत्य करमात्रं प्रार्चनामण्डपं
 तुर्यश्रं समसूरकं निजमुखायामस्य वा मध्यतः ।
 वेदस्तम्भभृतैकभारमथवा कुर्याच्चतुर्द्वादश-
 स्तम्भद्वयुत्तरसंयुतं समकुटाद्यालङ्कियालङ्कृतम् ॥

दण्डं स्वं समतीत्य भित्तिरुदिता बाह्यान्तहाराश्रिता
 दण्डान्तो द्विविधस्तदुत्तरविभिन्नोऽग्रे सभाभेदतः ।
 ज्वालासीमनि दीपधामनि तथान्तस्थोत्तरेऽन्तर्गते
 प्राकारेऽथ बहिष्ठितोत्तरबहिः साले महीयस्यपि ॥ ७७ ॥

विरिञ्चस्येशपूर्वेण नैर्ऋत्यां पश्चिमोत्तरे ॥
 अनन्तस्योत्तरे सोमात् कुबेरस्य ॥

इत्यादि ॥ ७५ ॥

पूजामण्डपं विधत्ते — अन्तर्मण्डलत इति । अन्तर्मण्डलतः करमात्रं
 व्यतीत्य वा निजमुखायामस्य निजमुखदैर्घ्यस्य मध्यतो वा प्रार्चनामण्डपं कु-
 र्यात् । तुर्यश्रं चतुरश्रं च । समसूरकं साधिष्ठानं च । वेदस्तम्भभृतैकभारं चतुर्भिः
 स्तम्भैर्धृतैकोत्तरं च । अथवा चतुर्द्वादशस्तम्भद्वयुत्तरसंयुतम् अन्तश्चतुर्भिर्बहिर्द्वा-
 दशभिः स्तम्भैः तथा द्वयुत्तरेण च संयुतं च । स्वमकुटाद्यालङ्कियालङ्कृतं स्तू-
 प्याद्यलङ्कियाभिः संयुतं च । तथाहुः —

“समं त्रिपादमर्धं वा प्रासादस्य तु मण्डपम् ।
 पुरस्तादुक्तमानानां तत्रिद्येकतलं तु वा ॥
 प्रासादतुल्यालङ्कारं तत्समाङ्गं च मण्डयेत् ॥”

इति ॥ ७६ ॥

अन्तहारादिषु दण्डावसानस्य नियममाह — दण्डं स्वमिति । अन्तहा-
 राश्रिता बाह्या भित्तिः स्वं दण्डं समतीत्योदिता । अग्रे सभाभेदतः सभाया भे-
 देन हेतुना । तदुत्तरविभिन्नः सभाया उत्तरभेदवशात् । दण्डान्तो दण्डसीमा द्वि-
 विध उदितः । दीपधामनि दीपशालायाम् । ज्वालासीमनि दीपज्वालाग्रे दण्डा-

पृष्ठे सपार्श्वद्वितये स्वमूलयोन्यन्वितं मण्डपमाकलय्य ।
तुर्यश्रमात्तत्थ ततोऽन्तराले तन्वीत संयोज्य मिथोऽन्तहा-
[राम् ॥ ७८ ॥

कृत्वा वंशं मुखायत्युपचितनिजदण्डस्थितं पार्श्वहारा-
भारासक्ताग्रमूलं प्रथितगुणविभागादिकल्पित्या विभज्य ।
कृत्वा तद्भागतस्तद्विततिमुचितयोन्याख्यमन्योत्तराणि
न्यस्यारूढोत्तरादीन्यपि रचयतु तद्युक्तितोऽग्रे सभायाम् ॥

स्वाभीष्टे सममर्धिते गृहपरीणाहे स्ववंशप्रथा-
द्वन्द्वोने चतुरादियुग्मपरिसङ्ख्याभिर्विभक्ते समम् ।

न्तः । तथान्तर्गते प्राकारे अन्तस्थोत्तरे प्राकारस्यान्तस्थितोत्तरे दण्डान्तः ।
अथ मह्यसि साले महामर्यादायाम् । बहिष्ठितोत्तरबहिः बहिष्ठितस्योत्तरस्य
बहिर्भागे दण्डान्तः ॥ ७७ ॥

अन्तहाराकल्पिमाह — पृष्ठ इति । सपार्श्वद्वितये पृष्ठे स्वमूलयोन्य-
न्वितं स्वस्वदिग्भवयोन्युपकल्पितं तुर्यश्रं मण्डपमाकलय्य कल्पयित्वा । आतत्य
दीर्घाकृत्य अन्तराले मिथोऽन्योन्यं संयोज्यान्तहारां तन्वीत ॥ ७८ ॥

सभालक्षणमाह — कृत्वा वंशमिति । अग्रे अग्रभागे सभायाम् । मुखाय-
त्युपचितनिजदण्डस्थितं मुखायामयुक्ताया अन्तहारायाः कल्पिते दण्डे स्थितम् ।
पार्श्वहाराभारासक्ताग्रमूलं पार्श्वहाराया भारे उत्तरे आसक्तयोर्मूलाग्रभागयोर्यु-
क्तम् । वंशम् उत्तरं कृत्वा संस्थाप्य । उचितयोन्याख्यं स्वदिग्भवयोनियुक्तं च
कल्पयित्वा । प्रथितगुणविभागादिकल्पित्या प्रसिद्धेन गुणविभागादिना विभज्य ।
तद्भागतस्तदंशेन । तद्विततिं तद्विस्तारं च कृत्वा । तथा तत्सादृश्यान्यन्योत्तराणि
त्रीणि च न्यस्य पुनस्तद्युक्तितः आरूढोत्तरादीन्यपि रचयतु ॥ ७९ ॥

पादसूत्राख्यायाः सभाया विशेषमाह — स्वाभीष्ट इति । स्वाभीष्टे गृ-
हपरीणाहे स्वयोनियुक्तस्य गृहस्य परिधौ । समं यथा तथा अर्धिते सति तत्र
स्ववंशप्रथाद्वन्द्वोने स्वोत्तरविस्तारद्विगुणं विहाय । चतुरादियुग्मपरिसङ्ख्याभिः

एकांशेन ततिं तनोतु परिशिष्टैराततिं चांशकै-
रुनांशं परितः प्रपूरयतु चैवं पादसूत्रे क्रमः ॥ ८० ॥

प्रासादमध्याद् बहिरग्रतो गते
तदुत्तरोत्थे सदलद्विसंख्यके ।
दण्डे त्रिसार्धत्रिशराङ्गसप्तके
स्वधाम्नि कुर्याद् बलिपीठिकां तथा ॥ ८१ ॥

पूजापीठसमं षडंशरहितं गर्भप्रतिप्रोन्मितं
प्रासादप्रतिसम्मितं च बलिपीठेऽब्जान्तिमाभ्युच्छ्रयम् ।

समं विभक्ते तदेकांशेन ततिं तनोतु । परिशिष्टैरंशैराततिं च तनोतु । ऊ-
नांशं प्राक् त्यक्तमुत्तरविस्तारद्वयं च परितः प्रपूरयतु । एवं पादसूत्रे पादसूत्रा-
ख्यसभाविशेषे क्रमः स्यात् ॥ ८० ॥

बलिपीठकल्पतिमाह --- प्रासादमध्यादिति । प्रासादमध्यदेशादारभ्या-
ग्रतो गते बहिर्भागे सदलद्विसंख्यके अर्धसहितद्विदण्डे वा त्रिसार्धत्रिशराङ्गस-
प्तके त्रिदण्डे वा अर्धसहितत्रिदण्डे वा पञ्चदण्डे वा षड्दण्डे वा सप्तदण्डे
वा तदुत्तरोत्थे प्रासादोत्तरकल्पिते दण्डे बलिपीठिकां स्वधाम्नि स्वोचित-
कल्पस्या कल्पिते गृहे कुर्यात् । तथा पाशुपते---

“पञ्चषट्सप्तदण्डाग्रे कल्पयेद् बलिपीठिकाम्”

इति । मञ्जर्यां च — “पीठं प्रासादमध्यादथ बलिविधये पञ्चषट्सप्तदण्ड-
मुक्त्वा” इति ॥ ८१ ॥

बलिपीठलक्षणमाह --- पूजापीठेति । बलिपीठे अब्जान्तिमाभ्युच्छ्रयं
पद्मपर्यन्तमुच्चं पूजापीठसमं देवस्य पीठपर्यन्तं वा तस्मात् षडंशरहितं वा ग-
र्भप्रतिप्रोन्मितं गर्भगृहस्य प्रतिपर्यन्तं वा प्रासादप्रतिसम्मितं वा विदधीत ।
चकारो विकल्पार्थः । निजेष्टे उत्सेधे दशधांशिते सति सप्तांशैः पीठिकावि-
स्तृतिं पीठिकाया उत्तरगतविस्तृतिं, मूलनिलयौचित्यात् तदङ्गाक्रियां तदवयव-
विभागं च विदधीत । तथाहि विष्णुसंहितायां —

उत्सेधे दशघांशिते सति निजेष्टे पीठिकाविस्तृतिं
 सप्तांशैर्विदधीत मूलनिलयौचित्यात् तदङ्गक्रियाम् ॥ ८२ ॥
 पृथ्व्या पादुकमंशतो जगतिकां वेदैर्गुणैः कैरवं
 तत्पट्टीगलकम्बुनिद्रवमपि क्षमापङ्क्तिभूमिन्दुभिः ।
 कुर्वीत ज्वलनैः कपोतमिलयाग्रे पट्टिकां पङ्कजं
 नेत्राभ्यामपि सप्तविंशतिविभक्ते पीठिकाभ्युच्छ्रये ॥ ८३ ॥
 पीठोच्चे रदभेदिते सदलभूसार्धेषुवाणेन्दुभू-
 दस्त्राः पादुकजागते कुमुदतत्पट्टयन्तरीषु प्रतौ ।

“बलिपीठसमुत्सेधो गर्भागारप्रतेः समः ।

पूजापीठसमो वापि षड्भूतो वा प्रकीर्तितः ॥

उत्सेधं दशधा कृत्वा सप्तांशस्तस्य विस्तरः । ”

इति ॥ ८१ ॥

तद्विभागकृत्सिमाह — पृथ्व्येति । पीठिकाभ्युच्छ्रये सप्तविंशतिविभक्ते
 सति पृथ्व्या अंशतः एकांशेन पादुकं, वेदैश्चतुर्भिरंशतो जगतिकां, गुणै-
 स्त्रिभिः कैरवं कुमुदं, तत्पट्टीगलकम्बुनिद्रवमपि तत्पट्टीं कुमुदपट्टिकां
 गलं कण्ठं कम्बु निद्रवं च इति स्थानचतुष्कं क्रमेण क्षमापङ्क्तिभूमिन्दुभिः
 एकेन दशभिरेकैकेन चांशतः, ज्वलनैः त्रिभिः कपोतम्, इत्या एकेन अग्रे
 पट्टिकाम् अग्रपट्टिकां, नेत्राभ्यां द्वांशतः पङ्कजं च कुर्वीत । तथा च
 विष्णुसंहितायां —

“सप्तविंशतिधा कृत्वा सममेव तदुच्छ्रयम् ।

एकांशं पादुकं कुर्याच्चतुर्भिर्जगतीं पुनः ॥

त्रिभागं कुमुदं चैव तथैकांशेन पट्टिकाम् ।

दशांशं कण्ठमित्याहुरंशाभ्यां कम्बुनिद्रवौ ॥

त्रिभिः कपोतमित्याहुरेकांशेनाग्रपट्टिकाम् ।

द्वांशकं पद्ममग्रे स्यादेतत् पीठस्य लक्षणम्” ॥ ८३ ॥

पक्षान्तरेण बलिपीठलक्षणमाह — पीठोच्च इति । पीठोच्चे रदभेदिते
 द्वात्रिंशद्वा कृते सति सदलभूसार्धेषुवाणेन्दुभूदस्त्राः सदलभूरर्धसहितमेकं

अंशा वेदयुगानि वेदिगलयोः सार्धौ वलभ्युत्तरे
दस्रौ चेति कपोतके शशिकराः स्युः पट्टिकापद्मयोः॥८४॥

सार्धेपुरर्धसहितं पञ्चकं बाणाः पञ्च इन्दुरेकः भूरेका दस्रौ द्वौ, एतत्क्रमेण पादुकजागते पादुके जगत्यां च कुमुदतत्पञ्चन्तरीषु कुमुदे कुमुदपञ्चामन्तर्या च प्रतौ च एतत्स्थानषट्के उक्ता अंशाः स्युः । वेदिगलयोः वेद्यां गले च वेदयुगानि चत्वारश्चत्वारोऽशाः । वलभ्युत्तरे वलभिसहितोत्तरे सार्धौ दस्रौ अर्धसहितद्वयशौ । कपोतके च इति अर्धसहितद्वयशौ । पट्टिकापद्मयोः पट्टिकायां पद्मे च क्रमात् शशिकराः षट्कांशो द्व्यंशकौ च स्युः । पञ्चप्रकाराणामुक्तत्वात् केचन तद्विशेषाः संवादग्रन्थैरुदाह्रियन्ते —

“प्रासादभवनादीनां रक्षालङ्कारसिद्धये ।

वप्राणि क्रमशः कुर्यात् पञ्चत्रिद्वयेकसंख्यया ॥”

अत्र मय आह —

“क्षुद्राणामल्पहर्म्याणां स्वव्यासार्धप्रमाणतः ।

अन्तर्मण्डलकं कुर्यात् सत्रिहस्तं तु तत्समम् ॥

द्वितीयं च तृतीयं च तस्मात् पञ्चकराधिकम् ।

तस्मात् स सप्तहस्तं तु तत्समं स्याच्चतुर्थकम् ॥

नवहस्तसमायुक्तं तत्समं पञ्चमं भवेत् ।

मध्यमानां तु मूलार्धमन्तर्मण्डलकं भवेत् ।

ततः शरर्पिजगतीरुद्रहस्तं यथाक्रमम् ॥

वप्रान्तरालविस्तारः प्रोक्तः प्राकारपञ्चके ।

अथोत्तमानां मूलार्धं प्रथमं त्वथ चर्षिभिः ॥

नन्दरुद्रातिजगतीहस्तैर्हारा भवन्ति हि ।

अन्तर्मण्डलमित्तेः स्याद् विष्कम्भः सार्धहस्तवान् ॥

तस्मात् त्रिज्यङ्गुलाधिवयात् क्रमात् साला भवन्ति हि ।

तत्तद्विष्कम्भमानात् तु त्रिगुणं वा चतुर्गुणम् ॥

प्राकारतुङ्गता ज्ञेया स्वोच्चाष्टांशं शिरोघनम् ।
 उत्तरान्तोच्चिद्रता वा स्यात् कुम्भमण्ड्यन्तकोऽपि वा ॥
 मसूरकादिवर्गाढ्या खण्डहर्म्यादिमण्डिता ।
 बहुदार्धेन्दुशीर्षा वा ऋजुर्वा भित्तिरिष्यते ॥”

इति । तथा च —

“क्षुद्राल्पभित्तिविस्तारो हस्तादारभ्य पूर्ववत् ।
 क्रमात् त्रिव्यङ्गुलाधिक्याद् वर्धयेत् सार्धहस्ततः ॥
 सोत्तरा वाजनच्छत्रशीर्षवत्यश्च भित्तयः ।”

इत्यादि ।

“गोपुराणामथो लक्ष्म यथावदपि कल्प्यते ।
 प्रतिवप्रं तु कर्तव्यं द्वारे द्वारे तु गोपुरम् ॥”

अत्र मयश्च —

“क्षुद्राल्पमध्यमुख्यानां वप्राणां स्वप्रमाणतः ।
 मूलप्रासादविस्तारे सप्ताष्टनवभागिके ॥
 दशैकादशभागे च तत्तदेकांशहानितः ॥
 द्वारशोभादिविस्तारं गोपुरान्तं भवेत् क्रमात् ।
 क्षुद्राल्पकानां धाम्नां स्यान्मानमेवं यथोदितम् ॥
 मध्यानां मूलधाम्नस्तु व्यासे वेदेषुभागिके ।
 षट्सप्ताष्टांशके वा स्याद् भागोनं गोपुरं पृथक् ॥
 त्रिभागैकांशमर्धं च द्विभागं स्यात् त्रिभागिके ।
 चतुर्भागे त्रिभागं च पञ्चांशे चतुरंशकम् ॥
 द्वारशोभादिविस्तारं श्रेष्ठानां गोपुरं मतम् ।
 तुङ्गं तु गोपुराणां स्यात् सप्तांशे रुद्रभागिकम् ॥
 चतुरंशे षडंशोच्चं पञ्चांशे सप्तभागिकम् ।
 सप्तांशं तु चतुर्भागे नवभागे तु पञ्चके ॥
 द्विगुणं वा यथासंख्यं द्वारायतनतुङ्गता ।”

इत्यादि ॥ ८४ ॥

द्वारोत्सेधसमं तदङ्घ्रिरहितं द्वारेऽखिले चोन्निने
नन्दांशेन गजांशकेन च समं भक्ते त्रिधा द्वांशकैः ।
क्लृप्तानीत्युदितानि पञ्च मनुविम्बान्यत्र गर्भालये
भक्ते लोकशरेक्षणैर्द्विगुणभूम्यंशग्रहात् त्रीणि च ॥ ८५ ॥
स्वाभीष्टं दशधोत्तमे विभजतां मानं समं मध्यमे
कर्तव्ये नवधाष्टधा च चरमे विम्बे तदेकांशकम् ।

एवं प्रासादमण्डपप्राकारादीनां लक्षणमभिधाय प्रतिमापीठादीनां ल-
क्षणं वदन् प्रथमं मन्त्रविम्बस्य दैर्घ्यकल्पतिमाह — द्वारोत्सेधसममिति ।
द्वारस्योत्सेधेन समं तदङ्घ्रिरहितं द्वारोत्सेधाच्चतुर्थांशहीनमिति द्वे विम्बे । अ-
खिले द्वारे द्वारोत्सेधे नन्दांशेन नवांशेनोन्निने द्वारे च गजांशकेन अष्टांशेनो-
न्निने द्वारे च तेषु त्रिष्वपि त्रिधा समं भक्ते द्वयंशकैः द्विद्विभागैरिति त्रीणि
क्लृप्तानि इति अत्र द्वारवशात् पञ्च मनुविम्बान्युदितानि । पुनर्गर्भालये गर्भ-
गृहे लोकशरेक्षणैः त्रिभिः पञ्चभिर्द्वाभ्यां च भक्ते क्रमाद् द्विगुणभूम्यंशग्रहाद्
द्विव्येकांशपरिग्रहात् त्रीणि चोदितानि स्युः । तथाहि विष्णुसंहितायां —

“द्वारोच्चेऽष्टांशहीने स्यात् त्रिभक्तेऽर्चा द्विभागिका ।
नवांशेने समस्ते वा पादोना वापि तत्समा ॥”

इति । ब्रह्मरात्रे च —

“अत्र तु प्रतिमायामः पञ्चधा परिकीर्तितः ।
प्रासादगर्भभागार्धमायाममधमं भवेत् ॥
पञ्चभागीकृते त्वत्र त्रिभागैर्मध्यमं भवेत् ।
त्रिभागीकृतगर्भे तु द्विभागं चोत्तमं भवेत् ॥
पादायामश्च कर्तव्यो द्वारायामस्तथैव च ।”

इति ॥ ८५ ॥

कल्पितदैर्घ्यस्य मन्त्रविम्बस्य प्रस्तारे विभागकल्पतिमाह — स्वाभीष्ट-
मिति । उत्तमे विम्बे कर्तव्ये स्वाभीष्टं मानं समं दशधा विभजताम् अंशा-
कुर्यात्, मध्यमे कर्तव्ये नवधा च, चरमे अधमे अष्टधा च । तदेकांशकं

तालं तन्मिहिरांशमङ्गुलमदोद्वन्द्वं कलां गोलकं
चाहुर्मध्यममन्त्रबिम्बरचनात्रोदीर्यते सङ्ग्रहात् ॥ ८६ ॥

प्रायः स्ववाञ्छितमिति द्विगुणायतेष्ट-
पादोनविस्तृततदर्धघनां शिलां ताम् ।

दशांशिते नवांशिते अष्टांशिते च तेष्वेकमंशं तालमाहुः । आचार्या इति
शेषः । तन्मिहिरांशं तस्य तालस्य द्वादशांशमङ्गुलमाहुः । अदोद्वन्द्वम् अङ्-
गुलद्वयं कलां गोलकं चाहुः । तत्राङ्गुलस्याष्टांशं यवं चेति सिद्धं भवति । अत्र
एषु त्रिष्वपि मध्ये मध्यम(मन्त्र)बिम्बरचना नवतालबिम्बरचनाप्रकारः संग्र-
हात् संक्षेपेणोदीर्यते । तथाच —

“उत्तमा दशतालर्चा नवताला तु मध्यमा ।
अष्टतालाधमा ज्ञेया देव्यः स्युश्चाष्टतालिकाः ॥
उत्तमं पार्थिवे मानं दारवे मध्यमं भवेत् ।
मणिजे चाधमं ज्ञेयमिच्छयान्यत्र कल्पयेत् ॥
दशधा नवधा चेष्टं मानं कृत्त्वंकमंशकम् ।
भङ्क्त्वा द्वादशधा ज्ञेयं स्वाङ्गुलं येन मीयते ॥”

तथा च सात्त्वते —

“अष्टोत्तरशतांशो यः स्वोत्तरेरङ्गुलं तु तत् ।
तद्द्वेऽङ्गुले कला नेत्रं गोलकं भाग एव च ॥
अङ्गुलाष्टमभागो यः स यवः परिकीर्तितः ।”

इति ॥ ८६ ॥

बिम्बप्रस्तारे इतिकर्तव्यतां दर्शयति — प्राय इति । प्रायः स्ववा-
ञ्छितमितिद्विगुणायतेष्टपादोनविस्तृततदर्धघनां प्रायेण स्ववाञ्छिताया मितेः
द्विगुणप्रमाणेनायतेन युक्ताम्, इष्टस्य स्वाभीष्टदैर्घ्यस्य पादोनेन प्रमाणेन
विस्तृतां, तदर्धेन विस्तारार्धेन घनेन तीव्रेण च युक्तां तां प्रस्तुतां शिलां तुर्य-
श्रितां चतुरश्रीकृतां कृत्वा समतले प्रदेशे निपुणमर्चञ्चलं निधाय अथात्र मन्त्र-
मूर्तेः प्रस्तारं तनुयात् । तथाच निबन्धने —

तुर्याश्रितां समतले निपुणं निधाय

प्रस्तारमत्र तनुयादथ मन्त्रमूर्तेः ॥ ८७ ॥

शीर्षाग्राद्यलिकान्तिमं त्रिभिरतो भास्वन्मितैरङ्गुलै-
रुन्मेयं चिबुकान्तिमं गुणमितैः कण्ठो हृदन्तं ततः ।
नाभ्यन्तं च शिवान्तिमं च दिनकृत्सङ्ख्यैस्त्रिभिर्जानुनी
गुल्फाद्यङ्घ्रियुगं च संकृतिमितैर्जङ्घाद्वयोरुद्वये ॥ ८८ ॥

“चतुरश्रायतां कृत्वा शिलां पूर्वप्रमाणिताम् ।”

इति । सात्त्वते च —

“भूभागे तु समे श्लक्ष्णे मानमुत्कीर्य तेन वै ।
निरूप्यावयवानां च लक्ष्म विस्तृतिपूर्वकम् ॥”

इति ॥ ८७ ॥

नवतालकल्पनीयस्याष्टोत्तरशताङ्गुलस्य विम्बस्य विभागकल्पतिमाह —
शीर्षाग्रादिति । शीर्षाग्राद्यलिकान्तिमं मूर्धादिललाटपर्यन्तं त्रिभिरङ्गुलैः उन्मेयं
स्यात् । अतो ललाटात् चिबुकान्तिमं भास्वन्मितैर्द्वादशभिरङ्गुलैरुन्मेयम् । गु-
णमितैस्त्रिभिः कण्ठ उन्मेयः । ततः कण्ठात् हृदन्तं ततो नाभ्यन्तं ततः शि-
वान्तिमं लिङ्गान्तं च, एतानि त्रीणि स्थानानि दिनकृत्संख्यैर्द्वादशभिर्द्वाद-
शभिः । त्रिभिर्जानुनी जानुद्वयम् । गुल्फाद्यङ्घ्रियुतं गुल्फाद्यधोगतपादद्वयं
च त्रिभिः । जङ्घाद्वयोरुद्वये जङ्घाद्वयमूरुद्वयं च संकृतिमितैश्चतुर्विंशत्यङ्गुलैः ।
तथा विष्णुसंहितायां —

“ग्रीवाहृन्नाभिमेद्धान्तं मुखमानेन कल्पयेत् ।
तद्भङ्क्त्वा मूर्धकण्ठाङ्घ्रिजानुदेशे समं न्यसेत् ॥
जङ्घोरू द्विगुणौ ज्ञेयौ बाहू चाजानुलम्बिनौ ।
किरीटमधिकं कुर्यात् पद्मनालं च मानतः ॥”

इति ॥ ८८ ॥

सीमास्वासु सपद्मनालमुकुटान्तासरुजङ्घाद्वयी-
 मध्याख्यासु करोतु षोडश तिरश्चीनानि सूत्राण्यथ ।
 मध्ये कर्णकरास्त्रसीमसु तथा सप्तोर्ध्वगान्यप्यथो
 वक्रं द्वादशवर्गकोष्ठसुविचित्रं कल्पयेत् सूत्रकैः ॥ ८९ ॥

एवं विभक्तासु सन्धिषु सूत्राण्यास्फालयेदित्याह — सीमास्विति । स-
 पद्मनालमुकुटान्तासु पद्मनालस्य मुकुटस्य चावसानयुक्तासु ऊरुजङ्घाद्वयीम-
 ध्याख्यासु ऊरुद्वयस्य जङ्घाद्वयस्य च मध्यभागयुक्तास्वासु सीमासु संभूय
 षोडश तिरश्चीनानि सूत्राणि करोतु, अथ तथा मध्ये कर्णकरास्त्रसीमसु
 कर्णसीमोः करसीमोरायुधसीमोश्च सप्तोर्ध्वगान्यपि सूत्राणि च । अथो वक्रं
 वक्रप्रदेशं द्वादश(वर्ग)कोष्ठसुविचित्रम् आयामतो विस्तारतश्च द्वादशपद-
 युक्तं सूत्रकैरास्फालय कल्पयेत् । तथाच वैष्णवे —

“तिर्यक् षोडश सूत्राणि सप्तोर्ध्वानि च कल्पयेत् ।”

सनन्दप्रश्ने च —

“पादे सूत्रद्वयं तिर्यग्जङ्घामध्ये तृतीयकम् ।

पादेन जानु त्रयमुरुमध्ये तथापरम् ॥ ”

मेढ्रान्ते समं ज्ञेयं नाभ्यां च हृदये द्वयम् ।

कण्ठे द्वयं कलाटेऽन्यत् सूत्रमेकं शिरस्यथ ॥

मकुटान्ते च विज्ञेयम् सूत्राण्येवं चतुर्दश ।

पद्मान्ते चैकमेकं च नालान्ते चेति षोडश ॥

सुपुम्नाकर्णयुग्माह्वायुधे सप्तोर्ध्वगानि च ।”

पुनर्वैष्णवे —

“तिर्यगूर्ध्वगतैः सूत्रैर्मुखे द्वादशधा कृते ।”

इति ॥ ८९ ॥

अष्टाङ्गुलायतमनोऽर्धततं ललाट-
 मर्धेन्दुसुन्दरमधोऽब्धिपदायता स्यात् ।
 नासा पदद्वयतताङ्गुलनिम्नमूला
 व्यासोच्छ्रिताग्ररुचिरा तिलपुष्पकल्पा ॥ ९० ॥
 तन्मूलपार्श्वयुजि पञ्चमसूत्रसंस्थे
 कोष्ठद्वयाततिमती पदविस्तृते च ।

मुखविभागमाह—अष्टाङ्गुलेति । अष्टाङ्गुलायतम् अष्टाङ्गुलदैर्घ्ययुक्तम् ,
 अतो दैर्घ्याद्, अर्धततं चतुरङ्गुलविस्तृतम्, अर्धेन्दुसुन्दरम् अर्धेन्दुवत् सुन्दरं,
 ललाटं स्यात् । अस्याधोगता, अब्धिपदायता पदानामङ्गुलप्रमाणत्वाच्चतु-
 ङ्गुलदीर्घा, पदद्वयतता अङ्गुलद्वयविस्तृता, अङ्गुलनिम्नमूला एकाङ्गुलनि-
 म्नेन मूलेन युक्ता, व्यासोच्छ्रिताग्ररुचिरा अङ्गुलद्वयोच्छ्रितेनाग्रभागेन सुन्दरा,
 तिलपुष्पकल्पा तिलपुष्पसदृशी च नासा स्यात् । तथा निबन्धने—

“चतुष्केण चतुष्केण ललाटं नासिका मुखम् ।”

सात्वते च—

“आस्यनासाललाटार्थं वदनांशं भजेत् त्रिधा ।

तत्राग्रतः कलामानं घ्राणं स्यात् तिलपुष्पवत् ॥”

वैष्णवे च—

“ललाटकण्ठविस्तारो नासिकाद्विगुणो मतः ।

नेत्रवन्नासिकाग्रोच्चं निम्नमूलं तदर्धतः ॥”

इति ॥ ९० ॥

नेत्रलक्षणमाह—तन्मूलेति । तन्मूलपार्श्वयुजि नासाया मूलस्य पार्श्व-
 द्वये, पञ्चमसूत्रसंस्थे वदनोर्ध्वगतसूत्रादारभ्य गणनात् पञ्चमसूत्रस्थिते, कोष्ठ-
 द्वयाततिमती अङ्गुलद्वयदीर्घयुक्ते, पदविस्तृते एकाङ्गुलविस्तारयुक्ते च,
 मध्यत्रिभागकृततारकतत्रिभागकलसार्चिषी नेत्रस्य मध्ये नेत्रत्रिभागेन कृता-
 भ्यां द्वाभ्यां तारकाभ्यां तत्रिभागेन कृताभ्यामर्चिभ्यां च युक्ते, द्वे नयनाम्बुजे
 अम्बुजान्तर्दलसमाने नयने विरचयेत् । तथा सनन्दप्रश्ने—

१. 'त', २. 'तो', ३. 'लि' मूलपाठः.

मध्यत्रिभागकृततारकतत्रिभाग-
कलृप्तार्चिषी विरचयेन्नयनाम्बुजे द्वे ॥ ९१ ॥

फालेक्षणान्तरगते द्विकलायते च
चिल्ल्यौ कलाव्यवहिते द्वियवप्रताने ।
नेत्रैकवीथिविसरत्तुटुकान्तरन्ध्रौ
कर्णौ करार्णवपदप्रततातौ च ॥ ९२ ॥

“तन्मध्ये नासिका कार्या तस्य मध्यगतस्य तु ।
उभयोः पार्श्वयोः सूत्रे तत्र सूत्रान्तरस्थिते ॥
ऊर्ध्वाङ्गुलादधस्तात् अङ्गुले पञ्चमे स्थिते ।
अधोऽङ्गुलैरूर्ध्वतस्तु अङ्गुले चाष्टमे स्थिते ॥
तयोस्तु सूत्रयोर्मध्ये कुर्याज्ज्योतिर्द्वयं समम् ।”

इति । सात्वते च —

“आद्यस्य नासिकांशस्य मध्यभागसमाश्रिते ।
कुर्यान्नेत्रश्रुतिच्छिद्रे तत्र नेत्रे कलान्तरे ॥”

इति । विष्णुसंहितायां च —

“तारके तत्रिभागस्थे ज्योतिषी तत्रिभागतः”

इति ॥ ९१ ॥

चिंलीलक्षणमाह — फालेति । फालेक्षणान्तरगते ललाटनेत्रयोर्मध्य-
गते, द्विकलायते चतुरङ्गुलदीर्घे, द्वियवप्रताने द्वियवविस्तारे, कलाव्यवहिते
मध्ये द्व्यङ्गुलविच्छिन्ने च, चिल्ल्यौ चिंलीद्वयं, विरचयेत् । कर्णलक्षणमाह —
नेत्रेति । नेत्रैकवीथिविसरत्तुटुकान्तरन्ध्रौ नेत्रैकवीथ्यां प्रसरतः कर्णशङ्कुनाम्न-
स्तुटुकस्यान्ते रन्ध्रेण युक्तौ, करार्णवपदप्रततातौ द्व्यङ्गुलविस्तारौ चतुरङ्गु-
लदीर्घौ च, कर्णौ विरचयेत् । तथा सात्वते —

१. 'क', २. 'द' मूलकोशपाठः ३. 'ले' ख. पाठः ४, ५. 'त्र भा'
क. पाठः ६. 'व' स. पाठः

द्व्येकाङ्गुलायततदर्धतताधरोत्त-
 रोष्ठान्ततोऽङ्गुलविनिस्सृतसृकयुग्मम् ।
 कम्बीरकादिरुचिरं प्रकरोतु गोजिं
 घोणाग्रसामिपिहिताष्टयवावतीर्णाम् ॥ ९३ ॥

“भ्रूलते द्विकले स्मृते ।

मध्यतो द्वियवे वालचन्द्रतुल्ये क्रमक्षते ॥”

इति । तथाच विष्णुसंहितायां —

“भ्रूमध्यं नेत्रमध्यवत् ।

कर्णायामस्तु नासावद् विस्तारं च तदग्रवत् ॥

तुटुकौ नेत्रसूत्रस्थौ तद्विस्तारेण सम्मितौ ।”

इति ॥ ९२ ॥

ओष्ठादीनां लक्षणमाह — द्व्येकाङ्गुलेति । द्व्येकाङ्गुलायततदर्धतता-
 धरोत्तरोष्ठान्ततः क्रमेण द्वाभ्यामङ्गुलाभ्याम् एकेनाङ्गुलेनायतं तदर्धेन ततं
 विस्तृतम् अधरोष्ठमुत्तरोष्ठं च तयोरन्ततोऽवसाने , अङ्गुलविनिःसृतसृक-
 युग्मम् एकाङ्गुलेन विनिःसृतं व्यवहितं सृकयुग्मं च , कम्बीरकादिरुचिरं क-
 म्बीरकादिना रुचिरं सुन्दरं च , प्रकरोतु । कम्बीरो हनुः । घोणाग्रसामिपि-
 हिताष्टयवावतीर्णा घोणाग्रेण नासाग्रेण सामि अर्धं पिहितां छत्राम् एकाङ्गु-
 लाधोगतां गोजिं नासाया अधोगतकुल्यौ च प्रकरोतु । तथा विष्णुसं-
 हितायां —

“पुटौ निष्पावर्वाजामौ भ्रूमध्यं नेत्रमध्यवत् ।

अधरस्तत्समोऽन्योष्ठो गोजिकामानमर्धतः ॥”

सात्वते च —

“अर्धाङ्गुलं चोत्तरोष्ठमधरोष्ठं तु चाङ्गुलम् ।

गोर्लोकं चिबुकं विद्धि सृकिण्योश्चतुरङ्गुलम् ॥

नासाग्रग्राहनिर्मुक्तगोजीमानं चतुर्यवम् ।

तच्चतुर्यवमानेन घ्राणाग्रेणान्तरीकृतम् ॥”

इति ॥ ९३ ॥

१. 'की' मूलकोशापाठः. २. 'चि' क. पाठः. ३. 'ज्या' ख. पाठः. ४.
 'ल' क. पाठः.

शब्दग्रहादिचिवुकावधि मानमिष्ट-

मष्टाङ्गुलैश्चिवुकमानमथाङ्गुलाभ्याम् ।

ग्रीवा गजाङ्गुलततार्ककलोपपन्नं

कक्षान्तरं स्तनयुगान्तरमेकतालम् ॥ ९४ ॥

नाभिस्थली प्रवितता नृपतिप्रमाणैः

स्यादङ्गुलैः कटितटी धृतिसम्मिन्तैश्च ।

कक्षस्तनान्तरमृतुप्रमिताङ्गुलाख्यं

कक्षांसमध्यमपि मांसलमंसयुग्मम् ॥ ९५ ॥

कण्ठचिवुकादीनामान्तरालिकं मानमाह — शब्दग्रहेति । शब्दग्रहा-
दिचिवुकावधि कर्णादिचिवुकपर्यन्तं, मानमष्टाङ्गुलैरिष्टम् । अथाङ्गुलाभ्यां द्वा-
भ्यां चिवुकमानम् । गजाङ्गुलतता अष्टाङ्गुलविस्तृता ग्रीवा स्यात् । अर्कक-
लोपपन्नं चतुर्विंशत्यङ्गुलमितं कक्षान्तरं कक्षयोर्मध्यविस्तारं च, एकतालं द्वाद-
शाङ्गुलं स्तनयुगान्तरं स्तनयोर्मध्यविस्तारं च । तथाहि विष्णुसंहितायां —

“चिवुकाकर्णयोर्मध्यकण्ठांसा नेत्रसम्मिताः ।

ललाटकण्ठविस्तारो नासिकाद्विगुणो मतः ॥

स्तनान्तरं मुखं विद्याद् द्विगुणं चैव कक्षयोः ।”

इति ॥ ९४ ॥

नृपतिप्रमाणैः षोडशसंख्यैरङ्गुलैः प्रवितता विस्तीर्णा नाभिस्थली
स्यात् । धृतिसम्मिन्तैरष्टादशाङ्गुलैः कटितटी च । ऋतुप्रमिताङ्गुलाख्यं षडङ्गु-
लयुक्तं कक्षस्तनान्तरं कक्षस्तनयोरन्तरालम् । कक्षांसमध्यमपि कक्षांसयोर्म-
ध्यमपि तथा षडङ्गुलयुक्तम् । मांसलं घनं चांसयुग्मं स्यात् । तथाच विष्णु-
संहितायां —

“कण्ठद्विगुण एवेष्टो नाभिदेशे तु विस्तरः ।

कटौ नेत्राधिकस्थ्यंशं स्तनकक्षान्तरं विदुः ॥

तावत्कक्षांसमध्यं च कारयेत् स्कन्धमुन्नतम् ।”

इति ॥ ९५ ॥

कक्षादिसन्ध्यवधिकायतिरङ्गसंख्यैः

स्याद् गोलकैः शिवमितैर्मणिवन्धनिष्ठा ।

दिक्संख्यैकरूपभुजेऽथ ततिश्चतुर्भि-

र्मूले प्रकोर्परयुगे भुजयोस्त्रिभिश्च ॥ ९६ ॥

अष्टाङ्गुलैः करतलाततिरश्विहीनै-

स्तद्विस्तृतिर्भवति मध्यमिकायतिश्च ।

मध्याद् दशांशरहिते निजपार्श्वजे तत्-

पङ्क्तयंशमात्ररहिते प्रथमान्त्यशाखे ॥ ९७ ॥

अङ्गसंख्यैर्नवभिर्गोलकैरष्टादशाङ्गुलैः कक्षादिसन्ध्यवधिकायतिः कक्षा-
दिकोर्परान्तदैर्घ्यं स्यात् । शिवमितैरेकादशसंख्यैर्गोलकैर्द्वाविंशत्यङ्गुलैः सन्ध्या-
दिमणिवन्धनिष्ठा आयतिः स्यात् । उपभुजे ऊर्ध्वभुजे सति तत्र दिक्संख्यै-
र्गोलकैर्विंशत्यङ्गुलैः सन्ध्यादिमणिवन्धनिष्ठायातिः स्यात् । अथ भुजमूले चतु-
र्भिर्गोलकैरष्टाङ्गुलैः ततिः विस्तारः स्यात् । प्रकोर्परयुगे त्रिभिर्गोलकैः षडङ्गुलै-
स्ततिश्च । तथाच संहितायां —

“कटिवत् सन्धिकक्षान्तं प्रकोष्ठं नासिकाधिकम् ।”

मुरारौ च —

“उपवाहोस्तु विज्ञेया शलाका दशगोलका ।

मणिवन्धस्तु नासावर्तं ततोऽङ्गुष्ठान्तरं तथा ॥

द्विगुणो बाहुविस्तारो नेत्रोनश्चैव कोर्परं ।”

इति ॥ ९६ ॥

करतलाततिः करतलगतदैर्घ्यम्, अष्टाङ्गुलैर्भवति । तद्विस्तृतिः करतल-
विस्तारः अश्विहीनैरष्टाङ्गुलैः षडङ्गुलैर्भवतीत्यर्थः । मध्यमिकायतिश्च मध्यमाया
दैर्घ्यं च तथा षडङ्गुलैः । मध्यान्मध्यमादैर्घ्याद् दशांशरहिते दशांशहीने नि-
जपार्श्वजे मध्यपार्श्वजे तर्जन्यनामिके । तत्पङ्क्तयंशमात्ररहिते तर्जन्यनामिका-
भ्यां दशांशमात्ररहिते प्रथमान्त्यशाखे अङ्गुष्ठ(तर्जन्यौ ? कनिष्ठिके) भवतः ।
तथाच संहितायां—

१. ‘त’, २. ‘ध्या द’ मूलकोशपाठः. ३. ‘ततो’, ४. ‘क्षि’, ५.
‘जे त’ ख. पाठः.

अङ्गुष्ठके विततिरर्कयवैः परासु
 व्यंशोनितैः प्रतिपरुं लघिमा यवेन ।
 मध्योद्भवाप्रथमपर्वयुगं समान-
 दैर्घ्यं तदर्धपरिमाणमथाग्र्यपर्व ॥ ९८ ॥
 देशिन्युपावरजयोरमुतोद्विपांश-
 हीनानि पादरहितानि कनिष्ठिकायाः ।
 पर्वाणि पर्वयुगलं क्रमशोऽथ तर्जा-
 मध्याद्यपर्वसुसमं प्रथमोद्भवायाः ॥ ९९ ॥

“तत्र मध्यमयोर्मानं नासिकाधरयोगतः ।
 तले नेत्राधिकायामे मध्यमायामविस्तरे ॥
 कल्पयेदर्धपर्वोने तथा तर्जन्यनामिके ।
 तयोरप्यर्धपर्वोने तथाङ्गुष्ठकनिष्ठिके ॥”

इति ॥ ९७ ॥

अङ्गुष्ठके अर्कयवैर्द्वादशयवैर्विस्तृतिः । परास्वङ्गुलीपु व्यंशोनितैरष्टय-
 वैर्विततिः । प्रतिपरुं प्रतिपर्व लघिमा लघुत्वे यवेन एकयवेन । मध्योद्भवाप्रथ-
 मपर्वयुगं मध्यमायाः अधोगतपर्वद्वयं समानदैर्घ्यम् । अथाग्र्यपर्व मध्यमाया
 अन्त्यपर्व तदर्धपरिमाणं तदर्धदैर्घ्ययुक्तम् । तथा काश्यपः —

“अङ्गुष्ठमूलविस्तारं संपादांशमुदाहृतम्”

इति । सात्वते च —

“द्विपर्वस्तु स्मृतोऽङ्गुष्ठः सर्वाश्चाङ्गुलविस्तृताः ।
 सर्वासां मूलमध्यान्ताद् ग्रासयेच्च यवं यवम् ॥
 मध्यमापर्वणी पूर्वं समे शेषं तदर्धकम् ।”

इति ॥ ९८ ॥

देशिन्युपावरजयाः तर्जन्यनामिकयोः अमुतो मध्यमाया द्विपांशही-
 नानि अष्टांशहीनानि पर्वाणि । कनिष्ठिकाया अमुतः पादरहितानि पर्वाणि ।
 अथ प्रथमोद्भवाया अङ्गुष्ठस्य पर्वयुगलं क्रमशस्तर्जामध्याद्यपर्वसुसमं तर्जनी-
 मध्यमयोराद्यपर्वभ्यां सुसमं भवति । तथाहुः —

स्वस्वाग्रपर्वदलतो रचिता नखाः स्यु-
 र्नाहोऽङ्गुलैः श्रुतिमितैः प्रथमप्रसूतेः ।
 मध्याद्विपार्श्वजनितावरजास्वतोऽतो
 नाहोऽष्टमांशरहितो विहितः क्रमेण ॥ १०० ॥
 अङ्गुष्ठतर्जनिकयोर्नयनाङ्गुलाख्य-
 मभ्यन्तरं प्रथमजामणिवन्धमध्यम् ।
 अब्ध्यङ्गुलैः परिमितं मणिवन्धकेऽपि
 तैर्विस्तृतिः करभदैर्घ्यमथार्धतालम् ॥ १०१ ॥

“अष्टांशोनानि पर्वाणि ततो देशिन्यनामयोः ।
 पादोनानि कनीयस्या योक्तव्यान्यनुरूपतः ॥
 तर्जनीमध्यमापर्वसमे चाङ्गुष्ठपर्वणी ।”

इति ॥ ९९ ॥

स्वस्वाग्रपर्वदलतः स्वस्वाग्रपर्वार्धेन रचिता नखाः स्युः । प्रथमप्रसूतेः
 अङ्गुष्ठस्य नाहः श्रुतिमितैः चतुर्भिरङ्गुलैः स्यात् । मध्याद्विपार्श्वजनितावरजासु
 मध्यमायां तर्जन्यनामिकयोः कनिष्ठिकायां च क्रमेण अतोऽतः अस्मादस्माद्
 अष्टमांशरहितो नाहो विहितः । तथाच संहितायां —

“सर्वाङ्गुलीषु कार्याः स्युरग्रपर्वार्धतो नखाः ।
 नाहोऽङ्गुष्ठस्य नासावदष्टांशोनं ततोऽन्ययोः ॥
 ततश्चैवं कनिष्ठाया वृत्ते भुजसमे स्फिजौ ।”

इति ॥ १०० ॥

अङ्गुष्ठतर्जनिकयोः अ(भ्य)न्तरं मध्यं नयनाङ्गुलाख्यं द्व्यङ्गुलयुक्तम् ।
 प्रथमजामणिवन्धमध्यम् अङ्गु मणिवन्धयोरन्तरम् अब्ध्यङ्गुलैश्चतुरङ्गुलैः प-
 रिमितम् । मणिवन्धकेऽपि तैश्चतुरङ्गुलैः विस्तृतिः स्यात् । (ॐॐॐॐॐॐ =
 ॐॐॐॐॐॐॐॐ) करभदैर्घ्यं करमस्य दैर्घ्यम् अर्धतालं षडङ्गुलं स्यात् । (ॐ
 ॐॐ = ॐॐॐॐॐॐॐॐ ॐॐॐॐॐॐॐॐ) तथाहुः —

“तत्राङ्गुष्ठप्रदेशिन्योर्नेत्रसम्मितमन्तरम् ।
 मणिवन्धस्तु नासावत् ततोऽङ्गुष्ठान्तरं तथा ।
 अन्तरं मध्यमातुल्यं कनिष्ठामणिवन्धयोः”

इति ॥ १०१ ॥

लिङ्गं युगाङ्गुलमितं वृषणद्वयं स्याद्
 द्विद्व्यङ्गुलं द्विरदकुम्भनिभे स्फिजौ द्वे ।
 वृत्ते षडङ्गुलतते द्वयमध्यसंस्था
 कौपीनराज्यपि कलावितता कृशाग्रा ॥ १०२ ॥
 मूलान्तराग्रविततिः क्रमशोऽङ्गुलैः स्या-
 दुरुद्वये सुषिरभानुशरप्रमाणैः ।
 जङ्घाद्वयेऽङ्गुगिरिसत्रियवत्रिसङ्ख्यैः
 कुर्यात् ककुप्परिमितैरपि जानुयुग्मे ॥ १०३ ॥

लिङ्गं युगाङ्गुलमितं मेढं चतुरङ्गुलदीर्घम् । वृषणद्वयं द्विद्व्यङ्गुलम् ।
 स्फिजौ षडङ्गुलतते षडङ्गुलविस्तृते वृत्ते वृत्ताकारे च द्विरदकुम्भनिभे द्वि-
 पकुम्भप्रत्ये च । द्वयमध्यसंस्था कौपीनराजी कौपीनवीथी कलावितता
 अङ्गुलविस्तारा कृशाग्रा च क्रमेण कैश्वर्ययुक्ताग्रभागापि स्यात् । तथा
 सात्वते—

“अङ्गुलौ वृषणौ दैर्घ्यान्मूलान्तसमविस्तृतौ ।”

इति । मुरारौ च —

“अङ्गुलौ वृषणौ मेढं चतुरङ्गुलमायतम् ।”

इति । निबन्धने च — “स्फिजौ षडङ्गुले वृत्ते” इति । सात्वते —

“तथा कौपीनराजी च अङ्गुला मूलतः स्मृता ।”

इति ॥ १०२ ॥

ऊरुद्वये मूलान्तराग्रविततिः मूलमध्यान्तेषु विस्तृतिः सुषिरभानुशरप्र-
 माणैः क्रमशो नवद्वादशपञ्चसङ्ख्यैरङ्गुलैः स्यात् । जङ्घाद्वये मूलान्तराग्रवि-
 ततिः अङ्गुगिरिसत्रियवत्रिसङ्ख्यैः क्रमेण षड्भिः सप्तभिः त्रियवयुक्तैस्त्रिभिरङ्गु-
 लैश्च स्यात् । जानुयुग्मे ककुप्परिमितैः दशाङ्गुलैर्विततिरपि स्यात् । तथा
 विष्णुसंहितायाम् —

“ऊरू मुखवदक्ष्यूनं जानु जङ्घा मुखार्धतः ।”

इति ॥ १०३ ॥

मूलादिवेदशरसाङ्घ्रिसाङ्गसङ्ख्यै-
 व्यसोऽङ्गुलैः पदतलेऽर्कमितैश्च दैर्घ्यम् ।
 अङ्गुष्ठसीम्नि कलयोन्नतिरर्धतोऽन्य-
 पार्श्वेऽङ्गुलैः प्रपददैर्घ्यमृतुप्रमाणैः ॥ १०४ ॥
 अङ्गुष्ठतत्सहभुवोर्जगदङ्गुलाढ्यं
 दैर्घ्यं नखान्नखमितिहंसितास्ततोऽन्याः ।
 पर्वत्रयाहितरुचोऽङ्गुलयो द्विपर्वा-
 ङ्गुष्ठोऽर्धपर्वशशिखण्डनिभा नखाः स्युः ॥ १०५ ॥

पदतले मूलादिप्रदेशेषु वेदशरसाङ्घ्रिसाङ्गसंख्यैः चतुर्भिः पञ्च-
 भिः सपादैः षड्भिः षड्भिश्चाङ्गुलैः क्रमशो व्यासः स्यात् । अर्कमितैर्द्वादशा-
 ङ्गुलैर्दैर्घ्यं च । अङ्गुष्ठसीम्नि अङ्गुष्ठवति पार्श्वे कलया द्यङ्गुलेनोन्नतिश्च ।
 अन्यपार्श्वे कनिष्ठावति पार्श्वे अर्धतः एकाङ्गुलेनोन्नतिः । प्रपददैर्घ्यम् ऋतुप्र-
 माणैः षड्ङ्गुलैश्च । तथा सात्त्वते —

“पाष्णीं द्विगोलकतते तन्मध्ये साङ्गुले कले”

इति । तथाच संहितायां—

“मुखायततलौ पादौ पुरस्ताज्जङ्घया समौ ।

कूर्मोन्नतौ क्रमोन्नोच्चौ तत्राङ्गुष्ठौ तदर्धकौ ॥”

इति ॥ १०४ ॥

अङ्गुष्ठतत्सहभुवोः पादाङ्गुष्ठतर्जन्योः । जगदङ्गुलाढ्यं व्यङ्गुलविशिष्टं
 दैर्घ्यम् । ततोऽन्याः तिस्रोऽङ्गुलयः । नखान्नखमितिहंसिताः क्रमान्नखान्नख-
 मानेन ह्रस्वाः । पर्वत्रयाहितरुचः पर्वत्रयेण शोभावत्यश्च । अङ्गुष्ठो द्विपर्वा च ।
 तासां नखाः अर्धपर्वशशिखण्डनिभाः अर्धार्धपर्वणा शशिखण्डसदृशाश्च स्युः ।
 तथा वैष्णवे —

“तत्राङ्गुष्ठौ तदर्धकौ ।

प्रदेशिन्यौ च तत्तुल्ये हीनाः शेषा नखान्नखम् ॥

अनङ्गुष्ठास्त्रिपर्वाणो नखा रक्तार्धचन्द्रवत् ।”

इति ॥ १०५ ॥

अङ्गुष्ठके रसमितैः परिधिः परस्यां
 स्यादङ्गुलैस्त्रिभिरतोऽष्टमभागहीनैः ।
 कार्यः क्रमात् तदितरास्वखिलेषु तत्त-
 द्यासेन लोकगुणितेन करोतु नाहम् ॥ १०६ ॥

तालेस्त्रिभिः शिरसि साष्टियवेषुसङ्ख्यैः
 कक्षान्तरे रहितविश्वयवैश्चतुर्भिः ।
 कुक्षौ त्रिभिर्भवति नाभितलेऽर्धयुक्तै-
 र्नाहस्तथा कटितटेऽर्धयुताब्धिसङ्ख्यैः ॥ १०७ ॥

अङ्गुष्ठके रसमितैः षडङ्गुलैः परिधिर्नाहः । परस्यां तर्जन्यां त्रिभिरङ्गु-
 लैश्च । तदितरासु तिसृषु अतोऽष्टमभागहीनैः परिधिः कार्यः । अथाखिलेष्व-
 वयवेषु लोकगुणितेन तत्तद्व्यासेन नाहं करोतु । तथाच संहितायां—

“नाहोऽङ्गुष्ठस्य मध्यावत् तर्जन्यङ्गुष्ठदैर्घ्यवत् ।
 अष्टांशानाः क्रमादन्याः कारयेदनुरूपतः ॥”

इति ॥ १०६ ॥

त्रिभिस्तालैः शिरसि नाहः स्यात् । कक्षान्तरे कक्षप्रदेशे साष्टियवेषु-
 संख्यैः द्यङ्गुलसहितपञ्चतालैः, कुक्षौ रहितविश्वयवैः त्रयोदशयवरहितैश्च-
 तुस्तालैः, नाभितले अर्धयुक्तैरर्धनालयुक्तैस्त्रिभिस्तालैः, तथा कटितटे अर्ध-
 युताब्धिसंख्यैः अर्धनालयुक्तचतुस्तालैर्नाहो भवति । तथा सात्वते—

“शिरसः परिणाहं तु विद्धि षट्त्रिंशदङ्गुलम् ।
 कक्षान्तर्वेष्टनं विद्धि पञ्चतालं सलोचनम् ॥
 विनाङ्गुलद्वयेनैव द्वे ताले द्विगुणीकृते ।
 यवत्रयसमायुक्तं विद्धि तत्कुक्षिवेष्टनम् ॥
 परिधिर्नाभिमध्ये तु त्रिता(लः!लं) सत्रिलोचनम् ।
 स षड्गोलकतन्मानं परिध्यर्थं कटेः स्मृतम् ॥”

इति ॥ १०७ ॥

जङ्घोरुबाहुयुगमध्यकराङ्गुलीषु
कार्या करीन्द्रकरवत् परिवृत्ततात्र ।
कूर्माभता प्रपदयोर्जलजाभता च
कण्ठे कपोलतलयोर्मुकुराभता च ॥ १०८ ॥

अत्रैकाङ्गुलसम्मितेन परिवेष्टयोष्णीषपट्टेन के
कोटीरं मुकुटोज्ज्वलं विरचयेदष्टाङ्गुलैः सर्वतः ।
द्व्यष्टाभिर्धृतिसम्मितैर्दिनकरद्वन्द्वप्रमैर्वाङ्गुलै-
रुष्णीषोपरिभासमानमुकुटोपेतं किरीटं हरौ ॥ १०९ ॥

जङ्घोरुबाहुयुगमध्यकराङ्गुलीषु जङ्घयोरूर्वोः बाहुद्वये मध्यप्रदेशे करा-
ङ्गुलीषु च करीन्द्रकरवद् गजनामावत् परिवृत्तता वृत्ताकारता कार्या ।
प्रपदयोः कूर्माभता कूर्मसदृशता, कण्ठे जलजाभता शङ्खाकारता, कपोलयो-
र्मुकुराभता च कार्या ॥ १०८ ॥

मुकुटलक्षणमाह — अत्रेति । अत्र के मूर्धनि एकाङ्गुलसम्मितेन उ-
ष्णीषपट्टेन परिवेष्ट्य सर्वतः सर्वदेवेषु अष्टाङ्गुलैः सम्मितं मुकुटोज्ज्वलं मुकुटे-
नोज्ज्वलं कोटीरं जटाबन्धं विरचयेत् । हरौ तु द्व्यष्टाभिः षोडशभिर्वा धृति-
सम्मितैः अष्टादशभिर्वा दिनकरद्वन्द्वप्रमैः चतुर्विंशत्यङ्गुलैर्वा उष्णीषोपरिभा-
समानमुकुटोपेतम् उष्णीषपट्टस्योपरिभागे शोभमानेन मुकुटेनोपेतं किरीटं
विरचयेत् । तथा ब्रह्मरात्रे — “उष्णीषमङ्गुलं प्रोक्तम्” इति । निबन्धने—

“जटाबन्धोऽधिकः कार्यः सोऽप्यष्टाङ्गुलसम्मितः ।”

इति । पद्धतौ —

“षोडशाङ्गुलमायामं सौवर्णमणिदीपितम् ।”

मुरारौ —

“मुखद्विगुणमध्यर्धं किरीटं कैश्चिदिप्यते ।

षोडशाङ्गुलमित्याहुस्तस्मादधममेव तत् ॥”

इति ॥ १०९ ॥

कुर्यात् किरीटं शिखरैः समेतं त्रिपञ्चसप्तप्रमितैर्यथार्हम् ।
 अण्डोपमं वा कमलोपमं वा छत्रोपमं वा कमठोपमं वा ॥
 ग्रीवाद्यङ्घ्र्यवसानसूत्रितदशस्थानानि संवर्धिता-
 न्येकैकाङ्गुलतो यवैरथ वसूर्म्याम्नायसङ्ख्यैः क्रमात् ।

किरीटं तु त्रिपञ्चसप्तप्रमितैः त्रिभिः पञ्चभिः सप्तभिर्वा शिखरैः
 समेतं कुर्यात् । तद् अण्डोपमं वृत्ताकारं वा कमलोपमं वा छत्रोपमं वा
 कमठोपमं वा यथार्हं यथायोग्यं कुर्यात् । तथा सात्त्वते —

“त्रिपञ्चसप्तशिखरो मौलिरष्टकलोन्नतः ।
 निर्जटानां ललाटोर्ध्वं मकुटं वा सुशोभनम् ॥”

ब्रह्मरात्रे च —

“चतुर्विधं किरीटान्तमस्मिस्तन्त्रे मया श्रुतम् ।
 छत्राण्डपद्मकूर्माणां कुर्यादाकारमन्ततः ॥”

इति ॥ ११० ॥

अथ दुर्गामुद्दिश्य दशतालविधानाय नवतालविम्बाद् विशेषकल्प-
 नास्थितिमाह — ग्रीवाद्यङ्घ्र्यवसानेति । ग्रीवाद्यङ्घ्र्यवसानसूत्रितदशस्था-
 नानि ग्रीवामारभ्य पादपर्यन्तं नवतालविम्बोक्तक्रमेण सूत्रैः कल्पितानि दश
 स्थानानि । तत्र ग्रीवा प्रथमं स्थानं, ततो हृदन्तं द्वितीयं, ततो नाभ्यन्तं
 तृतीयं, ततो लिङ्गान्तं चतुर्थं, तत ऊरुमध्यसूत्रान्तं पञ्चमं, तत
 ऊर्वोरधसूत्रपर्यन्तं षष्ठं, ततो जान्वधसूत्रान्तं सप्तमं, ततो जङ्घामध्यसूत्रान्त-
 मष्टमं, ततो जङ्घाया अधोगतसूत्रान्तं नवमं, ततः पादाग्रपर्यन्तं दशम-
 मित्युक्तानि दश स्थानानि एकैकाङ्गुलतः संवर्धितानि पूर्वकल्पितादेकैकाङ्गुला-
 धिकानि स्युरिति दशमस्य तालस्य दशसंख्या अङ्गुलयो योजिताः । पुनर्द्वे
 एव शिष्टे । अथ वसूर्म्याम्नायसंख्यैः अष्टाभिः षड्भिश्चतुर्भिश्च यवैः क्रमेण
 उष्णीषाद्यलकाक्षिनोऽग्रचरमम् उष्णीषाद्यलकान्तं, तदादिनेत्रान्तं, तदादिना-
 साम्रान्तं, त्रीणि स्थानानि योजनीयानि स्युरित्यष्टादशयवयोगाद् व्यङ्गुलतो

उष्णीषाद्यलकाक्षिनोग्रचरमं तद्द्वन्द्वहीना हनु-
दुर्गायामिति पङ्क्तितालपरिभिन्नायां समुक्तोन्मितिः ॥

द्वियवाधिक्ये प्राप्ते तद्द्वन्द्वहीना द्वियवरहिता हनुः कपोलस्थली स्या-
दिति पङ्क्तितालपरिभिन्नायां दशतालविभक्तायां दुर्गायामुन्मितिः समुक्ता ।
तथाहुः—

“मध्येन दशतालेन गौरीलक्ष्मीगिरां मतम् ।
दुर्गायाश्चापि मातृणां मध्येनैव प्रकल्पयेत् ॥
मध्येन दशतालेन स्त्रीमानं कथ्यतेऽधुना ।
भागः कचान्त उष्णी(षस्त?षात् त)स्माद् भागः सषड्यवः ॥
नेत्रान्तः स्यात् ततो नासापुटान्तः सवतुर्थवः ।
भागः स्यादथ हन्वन्तो रामांशैस्तु सषड्यवैः ॥
हनोर्भागस्तु कर्णान्तस्ततो हन्नाभियोनयः ।
पृथक् त्रयोदशांशैः स्युरूरु षड्विंशदङ्गुलैः ॥
भागेन जानुस्तस्माच्च जङ्घे षड्विंशदङ्गुलैः ।
भागेन पादौ च तलौ भागायामौ प्रकल्पयेत् ॥”

इति । तथाच काश्यपः—

“सर्विशच्छतभागेन स्त्रीमाने तु विभाजिते ।
एकांशमङ्गुलं ख्यातं तदष्टांशं यवं भवेत् ॥
उष्णीषोदयमेकांशं केशान्तं तु गुणाङ्गुलम् ।
केशान्तादक्षिसूत्रान्तं सन्निभागं गुणांशकम् ॥
अक्षिसूत्रात् पुटान्तं तु सार्धवेदांशमिष्यते ।
नासापुटात्तु हन्वन्तं सन्निपादगुणांशकम् ॥
तस्याधः कण्ठमानं तु चतुर्भागमुदाहृतम् ।
(हिकादाहृतदा? एतस्माद्धृद)यान्तं च हृदयान्नाभिसीमकम् ॥
नाभ्या आयोनिपर्यन्तं समं त्रयोदशाङ्गुलम् ।
ऊरुदीर्घं तु षड्विंशदङ्गुलं जानु युगांशकम् ॥
ऊरुदीर्घसमं जङ्घादीर्घं पादतलं युगम् ॥”

इति ॥ १११ ॥

विस्तारः शिवशैलकैर्मुखगलेऽत्यष्ट्या द्विकक्षान्तरे
 वक्षोजे नवभिः पृथक् च तदधो विश्वैः शिवैर्मध्यतः ।
 कृत्या श्रोणितले कटौ रवियुगेनोर्वोः सजानुद्वये
 जङ्घायुङ्गनलकेऽर्कशैलरसवेदैश्चाङ्गुलैः सम्मितैः ॥ ११२ ॥
 उत्कृत्याधिभुजं प्रकोर्परमनुद्वाभ्यां प्रकोष्ठे तले
 धृत्या सप्तभिराततिर्युगशराङ्गेष्वर्णवैरङ्गुलैः ।

दशतालविम्बस्य विस्तारमाह — विस्तार इति । मुखगले मुखे
 गले च क्रमात् शिवशैलकैः एकादशभिः सप्तभिश्चाङ्गुलैः विस्तारः स्यात् ।
 द्विकक्षान्तरे कक्षयोर्मध्यप्रदेशे अत्यष्ट्या सप्तदशाङ्गुलैर्विस्तारः । वक्षोजे स्तने
 नवभिरङ्गुलैः । तदधः वक्षोजाधोभागे विश्वैः त्रयोदशाङ्गुलैः, मध्यतो मध्य-
 प्रदेशे शैवरेकादशाङ्गुलैः, श्रोणितले जघनप्रदेशे कृत्या विंशत्यङ्गुलैः
 कटौ रवियुगेन चतुर्विंशत्यङ्गुलैः, ऊर्वोः सजानुद्वये जङ्घायुङ्गनलके ऊर्वा-
 दिचतुर्षु स्थानेषु क्रमाद् अर्कशैलरसवेदैः द्वादशभिः सप्तभिः षड्भिश्चतु-
 भिरङ्गुलैर्विस्तारः । तथाच काश्यपः —

“श्रीवा सप्ताङ्गुलव्यासा रुद्रांशैर्मुखविम्बुतिः ।
 कक्षयोरन्तरव्यासो भवेत् सप्तदशाङ्गुलैः ॥
 तदधोऽतिजगत्यंशैर्नन्दांशैः स्यात् प्रतिस्तनम् ।
 षड्यवव्यासनिम्ना स्यान्नाभिर्मध्यं ततस्तनु ॥
 रुद्रमात्रैस्तु विस्तारं रोमराज्या च शोभितम् ।
 काटिर्द्वितालविस्तारा श्रोणी कृत्यङ्गुलैस्ततः ॥
 जानुव्यासः सप्तमात्रैरूर्वोर्व्यासस्तु तालतः ।
 नलकाततिर्वेदांशा जङ्घामध्यं रसाङ्गुलम् ॥”

इति ॥ ११२ ॥

उत्कृत्या षड्विंशत्यङ्गुलैः अधिभुजं भुजयोः आततिः दैर्घ्यं स्यात् ।
 प्रकोर्परमनु प्रकोर्परयोः द्वाभ्यां द्वाङ्गुलाभ्यां, प्रकोष्ठे धृत्या अष्टादशाङ्गुलैः
 तले पाणितलयोः सप्तभिरङ्गुलैराततिः स्यात् । अङ्गुष्ठादिष्वङ्गुलीषु क्रमाद्

अङ्गुष्ठादिषु तत्ततिर्नवनगाह्यद्यङ्गसङ्ख्यैर्यवै-
स्त्रीष्वश्वैर्मणिबन्धकोर्परभुजामूलेऽङ्गुलैर्विस्तृतिः ॥
तर्जन्यग्रिमयोर्युगैर्युगयवन्यूनैः पराङ्घ्र्यङ्गुलि-
ष्वायामोऽङ्गुलकैर्नृपाष्टसदलाद्यङ्गसंख्यैर्यवैः ।

युगशराङ्गेष्वर्णवैः चतुर्भिः पञ्चभिः षड्भिः पञ्चभिः चतुर्भिश्चाङ्गुलैराततिः
स्यात् । तत्ततिः तासामङ्गुलीनां ततिः नवनगाह्यद्यङ्गसंख्यैः क्रमेण नवभिः
सप्तभिरष्टभिः सप्तभिः षड्भिश्च यवैः स्यात् । मणिबन्धकोर्परभुजामूले क्रमात्
त्रिष्वश्वैः त्रिभिः पञ्चभिः सप्तभिश्चाङ्गुलैर्विस्तृतिः स्यात् । तथाचाहुः —

“उत्कृत्यंशैर्भुजायामः कोर्परः स्यात् कलासमः ।
धृत्यंशैस्तु प्रकोष्ठः स्यात् तलं सप्ताङ्गुलायतम् ॥
वेदेष्वृतुशराम्नायैरायताङ्गुलयः क्रमात् ।
नवर्षिवस्वृषिरसयवैरङ्गुलयस्तताः ॥
रामेषुषट्सप्तमात्रैर्मणिबन्धश्च कोर्परः ।
बाहुमध्यं च मूलं च विस्तीर्णं स्यात् क्रमेण तु ॥”

इति ॥ ११३ ॥

तर्जन्यग्रिमयोः पादतर्जन्यङ्गुष्ठयोः युगैः चतुर्भिरङ्गुलकैरायामः स्यात् ।
पराङ्घ्र्यङ्गुलिषु पादस्य परासु मध्यमानामिकाकनिष्ठासु क्रमाद् युगयव-
न्यूनैः चतुश्चतुर्यवहीनैः चतुरङ्गुलादर्धाङ्गुलहीनैरायामः स्यात् । ज्येष्ठा-
दीनां क्रमाद् नृपाष्टसदलाद्यङ्गसंख्यैः षोडशभिरष्टभिरर्धान्वितसप्तभिः
सप्तभिः षड्भिश्च यवैर्व्यासः स्यात् । सार्धयुगाङ्गुलैः अर्धाङ्गुलसहितचतुर-
ङ्गुलैः स्तनसमुत्सेधः स्तनयोरुन्नतिः स्यात् । चूचुके त्रिभिरङ्गुलैर्व्यासः । अक्षे
स्तनाग्रभागे श्रुतिभिः चतुर्भिर्यवैर्व्यासः । नाभौ ऋतुमितैः पञ्चैर्व्यासः ।
दशा द्वाभ्यां यवाभ्यामक्षोन्नतिः स्यात् । तथाचाहुः —

“तर्जन्यग्रिमयोर्दीर्घं चतुर्भागमुदाहृतम् ।
सार्धत्रिभागं मध्या स्यात् त्रिभागं तदनामिका ॥

व्यासः सार्धयुगाङ्गुलैः स्तनसमुत्सेधस्त्रिभिश्चूचुके
 व्यासोऽक्षे श्रुतिभिर्यवैर्ऋतुमितैर्नाभौ दृशाक्षोन्नतिः ॥
 विघ्नेशं शरतालकैर्विरचयेत् व्यक्षं महेभाननं
 गूढाभुग्नगलं स्थितं समुपविष्टं वातिपीनाङ्गकम् ।
 उष्णीषान्मुखमेककेन सदलाभ्यां तालकाभ्यां ततः
 कथ्यन्तं चरणौ कराश्च करणीयाः सार्धतस्तालतः ॥११५॥

सार्धद्विभागमानं तु कनिष्ठाङ्गुलदीर्घकम् ।
 द्विरष्टाष्टसार्धसप्तपालैर्ऋतुभिर्यवैः ॥
 अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं चरणाङ्गुलविस्तृतम् ।
 रामांशैश्चूचुकव्यासः सार्धभागोन्नतौ स्तनौ ॥
 स्तना(क्षमात्रं? क्षं श्रुतिमानं) स्याद् द्वियवः स्यात् तदुन्नतिः ॥”

इति ॥ ११४ ॥

अथ गणपतिमुद्दिश्य पञ्चतालस्थितिमाह — विघ्नेशमिति । विघ्नेशं
 शरतालकैः पञ्चतालैः विरचयेत् । कीदृशं, व्यक्षम् अक्षणां त्रयेण युक्तं
 महेभाननं मत्तवारणेन्द्रसमानमुखं, गूढाभुग्नगलं गूढेन तिरोहितेन आभुग्नेन
 ईषद्विक्रितेन गलेन युक्तम्, अतिपीनाङ्गकम् अतिस्थूलकायं, स्थितं तिष्ठ-
 न्तं, वा समुपविष्टं सम्यगासीनं वा । उष्णीषाद् उष्णीषपट्टादारभ्य मुखं
 मुखमानम् एककेन तालेन, तत आरभ्य कथ्यन्तमानं सदलाभ्यां ताला-
 भ्याम् अर्धसहितेन तालद्वयेन, चरणौ कराश्च सार्धतस्तालतः सार्धकतालेन
 करणीयाः स्युः । तथाचाहुः ---

“विघ्नेशः पञ्चतालः स्यात् स्वासीनो वा स्थितो भवेत् ।
 उष्णीषाधोमुखं तालं सार्धतालायताः कराः ॥
 सार्धद्वितालं कण्ठाधोमानमाकटिसूत्रकम् ।
 सार्धतालायतौ पादौ पीवरः सर्वतो भवेत् ॥”

इति ॥ ११५ ॥

श्रीमद्रत्नकिरीटकुण्डलयुगग्रैवेयहाराङ्गद-

श्रेणीकङ्कणसोपवीतरशनावासोङ्घ्रिभूषादिकम् ।

तत्तन्मूर्त्यनुरूपतोऽत्र रचयेत् स्वस्वायुधाद्युज्ज्वलं

श्लक्ष्णं दृष्टिमनोहरं विरचनादाक्ष्याद् यथालक्षणम् ॥

पद्मं तालसमुच्छ्रयं द्विगुणविस्तारं च षोढा कृते

मूले पट्टमिलांशतो द्वितयतोऽस्याधस्तनाष्टच्छदम् ।

तत्तन्मूर्तीनामलङ्कारं विशेषेण रचनीयमित्याह — श्रीमदिति । श्री-
मद्रत्नकिरीटकुण्डलयुगग्रैवेयहाराङ्गदश्रेणीकङ्कणसोपवीतरशनावासोङ्घ्रिभूषादि-
कं श्रीमन्ति रत्नमयं किरीटं शिरोभूषणं तथा कुण्डलयुगं कर्णालङ्का-
रद्वयं तथा ग्रैवेयं श्रीवाभूषणं तथा हारादिकमुरःस्थलभूषणं तथा अङ्ग-
दश्रेणी भुजाभूषणावलिः कङ्कणं प्रकोष्ठभूषणं सोपवीतं श्रीवागतोपवीतादिकं
तथा रशनावस्त्रादिकं कटिभूषणं तथा मञ्जीराद्यङ्घ्रिभूषादिकं च तत्तन्मूर्त्य-
नुरूपतः स्वस्वमूर्तियोग्यतया तथा स्वस्वायुधाद्युज्ज्वलं स्वस्वायुधैरप्यति-
शयेनोज्ज्वलं श्लक्ष्णम् अपरुषं दृष्टिमनोहरं नेत्रमनसोः प्रसादकरं यथा-
लक्षणं लक्षणादनपवृत्तं च विरचनादाक्ष्याद् निर्माणकौशलेन विरच-
येत् ॥ ११६ ॥

पदाधस्तनपद्मलक्षणमाह — पद्ममिति । पद्मं तालसमुच्छ्रयं द्वादशा-
ङ्गुलोच्चं द्विगुणविस्तारं चतुर्विंशत्यङ्गुलविस्तारं च करोतु । षोढा कृते उत्सेधे
षोढा विभक्ते सति मूले अधोभागे इलांशतः एकांशेन पद्मं वलयं करोतु ।
द्वितयतो द्यौशे अस्य पद्मस्याधस्तनाष्टच्छदम् अधोगताष्टपत्रम्, अब्ज-
मध्यं पद्मस्य मध्यप्रदेशम् अङ्घ्रिचूनप्रथं स्वविस्तारात् पादोनविस्तार-
युक्तम्, उपरिष्ठात् त्रिभिर्भागैः पट्टयुतमष्टपत्रं करोतु । अत्र पीठोच्छ्रयः
कमलेनामा उक्तपद्मेन सहैव । पद्मोत्सेधः पीठोत्सेधे योजनीय इत्यर्थः ।
तथाच भास्करः —

“अथ पद्मस्य तूत्सेधं मुखमानसमुच्छ्रयम् ।

यावत्पद्मस्य तूत्सेधं षड्भागं च विधाय च ॥

अङ्गुलीप्रथमञ्जमध्यमुपरिष्ठादष्टपत्रं त्रिभि-

र्भागैः पट्टयुतं करोतु कमलेनामात्र पीठोच्छ्रयः ॥ ११७ ॥

विंशत्या प्रतिमाङ्गुलैः प्रविततं वृन्ते तथा सैकया

नालं सद्विक्रियापिवाथ विततेरष्टाचलाङ्गांशकैः ।

अन्ते हीनवितानमारचयतु ब्रह्मोपलान्तायतं

तुर्याश्रं सकलेषु वैधसभिदं वृत्तं कचिच्चैश्वरम् ॥ ११८ ॥

त्रिभागमूर्ध्वपद्मं स्यादधःपद्मं द्वियंशकम् ।

शेषांशं पद्मपट्टं स्यात् पीठमानसमाश्रितम् ॥

पद्मस्य विस्तरो ज्ञेयो द्वितालस्त्रितालो वा(?) ।

पद्मविस्तारमेवं स्यात् त्रिभागो मध्यविस्तरः ॥

अष्टपत्रैस्तु संयुक्तं वृत्तमेव विधीयते ।”

इति ॥ ११७ ॥

नाललक्षणमाह — विशस्येति । वृन्ते पद्ममूले विंशत्या वा सैकया विंशत्या वा सद्विक्रिया विंशत्या वा प्रतिमाङ्गुलैः प्रतिमायास्तालवशात् कल्पितैरङ्गुलैः प्रविततं विस्तृतं नालमारचयतु । अथान्ते नालाग्रे विततेः मूलविस्तृतेः अष्टाचलाङ्गांशकैः अष्टांशेन वा सप्तांशेन वा षडंशेन वा हीनवितानं रहितविस्तारं ब्रह्मोपलान्तायतं नपुंसकशिलापर्यन्तदैर्घ्ययुक्तं रचयतु । इदं नालं सकलेषु देवेषु वैधसं ब्रह्मदेवत्यं तुर्याश्रं, तथाच कचिद् वृत्तं चैश्वरं रुद्रदेवत्यं च । तथाच भास्करः —

“पद्मनालस्य विस्तारं प्रतिमाङ्गुलेन चोच्यते ।

द्वाविंशतिश्च अङ्गुल्य एकविंशाङ्गुलं भवेत् ॥

विंशाङ्गुलं तथैव स्यात् त्रिविधं नालविस्तरम् ।

नालमूलस्य तारेण अग्रविस्तारहीनता ॥

अष्टभागैकहीनं स्यात् सप्तभागैकहीनकम् ।

षड्भागस्यैकहीनं स्यात् त्रिविधं त्वग्रहीनकम् ॥”

इति । तथाच मुरारिः —

लिङ्गानि सायककरादिपदोनिताश्वि-
हस्तान्तिमानि चरणांशविमुक्तिकल्प्या ।
स्युर्वर्णिनां मुखभुजोरुपदोद्भवानां
पञ्चाग्निपावकजगत्परिसंख्यकानि ॥ ११९ ॥
अङ्घ्र्यंशकक्रमकृतहसनेन भूयो
द्वे चैकमप्यनुविलोमकुलोत्थयोः स्युः ।

“तस्य नालं तु वृत्तं स्याच्चतुरश्रं तु वा भवेत् ।
वृत्तं शिवात्मकं ब्राह्मं तथा स्याच्चतुरश्रकम् ॥
रत्न्यासस्पृगेव स्यान्नान्यथा नालमिष्यते ।”

इति ॥ ११८ ॥

विम्बलक्षणमुक्त्वा लिङ्गलक्षणमाह — लिङ्गानीति । मुखभुजोरुपदो-
द्भवानां ब्रह्मणो मुखादिभ्यः संभूतानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां वर्णिनां क्रमेण
चरणांशविमुक्तिकल्प्या पादपादांशहीनक्रमेण सायककरादिपदोनिताश्विहस्ता-
न्तिमानि पञ्चकरादिपादोनद्विहस्तावसानानि पञ्चाग्निपावकजगत्परिसंख्यकानि
पञ्चत्रित्रिसंख्यकानि लिङ्गानि स्युः । तत्र पञ्चकरपादोनपञ्चकरसार्धचतुष्क-
रसपादचतुष्करचतुष्करमितानि पञ्च लिङ्गानि ब्राह्मणानां, पादोनचतुष्करसार्ध-
त्रिकरसपादत्रिकरमितानि त्रीणि क्षत्रियाणां, त्रिकरपादोनत्रिकरसार्धद्विकरमि-
तानि त्रीणि वैश्यानां, सपादद्विकरद्विकरपादोनद्विकरमितानि त्रीणि लिङ्गानि
शूद्राणामिति विभागः । तथाच पाशुपते —

“पञ्चहस्तादि विप्राणां हासादेकैकपादतः ।
लिङ्गं पञ्चविधं तद्वदन्येषां च त्रयं त्रयम् ॥”

इति ॥ ११९ ॥

भूयः पादोनद्विकरादारभ्य अङ्घ्र्यंशकक्रमकृतहसनेन पादांशहीन-
कल्प्या अनुविलोमकुलोत्थयोः अनुलोमजातस्य प्रतिलोमजातस्य च क्रमेण
द्वे चैकमपि लिङ्गानि स्युः । तत्र सार्धैककरसपादैककरमिते द्वे लिङ्गे अनुलो-
मजातानाम्, एककरमेकमेव लिङ्गं प्रतिलोमजातानाम् । तान्येककरादिकानि

तान्युत्तरोत्तरकुलप्रभवेषु चानु-

लोम्यात् प्रकल्पयतु वैककरादिकानि ॥ १२० ॥

गर्भव्यासे विभक्ते स्मरशरनवनेत्रैस्त्रिपञ्चैकभागै-
लिङ्गानि त्रीणि तेषु त्रिषु गुणदलितेष्वेकभागैर्द्विभागैः ।
द्वे द्वे तानि स्युरेवं नव चरणयुतं तत्समं पादहीनं
द्वाराद् द्वेकांशकाभ्यामपि गुणदलिते तत्र पञ्चेतराणि ॥

लिङ्गानि उत्तरोत्तरकुलप्रभवेष्वानुलोम्याद् अनुलोमक्रमेण प्रकल्पयतु वा । तत्र
ब्राह्मणानां सर्वाणि लिङ्गानि ग्राह्याणि । क्षत्रियाणां स्वानि, वैश्यानां विहितानि
चेत्यादि च कल्पयतु । तथा निबन्धने —

“द्विकरान्तं च पञ्चादि विप्रादीनां क्रमात् स्मृतम् ।

एकहस्तं तु यल्लिङ्गं प्रातिलोम(च?ज)मुच्यते ॥” ॥ १२० ॥

गर्भगृहप्रमाणेनापि लिङ्गान्याह — गर्भव्यास इति । स्मरशरनवनेत्रैः
पञ्चभिर्नवभिर्द्वाभ्यां च गर्भव्यासे गर्भगृहव्यासे विभक्ते सति क्रमात् त्रिपञ्चै-
कभागैश्च त्रीणि लिङ्गानि । तेषु त्रिषु लिङ्गेषु गुणदलितेषु त्रिभक्तेषु एकभा-
गैर्द्विभागैश्च इति तत्र तत्र द्वे द्वे । एवं तानि लिङ्गानि नव स्युः । पुनर्द्वारवशा-
दपि लिङ्गान्याह चरणयुतमित्यादिश्लोकशेषेण । तत्समं द्वारसमं चरण-
युतं द्वारात् पादांशाधिकं पादहीनं द्वारात् पादांशहीनं, गुणदलिते त्रिभक्ते
तत्र द्वारे द्वेकांशकाभ्यामपि द्व्यंशैर्नैकांशेन च इतीतराण्यपि पञ्च लिङ्गानि स्युः ।
तथा च पाशुपते —

“भूतरन्ध्राष्टभेदेन गर्भगृहे विभाजिते ।

वह्निभूतचतुर्भिस्तु कल्पितं त्रिविधं विदुः ॥”

क्रियासारे च —

“त्रितयं विभजेत् त्रिधा ।

एकस्य द्वितयं चैकमेकस्यैवं नवोदितम् ॥”

पुनरपि पाशुपते —

लिङ्गं सर्वसमं समोन्मितिविभक्तांशत्रयं तत् पुनः
 स्वायत्या समनाहकं यदि समांशं चाथ वृद्धयुत्तरम् ।
 भक्ते भानुयुजोच्छ्रयेऽद्रिवसुनन्दांशै(स्तु) मूलादिषु-
 पेतं दिग्दलिते त्रिलोकयुगसंख्याभिस्तथेशाधिकम् ॥

“पादाधिकं समस्तं च पादोनं गुणभाजिते ।
 द्वाभ्यामेकेन निर्दिष्टं द्वारमानेन पञ्चधा ॥”

इति ॥ १२१ ॥

इति लिङ्गायाममुक्त्वा तेषां विभागकल्पतिमाह — लिङ्गमिति । समो-
 न्मितिविभक्तांशत्रयं समेनोन्मानेन दैर्घ्येण विभक्तमंशत्रयं चतुरश्राष्टाश्रवृत्त-
 स्वरूपं यद्यलिङ्गं तत् सर्वसममिति प्रसिद्धम् । तदलिङ्गं पुनः स्वायत्या स्वस्व-
 भागदैर्घ्येण समनाहकं यदि भवति, तर्हि तत् समांशमिति प्रसिद्धम् । अथ
 भानुयुजा चतुर्विंशतिधा उच्छ्रये भक्ते सति मूलादिषु चतुरश्रादिषु अद्रिवसुन-
 न्दांशैरुपेतं लिङ्गं वृद्धयुत्तरम् । तथा दिग्दलिते दशधा विभक्ते मूलादिषु
 त्रिलोकयुगसंख्याभिः त्रिचतुर्भागैरुपेतमीशाधिकमिति प्रसिद्धम् । तथा
 निबन्धने —

“अग्रे मूले च मध्ये च प्रमाणं सर्वतः समम् ।
 तद्धि सर्वसमं नाम बहुधान्यधनावहम् ॥
 लिङ्गं त्रिधा विभक्तं स्यात् परिणाहसमायतम् ।
 समांशमिति विज्ञेयं नैतत् सूक्ष्मतरं भवेत् ॥
 उत्सेधमाने लिङ्गस्य चतुर्विंशतिभाजिते ।
 सप्ताष्टनवभागैस्तु क्रमेणोर्ध्वविवर्धितम् ॥
 वर्धमानमिति ज्ञेयं सर्वसम्पत्समृद्धिदम् ।
 उत्सेधं दशधा भङ्क्त्वा मूलमध्यं त्रिभिस्त्रिभिः ।
 चतुर्भागयुतं चोर्ध्वं कुर्यादेवं शिवाधिकम् ॥”

इति ॥ १२२ ॥

आयामे दलिते दिवाकरयुजाभीष्टेऽष्टभिर्विस्तृतिः

कार्याशैरथ पञ्चपञ्चयवयुक्तैः सप्तभिः पञ्चभिः ।

स्वायामार्कयुगांशतद्विरसनांशः स्याद् यवः केवलैः

पञ्चांशैरपि गर्भगेहनवभांशेनापि सा स्मर्यते ॥ १२३ ॥

यथोचितातानवितानयुक्तां शिलां त्रिधोक्तक्रमतो विभज्या

आयामस्य कल्पितमुक्त्वा विस्तारकल्पिताह — आयाम इति । अभीष्टे आयामे दिवाकरयुजा चतुर्विंशतिधा दलिते विभक्ते अष्टभिः विस्तृतिः कार्या । अथात्रैव पञ्चपञ्चयवयुक्तैः इति । पञ्चयवयुक्तैः सप्तभिश्च पञ्चयवयुक्तैः पञ्चभिश्चांशैरिति द्विधा च विस्तृतिः कार्या । तन्मध्ये तत्रत्यं यवलक्षणमप्याह — स्वायामार्कयुगांशतद्विरसनांशः स्याद् यव इति । स्वायामस्य स्वदैर्घ्यस्यार्कयुगांशः चतुर्विंशत्यंशो यस्तस्य द्विरसनांशोऽष्टांशश्च यः स यवः स्यात् । पुनः पूर्वोक्तशेषत्वेन विस्तारान्तरमाह — केवलैरित्यादिना । आयामे चतुर्विंशतिधा कृते केवलैः पञ्चांशैरपि विस्तृतिः कार्या । अपिशब्देन ब्राह्मणादिवर्णिनामेव ते चत्वारो विस्तारा इति सूचितम् । गर्भगेहनवभांशेनापि सा विस्तृतिः स्मर्यते क्रियत इत्यर्थः । तथाचाहुः —

“चतुर्विंशतिभक्तस्य विस्तारोऽष्टभिरशकैः ।

यवपञ्चकसंयुक्तैः सप्तभिः पञ्चभिस्तथा ॥

केवलैः पञ्चभिश्चैवं विस्तारो ब्राह्मणादिषु ।

चतुर्विंशतिभागं तु पुनर्भङ्क्त्वाष्टांशकैः ॥

यवस्थाने च संयुक्तैः कल्पयेद् द्विकरादिकम् ॥”

इति ।

“गर्भत्रिभागं पीठं स्याल्लिङ्गं पीठत्रिभागकम् ॥”

इति च ॥ १२३ ॥

एवं कल्पितायाः शिलायाश्चतुरश्रदिरूपेण त्रैविध्यकल्पनमाह — यथोचितातानेति । यथोचितातानवितानयुक्तां यथोचिताभ्यामातानवि-

मूलं युगाश्रं विदधीत मध्यमष्टाश्रकं वृत्तमयं परं च ॥१२४॥
 तुर्याश्रे सुसमे प्रसार्य भुजसूत्रं कर्णसूत्राध्वना
 तस्यान्ताहितलक्ष्मसु प्रतिदिशं द्वे द्वे भुजासूत्रके ।
 कृत्वा तद्व्यमध्यसंस्थितचतुष्कोणानि संशोध्य सा-
 ध्वष्टाश्रं विदधीत वृत्तमपि तद्व्यष्टाश्रकादिक्रमात् ॥१२५॥
 विस्तारं शिवलिङ्गमूर्ध्नि वसुनन्दादित्यरुद्रांशकं
 कृत्वात्र क्रमशो विशोध्य परितो द्व्येकद्विलोकांशकान् ।

तानाभ्यां युक्तां शिलामुक्तकमतस्त्रिधा विभज्य मूलं युगाश्रं चतुरश्रं मध्यम्
 अष्टाश्रकं परं वृत्तमयं च विदधीत । तथा निबन्धने —

“आयामं तु द्विधा कृत्वा मूलमध्याग्रतः क्रमात् ।
 तुर्याश्राष्टाश्रवृत्तानि भूषीठव्योमगानि तु ॥”

इति ॥ १२४ ॥

तत्करणविधानमाह — तुर्याश्र इति । सुसमे तुर्याश्रे दीर्घचतुरश्रीकृते
 तत्र शिलाप्रकाण्डे भुजसूत्रं दिक्सूत्रं कर्णसूत्राध्वना कोणसूत्रमार्गेण प्रसार्य
 तस्य सूत्रस्य अन्ताहितलक्ष्मसु अवसाने सम्पादितलाञ्छनेषु प्रतिदिशं
 चतसृष्वपि दिक्षु द्वे द्वे भुजासूत्रे दिक्सूत्रे कृत्वा तद्व्यमध्यसंस्थितचतुष्को-
 णानि तस्य भुजासूत्रद्वयस्य मध्यस्थितानि चत्वारि कोणानि संशोध्य त्यक्त्वा
 साधु यथावदष्टाश्रं विदधीत । तद्व्यष्टाश्रकादिक्रमात् । तत्पुनरष्टाश्रं तथैव
 प्रोक्तक्रमेण षोडशाश्रं तद्वात्रिंशदश्रमित्यादिक्रमेण वृत्तमपि विदधीत । तथाच
 मञ्जर्या —

“निक्षिप्य कर्णेषु च बाहुसूत्रं तस्यावसाने विनिधाय सूत्रम् ।
 कोणेषु सर्वत्र च निम्नमेतदष्टाश्रकं वृत्तमथैवमेवम् ॥”

इति ॥ १२५ ॥

शिरोवर्तनविधिमाह — विस्तारमिति । अत्र शिवलिङ्गमूर्ध्नि वसुन-
 न्दादित्यरुद्रांशकम् अष्टनवद्वादशैकादशभागं कृत्वा क्रमशो द्व्येकद्विलोकांश-

कृत्वात्यष्टितिथिप्रकृत्यतिधृतिख्यातांशयुक्तं क्रमात्
पूजाभागमिहोक्तभागमुपरिष्ठाच्छोधयेद् वर्णेषु ॥ १२६ ॥

तन्मस्तके नवविभागतया विभक्ते
भागं विशोधय परितः शिवभागदैर्घ्यम् ।
द्वात्रिंशदंशकतया परिकल्प्य भागा-
नेकैकशो द्विजमुखेषु विशोधयेद्वा ॥ १२७ ॥

कान् द्व्येकद्वित्रिभागान् परितो विशोधय पुनः पूजाभागं वृत्तभागमपि तथा-
त्यष्टितिथिप्रकृत्यतिधृतिख्यातांशयुक्तं सप्तदशपञ्चदशैकविंशत्येकोनविंशत्यंश-
युक्तं कृत्वा क्रमादिहापि उक्तभागं द्व्येकद्वित्रिभागमुपरिष्ठाद् वर्णेषु ब्राह्मणादिषु
शोधयेत् । तथाच पाशुपते —

“वसुरन्ध्रकतुद्वन्द्वरुद्रभेदे तु विस्तृते ।
द्व्येकद्वित्रितयांशैस्तु वर्तयेद्विजमस्तकम् ॥
सप्तपञ्चमहारुद्रनवयुक्तैर्दशांशकैः ।
पूजाभागगते दैर्घ्यं विभक्ते कल्पयेत् क्रमात् ॥
अंशैः पूर्वोदितैरेव त्रपुपीफलमस्तकम् ।
छत्राभं बालचन्द्राभं कुक्कुटाण्डनिभं क्रमात् ॥”

इति ॥ १२६ ॥

पक्षान्तरमाश्रित्य शिरोवर्तनमाह — तन्मस्तक इति । तन्मस्तके
तस्योर्ध्वभागविस्तारे नवविभागतया विभक्ते सति परितो भागमेकांशं विशो-
ध्य शिवभागदैर्घ्यं पूजाभागायामं द्वात्रिंशदंशकतया परिकल्प्य द्विजमुखेषु
ब्राह्मणादिषु भागानेकैकशः एकैकाधिक्येन शोधयेद्वा । तथाच क्रियासारे —

“विस्तारं नवधा भङ्क्त्वा बाह्यभागं विशोधयेत् ।
आयामं शिवभागस्य समं भङ्क्त्वाष्टधान्तिमम् ॥
वेदैर्विभज्य वर्णानामेकैकं तु विशोधयेत् ।”

इति ॥ १२७ ॥

कुर्वीत त्रपुषीफलाग्रसदृशं छत्रोपमं मस्तकं
 बालेन्द्राकृति कुक्कुटाण्डसदृशं विप्रादिवर्णक्रमात् ।
 भेदाः सर्वसमांशकप्रभृतयो नाहप्रभेदान्विता-
 स्तेऽप्येतत्क्रमतः स्युरेतदनुलोमाङ्गीकृतिश्चेष्यते ॥ १२८ ॥
 भङ्क्त्वा त्रेधा शिवांशायतिमुपरितनं भागमुत्क्षिप्य शिष्ट
 कृत्वाष्टांशं समास्फाल्य च विषुवसिरासूत्रमत्राष्टमांशे ।

तत्र वर्णवशाद् भेदमाह — कुर्वीतेति । विप्रादिवर्णक्रमात् त्रपुषी-
 फलाग्रसदृशं, त्रपुषीफलं (२१००००) तस्याग्राभं छत्रोपमं छत्राकारं बालेन्द्रा-
 कृति बालेन्दुसदृशं कुक्कुटाण्डसदृशं च मस्तकं कुर्वीत । नाहप्रभेदान्विताः
 नाहप्रभेदेन युक्ताः सर्वसमांशकप्रभृतयो भेदाश्च एतत्क्र(मात् ? मतः) विप्रादि-
 क्रमात् स्युः । एतदनुलोमाङ्गीकृतिश्च विप्रादीनामनुलोमाङ्गीकारश्चेष्यते ।
 तथाच मञ्जर्या —

“लिङ्गस्य त्रपुषीफलाग्रसदृशं विप्रस्य कुर्याच्छिर-
 श्छत्राभं धरणीपतेः शशिकलाकारं विशः कल्पयेत् ।
 शूद्राणामपि कुक्कुटाण्डसदृशं सर्वं समस्तस्य वा
 वर्णस्य प्रविधेयमेषु बहुधा भेदाः पृथक् संस्थिताः ॥”

इत्यादि ॥ १२८ ॥

लक्ष(णा ? णो)द्वारमाह — भङ्क्त्वेति । शिवांशायतिं पूजाभागदैर्घ्यं
 त्रेधा भङ्क्त्वा उपरितनम् ऊर्ध्वगतं भागमुत्क्षिप्य ऊर्ध्वं त्यक्त्वा शिष्टमष्टांशं कृ-
 त्वा विषुवसिरासूत्रं मध्यनाडीसूत्रं चास्फाल्य अत्राष्टमांशे लिङ्गाभं शिवलिङ्गाभं
 लक्ष्म वर्णिनां साधारणं लिखेत् । अथ विप्रादिकृप्या यवरूपं यवाकारं महे-
 भक्षणभं गजनयननिभं व्रीह्याकारं बद्धाञ्जलिनिभमपि लिखेद्वा । तथाचाहुः—

“पूजाभागं त्रिधा भङ्क्त्वा मुक्त्वा भागमथान्तिमम् ।

कण्ठादिमौलिपर्यन्तं मुखं तस्मिन् व्यवस्थितम् ॥

लिङ्गाभं लक्ष्म साधारणमथ यवरूपं मह्येभेक्षणाभं
 व्रीह्याकारं च बद्धाञ्जलिनिभमपि विप्रादिक्लृप्त्या लिखेद्वा ॥
 रेखां लक्षणमूलतो मणिमयीं मूलांशयुग्मान्तिमं
 रेखे लक्षणपार्श्वजे च परिलिखेत्ष्वंशमध्यावधि ।
 ऊर्ध्वाग्रैर्ऋतुसूत्रकैस्त्रिदशकोष्ठानि प्रकल्प्याथ ते
 तत्कर्णक्रमतः परागवनिपङ्क्त्यन्ते मिथो योजयेत् ॥ १३० ॥
 विस्तारोऽधमलक्षणे द्वियवतस्तत्पादवृद्धयोर्ध्वतो
 रेखा तद्वलतो मिता मणिमयी तत्सामिक्लृप्ते परे ।

शेषाभ्यां लक्षणोद्धारं लिङ्गाकारं समं भवेत् ।
 तद्वत्सूत्रमुल्लिख्य विप्राणां तु यवाकृति ॥
 नृपतेरिभनेत्राभं व्रीह्याकारं स्मृतं विशः ।
 शूद्रस्याञ्जलिमुद्राभं सर्वेषां सर्वमेव वा ॥”

इति ॥ १२९ ॥

मणिरेखापार्श्वरेखयोरिक्षणमाह — रेखामिति । लक्षणमूलतः लक्ष-
 णोद्दारादधोभागे मणिमयीं मणिसंज्ञां मध्यस्थां रेखां मूलांशयुग्मान्तिमं मूलां-
 शयुग्मपर्यन्तं परिलिख्य लक्षणपार्श्वजे लक्षणमय पार्श्वगते च रेखे इष्वंशम-
 ध्यावधि पञ्चमांशमध्यपर्यन्तं परिलिख्य ऊर्ध्वाग्रैर्ऋतुसूत्रकैः षट्सूत्रैः त्रिदश-
 कोष्ठानि त्रिंशत्पदानि प्रकल्प्याथ (ते) तत्कर्णक्रमतः तत्कोणक्रमेण पराक् पृष्ठ-
 भागे अवनिपङ्क्त्यन्ते ए(वः क)पङ्क्त्यवसाने मिथोऽन्योन्यं योजयेत् । तथाच
 मञ्जर्या —

“भङ्क्त्वा तं च तथाष्टधा सममधस्त्यक्त्वा च भागद्वयं
 रेखां तां मणिसंज्ञिकीं परिलिखेत् पार्श्वद्वये भ्रामयेत् ।
 रेखे पञ्चमभागमध्यनिहिते पृष्ठे तथा संगति-
 श्रान्त्यांशोपरि मध्यमाश्च ललिता रेखा न निम्नोन्नताः ॥”

इति ॥ १३० ॥

तत्र अधमलक्षणे अधमलिङ्गस्य लक्षणे द्वियवतो विस्तारः स्यात् ।
 ऊर्ध्वतो मध्यमोत्तमयोस्तत्पादवृद्ध्या विस्तारः । मणिमयी रेखा तद्वलतः तद्-

रेखा दक्षिणवाममध्यरचिता ब्रह्माजितानङ्गजि-
 देवत्याश्चतुरश्रकादिशिवलिङ्गांशाश्च तद्देवताः ॥ १३१ ॥
 बिम्बे बिम्बोच्छ्रयसमसमायामविस्तारयुक्तं
 स्वव्यासार्धोच्छ्रयपरिगतं च प्रकुर्वीत पीठम् ।

धेन मिता । परे अन्ये पार्श्वरेखे तत्सामिकलमे तदर्धमिते च स्याताम् । दक्षि-
 णवाममध्यरचिता रेखाः क्रमाद् ब्रह्माजितानङ्गजिदेवत्याः ब्रह्मविष्णुरुद्रदेवताः ।
 चतुरश्रादिशिवलिङ्गांशाश्च चतुरश्राष्टाश्रवृत्तांशाश्च तद्देवताः स्युः । तथाहुः —

“यवद्वयमथारभ्य वर्धयेलिङ्गमानतः ।

लक्षणस्य तु विस्तारं पादेन द्विगुणान्ततः ॥

विस्तारं मणिरेखायाः खातं चापि यवादितः ।

ब्रह्मसूत्रस्य यत् खातं तदर्धं पक्षमूत्रयोः ॥”

इति । तथाच —

“दक्षिणायां चतुर्मुखः ।

वामाख्यायां महाविष्णर्मध्यर्गायां महेश्वरः ॥”

इति । मञ्जर्यां च —

“विष्णुस्थाणुपितामहाश्च विहिता भागत्रये देवताः ”

इति ॥ १३१ ॥

एवं बिम्बस्य लिङ्गस्य च लक्षणमुक्त्वा तयोः पीठलक्षणमाह —
 बिम्ब इति । बि(म्ब ? म्बे) स्थाप्ये बिम्बोच्छ्रयसमसमायामविस्तारयुक्तं बिम्बो-
 च्छ्रयसमेनायामेन विस्तारेण च युक्तं, स्वव्यासार्धोच्छ्रयपरिगतं स्वस्य व्यासस्या-
 र्धमात्रेणोच्छ्रयेण युक्तं पीठं प्रकुर्वीत । लिङ्गे स्थाप्ये लिङ्गव्यासत्रिगुणितवित-
 त्याततिभ्यां लिङ्गविस्तारत्रिगुणिताभ्यां विस्तारदीर्घाभ्यां समेतं, स्वाष्टाश्रकसम-
 समुच्छ्रायि लिङ्गस्याष्टाश्रेण समानोच्छ्रयं तुर्यश्ररूपं चतुरश्राकारं पीठं प्रकुर्वीत ।
 तथाच संहितायां —

“बिम्बोच्चार्धं तु पीठोच्चमायामो बिम्बमानतः”

लिङ्गव्यासत्रिगुणितवितत्याततिभ्यां समेतं
 लिङ्गे स्वाष्टाश्रकसमसमुच्छ्रायि तुर्यश्ररूपम् ॥ १३२ ॥
 द्वाष्टांशे शिवपीठके क्षितिशराब्धीन्द्रंशकैः पादुकं
 प्रादध्याज्जगतीं तथा कुमुदकं तत्पट्टिकां च क्रमात् ।
 अंशाभ्यां गलमंशकेन गलपट्टिं जागतेऽब्ध्यंशिनि
 ग्रीवान्तेऽर्धयुतद्वयेन वलभिं शिष्टेन पट्टिं सदा ॥ १३३ ॥

इति । “लोहजस्यैकयोनिजम् । शैलमन्यत्र विज्ञेयम्” इति च । तथाच
 पाशुपते —

“लिङ्गत्रिगुणविस्तीर्णां विष्णुभागसमोच्छ्रयाम् ।
 लिङ्गायामप्रविस्तीर्णां कल्पयेद् वाथ पीठिकाम् ॥”

इति ॥ १३२ ॥

तत्र शिवलिङ्गपीठस्य कल्लसिमाह — द्वाष्टांश इति । शिवपीठके
 द्वाष्टांशे षोडशांशीकृते सति क्षितिशराब्धीन्द्रंशकैः एकपञ्चचतुरेकांशकैः क्रमात्
 पादुकं जगतीं तथा कुमुदकं तत्पट्टिकां च प्रादध्यात् । अंशाभ्यामंशद्वयेन
 गलं च एकेनांशेन गलपट्टिं च । जागते अब्ध्यंशिनि चतुर्भिरंशैरेव जगती-
 मादध्या(द्यभिः)त् । ग्रीवान्ते अर्धयुतद्वयेन वलभिं सदापि पक्षद्वयेऽपि शिष्टेन
 पट्टिं च । तथाचाहुः —

“उत्सेधं विभजेत् तस्याः समं षोडशधा क्रमात् ।
 एकेन पादुकं कुर्यात् पञ्चभिर्जगतीमपि ॥
 कुमुदं कुमुदपट्टिं च वेदैरेकांशकेन तु ।
 द्वाभ्यामेकेन कर्तव्यं गलं च गलपट्टिकाम् ॥
 अंशद्वयेन सुदृढं कल्पयेन्मुखपट्टिकाम् ।”

तथाच मञ्जर्याम् —

“उत्सेधं वसुयुग्मकेन विभजेत् पीठस्य चैकांशतः
 कुर्यात् पादुकमंशकैश्च जगतीं वेदैश्चतुर्भिः क्रमात् ।

पीठे मुक्त्वा प्रतिष्ठावटमुदधिविभागं विधायावशिष्टं
 द्वाभ्यामाधाय पार्थोवलयमुदकधार्त्रीं विधायांशकेन ।
 शिष्टेनाधाय तद्वेष्टनमथ तदुदक् त्र्यंशविस्तारदैर्घ्यं
 कुर्यादष्टाश्रमाशांशककृतजलकुल्यं कृशाग्रं प्रनालम् ॥
 बिम्बे नपुंसकशिलां निजनालमूल-
 विस्तारतोऽधिचरणांशदलांशतानाम् ।

एकांशेन विलोचनेन कुमुदं चालिङ्गपट्टिं गलं
 सार्धांशद्वितयेन रम्यवलभिं शिष्टेन पट्टिं खनेत् ॥”

इति ॥ १३३ ॥

पीठस्योपरिगतविभागमाह — पीठ इति । पीठे प्रतिष्ठावटं मुक्त्वा
 अवशिष्टमुदधिविभागं चतुर्धा च विधाय द्वाभ्यामन्तर्गताभ्यामंशाभ्यां पार्थो-
 वलयं जलमार्गाकारं वलयमाधाय एकेनांशेनोदकधार्त्रीं शिष्टेन तद्वेष्टनं चा-
 धायाथ तदुदग्भागे त्र्यंशविस्तारदैर्घ्यं पीठस्य त्रिभागेन विस्तारदैर्घ्ययुक्त-
 माशांशककृतजलकुल्यं दशांशेन कृतजलकुल्यमष्टाश्रं क्रमात् कृशाग्रं प्रनालं
 कुर्यात् । तथाचाहुः —

“लिङ्गावटं त्रियंशेन शिष्टं कृत्वाष्टधा क्रमात् ।

वलयं वारिमार्गस्य वेदैः खातं तदर्धतः ॥

खातस्य पार्श्वयोः कुर्याद् द्वाभ्यां द्वाभ्यां तु मेखलाम् ।

प्रनालमुत्तरे कुर्याद् विस्तारायामर्तः समम् ॥

त्रिभागेन तु पीठस्य कृत्वाष्टाश्रं समन्ततः ।

तद्दशांशेन खातं स्यात् किञ्चिदग्रे तनूकृतम् ॥

तरङ्गमूलपार्श्वे तु जगत्यां चौर्ध्वतोऽर्पयेत् ।

षोडशांशेन गमनं पीठमध्यादथैशगम् ॥”

इति ॥ १३४ ॥

बिम्बविषये नपुंसकशिलालक्षणमाह — बिम्ब इति । बिम्बे बिम्ब-
 विषये निजनालमूलविस्तारतः निजबिम्बनालस्य मूलभागविस्ताराद् अधिच-
 रणांशदलांशतानां पादाधिक्येन वार्धाधिक्येन वा विस्तारेण युक्तां, द्विभ्रप्रथां

द्विघ्नप्रथां च विदधीत निजप्रथार्ध-

पादोनतत्समसमुच्छ्रयसम्प्रपन्नाम् ॥ १३५ ॥

भङ्क्त्वा त्रिधाङ्घ्रिदृषदुच्छ्रयमेकमंशं

पीठे द्विभागमुपवेशयतूर्वरायाम् ।

द्व्येकार्धिताङ्गुलिमितं खनतूत्तमादि

ब्रह्माश्ममूर्धन्युचितनालनिवेशनाय ॥ १३६ ॥

लिङ्गायामसमो नपुंसकशिलाव्यासो वरिष्ठोऽवरः

पूजांशद्विगुणस्तदन्तरमितावष्टांशितायां क्रमात् ।

नालमूलविस्ताराद् द्विगुणितविस्तारयुक्तां वा, तथा निजप्रथार्धपादोनतत्समस-
मुच्छ्रयसंप्रपन्नां निजविस्तारार्धेन वा पादोनेन वा तत्समेन वा समुच्छ्रयेण
युक्तां नपुंसकशिलां विदधीत । तथाचाहुः—

“पादशैलप्रमाणतः ।

पादाधिकमथाध्यर्धं द्विगुणं वा नविस्तरम् ॥

विस्तारार्धोच्छ्रयं कुर्यात् पादोनं वा विधीयते ।

विस्तरतः समं वापि त्रिविधं च तदुच्छ्रयम् ॥”

इति ॥ १३५ ॥

पुनः अङ्घ्रिदृषदुच्छ्रयं नपुंसकशिलोत्सेधं त्रिधा भङ्क्त्वा एकमंशं
पीठे द्विभागमुर्वरायां भूमौ च उपवेशयतु । ब्रह्माश्ममूर्ध्नि नपुंसकशिलोपरि-
भागे उत्तमादिक्रमेण द्व्येकार्धिताङ्गुलिमितं द्वाभ्यामेकेन अर्धाङ्गुलेन वा
मितम् उचितनालनिवेशनाय तत्र योग्यस्य नालस्य निवेशनाय खनतु
च ॥ १३६ ॥

अथ लिङ्गविषये नपुंसकशिलालक्षणमाह — लिङ्गायामेति । लिङ्गा-
यामसमः लिङ्गस्य दैर्घ्येण समो नपुंसकशिलाव्यासः नपुंसकशिलाया वि-
स्तारो वरिष्ठ उत्तमः, पूजांशद्विगुणः अवरः अधमः, तदन्तरमितौ तयोरन्त-
रगतायां मितौ अष्टांशितायां क्रमादंशद्वयार्थां अंशांशवर्धनेन अधममध्यमा-
दिकविधिः अधमाधमाद्युत्तमोत्तमपर्यन्तस्य विधिः । तथाच सव्यासार्धतो व्या-

अंशद्वयाधममध्यमादिकविधिव्यासार्धतोऽङ्घ्रयन्तिम-
श्रोत्सेधश्च तथात्र लिङ्गविनिवेशार्हश्च कार्योऽवटः ॥ १३७ ॥
सकले सति मूलबिम्बके निगमांशोन्मिति कर्मबिम्बकम् ।
सकलाकृति निष्कलेऽपि वा स्थितमासीनमुत प्रकल्पयेत् ॥

सार्धमारभ्य अङ्घ्रयन्तिमः पादांशपर्यन्त उत्सेधश्च । तस्मिन्नपि तथाष्टांशिते
तथा उत्तमोत्तमाद्यधमाधमपर्यन्तविधिश्च । तथात्र लिङ्गविनिवेशनार्हः लिङ्गवि-
निवेशनाय योग्योऽवटश्च कार्यः । तथाच गुरुदेवः —

“लिङ्गायामसमव्यासा श्रेष्ठा ब्रह्मशिला स्मृता ।
पूजांशद्विगुणा नीचा तयोर्मध्येऽष्टभागिके ॥
प्राग्वन्नव प्रकाराः स्युः शुभा ब्रह्मशिलाः स्मृताः ।
स्वव्यासार्धेन ता मुख्या नीचा पादांशतो घना ॥
तयोर्मध्येऽष्टधा भक्ते घनाद्ब्रह्मशिला नव ॥”

इति ॥ १३७ ॥

बिम्बविषये कौतुकलक्षणमाह — सकल इति । मूलबिम्बे सकले
सावयवे सति निगमांशोन्मिति चतुर्थांशेनोन्मितं मानं यथा भवति तथा
कर्मणि बिम्बकौतुकं कल्पयेत् । निष्कले निरवयवे सकलाकृति सावयवत्वैव
स्थितं स्थिते मूलवि(म्बः म्बे) स्थितम् आसीनमुत आसीनं वा प्रकल्पयेत् ।
आसीने चोभयथा प्रकल्पयेत् । निगमांशोन्मितीत्येतदुपलक्षणम् । अन्यथा च
ग्रन्थान्तरे विधानात्, तथा दर्शनाच्च । तथाहि —

“महति प्रतिमायामे तिथिभक्ते मधुद्विपः ।
अग्न्याद्यन्तिमैरंशैर्बलिबिम्बं प्रकल्पयेत् ॥
स्वायामपञ्चपङ्भागैः कर्मार्चाप्लव्यंशितेऽथवा ।
अब्ध्याशुगरसाद्यंशैरल्पे महति वा भवेत् ॥”

इति । तथाच —

“बिम्बदीर्घनृपभाजितेऽंशकैर्वेदभूतरसपर्वतैस्तथा ।
अङ्गुलैश्च भवति स्वयोनिजैः कर्मबिम्बमितिरच्युतार्ययोः ॥”

आयामेन शिवांशकस्य रचयेन्नाहेन वा सम्मितं
 व्यासेनापि च मन्त्रलिङ्गविषये तत् कर्मबिम्बं शिवे ।
 भङ्क्त्वा षोडशधा पुनस्त्रयमिदं रुद्राङ्कशैलाशुगा-
 ग्न्यंशैर्वाधिकमूनितं च कुहचित् कुर्यात् तदौचित्यतः ॥
 शिखिविशिखसुषिरभक्ते मूलगृहे मूललिङ्गे च ।
 नेत्राग्निभूतभागैर्बालगृहं बाललिङ्गं च ॥ १४० ॥

इति तन्त्रसमुच्चये द्वितीयः

पटलो दर्शितदेवधिष्ण्यलक्ष्मा ।

परिमण्डपबिम्बलिङ्गपीठा-

दिककल्पयुक्तिसमन्वितः समाप्तः ॥ १४१ ॥

इति तन्त्रसमुच्चये

द्वितीयः पटलः ।

इति । रत्नावल्याम्—“अथ कर्मार्चाप्रमाणम् । यथा मूलार्चा, कर्म-
 र्चापि तथैव कार्या । स्थाने स्थितमासीनं वा कारयेत् । अन्यकर्मार्चाः स्थिता
 एव कुर्यात् । महाबेरत्रिभागैकभागमुत्तमम् । कर्मार्चाप्रतिमोच्छ्रयं नवभागं कृत्वै-
 कभागमपोह्य शेषं त्रिभागं कृत्वा एकभागं मध्यममि”त्यादि ॥ १३८ ॥

लिङ्गविषये कर्मबिम्बमानमाह — आयामेनेति । मन्त्रलिङ्गविषये शि-
 वांशकस्य वृत्तांशकस्यायामेन वा तस्य नाहेन वा तस्य व्यासेन वापि सम्मितं
 कर्मबिम्बं रचयेत् । कुहचित् पुनरिदं त्रयं षोडशधा भङ्क्त्वा रुद्राङ्कशैलाशु-
 गाग्न्यंशैः एकादशनवसप्तपञ्चव्यंशैरधिकं कुहचिदूनितं वा तदौचित्यतः
 कुर्यात् ॥ १३९ ॥

निष्क्रमणार्थमल्पगोहाल्पबिम्बयोः प्रमाणमाह — शिखीति । मूलप्रा-
 सादे मूललिङ्गे च त्रिभिः पञ्चभिर्नवभिर्वा भक्ते क्रमेण द्वाभ्यां त्रिभिः पञ्च-
 भिर्वा बालालयमल्पबिम्बं च कुर्यात् ॥ १४० ॥

पटलमुपसंहरति — इति द्वितीयः पटलः समाप्तः । दर्शितदेवधिष्ण्य-
 लक्ष्मा प्रतिपादितप्रासादलक्षणेन युक्तः । परिमण्डपबिम्बलिङ्गपीठादिककल्पयु-
 क्तिसमन्वितः अन्तहारादिविम्बलिङ्गादिकूपसिवचनेन युक्तश्च ॥ १४१ ॥

इति तन्त्रसमुच्चयविर्माशिन्यां

द्वितीयः पटलः ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

कुर्यात् प्रागधिवासकर्मदिवसान्मित्राङ्कसङ्ख्ये दिने
शैलेषुप्रमितेऽर्थवाधिगतयामायां शुभायां निशि ।
प्रत्यग्द्वारि सुरालयोदगुपक्लृप्ते संवृते मण्डपे
मन्त्री तन्तुकुशस्रगादिकृतसंस्कारेऽङ्कुरारोपणम् ॥ १ ॥
क्षेत्रे वारिधिवर्गकोष्ठसुविचित्रे शालिदर्भाग्रकैः
पीठानि प्रविधाय तेषु विनिदध्यात् पालिकाः षोडश ।

अतीतपटलेन प्रासादप्रतिमादिसम्पादनमभिधाय सम्प्रति प्रतिष्ठा-
कर्मणः प्राक्कर्तव्यबीजावापादिकं ब्रूते — कुर्यादिति । अधिवासकर्मदिवसात्
प्राक् । यद्यपि प्रतिष्ठाकर्मणः प्रागिति वक्तव्यम्,

“अष्टमेऽङ्के प्रतिष्ठायाः प्राक् कुर्यादङ्कुरारोपणम्”

इत्याद्यागमेपूक्तत्वात् । तथापि बीजाङ्कुराणामधिवासकर्मण्येव विनियोग
इत्यभिप्रेत्य तथोक्तम् । अधिवासकर्मदिवसः प्रतिष्ठाया दिवसात् पूर्वेषुरेव ।
तस्मात् प्राक् । मित्राङ्कसंख्ये मित्रा द्वादश अङ्का नव तत्संख्ये वा । शैलेषुप्रमिते
शैलाः सप्त इषवः पञ्च तत्संख्ये वा दिने अधिगतयामायां प्रासैकयामायां
शुभायां निर्दोषायां निशि सुरालयोदगुपक्लृप्ते देवालयस्योदग्भागकल्पिते
प्रत्यग्द्वारि पश्चिमभागगतद्वारे संवृते सम्यगाच्छादिते तन्तुकुशस्रगादिकृ-
तसंस्कारे तन्तुकुशस्रगादिभिः कृतसंस्कारे । आदिशब्देन मुष्ट्यादिभिः स्थल-
शुद्धिर्विवक्षिता । मण्डपे अङ्कुरारोपणं कुर्यात् । मन्त्रीति, स्थलशुद्ध्यादौ
मन्त्रं कर्म च जानन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

तद्विधानमाह — क्षेत्र इत्यादिभिः । वारिधिवर्गकोष्ठसुविचित्रे वा-
रिधयश्चत्वारः तेषां वर्गाः षोडश तत्संख्यैः पदैर्विचित्रिते क्षेत्रे शालिदर्भा-
ग्रकैः शालिभिः दर्भाग्रैश्च पीठानि प्रविधाय तेषु पीठेषु अस्त्राक्षालितवर्म-
सूत्रकलिताः अस्त्रमन्त्रेण अद्भिः क्षालिताः कवचमन्त्रेण त्रिगुणसूत्रेण बद्धाः

१. 'पि', २. 'कृ' ख. पाठः. ३. 'ख्या' क. पाठः.

अस्त्राप्क्षालितवर्मसूत्रकलिता दूर्वादिदीप्ता लस-
त्कूर्चा मृत्सिकताकरीषरजसा पूर्णा हुताशादितः ॥ २ ॥

अस्त्रस्वमन्त्रजलदुग्धसमाप्लुतानि

बीजानि तत्र पुरतो विनिधाय मन्त्री ।

इष्टाम्बिकेयकृतनान्यभिधानकर्मा

पुण्याहमाचरतु मूर्तिधरैरुपेतः ॥ ३ ॥

पीठं प्रपूज्य परिकल्पितसंस्क्रियासु

विष्णुं स्वनाममनुनाहृतु पालिकासु ।

बीजेषु तत्तदधिपांश्च पृथक्स्थितेषु

सम्मिश्रितेषु यजतामथवौषधीशम् ॥ ४ ॥

दूर्वादिदीप्ताः दूर्वादूर्भपल्लवैः शोभिताः मृत्सिकताकरीषरजसा मृद्धिर्वालुकाभिः
करीषरजोभिश्चोत्तरोत्तरं पूर्णाः लसत्कूर्चाः शोभनकूर्चैश्च युक्ताः षोडश पा-
लिकाः हुताशादितः अग्निकोणमारभ्य निदध्यात् । अयं भावः— दक्षि-
णपङ्क्तौ पूर्वादिपश्चिमान्तं तदुत्तरपङ्क्तौ पश्चिमादिपूर्वान्तं तस्या अप्युत्तरपङ्क्तौ
पूर्वादिपश्चिमान्तं सर्वोत्तरपङ्क्तौ पश्चिमादिपूर्वान्तमिति ॥ २ ॥

एवं पालिकासादनमुक्त्वा बीजभादनादिकमाह — अस्त्रेति ।
मन्त्री मन्त्रविशेषज्ञो गुरुः अस्त्रस्वमन्त्रजलदुग्धसमाप्लुतानि अस्त्रेण स्वम-
न्त्रेण च क्रमात् जलेन दुग्धेन च क्षालितानि बीजानि तत्र पुरतो विनि-
धाय इष्टाम्बिकेयकृतनान्यभिधानकर्मा भूत्वा इष्ट आम्बिकेयो गणपतिर्येन
कृतं नान्यभिधानं कर्म च येन सः, नान्यभिधानकं नान्दीमुखं, मूर्तिधरैरु-
पेतः मूर्तिपालैः सह मङ्गलाङ्कुरदेवताः प्रीयन्तां प्रीयन्तां मङ्गलाङ्कुरदेवताः
इति विशेषयुक्तं पुण्याहमाचरतु । अत्र पुण्याहकाले बीजानां पालिकानां
च प्रोक्षणमवगन्तव्यम् ॥ ३ ॥

पीठं प्रपूज्य परिकल्पितसंस्क्रियासु कृतशोपणादिक्रियासु पालिकासु
विष्णुं स्वनाममनुना 'ओं विष्णवे नम' इति मन्त्रेण अर्हृतु अर्चयतु । पृथ-
क्स्थितेषु बीजेषु तत्तदधिपांश्चाहृतु । अथवा सम्मिश्रितेषु युक्तेषु बीजेषु औष-
धीशं सोमं 'सोमं सोमाय नम' इति मन्त्रेण यजताम् ॥ ४ ॥

ब्रह्माचार्योऽधियवं मुरारिरधिमुद्गं सर्षपेष्वीश्वरो
निष्पावेषु मरुत् प्रियङ्गुषु गुहो माषेष्वमर्त्याधिपः ।
खल्वेष्वग्निरिनोऽधिशाल्यधितिलं प्रेताधिभू राजमा-
षाख्येष्वप्पतिराढकीषु च रमा श्यामेषु सोमः क्रमात् ॥

एतानि बीजानि समाहितात्मा

क्रमेण पात्रेषु पवित्रपाणिः ।

नदत्सु वाद्येषु वपेत् तदुक्त-

मन्त्रेण वह्न्यादिशिवावसानम् ॥ ६ ॥

तानि प्रोक्षतु तत्तदागमसमुक्तेनाणुना सादरं
पाथोभिः कुशकूर्चचर्चितकरो गन्धक्षपामेदुरैः ।
देवं तत्र ततोऽभिवाह्य सकलीकृत्योपहारान् क्रमाद्
दत्त्वा स्नानविधौ समुक्षतु तथापोह्यादितन्मन्त्रतः ॥ ७ ॥

पृथक्स्थितेषु बीजेष्वर्चनार्थं तद्देवतामाह — ब्रह्माचार्य इति । अधि-
यवं यवेषु ब्रह्माचार्यः, अधिमुद्गं मुद्गेषु मुरारिः विष्णुः, सर्षपेष्वीश्वरो रुद्रः,
निष्पावेषु मरुद् वायुः, प्रियङ्गुषु गुहः स्कन्दः, माषेषु अमर्त्याधिपः इन्द्रः,
खल्वेष्वग्निः, अधिशालि शालिषु इनः सूर्यः, अधितिलं तिलेषु प्रेताधिभूः
यमः, राजमाषेष्वप्पतिर्वरुणः, आढकीषु रमा श्रीः, श्यामेषु सोमश्च । तेषां
क्रमाच्चतुर्थानिमोन्तानि स्वस्वनामान्येव मन्त्राः । बीजानां पृथगर्चनेऽपि सन्धि-
श्रितेषु बीजेषु सोमार्चनं कर्तव्यम् ॥ ५ ॥

अर्चितानां बीजानां वापमाह — एतानीति । गुरुः पवित्रपाणिः समा-
हितात्मा च भूत्वा वाद्येषु नदत्सु सत्सु एतानि बीजानि पात्रेषु स्थापितानि
पालिकासु तदुक्तमन्त्रेण तत्र तत्र वापस्योक्तमन्त्रेण वह्न्यादिशिवावसानं पूर्व-
प्रोक्तेन क्रमेण वपेत् ॥ ६ ॥

वापानन्तरं प्रोक्षणादिकमाह — तानीति । कुशकूर्चचर्चितकरोः दर्भ-
मयेन कूर्चेनालङ्कृतकरो गुरुः तानि बीजानि गन्धक्षपामेदुरैः अष्टगन्ध-
जनीचूर्णमिलितैः पाथोभिः जलैः तत्तदागमसमुक्तेन तेषु तेष्वगमेषु प्रोक्ष-
णार्थमुक्तेन (अणुना) मन्त्रेण सादरं प्रोक्षतु । ततस्तत्र देवमभिवाह्य सकली-

दत्त्वा वस्त्रादिभूषावधि तदनु यजेत् तं च पञ्चोपहारै-
 नैवेद्यान्ते प्रसाद्यामलवसनवृतान्यस्त्रतस्तानि रक्षेत् ।
 प्रागाद्यासूपलिप्तास्तृतकुशरुचिरास्वष्टदिक्ष्वर्चयित्वा
 दद्यात् तद्रात्रिपेभ्यो बलिमपि परिषत्संयुतेभ्यो ग्रहेभ्यः ॥
 उक्षेदूर्ध्वदिनेषु पीठयजनान्ते पात्रबीजाधिदै-
 वेज्याकृत् सवनेषु देवमभिवाह्योक्तक्रमात् पूजयेत् ।
 रात्रौ तत्र बलिं हरेदिह बलिः शुद्धेन भूतान्धसा
 तत्तद्द्रव्यसमन्वितेन चरुणा वान्ते स्वयं स्नातु च ॥ ९ ॥

कृत्योपहारान् क्रमाद् दत्त्वा स्नानविधौ स्नानकाले आपोह्यादितन्मन्त्रः आपो-
 हिष्ठादिप्रोक्षणमन्त्रैः तथा पूर्वोक्तप्रकारेण प्रोक्षतु च ॥ ७ ॥

तदनु वस्त्रादिभूषावधि वस्त्रादिभूषणान्तमुपहरणं दत्त्वा तदनु तं देवं
 पञ्चोपहारैर्यजेत् । नैवेद्यान्ते प्रसाद्य प्रसन्नपूजां कृत्वा अमलवसनवृतानि
 नवीनवस्त्राच्छादितानि (तानि) बीजान्यस्त्रतो रक्षेत् । उपलिप्तास्तृतकुशरुचिरासु
 उपलिप्तासु क्षिप्तदर्भासु च प्रागाद्यासु अष्टदिक्षु तद्रात्रिपमन्त्रेणार्चयित्वा तद्रा-
 त्रिपेभ्यः परिषत्संयुतेभ्यो ग्रहेभ्यः 'ओं ब्रह्मग्रहेभ्यो नमः' 'तत्पारिपदेभ्यो
 नमः' इत्यादिमन्त्राभ्यां बलिमपि दद्यात् ॥ ८ ॥

एवं तद्रात्रिकर्मोक्त्वा शेषदिनेषु कर्तव्यं कर्माह — उक्षेदिति ।
 ऊर्ध्वदिनेषु त्रिषु सवनेषु पीठपूजान्ते पात्रबीजाधिदैवेज्याकृत् पात्रबीजयोरधि-
 दैवतं विष्णुः सोमश्च तयोः पूजाकृष्मन्त्री तत्तन्मन्त्रेणोक्षेत् । ततः उक्तक्र-
 माद् देवमभिवाह्य पूजयेत् । तत्र तेषु दिनेषु रात्रौ तृतीयसवनपूजानन्तरं
 बलिं हरेत् । इह अग्नित्यो बलिः शुद्धेन चरुणा वा भूतान्धसा भूतकूरह-
 विषा वा तत्तद्द्रव्यसमन्वितेन तत्तद्देवतानां विहितेन द्रव्यसमन्वितेन चरुणा
 वा स्यात् । अन्ते बलिदानानन्तरं स्वयं गुरुः स्नातु च, बलिदानानन्तरं
 स्नानस्य विहितत्वात् ॥ ९ ॥

१. 'सन्नार्चनमुदितमभिध्याय रक्षां च कुर्यात् ।', २. 'स्वद्रव्ययुक्तं बलिमपि
 परितो रात्रिपेभ्यो प्र', ३. 'स्वपरिपद्द्रव्यस्तद्देभ्यस्ततः स्नायादप्यधिवासकर्मदिवसे प्रात-
 र्बलिं चाचरेत् ॥ शा' ख. पाठः.

गायत्र्या निजयात्र सेचनविधिर्विघ्नार्थपाणमातुरे
 शार्ङ्गीशाजितयोस्त्रितारकनमोमूर्ध्ना जितन्ताणुना ।
 कार्यः षण्मुखविद्ययेषुभुवि वा शक्त्या ध्रुवाद्यन्तया
 दुर्गायां मनुना मनोभवरिपौ वापोदितेन स्वयम् ॥ १३ ॥
 बलेर्ब्रह्मभूतेन्द्रगन्धर्वयक्षाः
 सरक्षःपिशाचाः स्मृता विष्णुविघ्नाः ।
 ततः स्कन्दरुद्राः शिवाः शर्वविघ्ने
 द्विषद् देवता रात्रिकलृप्त्यात्र योज्याः ॥ १४ ॥
 भूतपितृयक्षनागब्रह्मशिवा बलिभुजः स्मृता विष्णवन्ताः ।
 हरिहरदुर्गाहरिषु स्कन्द इमे शिवसमुक्तबीजोसिविधौ ॥

विघ्नार्थपाणमातुरे गणपतिशास्तृस्कन्देषु अत्र निजया स्वस्वगायत्र्या
 सेचनविधिः कार्यः । शार्ङ्गीशाजितयोः त्रितारकनमोमूर्ध्ना प्रणवत्रयं नमश्श-
 ब्दश्चोर्ध्वस्थितेन जितन्ताणुना 'जितन्त' इत्यादिमन्त्रेण, इषुभुवि स्कन्दे ष-
 ण्मुखविद्यया 'ओं नमः षण्मुखाये'ति मन्त्रेण वा, दुर्गायां ध्रुवाद्यन्तया प्रण-
 वपुटितया शक्त्या भुवनेश्वर्या, मनोभवरिपौ शिवे वापोदितेन स्वयं 'त्रिय-
 म्बकाये'त्यनेनैव ॥ १३ ॥

बलिदेवता आह -- बलेरिति । सर्वविघ्ने शिवगणेशयोः बलेः
 बलिविधेः ब्रह्मभूतेन्द्रगन्धर्वयक्षाः इति पञ्च, सरक्षःपिशाचाः राक्षसपिशाच-
 युक्ता इति द्वे, विष्णुविघ्ना इति च द्वे, ततः स्कन्दरुद्रा इति च द्वे, शि-
 वाश्च इत्येका । अत्र सर्वबहुवचनं मन्त्रे च बहुवचनप्रयोगार्थम् । इति
 द्विषद् द्वादश देवताः स्मृताः । अत्रायु देवतासु मध्ये रात्रीणां कलृप्त्या यो-
 ज्याः । अयं भावः -- पञ्चरात्रिकलृप्त्यैव बीजावापः क्रियते चेत् पञ्चसु रात्रि-
 प्वादौ भवाः पञ्चैव देवताः स्युः, सप्तरात्रिकलृप्त्या चेत् सप्तैव, नवरात्रि-
 कलृप्त्या चेन्नव, द्वादशरात्रिकलृप्त्या चेदस्त्रिंशत् योज्या इति ॥ १४ ॥

हरिहरदुर्गाहरिषु भूतपितृयक्षनागब्रह्मशिवाः इति षट्, विष्णवन्ताः
 अन्ते विष्णुयुक्ताः इत्येकः, एवं सप्त बलिभुजः स्मृताः । स्कन्दे शिवसमु-
 क्तबीजोसिविधौ शिवसमुक्तानि बीजान्युप्यन्ते चेत् इमे बलिभोक्तारः ॥ १५ ॥

भूतेशे बलिभाजो भूतपिशाचाश्च यक्षनागाश्च ।
 ब्रह्मशिवविष्णुपितरः ससर्वदेवा ग्रहा नव प्रोक्ताः ॥ १६ ॥
 इतीरितानां बलिदेवतानां सङ्ख्यातिरिक्तेषु बलिं दिनेषु ।
 तदन्त्यया देवतयैव दद्याद् वक्ष्ये बलिद्रव्यगणं क्रमेण ॥
 ब्राह्मं पुष्पकुशाक्षताम्बुचरणान्यं भूतकूरान्धसा
 सर्पिःसक्तुपयोदधीन्द्रलतिकार्गौलान्धसैन्द्रं हरेत् ।
 तुर्यं वैणवपायसेन जलपुष्पाज्यान्धसा पञ्चमं
 दोषाकम्बुतुषैः सरक्तकुसुमान्धोगन्धकै राक्षसम् ॥ १८ ॥
 माषान्नान्वितमत्स्यमांसकृसरक्षौद्रैः सतैलक्षपा-
 लाजैः सप्तममष्टमं गुलभुवा वैघ्नं त्रिमध्वोदनैः ।

भूतेशे शास्तरि भूतपिशाचाः इति द्वौ, यक्षनागाश्च इति च द्वौ,
 ब्रह्मशिवविष्णुपितरः इति चत्वारः, ससर्वदेवाः सर्वदेवसहिता इत्येकः, एवं
 नव बलिभाजो ग्रहाः प्रोक्ताः ॥ १६ ॥

इतीरितानां बलिदेवतानां संख्यातिरिक्तेषु देवताभ्योऽहस्संख्याधिक्ये
 तद्दिनेषु तदन्त्यया देवतयैव बलिं दद्यात् । बलिद्रव्यगणं क्रमेण वक्ष्ये ॥१७॥

सद्विपमुख्ये सगणपतौ शिवे पुष्पकुशाक्षताम्बुचरुणा पुष्पकुशाक्षतजल-
 युक्तेन हविषा ब्राह्मं ब्रह्मदेवत्यं बलिं हरेत् । अन्यं भौतिकं भूतकूरान्धसा
 भूतकूरयुक्तेन हविषा । भूतकू(रो ? रं) वक्ष्यति । ऐन्द्रं सर्पिःसक्तुपयोदधीन्द्रल-
 तिकागौलान्धसा । (१०७-११०=१०१-१०३ ११०-११३ ११३-११६) गौ-
 लान्धो गुलेन सह पक्वं हविः । तुर्यं गान्धर्वं वैणवपायसेन । पञ्चमं याक्षं
 जलपुष्पाज्यान्धसा जलपुष्पाज्यसहितेन हविषा । राक्षसं दोषाकम्बुतुषैः ।
 (१३०-१३३=१३०-१३३ १३३-१३६ १३६-१३९) सरक्तकुसुमान्धोग-
 न्धकैः । रक्तकुसुमं (१००-१०३-१०६) सप्तमं पेशाचं सतैलक्षपालाजैः
 माषान्नान्वितमत्स्यमांसकृसरक्षौद्रैः । माषान्नं माषेण सह पक्कमन्नं, मत्स्यमांसं
 मोदकादिप्रतिनिधिना कल्पितं, कृसरं तिलेन सह पक्कमन्नं, क्षौद्रं मधु ।
 अष्टमं वैष्णवं गुलभुवा गुलान्धेन । वैघ्नं त्रिमध्वोदनैः त्रिमधुरहविर्भिः ।

दध्याज्यान्वितकेरदुग्धचरुणा स्कान्दं शिवेऽन्यग्निशा-
दध्युद्यत्कृसरेण सद्रिपमुखेऽन्त्यं साज्यदुग्धान्धसां ॥ १९ ॥
[युग्मम्]

गुहेऽत्र निःश्यामकराजमाषे बीजे विपर्यस्तमुपाद्ययुग्मम् ।
स्कन्दग्रहेभ्यो बलिरष्टमेऽहि गौलेन दौग्धेन ततः परस्तात् ॥

हारिद्रं दधिसक्तुलाजपललाढ्यं भूतकूराह्वयं
प्राचीनं तिलतण्डुलं परमुडुम्बं लाजधानान्वितम् ।
याक्षं नागमुशन्ति केररसशालीपिष्टसक्तूत्तरं
पाथोजाक्षतमन्नपूपमपरं गौलौदनं सप्तमम् ॥ २१ ॥

स्कान्दं दध्याज्यान्वितकेरदुग्धचरुणा । केरदुग्धं नालिकेरक्षीरम् । अन्यद्
रौद्रं निशादध्युद्यत्कृसरेण निशादधिभ्यां सहितेन कृसरेण । (१०७०१=२
७७००) कृसरमुक्तम् । अन्यं शैवं साज्यदुग्धान्धसा आज्यक्षीरसहितह-
विषा ॥ १८, १९ ॥

गुहे अत्र बलिविधौ निःश्यामकराजमाषे श्यामकराजमाषाभ्यां रहिते
बीजे उपाद्ययुग्मं द्वितीयतृतीये देवते विपर्यस्तमिन्द्रभूतक्रमेण । तथा तद्वलि-
द्रव्ययुग्ममपीत्यर्थः । तत्राष्टमेऽहि स्कन्दग्रहेभ्यो गौलेन बलिर्भवति । ततः
परस्तात् स्कन्दग्रहेभ्य एव दौग्धेन च ॥ २० ॥

विष्णुदुर्गाहरीशपाण्मातुरेषु प्राचीनं प्राग्भवं दधिसक्तुलाजपलला-
ढ्यम् । (१०२०=२११६, २१११०-०१३३, २१०७७) हारिद्रं निशाचूर्णेन सह
पक्रमन्नं भूतकूराह्वयं भूतकूरमिति सर्वत्र प्रसिद्धम् उशन्ति इच्छन्ति । परं
द्वितीयं तिलतण्डुलं तिलेन तण्डुलेन च सहितं हविरित्यर्थः । अत्र सर्वत्र तत्त-
दुक्तद्रव्येण सह हविर्योज्यम् । याक्षं तृतीयम् लाजधानान्वितम् उडुम्बम् । (१००
१०=७००१, २१०७७) नागं चतुर्थं केररसशालीपि-

१. 'बलिं यामिनीद', २. 'शैवमथ चान्त्यं', ३. 'सा ॥ इति द्वादश ब्रह्म-
पूर्वग्रहाणां बलिद्रव्ययाणि क्रमेणोदितानि । द्वितीयं तृतीयं च तद्देवतावद् विपर्यस्य कार्यं
गुहे द्रव्यकं च ॥ हा'. ४. 'माकरा' ख. पाठः.

दिवसेऽष्टमे पयोन्नं कृसरं नवमे पयोन्नमत ऊर्ध्वम् ।
 द्रव्याणि विष्णुदुर्गाहरीशषाणमातुरेष्वाहुः ॥ २२ ॥
 भूतान्नैस्तैलमांसौदनरजनिरजःसक्तुभिर्लाजधाना-
 दध्यौडुम्बैस्तथा तण्डुलविमलरजःसक्तुकेरीपयोन्नैः ।
 स्यात् पद्मव्रीहिदूर्वाक्षतयवतिलसिद्धार्थगन्धैर्गुलान्नै-
 दाँगधानैर्दाधिकान्नैर्बलिरिह कुसुमान्नैः क्रमाद् भूतनाथे ॥

पौर्वाह्निके प्रत्तबलीन् सुरूपान्
 स्वारूढपीठादिचितीनथैतान् ।
 बीजाङ्कुरान् मन्त्रिवरोऽधिवास-
 कर्मण्यमुष्मिन् विनियोजयेच्च ॥ २४ ॥

पिष्टसक्तु नालिकेरक्षीरं शालीपिष्टं सक्तु च । उत्तरं पञ्चमं पाथोजाक्षतम् ।
 पाथोजं पद्मम् । अपरं षष्ठम् अन्नपूपम् अन्नमपूपं च । सप्तमं गौलौदनम् ।
 अष्टमे दिवसे पयोन्नम् । नवमे कृसरम् । अत ऊर्ध्वं सर्वेष्वहस्सु पयोन्नमेवेति
 द्रव्याण्याहुः । बुधा इति शेषः ॥ २१, २२ ॥

भूतनाथे क्रमात् पूर्वं भूतान्नैः भूतकूरैः । पुनः तैलमांसौदनरजनिरजः-
 सक्तुभिः । तैलमभ्यङ्गम् । मांसं मोदकेन कल्पितम् । अन्यानि स्पष्टानि ।
 पुनः लाजधानादध्यौडुम्बैः । एतान्युक्तानि । तथा पुनः तण्डुलविमलरजःसक्तुके-
 रीपयोन्नैः तण्डुलचूर्णं सक्तु नालिकेरक्षीरमन्नं च, एतैः । पुनः पद्मव्री-
 हिदूर्वाक्षतयवतिलसिद्धार्थगन्धैः, एते प्रसिद्धाः । पुनः गुलान्नैः । पुन-
 र्दाधिकान्नैः दध्ना सह पक्कहविभिः कुसुमान्नैः । इह बलिविधौ एतैर्बलिः
 स्यात् ॥ २३ ॥

अथाधिवासकर्मणि तद्विनियोगविधानमाह — पौर्वाह्निक इति ।
 अथ मन्त्रिवरः मन्त्रदेवतयोरैक्यं विद्वान् । अधिवासकर्मदिने पौर्वाह्निके प्रातः-
 कालपूजानन्तरं प्रत्तबलीन् प्रकर्षेण दत्तबलीन् । सुरूपान् शोभनवर्णान् । स्वा-
 रूढपीठादिचितीन् स्वस्मिन् योजितपीठादिगतचैतन्युक्तान् बीजाङ्कुरान् ।
 अमुष्मिन्नधिवासकर्मणि विनियोजयेच्च प्रतिमायाः परितः संस्थाप्य तद्विभूतित्वेन
 कल्पयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥

संस्थाप्य केतुं बलिपीठबाह्ये
घण्टापताकानिजवाहनाख्यम् ।
त्रिसन्ध्यमभ्यर्च्य किरेद् बलिं च
तत्प्रक्रियां वच्मि महोत्सवोक्तौ ॥ २५ ॥

अधिवासविधानवासरत् प्रा-
गथ तुर्येऽहनि साधकः सुक्लृप्तम् ।
प्रतिमां परिगृह्य कारुवर्या-
दपराह्णेऽप्यधिवासयेत् शैलीम् ॥ २६ ॥

स्नात्वा समाचम्य समञ्चितात्मा
मन्त्री समभ्यर्च्य गणाधिनाथम् ।
सन्तर्प्य विप्राञ्छिद्यदिकप्रकल्पने
तन्मण्डपे नेत्रविधिं विदध्यात् ॥ २७ ॥

ध्वजस्थापनस्यापि कर्तव्यतामाह — संस्थाप्येति । (बलिपीठबाह्ये)
बलिपीठस्थानस्य बाह्ये घण्टापताकानिजवाहनाख्यं घण्टया पताकया निजनि-
जवाहनेन च युक्तं केतुं संस्थाप्य । त्रिसन्ध्यं सन्ध्यात्रयेऽप्यभ्यर्च्य बलिं
किरेच्च । महोत्सवोक्तौ महानुत्सवो महोत्सवस्तदभिधाने । (तत्प्रक्रियां) तत्प्र-
कारं वच्मि वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अथ प्रतिमापरिग्रहादिकं विधत्त — अधिवासेति । अथ साधकः अ-
धिवासविधानवासरत् । प्रतिष्ठाकर्मणः पूर्वदिवसोऽधिवासकर्मवासर इति पूर्व-
मेवोक्तम् । तस्मात् प्राक् तुर्ये चतुर्थेऽहनि । अपराह्णे मध्यकालातीते । शैली
शिलासम्बन्धिनीम् सुक्लृप्तां लक्षणकौशलेन च शुभावयवसंस्थानकल्पितां प्रति-
माम् । कारुवर्यात् शिल्पप्रवरात् परिगृह्य अप्पु अधिवासयेत् ॥ २६ ॥

तत्क्रियाक्रममाह — स्नात्वेत्यादिभिः । मन्त्री स्नात्वा तदर्थं मन्त्र-
स्नानं कृत्वा । समाचम्य तथा मन्त्राचमनमपि विधाय । समञ्चितात्मा क्वचिच्छुद्धे
प्रदेशे उपविश्य सकलीकरणशङ्खपूरणात्पाराधनकृद् भूत्वा गणाधिनाथं सम-
भ्यर्च्य अग्रतः स्वस्तिके शालिदर्मादिभिः कल्पे पीठे यथाविधि शोधितं

संयोज्याज्यमधु सुवर्णचपके संजप्य मध्वृक्त्रिकं
 शुद्धस्वालयसम्मुखीनशयनीयन्यस्तबिम्बाक्षिणी ।
 सूच्यग्रेण विलिख्य साज्यमधुना तक्षणा समुत्कीर्य ते
 प्रोक्ष्यापूर्य तथैव साज्यमधुना शय्यादि तक्षणेऽर्पयेत् ॥

शय्यायां शयितस्य शर्वगुहयोर्विम्बस्य दद्याद् बलिं
 राज्याज्योज्ज्वलपायसेन परितः प्राग् देवताभ्योऽणुना ।
 मूर्धन्यक्षतसर्षपाच्छकुसुमं न्यस्येत् त्रिनेत्रे ततः
 सूत्रं चन्दनचर्चितं च मणिरेखायामनेन क्षिपेत् ॥ २९ ॥

सुवर्णमयं चपकं संस्थाप्य कूर्चविन्यासानन्तरं मधु च सममासिच्य मूलेना-
 र्चयित्वा विप्रान् दानैः सन्तर्प्य शिवदिवप्रक्लप्ते तन्मण्डपे गत्वा नेत्रविधिं
 नेत्रोल्लेखनविधिं विदध्यात् ॥ २७ ॥

कथं तदित्यत्राह — संयोज्येति । सुवर्णचपके संयोजितं तदादाय
 मध्वृक्त्रिकं 'मधु वाता' इति तृचं संजप्य । शुद्धस्वालयसम्मुखीनशयनीयन्य-
 स्तबिम्बाक्षिणी शुद्धे प्रासादाभिमुखशय्यायां शयनीये न्यस्तस्य बिम्बस्याक्षिणी
 नेत्रे । साज्यमधुना आज्यमधुयुक्तेन सूच्यग्रेण विलिख्य । तक्षणा ते अक्षिणी
 समुत्कीर्य स्पष्टीकरणं कारयित्वा । जलेन प्रोक्ष्य तथैव तेन साज्यमधुना आ-
 पूर्य पुनः शय्यादि सुवर्णचपकादिकं च तक्षणेऽर्पयेत् दार्पयेत् ॥ २८ ॥

शिवस्कन्दयोर्विशेषमाह — शय्यायामिति । प्राक् नेत्रोल्लेखनात्
 प्राक् । शय्यायां शयितस्य शर्वगुहयोर्विम्बस्य परितो राज्याज्योज्ज्वलपायसेन
 सर्षपाज्ययुक्तेन पायसेन । देवताभ्योऽणुना 'देवताभ्यः पितृभ्योऽथे'त्यादिम-
 न्त्रेण बलिं दद्यात् । तत्र त्रिनेत्रे मूर्धनि शिरसि । अक्षतसर्षपाच्छकुसुमम् अक्ष-
 तसर्षपयुक्तं श्वेतपुष्पं न्यस्येत् । ततश्चन्दनचर्चितं चन्दनपङ्कुरूपितं (सूत्रम्)
 अनेन 'ओं नमो भगवत' इत्यादिमन्त्रेण मणिरेखायां क्षिपेत् ॥ २९ ॥

ततस्तन्मन्त्रं लिखति — 'ओं नम' इत्यादि ।

१. 'संयोज्य म', २. 'जत्वा स्वा', ३. 'सूच्या तथा शिखिपना तदृष्टी मुसमे
 विधाप्य शयनाद्यस्मै पुनर्दार्पयेत् ॥ शय्यायां', ४. 'त्वा व' ग. पाठः

“ओं नमो भगवते रुद्राय हिरण्यरेतसे महात्मने शि-
वाय शिवरूपाय उमाप्रियाय नमो नमः” इति ।

संप्रोक्तक्रमतो विलोचनविधिं कुर्याद् गुहेऽथेश्वरे-

ऽघोरेणाज्यमधू सुयोज्य मधुमन्मन्त्रं प्रजप्यामुना ।

सूच्यग्रेण विलिख्य लक्ष्म मणिरेखापार्श्वरेखान्वितं

तक्षणा तद् विरचय्य सर्वमथ मध्वाज्येन संपूरयेत् ॥

सन्तुष्टेन ततो निजायतनवद् भद्रासने स्थापितं

तक्षणा तत्करतः प्रगृह्य यजमानेनाथ तत् प्रार्पितम् ।

तारेण प्रविलोक्य तच्चरणयोस्तारं प्लुतं प्रोच्चरन्

गृहीयान्मनुविम्बमुद्गतकुशाग्राभ्यां कराभ्यां गुरुः ॥

पाथोदर्भकधेनुबालघृतमासूराम्बुभिः श्रीपतौ

साज्यक्षौद्रकवल्कमृद्भ्रसितचूर्णैर्गन्धतोयैः शिवे ।

अथ गुहे संप्रोक्तक्रमतो विलोचनविधिं नेत्रोल्लेखनं कुर्यात् । ईश्वरे
अघोरेणाज्यमधू सुयोज्य । मधुमन्मन्त्रं ‘मधु वाते’ति तृचं प्रजप्य । अमुना ‘मधु
वाते’ति तृचेन साज्यमधुना सूच्यग्रेण मणिरेखापार्श्वरेखान्वितं लक्ष्म विलि-
ख्य । तक्षणा तत् लक्षणादिकं विरचय्य । अथ सर्वं लक्ष्मादिकं रेखासमूहं मध्वा-
ज्येन संपूरयेत् ॥ ३० ॥

तत्परिग्रहप्रकारमाह — सन्तुष्टेनेति । अथ गुरुः सन्तुष्टेन हिरण्य-
वस्त्रादिदानतस्तृप्तेन तक्षणा । तत् उद्धृत्य निजायतनवद् निजप्रासादो याद्दिङ्मु-
खस्तद्दिङ्मुखं भद्रासने स्थापितम् । यजमानेन तत्करतः कारुकरतः प्रगृह्य प्रा-
र्पितम् । तद् मनुविम्बं तारेण प्रविलोक्य तारं प्लुतं प्रोच्चरन् । उद्गतकुशाग्राभ्याम्
ऊर्ध्वगतदर्भाग्राभ्यां कराभ्याम् । तच्चरणयोरभिवाद्यरूपेण गृहीयात् ॥ ३१ ॥

गृहीतस्य विम्बस्य शोधनमाह — पाथ इति । श्रीपतौ पाथोदर्भ-
कधेनुबालघृतमासूराम्बुभिः क्रमतः स्वमूलमनुना स्वास्त्रेण वा शोधयेत् ।
अयमत्र शोधनप्रकारः — उक्तमन्त्रेण पूर्वं (पाथो ?) जलेनाभिषिच्य

१. ‘मन्त्री तत्परिपूर्य तेन रचयेत् तक्षणा यथालक्षणम् ॥ सन्तु’ ख. पाठः.

२. ‘बुधः ॥’ क. पाठः. ३. ‘ले तेना’ ग. पाठः.

अपक्षौद्राज्यकदर्भवल्कसुमृदद्भिश्चाजितेशे मधु-

ध्वस्थाज्येन हरीरितेन महिषाराधम्बुदर्भादिना ॥ ३२ ॥

दर्भाद्यप्पशुल्मगोघृतमसूराब्गोमयाद्भिर्गुहे

पाथोमृन्निजकल्कदर्भजलमध्वाज्यैः समासूरकैः ।

विघ्ने शास्तरि साम्बुदर्भकुशमृत्त्वग्गव्यकैः शालिपि-

ष्टाद्भिश्च क्रमतः स्वमूलमनुना स्वास्त्रेण वा शोधयेत् ॥

मुद्गनिशायवशालीगोधूमसुवर्णजानि चूर्णानि ।

स्थाणौ स्वबिम्बकलशाद्यवगन्तव्यं मृदादि सर्वेषु ॥ ३४ ॥

अथालङ्कृत्य गन्धाद्यैः कुर्यान्नीराजनं शिवे ।

विष्ण्वादौ निजहोमान्ते विघ्नादौ कौतुकान्ततः ॥ ३५ ॥

दर्भकैः संघृष्य धेनुवालेन च संघृष्य घृतेनाभिषिच्य (20m) 20=0.521 000 021) तेनोद्धृत्याम्बुभिः क्षालयेदिति । एवं सर्वत्रानुरूपेण शोधनं कार्यम् । स्वमूलमनुना स्वास्त्रेण वेति प्रत्येकं सम्बध्यते । शिवे साज्यक्षौद्रकवल्कमृद-
सितचूर्णैः आज्यसहितेन क्षौद्रेण । क्षौद्रं मधु, वल्कास्त्वचः, मृन्मृत्तिका, भसितं भस्म चूर्णं च । एतैर्गन्धतोयैश्च । अजितेशे अपक्षौद्राज्यकदर्भवल्कसुमृद-
द्भिश्च । महिषारौ हरीरितेन हरावुक्तेन अम्बुदर्भादिना । मधुध्वस्थाज्येन आ-
ज्यात् पूर्वं मधुना च । गुहे दर्भाद्यप्पशुल्मगे घृतमसूराब्गोमयाद्भिः । द-
र्भादिः दर्भा मृदस्त्वचश्च, अप् जलं, पशुल्म पशुवालं, गोघृतमाज्य-
मेव, मसूर उक्तः, अप् गोमयम् अम्बु च, एतैः । विघ्ने पाथोमृन्निजकल्क-
दर्भजलमध्वाज्यैः समासूरकैः । निजकल्काः निजास्त्वचः । शास्तरि साम्बु-
दर्भकुशमृत्त्वग्गव्यकैः शालिपिष्टाद्भिश्च ॥ ३२, ३३ ॥

चूर्णान्याह — मुद्गेति । स्थाणौ मुद्गनिशायवशालीगोधूमसुवर्णजानि
चूर्णानि । (0000020=00000m) सर्वेषु मृदादि मृत्त्वगादि स्वबिम्बकल-
शाद्यवगन्तव्यं स्वबिम्बशुद्धिकलशादितो ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

अथ शिवे गन्धाद्यैरलङ्कृत्य नीराजनं कुर्यात् । विष्ण्वादौ विष्णुदु-
र्गास्कन्देषु । निजहोमान्ते निजाक्षतहोमावसाने । विघ्नादौ विघ्नशर्वश्रीशयोः ।

१. 'एवं विशोधितं विम्बं गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतम् । विधाय तत्र दर्भादि त्यक्त्वा भूमि
विशोधयेत् ॥ अ' अ. पाठः

अग्नेऽग्निं विनिधाय तत्र विधिवद् विष्णौ सदुर्गागुहे
 प्रत्येकं शतशः शमीदलमिलद्भिः साज्यकैरक्षतैः ।
 सप्तव्याहृतिभिर्जुहोतु जिनवर्णेनात्र पूर्णा हरौ
 सम्पातं प्रतिमाङ्गपूर्तिविधये पादादिषु प्रार्पयेत् ॥ ३६ ॥

इष्टा गन्धादिभिः कौतुकमथ कलयेन्मूलतो विघ्नशर्व-
 श्रीशे ताराभिरुद्धोपचरणमनुनाक्ताहुतेः प्राक् कुमारे ।
 चण्ड्यां चक्रेण वोर्ध्वं मुरजिति जलवासोद्धतौ सोपचारे-
 णाष्टार्षेणैर्नार्यके प्राङ् निजकलशविधेर्वीजमन्त्रेण मन्त्री ॥

कौतुकान्ततः कौतुकबन्धनानन्तरम् । अत्र शिवशब्दः शास्तुरप्युपलक्ष-
 णार्थः ॥ ३६ ॥

अक्षतहोममाह — अग्र इति । सदुर्गागुहे विष्णौ अग्ने प्रतिमाया
 अग्रभागे । विधिवद् उल्लेखनादिपूर्वकम् अग्निं विनिधाय । तत्रामौ । शमीदल-
 मिलद्भिः शमीपत्रमिश्रैः । साज्यकैरक्षतैः सप्तव्याहृतिभिः 'ओं भूः स्वाहा'
 इत्यादिभिः 'ओं सत्यं स्वाहा' इत्यन्तैर्मन्त्रैः प्रत्येकं शतं जुहोतु । हरौ
 अत्र अक्षतहोमे । जिनवर्णेन गायत्र्या । पूर्णा पूर्णाहुतिः स्यात् । तेषु देवेषु
 संपातं प्रतिमाङ्गपूर्तिविधये प्रतिमाया अङ्गपरिपूर्णार्थम् । पादादिषु मूर्धान्तेषु
 अर्पयेत् ॥ ३६ ॥

कौतुकबन्धनमाह — इष्टेति । मन्त्री मन्त्रविशेषज्ञो गुरुः । विघ्नशर्व-
 श्रीशे च अथ शोधनानन्तरं गन्धादिभिरिष्टा मूलतः कौतुकं कलयेत् ।
 कुमारे उक्ताहुतेः अक्षतहोमान् प्राक् । ताराभिरुद्धोपचरणमनुना प्रणवपुटितो-
 पचारमन्त्रेण । चण्ड्यां दुर्गायाम् । उक्ताहुतेरूर्ध्वं वा पूर्वं वा चक्रेण सुदर्शन-
 मन्त्रेण । मुरजिति जलवासोद्धतौ जलाश्रितवामादुद्धते सति । सोपचारेणा-
 ष्टार्षेणैः । नार्यके निजकलशविधेः विम्बशुद्धिकलशाभिषेकात् प्राग् द्वादशपटले
 वक्ष्यमाणेन वीजमन्त्रेण च ॥ ३७ ॥

१. 'होमान्ते प्रतिमात्मनि प्रतनुयात् सम्पातपातादिकम् ॥ ३', २. 'वि'
 ख. पाठः ३. 'वे' क. पाठः ४. 'वाजाणुनायं ध्रुवपरिपुटितेनोपचाराणुनाथ ।
 स्कन्दे प्रोक्ताहुतेः प्राङ् महिपजिति परे वा रथाङ्गन तोयावासोद्धारे जितन्तोपरिकृतनि-
 जमूलेन शक्तीयुधे च ॥ स्थि' स. पाठः ५. 'भिदि ज' मूलकोशपाठः

स्थित्वा प्रार्थ्यं नमस्त इत्यणुयुजा दर्भाग्रगर्भाञ्जलिः
 क्षौमक्षिप्तसमुक्तसर्षपसुवर्णोर्जस्वलं कौतुकम् ।
 ऊर्णासूत्रसितं सुवर्त्यं परिजप्य स्वाणुना सप्तधा
 साङ्गुष्टोपकनिष्ठिकाङ्गुलियुजा बध्नातु बाहूत्तमे ॥
 नमस्तेऽर्चे ! सुरेशानि ! प्रतीके ! विश्वकर्मणः ।
 प्रभाविताशेषजगद्वात्रि ! तुभ्यं नमो नमः ॥ ३९ ॥
 त्वयि संपूजयामीशं नारायणमनामयम् ।
 रहिता योनिदोषैस्त्वमृद्धियुक्ता सदा भव ॥ ४० ॥
 त्वयि संपूजयामीशौ शम्भुनारायणौ सदा ।
 इत्यादित्तत्कल्पोक्तभिदयात्र मनुं पठेत् ॥ ४१ ॥
 नमस्तेऽर्चे ! सुरेशानि ! विश्वावासे ! सुरारिणि ! ।
 प्रभाविताशेषजगद्वात्रि ! तुभ्यं नमो नमः ॥ ४२ ॥

कौतुकबन्धनस्येतिकर्तव्यतां दर्शयति — स्थित्वेति । दर्भाग्रगर्भा-
 ञ्जलिः दर्भाग्रद्वयेनान्तर्गतमञ्जलिं बद्ध्वा । अग्रतः स्थित्वा नमस्त इत्यणुयुजा
 'नमस्तेऽर्चे ! सुरेशानी'त्यादिमन्त्रद्वयेन प्रार्थ्यं । क्षौमक्षिप्तसमुक्तसर्षपसुवर्णोर्ज-
 स्वलं क्षौमखण्डे क्षिप्तेन मुक्तासर्षपसहितेन सुवर्णेन नेजेवत् । ऊर्णासूत्रसितम् ।
 (२७३३)७७७७७७ - ७७७७७७७७७७) तेन बद्धं कौतुकम् । साङ्गुष्टोपकनिष्ठी-
 काङ्गुलियुजा अङ्गुष्ठसहिताभ्यामनामिकाभ्यां सप्तधा सुवर्त्यं । स्वाणुना परिजप्य
 बाहूत्तमे दक्षिणकरे बध्नातु ॥ ३८ ॥

विष्णुप्रार्थनामन्त्रद्वयं पठति — नमस्त इति ॥ ३९,४० ॥

शिवनारायणादौ विशेषमाह — त्वयीति । अत्र कौतुकबन्धने । तत्त-
 त्कल्पोक्तभिदया तत्तदागमोक्तभेदेन सह मनुं पठेद् उच्चरेत् ॥ ४१ ॥

दुर्गाप्रार्थनमन्त्रे विशेषमाह पुनः — नमस्त इति । इत्यादिरूप
 इत्यादिस्वरूपः । दुर्गापस्थानमन्त्रकः दुर्गाया उपस्थानमन्त्रः ॥ ४२,४३ ॥

त्वयि संपूजयामीशे ! देवीं नारायणीं सदा ।

रहितेत्यादिरूपोऽत्र दुर्गोपस्थानमन्त्रकः ॥ ४३ ॥

अर्चामथावेष्टय सदर्भवस्त्रैरारोप्य मन्त्री निपुणं रथादौ ।

छत्रध्वजाद्यैर्बहुवाद्यहृद्यं जलाधिवासाय नयेच्च तीर्थम् ॥

तीरेऽवतार्य सलिलं सकलीकृतात्मा

संशोध्य तत्र वरुणं परिपूज्य देवम् ।

तन्मन्त्रतश्च परिजप्य च वारुणाद्यं

कृत्वात्र बोधिफलकं प्रयजेत पीठम् ॥ ४५ ॥

हामादिस्वस्वबीजोर्ध्वगतनतिपरायाक्षरोद्यत्पृथिव्या-

द्याख्योद्भिन्नात्मने हुंफडिति मनुमुदीर्यासुमुद्धातवृत्त्या ।

अथार्चा सदर्भवस्त्रैरावेश्य रथादौ याने । निपुणम् अप्रमादयुक्तमारोप्य ।
छत्रध्वजाद्यैः सह बहुवाद्यहृद्यं बहुभिर्वाद्यवादनेन हृद्यं मनोहरं यथा भवति
तथा । मन्त्री कनिकदादिमन्त्रं जपन् जलाधिवासाय तीर्थं नयेच्च ॥ ४४ ॥

तीरे बिम्बमवतार्य सकलीकृतात्मा स्वस्य सकलीकरणादि कृत्वा । सलि-
लं शोषणादिभिः संशोध्य । तत्र वरुणं तन्मन्त्रतः स्वमूलतो देवं च परिपूज्य ।
वारुणाद्यं पञ्चवारुणात्मकं परिजप्य । अत्र बोधिफलकं कृत्वा अश्वत्थनिर्मितां
सकूर्चां फलकां विन्यस्य तत्र पीठं प्रयजेत ॥ ४५ ॥

अत्र पूर्ववेष्टितानि वस्त्रादीन्यपास्यामिषिचयालङ्कृत्य हामादि-
स्वस्वबीजोर्ध्वगतनतिपरायाक्षरोद्यत्पृथिव्याद्याख्योद्भिन्नात्मने हुंफडिति हामित्या-

१. 'कः ॥ नेत्रं तत्र तदीयनेत्रमनुमूलोङ्कारकैर्गोलताराचिह्नकल्पनयोक्तकौतुकविधेः
प्रागार्यके प्रोल्लिखेत् । ज्योतिर्लिङ्गमिदं यदीह परिभूषामात्रमाकल्पयेज्जायासत्यकबिम्बके
यदि तथा सर्वं तयोश्चाचरेत् ॥ अथांशुकाद्यैः परिभूष्य बिम्बं नीराज्यकृत्वा नि',
२. 'र्यं परिशोध्य च धारणाभिस्तीर्थान्बुपीठमभिपूज्य जलाधिनाथम् । मन्त्री स्वम-
न्त्रकृतसन्निधिमर्चयित्वा तत्र स्वमूलमनुना प्रयजेच्च देवम् ॥ पञ्चवारुणजपादिभाविते वा-
रिणीह फलकं सकूर्चकम् । न्यस्य बिम्बविनिवेशनाय तत्रार्चयेच्च निम्बयोगविष्टरम् ॥ हा'
ब. पाठः.

आयम्यानेन हुंफट्पदकृतनमसोद्घ्राप्य हृत्वा धराद्यं
ज्योतीरूपां ध्रुवेण प्रतिकृतिमुदके वासयेत् प्राक्शरस्काम् ॥

रक्षां कृत्वा पञ्चमन्त्रैः समन्तात्
सांख्यैर्दिकपांस्तद्वहिः संविभाव्य ।

दीपानग्निं जागरूकांश्च पुंस-

स्तत्रारक्षेत् स्थापयित्वा त्रिरात्रम् ॥ ४७ ॥

प्रासादं परिगृह्य कारुकरतः कर्त्रा गुरुः प्रार्पितं

पर्येत्य प्रयतोऽथ रात्रिसमये सङ्गृह्य संशोध्य च ।

दिस्वस्वबीजानाम् ऊर्ध्वगतैर्नतिर्नम इति परायेत्यक्षरैश्चोद्गच्छद्भिः पृथिव्या-
द्याख्यायुक्तैश्च आत्मने हुं फडित्यक्षरैर्मनुमुदीर्य । 'हां नमः पराय पृथिव्यात्मने
हुं फट्', 'हीं नमः पराय अवात्मने हुं फट्', 'ह्लूं नमः पराय तेजआत्मने हुं
फट्', 'हैं नमः पराय वाय्वात्मने हुं फट्', 'हौं नमः परायाकाशात्मने हुं
फड्' इति मन्त्रानुदीर्येत्यर्थः । उद्धातवृत्त्या भूतानां स्वस्वगुणानुरूपिणी
संख्योद्धाता वृत्तिः, तयासुं प्राणमायम्य हुंफट्पदकृतनमसा हुं फडिति पदे
स्थापितेन नमःपदेन । 'हां नमः पराय पृथिव्यात्मने नमः' इत्यादिनानेन उद्घ्राप्य
पादाग्रादिनाभ्यन्तं तदादिहृदयान्तं तदादिकण्ठान्तं तदादितालवन्तं तदादि-
मूर्धान्तं चोर्ध्वमूर्ध्वं तदा तदा व्याप्य धराद्यं पृथिव्याद्यं च हृत्वा संहृत्य शो-
षणदाहने च स्वस्वबीजाभ्यां कृत्वा ज्योतीरूपामग्निमयीं प्रतिकृतिं प्रतिमां वस्त्रा-
दिभिराच्छाद्य ध्रुवेण प्राक्छिरस्कामुदके वासयेत् ॥ ४६ ॥

पुनः स्वस्वपदे^६ पञ्चमन्त्रैः समन्ताद् दिक्षूर्ध्वान्तं सांख्यैरस्त्रेण च रक्षां
कृत्वा तद्वह्निर्दिकपान् संविभाव्य कल्पयित्वा दीपानग्निं जागरूकान् उन्निद्रान्
पुंसः पुरुषांश्च तत्र स्थापयित्वा त्रिरात्रमारक्षेत् ॥ ४७ ॥

एवं बिम्बं परिगृह्य जलाधिवासं कृत्वा ततः प्रासादमपि परिगृह्य शो-
षयेदित्याह — प्रासादमिति । अथ जलाधिवासानन्तरं गुरुः प्रयतः शुद्धो

१. 'दिक्षूर्ध्वान्तं पञ्च मन्त्रान् यथाहं दिक्पानस्त्राचिश्च विध्वग् वि' ख. पाठः.
२. 'स्वा', ३. 'ग्नीन् जा' क. पाठः. ४. 'यीं प्रतिमां', ५. 'स्वपञ्च' ख. पाठः.
६. 'दे म' क. पाठः.

एतद्दक्षिणतो निषद्य सकलीकृत्यार्चितात्माग्रतो
विघ्नेशं प्रसमर्च्य बीजमनुना निर्विघ्नतां प्रार्थयेत् ॥ ४८ ॥

ततः समास्तीर्णकुशेषु सादितं
त्रिसूत्रकाद्यक्षतसूनपश्चिमम् ।
विशोधितं धारणया ध्रुवार्चितं
परामृशेत् स्वैर्मनुभिर्यथाक्रमम् ॥ ४९ ॥

सूत्रं प्राक् त्रिवृतं कुशस्रजमथो मुष्टया शकृद्धारि वा
पश्चात् सर्षपमुष्टिगोमयजलं गव्यं क्रमात् तत्परम् ।
कुर्याद्वा विकिरं समुष्टिकमथो गन्धाम्बु पुष्पाक्षतं
दर्भाग्रान्वितमन्ततो विकिरवापेऽन्ते तु तत्सादनम् ॥ ५० ॥

भूत्वा कर्त्रा यजमानेन कारुकरतः परिगृह्य प्रार्थितं दत्तं प्रासादं रात्रिसमये
पर्येत्य परितः स्वयं गत्वा ऊनातिरेकं निरीक्ष्य संगृह्य संशोध्य तदन्तर्बाहिश्च
मार्जनालेपनाभ्यां शोधयित्वा एतद्दक्षिणतः प्रासादस्य दक्षिणभागे निषद्यो-
पविश्य सकलीकृत्य शङ्खपूरणपूर्वमर्चितात्मा कृतात्माराधनो भूत्वाग्रतो बीज-
मनुना गणपतिबीजेन विघ्नेशं प्रसमर्च्य तं प्रति निर्विघ्नतां प्रार्थयेत् ॥ ४८ ॥

ततः समास्तीर्णकुशेषु सादितं त्रिसूत्रकाद्यक्षतसूनपश्चिमं त्रितन्वाद्यक्ष-
तपुष्पान्तिमं द्रव्यजातं धारणया शोषणादिभिर्विशोधितं ध्रुवार्चितं तत् स्वैर्व-
क्ष्यमाणैर्मनुभिर्यथाक्रमं परामृशेत् संस्पृश्य जपेत् ॥ ४९ ॥

द्रव्याण्याह — सूत्रमिति । प्राक् पूर्वं त्रिवृतं त्रिगुणितं सूत्रं कुशस्रजं,
चाथो मुष्टया सह शकृद्धारि गोमयजलं वा विकल्पेन, पश्चात् सर्षपमुष्टिगोम-
यजलं सर्षपं मुष्टिं गोमयजलं पञ्चगव्यं च क्रमात्, तत्परं विकिरं समुष्टिकं वा
विकिरमुष्टिं च विकल्पेन कुर्यात् । अथ गन्धाम्बु दर्भाग्रान्वितं पुष्पाक्षतं च
कुर्यात् संपातयेत् । अन्ततः अवसाने विकिरवापे पक्षे तु तत्सादनं चान्ते
कुर्यात् ॥ ५० ॥

व्यस्ताव्यस्तनिरञ्जनं त्रिगुणदाम्नोर्यं त्रिमुष्ट्यां शकृ-
त्तोये वं सितसर्षपे रमथवा सैं हं हरौ मन्त्रवित् ।
गव्ये पञ्च जपेन्मनून् विकिरकाद्येषु स्वमूलं हरा-
वर्काणं विकिरे त्रितन्तुषु तनुत्रं गव्यमन्वस्त्रकम् ॥
दत्त्वा धेनूर्द्विजेभ्यो द्विरदवदनमुद्वास्य तद्देवतात्मा
स्थित्वा द्वारोपकण्ठे विभुसदनमदः प्रेक्ष्य दृष्ट्यास्त्रमय्या ।
फट्कारान्तेन तारेण च चुलुकभृतैरष्टताराभिजसैः
पाथोभिः प्रोक्ष्य रक्षःप्रकरमिह कृतावासमुत्सारयेच्च ॥५२॥
ईशादीशादिगन्तिमं गुणकुशस्रग्भ्यां कपोतोपरि
प्रासादं परिवेष्ट्य दिष्टमनुना मुष्ट्याद्ययान्तर्बहिः ।

तन्मन्त्रानाह — व्यस्ताव्यस्तेति । मन्त्रविद् मन्त्रविशेषज्ञो गुरुः
त्रिगुणदाम्नोः त्रिसूत्रदर्भस्रजोः व्यस्ताव्यस्तनिरञ्जनं पृथग्भूतमपृथग्भूतं प्रणवं
जपेत् । त्रिमुष्ट्यां मुष्टित्रये यमिति बीजं, शकृत्तोये वं बीजं, सितसर्षपे सि-
ताः सर्षपा मुख्या इति सितसर्षप इत्युक्तं, तत्र रं बीजं, हरौ अथवा सैं हं
क्षौमिति नरसिंहबीजं, गव्ये निजान् पञ्च मन्त्रान्, विकिराद्येषु स्वस्वमूलं, हरौ
विकिरेऽर्काणं द्वादशाक्षरं, त्रितन्तुषु तनुत्रं कवचं वा, गव्यमनु गव्येऽस्त्रकं च
जपेत् ॥ ५१ ॥

पुनर्द्विजेभ्यो धेनूर्दत्त्वा द्विरदवदनं गणपतिमुद्वास्य तद्देवतात्मा गुरुः
स्वयं देवो भूत्वा द्वारोपकण्ठे प्रासादद्वारसमीपे स्थित्वा अदः एतद् विभुसदनं
देवालयम् अस्त्रमय्या अस्त्रतेजःप्रसारिण्या दृष्ट्या प्रेक्ष्य चुलुकभृतैर्निजदक्षिणक-
रचुलुकगृहीतैः अष्टताराभिजसैः पाथोभिर्जलैः फट्कारान्तेन तारेण प्रोक्ष्य
इह कृतावासं कृतस्थानीयकं रक्षःप्रकरं राक्षससमूहम् उत्सारयेद् अपसा-
रयेच्च ॥ ५२ ॥

ततः प्रासादं कपोतोपरिभागे गुणकुशस्रग्भ्यामीशादीशादिगन्तिमं
दिष्टमनुना निर्दिष्टमन्त्रेण परिवेष्ट्य परिते वेष्टयित्वा । दिष्टमनुनेति सर्वत्र

१. 'त्रं वापि गव्येऽस्त्र' ग. पाठः. २. 'दृष्ट्या तथान्त' इति मूलकोशपाठः. ३. 'क्षौ' क. पाठः. ४. 'त्र प्रा' ख. पाठः.

सम्मृज्य प्रसमुक्ष्य गोमयजलेनोत्कीर्य सिद्धार्थकान्
 मार्जन्या परिमृज्य सिञ्चतु शकृत्तोयेन गव्येन च ॥ ५३ ॥
 त्रेधा च प्रविकीर्य तत्र विकिरान् सम्मृज्य वापोणुना
 वोक्षेद् गन्धजलैः किरित् पुनरिषेत्वेत्यादिना वाक्षतैः ।
 धूपं दीपमपि प्रकल्प्य परितो मूलेन गर्भालये-
 ऽथेशेऽग्रावनिलेऽथवान्त्रमुदकुम्भेऽधोऽग्रकूर्चेऽर्चयेत् ॥ ५४ ॥
 ईशेशाजितविघ्नशास्तृषु सदर्भब्रह्मशाखाकृता
 मुष्टिः सैव गुहे सपिप्पलशिखाशाखाशलाकाकृता ।
 दुर्गाशाङ्गभृतोः सहाश्रितशलाकादर्भसन्दर्भिता
 शाङ्गीशे द्विजशाखया प्रकलिता विष्णुदिता वा भवेत् ॥

योज्यम् । आद्यया मुष्ट्यान्तर्वहिश्च सम्मृज्य गोमयजलेन समुक्ष्य सिद्धार्थका-
 नुत्कीर्य मार्जन्या मुष्ट्या परिमृज्य शकृत्तोयेन गव्येन च सिञ्चतु ॥ ५३ ॥

तत्र विकिरानञ्जलिना त्रिधा च विकीर्य पुनर्मुष्ट्या सम्मृज्य वा गन्ध-
 जलैरापोणुना 'आपः पुनन्त्वि'त्यादिमन्त्रेण वा मूलेन वोक्षेत् । पुनः 'इषे त्वे'-
 त्यादिना वा मूलेन वाक्षतैः किरित् । परितो धूपं दीपमपि मूलेन प्रकल्प्याथ
 गर्भालये ईशे अग्नौ अथवानिले कोणे अधोऽग्रकूर्चे उदकुम्भे उदकपूर्णे कुम्भे
 अस्त्रं स्वस्वास्त्रमावाह्यार्चयेत् ॥ ५४ ॥

मुष्टिलक्षणमाह — ईशेशेति । ईशेशाजितविघ्नशास्तृषु सदर्भब्रह्मशा-
 खाकृता दर्भैः सह पलाशशाखया कृता मुष्टिर्भवेत् । गुहे सपिप्पलशिखाशा-
 खाशलाकाकृता अश्रत्थाग्रशाखाभिः शलाकाभिश्च सह कृता सैव शैवादिषू-
 क्तैव । दुर्गाशाङ्गभृतोः सहाश्रितशलाकादर्भसन्दर्भिता सहायुक्ताभिः शलाका-
 मिश्च सह कृता दर्भैश्च वद्धा । (१००००-०५००००००००००, ००००००=००
 ००००००००) शाङ्गीशे द्विजशाखया पलाशशाखया सह प्रकलिता विष्णु-
 दिता वा ॥ ५५ ॥

१. 'धूपाद्यं च समर्पयेद् विकिरकर्मन्ते तथा सादनेऽथेशे' च. पाठः. २. '३-
 क. ख. पाठः. ३. 'त्रे' क. पाठः.

चक्रं चक्रिनिसुम्भजिद्धरिहरेऽघोरं गणेशेश्वरे
 स्याद् वा पाशुपतं तदन्वितरथाङ्गं वास्त्रमीशाच्युते ।
 ज्वालामालिनिहुं ज्वलादिघृणिहुंफट् चेति संकीर्तिते
 अस्त्रे शक्तिधरार्ययोः स्वलिपिक्लृप्ताङ्गे तथाङ्गाक्षरे ॥
 गर्भालयेऽभ्यर्चितविष्टरेऽत्र
 प्रासादमन्त्रेण शिवे परेषु ।
 मूलेन देवं गृहमूर्तिरूपं
 प्रकल्प्य साङ्गं प्रयजेद् दिगीशैः ॥ ५७ ॥
 जपेत् कृणुष्वायसकृत् तथाष्ट-
 शतं निजास्त्रं च विकीर्य राज्या ।
 गव्यैरुत प्रोक्ष्य गृहं प्ररक्षेत्
 पुष्पास्त्रतालत्रयकल्पनाद्यैः ॥ ५८ ॥

अस्त्रमाह — चक्रमिति । चक्रिनिसुम्भजिद्धरिहरे विष्णुदुर्गाशिवना-
 रायणे चक्रं सुदर्शनमस्त्रं स्यात् । गणेशेश्वरे गणपतिशिवयोः अघोरं पाशु-
 पतं वा । ईशाच्युते तदन्वितरथाङ्गं पाशुपतेन युक्तं सुदर्शनं वा । शक्तिधरार्य-
 योः क्रमेण ज्वालामालिनिहुं ज्वलादिघृणिहुंफट् ज्वलघृणिहुंफाडिति च, स्व-
 लिपिक्लृप्ताङ्गे स्वैः स्वैः षड्भिरक्षरैः कल्पिताङ्गयुक्ते, तथाङ्गाक्षरे षड्भिः षड्भि-
 रक्षरेण च युक्ते अस्त्रे संकीर्तिते ॥ ५६ ॥

क्रियाशेषमाह — गर्भालय इति । गर्भालयेऽभ्यर्चितविष्टरे अत्र शिवे
 प्रासादमन्त्रेण, परेषु मूलेन च गृहमूर्तिरूपं देवं प्रकल्प्यावाह्य साङ्गम्
 अङ्गैर्युक्तं दिगीशैः सह प्रयजेत् ॥ ५७ ॥

‘कृणुष्व’दिमन्त्रजातमसकृत् प्रजपेत् । निजास्त्रं चाष्टशतं जपेत् ।
 राज्या सर्षपेण विकीर्य गव्यैरुत प्रोक्ष्य वा पुष्पास्त्रतालत्रयकल्पनाद्यैः
 पुष्पा(स्त्रम?स्त्रैर)ञ्जसप्तपुष्पैर्दिक्षु क्षेपणैः तालत्रयादिग्वन्धनाद्यैश्च गृहं प्र-
 रक्षेत् ॥ ५८ ॥

* ‘रे ॥ कृणुष्वपञ्जः प्रमुखाणुजापं कृत्वा सकृत् साष्टशतं तथास्त्रम् । संजप्य संरक्ष्य
 गृहं प्रकुर्याद् राक्षोघ्नहोमं बहिराग्निकोणे ॥ पक्कं ख. पाठः. २. ‘दर्भकेऽत्र’ क. पाठः.
 १. ‘न्त्र’ घ. पाठः.

ततो वह्निः स्थण्डिलमारचय्य
 हुताशकोणे विनिधाय वह्निम् ।
 आध्वर्यवार्हाग्निमुखादिकल्प्या
 राक्षोग्नहोमं विदधति विद्वान् ॥ ५९ ॥

पक्कं रक्षोहणादिद्वयमयमनुनाज्यं कृणुष्वदिमन्त्रै-
 र्येदेवाद्यैश्च दुर्गामनुभिरपि सभूरादिभिश्चाखिलेषु ।
 प्राग् भूरादेः स्वगुह्याणुभिरजितहरे मार्गजाज्यान्नसर्पी-
 व्यस्त्रेणाथाष्टयुक्तं शतमपि जुहुयात् सर्वतः सस्वपूर्णम् ॥
 होमान्ते खरमञ्जरीरसलसद्भस्मप्रणीताम्भसा
 संपातेन शतास्त्रजापमहितेनोक्षेद् गृहं सर्वतः ।

ततो वह्निहृताशकोणे स्थण्डिलमारचय्य वह्निं विनिधाय । आध्वर्यवा-
 र्हाग्निमुखादिकल्प्या, आध्वर्यवा यजुर्वेदिनः, तेषां योग्ययाग्निमुखादिकल्प्या
 राक्षोग्नहोमं विदधीत । विद्वानिति राक्षोग्नहोमेन दुष्टराक्षसादीनां निवर्हणं
 विद्वानित्यर्थः ॥ ५९ ॥

अखिलेषु रक्षोहणादिद्वयमयमनुना 'रक्षोहणं वाजिनं, विज्योतिषा बृ-
 हता' इति द्वयस्वरूपेण मन्त्रेण पक्कं जुहुयात् । कृणुष्वदिमन्त्रैरष्टादशभिर्येदे-
 वाद्यैश्च पञ्चभिः दुर्गामनुभिः पञ्चभिर्दुर्गाभिश्च सभूरादिभिर्व्याहृतिभिरपि च आ-
 ज्यं जुहुयात् । अजितहरे भूरादेः व्याहृतिभ्यः प्राक् स्वगुह्याणुभिः स्वपञ्चतत्त्वैश्च ।
 अथ सर्वतः सर्वदेवेषु मार्गजाज्यान्नसर्पीपि, मार्गजोऽपामार्गः, अस्त्रेण स्वस्वास्त्रम-
 न्त्रेणाष्टयुक्तं शतमपि सस्वपूर्णं स्वस्वपूर्णाहुतिसहितं यथा तथा जुहुयात् ॥

होमान्ते स्विष्टकृदादिहोमावसाने खरमञ्जरीरसलसद्भस्मप्रणीताम्भसा,
 खरमञ्जरीरसोऽपामार्गरसः, तेन मिलितेन भस्मना प्रणीताम्भसा च युक्तेन
 शतास्त्रजापमहितेन शतावृत्त्यास्त्रजापात् संजातमहितत्वेन संपातेन दर्भत्रस-
 मयूरपिप्पलशिखाभिः दर्भपलाशापामार्गाश्चत्थशाखाभिः होममन्त्रैः कृणुष्वद्यैः

दर्भब्रह्ममयूरपिप्पलशिखाभिर्होममन्त्रैरमुं
निक्षिप्यानलमेव वास्तुहवनं कुर्वीत शाव्यां दिशि ॥ ६१ ॥

पूर्वेण तं हुतवहं विरचय्य पीठं

शालीनवीनवसनामलतण्डुलाद्यैः ।

दूर्वाशमीदलकुशोत्तरकूर्चचर्चि-

तेऽस्मिन् यजेत कलशौ परिधानतः प्राक् ॥ ६२ ॥

न्यक्कूर्चेऽभ्यर्चयतु निजया विद्ययावाह्य विद्वान्
प्रत्यक्संस्थे प्रकृतघटयोस्तण्डुलस्वर्णपूर्णे ।

शन्नोदेव्या द्विरभिहितपादाङ्गयर्चात्र शान्तिं

प्राचीने च प्रयजतु तथा स्वर्णरत्नोदपूर्णे ॥ ६३ ॥

पक्वं वास्तोष्पतेन्ते प्रतिमनुयुगलेनाथ सर्पिर्भ्रुवास्थू-

णाद्यैर्जातादिभिः शान्त्यृगणुभिरपि भूरादिभिश्चाखिलेषु ।

गृहं सर्वतः सर्वप्रदेशेषूक्षेत् । अमुमेवानलं शाव्यां दिशि निक्षिप्य वास्तुहवनं
वास्तुहोमं कुर्वीत ॥ ६१ ॥

अत्र परिधानतः परिधिस्थापनात् प्राक् तं हुतवहं पूर्वेण तस्याग्नेः
पूर्वभागे शालीनवीनवसनामलतण्डुलाद्यैः शालीभिर्नवेन वस्त्रेणामलैस्तण्डुलति-
लसिद्धार्थैश्च पीठं विरचय्य दूर्वाशमीदलकुशोत्तरकूर्चचर्चिते दूर्वाशमीदलकु-
शानामुपरि कूर्चेन चालङ्कृते अस्मिन् पीठे कलशौ यजेत ॥ ६२ ॥

विद्वान् मन्त्रविशेषज्ञः प्रकृतघटयोः प्रस्तुतयोर्वास्तुकलशयोः प्रत्यक्संस्थे
पश्चिमगते न्यक्कूर्चे अधोप्रकूर्चे तण्डुलस्वर्णपूर्णे तण्डुलेन स्वर्णेन च पूर्णे
कुम्भे निजया विद्यया स्वस्वमूलेनावह्य देवमभ्यर्चयतु । तथाच प्रकृतघटयोः
प्राचीने स्वर्णरत्नोदपूर्णे सुवर्णेन रत्नोदकैश्च पूर्णे अत्र कुम्भे द्विरभिहितपादा-
ङ्गया द्विष्कृत्वा उच्चारणादुद्भूतैः पद्भिः पादैरङ्गानि यस्याः तथा शन्नोदेव्या
ऋचा शान्तिमावाह्य प्रयजतु ॥ ६३ ॥

अथाखिलेषु परिधिस्थापनाद्याज्यभागहोमान्ते वास्तोष्पतेन्ते प्रतिम-
नुयुगलेन वास्तोष्पत इत्यन्ते 'प्रतिजानीही'त्यादिना 'वास्तोष्पते शंमया'
इत्यादिना च मन्त्रद्वयेन पक्वं जुहुयात् । अथ वास्तोष्पतेन्ते भ्रुवास्थूणाद्यैः षड्-
भिः, जातादिभिः 'जातवेदस' इत्यादिपञ्चभिर्दुर्गाभिः शान्त्यृगणुभिः, शान्तिदे-

भर्गे दुर्गापदे पञ्चभिरिह जुहुयाद् ब्रह्मभिर्गुह्यमन्त्रैः
 शाङ्गीशे तत्पुरस्तात् तदुपरि निजषण्मन्त्रकैः षण्मुखे च ॥
 शन्नोदेव्यणुना शमीघृतहविःसर्षीषि गव्याप्लुता
 दूर्वाश्चाष्टशतं जुहोतु निखिले पूर्णाभिपूर्णं पृथक् ।
 दुर्गायां पुनराद्ययादिमचतुष्कं दानवारौ हुनेद्
 दूर्वा मूलत एव शास्तृगुहयोः सर्वं जिनार्णेन वा ॥ ६५ ॥
 प्राक् पावकं स्विष्टकृतोऽवशिष्टे-
 नान्नेन तोयाज्यसमन्वितेन ।
 विकीर्य दर्भाग्रचयं नमोरु-
 द्राघेन मन्त्रेण बलिं विदध्यात् ॥ ६६ ॥

एकाशीतिपदात्मपद्मविहितं बह्नेरुदीच्यामुत
 प्राच्यां वास्तुबलिं महेशदिशि वा कुर्यान्नियोज्यक्रमात् ।

वत्याभिः 'शन्न इन्द्राग्नी'त्यादिभिः पञ्चदशभिः ऋग्भिः, भूरादिभिर्व्याहृति-
 मिश्र्यापि सर्षिर्जुहुयात् । इह भर्गे शिवे दुर्गापदे पञ्चदुर्गास्थाने पञ्चभिर्ब्रह्म-
 मिश्र्य, शाङ्गीशे तत्पुरस्तात् पञ्चदुर्गाभ्यः पुरस्ताद् गुह्यमन्त्रैः, षण्मुखे त(त्पु-
 रस्तात् ? दुपरि) पञ्चदुर्गाणामुपरि निजषण्मन्त्रकैश्च जुहुयात् ॥ ६४ ॥

निखिले निखिलेषु देवेषु शमीघृतहविस्सर्षीषि गव्याप्लुता दूर्वाश्चा-
 ष्टशतं शन्नोदेव्यणुना पूर्णाभिपूर्णं पूर्णाहुतिभिः पूर्णं यथा भवति तथा जु-
 होतु । दुर्गायां पुनराद्यया 'जातवेदस' इत्यृचा आदिमचतुष्कं समिदाज्यच-
 (रुरा!र्वा)ज्यानि हुनेत् । दानवारौ विष्णौ दूर्वास्तु मूलत एव, शास्तृगुहयोः
 सर्वं द्रव्यपञ्चकं जिनार्णेन गायत्र्या वा हुनेत् ॥ ६५ ॥

पावकं प्राग् अग्नेः प्राग्भागे दर्भाग्रचयं विकीर्य स्विष्टकृतोऽवशिष्टेन
 स्विष्टकृदवदानोच्छिष्टेन तोयाज्यसमन्वितेनान्नेन नमोरुद्राघेन 'नमो रुद्राय
 वास्तोष्पतय' इत्याघेन मन्त्रेण बलिं विदध्यात् ॥ ६६ ॥

बह्नेरुदीच्यामुत प्राच्यां वा महेशदिशि वा एकाशीतिपदात्मपद्मवि-
 हितम् एकाशीतिपदस्वरूपे पद्मे निर्दिष्टं वास्तुबलिं नियोज्यक्रमाद् निजनि-

१. 'लमहाणुनार्यगु', २. प्राग्गत स्वयं साधकः कुर्याद् वास्तुबलिं तदापि
 शिखिनस्तस्येश्वराशामुखे । सम्पा' ख. पाठः.

सम्पातेन संभस्मशान्तिजलगव्येनाथ शम्यादिकै-
रुक्षेच्छान्त्यभिमन्त्रितेन भवनं त्वंविप्रमन्त्रं जपन् ॥ ६७ ॥
गर्भागारे कलशसुभृतांस्तण्डुलान् गेहमूर्तीं
प्रोत्कीर्यैतत्कलशसलिलैश्चापि सिक्त्वा तयर्चा ।
कृत्वा पुण्याहमपि सशिवं वास्तुवादादि विप्रैः
कृत्वा नीराजनमपि निजास्त्रेण रक्षां च कुर्यात् ॥ ६८ ॥
शुद्धोद्गभवने च सप्तदशकद्रव्यक्रमात् क्षेत्रकं
कृत्वान्तर्नवकं प्रकल्प्य कलशानां बाह्यतो युक्तितः ।
श्रीशेऽन्तर्नवकेऽङ्कुरादिनवकं गन्धोदकं दिग्विदिक्-
खण्डान्तःस्थघटेषु शुद्धसलिलं शेषेषु चापूरयेत् ॥ ६९ ॥

जोक्तरीत्या कुर्यात् । अथ वास्तुबलेरनन्तरं संभस्मशान्तिजलगव्येन भस्मप्र-
णीतजलगव्यशेषैर्युक्तेन शान्त्यभिमन्त्रितेन 'शन्नो देवीरि'ति जप्तेन संपातेन
शम्यादिकैः शमीपलाशाश्वत्थशाखादर्भैः 'त्वं विप्र'मन्त्रं जपन् भवनमुक्षेत् ॥

गर्भागारे गर्भगृहे गेहमूर्तीं प्रासादरूपमूर्तीं कलशसुभृतान् वास्तुक-
लशस्थान् तण्डुलान् मूलेन प्रोत्कीर्य एतत्कलशसलिलैः वास्तुकलशजलैश्चापि
तया 'शन्नो देवीरि'ति ऋचा सिक्त्वा विप्रैः सह 'ओं वास्तुदेवताः प्रीयन्ता-
मि'त्यादिविशेषसहितं पुण्याहं सशिवं वास्तुवादादि शिवं वास्त्वित्यादिमङ्गल-
युक्तं कृत्वा नीराजनमपि कृत्वा निजनिजास्त्रेण रक्षां च कुर्यात् ॥ ६८ ॥

अथाधिवासदिवसात् पूर्वेषुः कर्तव्यं विम्बशुद्धिकलशपूजनमाह —
शुद्धोद्गभवन इति । अथ शुद्धोद्गभवने प्रासादस्योद्गभागकल्लते मार्जना-
दिस्थलशुद्धिभिः शुद्धे भवने सप्तदशकद्रव्यक्रमात् कलशपटले सप्तदशद्रव्ये
वक्ष्यमाणक्रमात् क्षेत्रं कृत्वान्तः कलशानां नवकं बाह्यतो युक्तितश्च प्रकल्प्य
श्रीशेऽन्तर्नवकेऽङ्कुरादिनवकमापूरयेत् । दिग्विदिक्खण्डान्तःस्थघटेषु दिग्वि-

१. 'च', २. 'सलिलोपेतेन शम्यप्रकैस्त्वं विप्रस्वामिते भुवन् भगवतः प्रा-
सादमभ्युक्षतु ॥ गर्भा', ३. 'लये निहितदर्भचये निजेन प्रासादरूपमणुना पुरुषं प्रकल्प्य ।
तस्मिन् समर्थं घटपूरिततण्डुलानि मूलेन शान्तिकलशेन तथा च सिधेत् ॥ वास्तुपुण्याह-
मादाय मूर्तिं प्रासादरूपिणीम् । तत्स्थान्निघटवीर्येण गुप्तां संभावयेत् सदा ॥ शुद्धो',
४. 'शिवादिकपुटक्षेत्रेऽङ्कुरादिकाः स्युः कुम्भा इह मध्यतो नवकमेतद् वा' ख. पाठः.

मध्यान्तर्नवखण्डकेषु शिवशास्त्रोर्दिग्विदिक्कलसितो
दुर्गेभाननयोः प्रदक्षिणतया द्रव्याणि विन्यस्यतु ।
दिक्कोणक्रमतोऽन्तरादि शरजेऽथेशाच्युते मध्यतो
मध्याशाविदिशाक्रमाच्च बहिःखण्डेषु हेमाम्बु च ॥ ७० ॥

क्षीरिश्रीवकुलाम्रचम्पकपलाशाशोकनीपार्जुन-
प्रोत्थान्यत्र तु पल्लवानि कलशे कार्शानवाशादले ।
रक्षोदिकस्थदले सपद्मकपटीरद्वन्द्वजात्यार्तवं
दर्भस्तम्बसकुन्दनन्धभिधर्वारोचनासर्षपम् ॥ ७१ ॥

यवत्रीहिस्वर्णं रजततिलकूलद्वितयमृ-
च्छकृद्युक्तं न्यस्येत् सततगतिदिक्पत्रकलशे ।

दिक्खण्डानामन्तःस्थितेषु घटेषु गन्धोदकं, शेषेषु घटेषु शुद्धसलिलं चापू-
रयेत् ॥ ६९ ॥

शिवशास्त्रोर्नवखण्डकेषु दिग्विदिक्कलसितो मध्यान्तर्द्रव्याणि विन्य-
स्यतु । दुर्गेभाननयोः प्रदक्षिणतया मध्यान्तश्च । शरजेऽन्तरादि दिक्कोणक्र-
मतश्च । अथेशाच्युते मध्यतो मध्यखण्डे मध्याशाविदिशाक्रमाद् मध्ये दि-
ग्विदिक्क्रमाच्च नव द्रव्याणि बहिःखण्डेषु बहिःखण्डानामन्तःस्थघटेषु हेमाम्बु
च विन्यस्यतु ॥ ७० ॥

हरावित्यूर्ध्वतो ग्राह्यम् । अत्र हरौ तु कार्शानवाशादले मध्यस्थप-
द्मस्याग्नेयकोणदलस्थे कलशे क्षीरिश्रीवकुलाम्रचम्पकपलाशाशोकनीपार्जुनप्रो-
त्थानि क्षीरिवृक्षाद्यर्जुनवृक्षान्तेभ्यो गृहीतानि पल्लवानि न्यसेत् । क्षीरिणः
क्षीरिवृक्षास्तोरणे वक्ष्यमाणाः । (७१) = ७१०. ०१०० = ७१००. (७१)
७० = ७००. चम्पकः स्वयमेव । (०१०००० = ७०००.) अशोकः स्वयमेव ।
(०१०० = ७००. ७०००० = ७०००.) रक्षोदिकस्थदले निर्ऋतिकोणस्थद-
लकलशे सपद्मकपटीरद्वन्द्वजात्यार्तवम् । सपद्मकं पद्मकसाहितम् । (०३०० =
०३००.) पटीरद्वन्द्वं चन्दनं रक्तचन्दनं च । (७००००० = ७०००००)

मृत्साजलं कथितवार्यथ पञ्चगव्यं
 व्यस्तं समस्तमपि गन्धजलं प्रभेशे ॥ ७५ ॥
 व्यस्तं क्रमेण महिषद्विषि पञ्चगव्यं
 मृत्काथरत्नसलिलान्यपि गन्धतोयम् ।
 पाद्यार्घ्यगव्यकपयांसि दधि द्विपास्ये
 काथाम्बुमृत्कुशजलान्यपि गन्धवारि ॥ ७६ ॥
 कौशोदगव्यककषायकदौर्व्यराजी-
 मृद्रत्नशुद्धजलगन्धजलं कुमारे ।
 मृत्काथकं हरिहरे पृथगास्थितानि
 गव्यानि पञ्च फलवार्यखिलौषधं च ॥ ७७ ॥
 स्वस्वादिकसंस्थितब्रह्मतदङ्गैरिह पूरयेत् ।
 मदनद्रुहि तद्द्रव्याण्यपरेषु स्वमूलतः ॥ ७८ ॥

क्रमः प्रागुक्तः । न्यसत्विति पूर्वस्मादायाति । प्रभेशे मृत्साजलं कथितवारि, अथ व्यस्तं पृथक्स्थितं पञ्चगव्यं पञ्चसु घटेषु, पुनः समस्तं पञ्चगव्यमध्येकस्मिन् घटे, गन्धजलं च ॥ ७५ ॥

महिषद्विषि व्यस्तं पञ्चगव्यं क्रमेण गोमूत्रगोमयक्षीरदध्याज्यक्रमेण, मृत्काथरत्नसलिलानि मृज्जलं कषायं रत्नजलं च, गन्धतोयमपि । द्विपास्ये पाद्यार्घ्यगव्यकपयांसि पाद्यमर्घ्यं गव्यं च क्षीरं च, दधि, काथाम्बुमृत्कुशलानि कषायं मृज्जलं कुशजलं च, गन्धवार्यपि ॥ ७६ ॥

कुमारे कौशोदगव्यककषायकदौर्व्यराजीमृद्रत्नशुद्धजलगन्धजलं कौशोदं गव्यं कषायं दूर्वोदं सर्षपोदं मृज्जलं रत्नजलं शुद्धजलं गन्धजलं च । हरिहरे मृत्काथकं पृथगास्थितानि पञ्चगव्यानि फलवारि अखिलौषधं च न्यसतु ॥ ७७ ॥

मदनद्रुहि शिवे इह विम्बशुद्धिकलशपूरणे स्वस्वादिकसंस्थितब्रह्मतदङ्गैः दिक्षु तत्पुरुषादिभिः अग्न्यादिकोणेषु हृदयशिखाकवचशिरोभिः पञ्चब्रह्माङ्गैर्मध्यकलश ईशानेन च (तद्)द्रव्याणि पूरयेद्, अपरेषु देवेषु स्वस्वमूलतश्च ॥ ७८ ॥

स्थाणौ नाकूक्षतीर्थद्विपशिखरिनदीवेदिकाचत्त्वरोत्था
विघ्ने क्षेत्राखुजाढ्याश्च्युतचरमसरिज्जाश्च्युताद्यन्तिमाः
सक्रोडोत्थाः कुमार्यां सरिदुभयतटक्षेत्रनाकूक्षजाता [स्युः ।
मृत्सा शाङ्गीश आर्ये करिकिरिवृषवल्मीकनद्युद्भवांश्च ॥

क्षीरिद्विजद्रुमशमीखदिरं कुमार्यां

काथाङ्गकं हरिहरे खदिरोनितं तत् ।

विघ्ने पयोद्रुमकपित्थमधूकबिल्वं

शेषप्रसिद्धिरुपरि स्नपनाभिधाने ॥ ८० ॥

सर्वौषधानि तिलमाषयवप्रियङ्गु-

गोधूमशाल्यणुसमाह्वयकान्यथ स्युः ।

मृदादीनि कथयति — स्थाणाविति । स्थाणौ नाकूक्षतीर्थद्विपशिख-
रिनदीवेदिकाचत्त्वरोत्थाः वल्मीकवृषशृङ्गस्थतीर्थस्थगजशृङ्गस्थपर्वतस्थनदीगत-
वेदिकास्थचत्वरस्थाः मृदः स्युः । विघ्ने क्षेत्राखुजाढ्याः क्षेत्रजाखुजाभ्यां युक्ताः
च्युतचरमसरिज्जाः हीनचत्वरस्थनदीगताश्च । कुमार्यां च्युताद्यन्तिमाः रहि-
तवल्मीकचत्वरस्थाः सक्रोडोत्थाः सूकरदारितमृत्सहिताश्च । शाङ्गीशे सरि-
दुभयतटक्षेत्रनाकूक्षजाताः नद्या उभयतटाद् क्षेत्राद् वल्मीकादुक्षशृङ्गाच्च
जाता मृत्साः मृदः । आर्ये करिकिरिवृषवल्मीकनद्युद्भवाः गजवराहवृषदन्तेभ्यो
वल्मीकनदीभ्यां चोद्भवाश्च ॥ ७९ ॥

कुमार्यां क्षीरिद्विजद्रुमशमीखदिरं काथाङ्गकं कपायाङ्गम् । हरिहरे खदि-
रोनितं खदिररहितं तदेव । विघ्ने पयोद्रुमकपित्थमधूकबिल्वम् । (अ. १. १. १०० =
१०१. १. १०१. १०२. १०३. १०४.) शेषप्रसिद्धिः शेषद्रव्याणां प्रकर्षेण सिद्धिः
प्राप्तिः उपरि स्नपनाभिधाने कलशपटले ॥ ८० ॥

अथ हरिहरे तिलमाषयवप्रियङ्गुगोधूमशाल्यणुसमाह्वयकानि (अ. १. १. १०० =
१०१. १. १०२.) इति ग्राम्याणि सप्त । नीवारगार्मुकगवीथुकजर्तिलाख्यश्यामाक-
वेणुफलवास्तुकसंयुतानि । (अ. १. १. १०० = १०१. १. १०२. १०३. १०४. १०५.)

१. 'वाः स्युः ॥' ख. पाठः. २. 'र', ३. 'वे', ४. 'द्रमुप' क. पाठः.
५. 'नि यवमाषतिलप्रि', ६. 'नि सप्त ।' ख. पाठः.

नीवारगार्मुकगवीथुकजर्तिलाख्य-

श्यामाकवेणुफलवास्तुकसंयुतानि ॥ ८१ ॥

मूलाष्टोर्ध्वशताज्यहुत्युदितसंपातं समर्प्यात्मभू-
खण्डस्थेषु हिरण्यवर्णमनुमन्येषु स्वमूलं हरौ ।
सर्वत्र स्वकमूलमेव परिजप्यान्येषु वस्त्रैर्नवै-
राच्छाद्येत्यधिवास्य तत्स्नपनतः पूर्वेऽहि रक्षेद् घटान् ॥
इति तन्त्रसमुच्चये तृतीयः पटलो मङ्गलबीजरोपणाढ्यः ।
जलवासनवास्तुयागविम्बाप्लवकुम्भार्चनचर्चितः प्रणीतः ॥

इति तन्त्रसमुच्चये

तृतीयः पटलः ॥

अ०. ७०५१७०० = अ०५१७००. अ००५१७०० = अ०५१७००. ७००५१७०० = अ०५१७००.
०५१७०००० = अ०५१७००००. ०५१७०००० = अ०५१७००००) इत्यारण्यकैः सप्तभिः
साहितानि सर्वौषधानि स्युः । तथाचाहुः —

“तिलमाषत्रीहियवाः प्रियङ्गवश्चाणवश्च गोधूमाः ।

एता ग्रामौषधयो नीवाराद्यास्तथैव चारण्याः ॥

नीवारश्यामाका गवीथुका जर्तिलाश्च वेणुफलाः ।

गार्मुकवास्तुसमेता आरण्याः सप्त च स्युरोषधयः ॥”

इति ॥ ८१ ॥

क्रियाशेषमाह — मूलेति । एवं कलशान् संपूर्य संपूज्य मूलाष्टोर्ध्व-
शताज्यहुत्युदितसंपातं मूलेनाष्टोर्ध्वं शतमाज्यं हुत्वा तत्संपातं कलशेषु समर्प्य
हरौ आत्मभूखण्डस्थेषु मध्यखण्डस्थकलशेषु हिरण्यवर्णमनुं ‘हिरण्यवर्णा हरि-
णीमि’ति मन्त्रम्, अन्येषु खण्डगतकलशेषु स्वमूलम्, अन्येषु देवेषु सर्वत्र
अन्तर्बहिश्च स्वकमूलं स्वस्वमूलमेव परिजप्य नवैर्वस्त्रैराच्छाद्य इति उक्तप्रकारे-
णाधिवास्य तत्स्नपनतः पूर्वेऽहि घटानधिवास्य रक्षेत् ॥ ८२ ॥

पटलमुपसंहरति— इतीति । तन्त्रसमुच्चये ग्रन्थे तृतीयः पटलः प्रणीतः
कृतः । कथंभूतः, मङ्गलबीजरोपणाढ्यः मङ्गलबीजरोपणाभिधानेन परिपूर्णः,
जलवासनवास्तुयागविम्बाप्लवकुम्भार्चनचर्चितः जलाधिवासनस्य प्रासादशुद्ध्या-
दिवास्तुपूजायाः बिम्बशुद्धिकलशार्चनस्य चोक्तिभिः पूजितः ॥ ८३ ॥

इति तन्त्रसमुच्चयविमर्शिन्यां

तृतीयः पटलः ।

अथ चतुर्थः पटलः ।

अधिवासनमण्डपं तदर्हेऽह्यथ सङ्गृह्य गुरुर्विशोधयेत् ।
रुचिरैः परिभूषितं वितानप्रमुखैर्मृष्टसुलिप्तभूमिभागम् ॥

स्नात्वा शुद्धनवीनवस्त्रपरिधाय्याचम्य तन्मण्डपं
स्वास्त्रेक्षादिनिरस्तभूतनिवहं प्राविश्य पर्येत्य च ।
नैर्ऋत्यामुपविश्य शोधितसमिष्टात्माथ विघ्नेश्वरं
संपूज्याभिहितक्रमात् त्रिगुणसूत्रादीनि संसादयेत् ॥ २ ॥

अथाधिवासदिवसे प्रातरेव मण्डपसंस्कारादिकं कर्तव्यमिति विवक्षन्
पटलमारभते — अधिवासनमण्डपमिति । अथ गुरुः स्वयं तदर्हे तद्योग्ये
अद्वि रुचिरैः सुन्दरैः वितानप्रमुखैः वितानाच्छादनावैः परिभूषितं परितोऽल-
ङ्कृतं मृष्टसुलिप्तभूमिभागं मार्जनालेपनाभ्यां शोधितभूप्रदेशम् अधिवासनम-
ण्डपं देवस्याधिवासनार्थं संपादितं मण्डपं संगृह्य परिगृह्य विशोधयेत् विशेषेण
शोधयेत् ॥ १ ॥

तच्छोधनविधानमाह — स्नात्वेति । गुरुर्विशेषतः स्नात्वा शुद्धन-
वीनवस्त्रपरिधायी शुद्धेन नवेन वस्त्रेण परिहितो भूत्वा आचम्य स्वास्त्रेक्षा-
दिनिरस्तभूतनिवहं स्वस्वास्त्रेक्षादिना निरस्तोऽपसारितो भूतसमूहो यत्र त-
न्मण्डपं प्राविश्यान्तर्गत्वा पर्येत्य चालिन्दमार्गेण परितश्च गत्वा नैर्ऋत्यां नि-
र्ऋतिकोणे उपविश्य शोधितसमिष्टात्मा आत्मनः शोधनं मन्त्रभावनं शङ्खपूर-
णमात्मारोधनं च कृत्वा अथ विघ्नेश्वरं संपूज्य त्रिगुणसूत्रादीनि अभिहितक्र-
मात् प्रासादशोधने अभिहितेन क्रमेण संसादयेत् ॥ २ ॥

१. 'द्व ॥ निर्गल्येणाद्यन्तमेतत् समन्ताद् व्यस्ताव्यस्तेनोदितेन ध्रुवेण । वर्माभ्यां
वेष्टयेद् वा त्रितन्दुर्भस्त्राभ्यां मण्डपं नीप्रदेशे ॥' ख. पाठः.

विप्राननुज्ञाप्य निरेत्य मुख्यद्वारास्त्रतः प्रोक्ष्य च मण्डपं तत् ।
 ईशादि नीप्रोपरि तन्तुदर्भस्रग्भ्यां यथोक्तं परिवेष्टयेच्च ॥
 सर्वत्राप्यथ तोरणांश्चतसृषु प्रागादिदिक्षु क्रमात्
 केतूंश्चाष्टसु दर्भपल्लवपटीसंभूषितान् स्थापयेत् ।
 द्वौ द्वौ द्वार्यथवा हरीशमहिषार्योस्तोरणाभ्यन्तरे
 विन्यस्येद् वृषवाहने नवसु दिक्षूर्ध्वावसानं पुनः ॥ ४ ॥
 प्लाक्षौदुम्बररौहिणाश्चलदलोत्थश्चेश्वरे तोरणाः
 सार्ये ते गुहविघ्नयोर्वटभवान्त्यास्ते हरीशाच्युते ।
 प्रोक्ताः प्लाक्षचतुर्थपैप्पलपुरोगास्तेऽपि मध्यस्थयुग्-
 व्यत्यासान्महिषद्विषि स्युरखिलेऽपीष्टा ध्वजा वैणवाः ॥

विप्रान् दानैरनुज्ञाप्य मुख्यद्वारा प्रधानद्वारेण निरेत्य निर्गम्य अस्त्र-
 तः तन्मण्डपं च प्रोक्ष्य तालत्रयादि कृत्वा तन्तुकुशस्रग्भ्यां नीप्रोपरि नीप्र-
 स्योपरिभागे यथोक्तमीशादीशपर्यन्तं परिवेष्टयेच्च ॥ ३ ॥

अथ सर्वत्र सर्वदेवेष्वपि पूर्वद्वारप्राधान्ये पश्चिमद्वारप्राधान्येऽपि प्रागा-
 दिष्वेव चतसृषु दिक्षु क्रमात् तोरणान् स्थापयेत्, दर्भपल्लवपटीसंभूषितान्
 दर्भैः पल्लवैः पताकया च समलङ्कृतान् केतून् ध्वजांश्च अष्टसु प्रागादिदिक्षु ।
 हरीशमहिषार्योः अथवा द्वारि तोरणाभ्यन्तरे तोरणस्यान्तर्भागे द्वौ द्वौ केतून्
 विन्यस्येत् । वृषवाहने पुनर्नवसु दिक्षूर्ध्वावसानम् ऊर्ध्वगतमन्त्यमीशानकोण
 एव विन्यस्येत् ॥ ४ ॥

तोरणादीनाह — प्लाक्षेति । सार्ये शास्त्रसहिते ईश्वरे प्लाक्षौदुम्बररौ-
 हिणाश्चलदलोत्थश्च । रोहिणो वटः । चलदलोऽश्वत्थः । तोरणाः तोरणवृक्षाः
 प्रोक्ताः स्युः । गुहविघ्नयोः वटभवान्त्याः ते प्लाक्षौदुम्बराश्चत्थवटाः । हरीशा-
 च्युते शिवनारायणाविष्णवोः प्लाक्षचतुर्थपैप्पलपुरोगाः ते अश्वत्थोदुम्बरवट-
 प्लाक्षाः । महिषद्विषि तेऽपि मध्यस्थयुग्व्यत्यासाद् अश्वत्थवटोदुम्बरप्लाक्षाः ।
 अखिलेऽपि वैणवाः ध्वजाश्चेष्टाः स्युः ॥ ५ ॥

१. 'णानि त', = 'ष्वाशासु पूर्वदितः के', ३. 'दिक्षु प', ४. 'ताकादर्भसं
 भूषितान् । द्वौ' अ. पाठः.

द्वारां पार्श्वयुगे कृतास्त्रखननादिक्षिप्तदर्भाक्षता-
दीष्टाब्जासनकेऽवटेऽस्त्रविहितोक्षादीन् क्रमात् तोरणान् ।
योगेयोगऋचाङ्घ्रियुग्भिरपि देवस्येति शूलैः सुयो-
ज्योत्तिष्ठेत्यधिदैवनामभिरपि न्यस्येच्छिवे मन्त्रवित् ॥ ६ ॥
तैरेवेषुभवेऽथ तैर्मुंररिपौ स्योनापृथिव्या युतै-
र्वेदाद्यैर्महिषारिशास्तृगणपेष्वीशाच्युते तारतः ।
प्राग्द्वार्दक्षिणपार्श्वपूर्वविहितस्थानेषु संस्थापयेत्
केतूंश्च क्रमविद् द्वयेषु यजनामावाह्य तद्देवताः ॥ ७ ॥

स्थापनक्रियामाह — द्वारामिति । मन्त्रविद् मन्त्रविशेषज्ञो गुरुः
शिवे द्वारां द्वाराणां पार्श्वयुगे पार्श्वद्वये कृतास्त्रखननादिक्षिप्तदर्भाक्षतादीष्टाब्जा-
सनके कृतमस्त्रेण खननादि खननहरणगोमयजलोक्षणानि यत्र, क्षिप्तं दर्भा-
क्षतादि दर्भाक्षतगन्धपुष्पाणि च यत्र, इष्टं पूजितं 'पद्माय नमः' इति
पीठं च यत्र, तस्मिन्वटे गर्ते अस्त्रविहितोक्षादीन् अस्त्रेण कृतोक्षणादीन् ।
आदिशब्देन शोषणादिकं, स्वस्वनाममन्त्रेण प्राणायामः पूजनं चोच्यते ।
तोरणान् क्रमाद् योगे योगऋचां 'योगे योगे तवस्तरमि'ति मन्त्रेण अङ्घ्रि-
युग्भिः पादद्वयैः, 'देवस्य त्वे'ति मन्त्रेण शूलैरपि सुयोज्य 'उत्तिष्ठे'त्युच्चा
अधिदैवनामभिः 'प्रमोदाय नमः' इत्यादिनाममन्त्रैरपि न्यस्येत् स्थाप-
येत् ॥ ६ ॥

इषुभवे तैरेव अधिदैवनामभिरेव, अथ मुंररिपौ स्योना पृथिव्या
ऋचा युतैस्तैरधिदैवनामभिः, महिषारिशास्तृगणपेषु वेदाद्यैः 'अग्निमीळे'
'इषे त्वा' 'अग्न आयाहि' 'शन्नो देवीः' इति चतुर्भिर्मन्त्रैः, ईशाच्युते तारतश्च
न्यस्येत् । पुनः क्रमवित् स्थानक्रमं मन्त्रक्रमं च वेत्ता गुरुः प्राग्द्वार्दक्षिणपार्श्वपूर्-
वविहितस्थानेषु प्राग्द्वारस्य दक्षिणं पार्श्वं, दक्षिणद्वारस्य पश्चिमं पार्श्वमित्यादि-
विहितेषु स्थानेषु केतूंश्च तथा संस्थापयेत् । द्वयेषु तोरणेषु ध्वजेषु च तद्दे-
वता आवाह्य यथोक्तरीत्या यजताम् ॥ ७ ॥

सुशोभनः शार्ङ्गधरे सुभद्रः सुकर्मनामा च तथा सुहोत्रः ।
शिवे प्रमोदाभयशान्तसंज्ञा महांश्च चत्वार इति प्रदिष्टाः ॥

सुमङ्गलः स्थाणुहरौ सुहोत्रस्तथैव कल्याणकभद्रकौ च ।
यज्ञेशनामा महिषाभिमातौ प्रभाकरो मङ्गलसुप्रभौ च ॥ ९ ॥

षाण्मातुरे स्युर्वरदो यशोदो द्वौ पुष्टिदश्रीप्रदसंज्ञितौ च ।
विघ्ने सुपूर्णाह्वयपूर्णभद्रौ प्रशान्तनामा विजयाभिधश्च ॥ १० ॥

आर्यः शास्ता गुहासन्नः सेनानीश्च प्रभापतौ ।

इति सप्तसु संप्रोक्ताः क्रमात् तोरणदेवताः ॥ ११ ॥

कुमुदकुमुदाक्षसंज्ञौ लक्ष्मीशे पुण्डरीकवामनकौ ।
अथ शङ्कुकर्णसर्वादिकनेत्रौ सुमुखसुप्रतिष्ठितकौ ॥ १२ ॥

भृङ्गीशकार्तिकेयौ वृषनन्दीशौ शिवे महाकालः ।

कुम्भोदरो महोदरनामाथो वीरभद्रको ब्रह्मा ॥ १३ ॥

देवताः पठति—सुशोभन इत्यादिभिः । शार्ङ्गधरे सुशोभनः सुभद्रः
सुकर्मनामा सुहोत्रश्च प्रदिष्टाः उक्ताः । अत्रत्या नामसंज्ञाभिधाह्वयादिकाः
कप्रत्ययश्च स्वतोऽर्थविशेषाभावात् पद्याविरोधार्थमेव कल्पिताः । शिवे प्रमो-
दाभयशान्तसंज्ञा महांश्च इति चत्वारः ॥ ८ ॥

स्थाणुहरौ सुमङ्गलः सुहोत्रः तथा कल्याणकभद्रकौ च । महिषाभि-
मातौ महिषशत्रौ यज्ञेशनामा प्रभाकरो मङ्गलसुप्रभौ च ॥ ९ ॥

षाण्मातुरे वरदो यशोदः पुष्टिदश्रीप्रदसंज्ञितौ द्वौ च । विघ्ने सुपूर्णा-
ह्वयपूर्णभद्रौ प्रशान्तनामा विजयाभिधश्च ॥ १० ॥

प्रभापतौ आर्यः शास्ता गुहासन्नैः सेनानीश्च । इति सप्तसु देवेषु
क्रमात् तोरणदेवताः संप्रोक्ताः ॥ ११ ॥

लक्ष्मीशे कुमुदकुमुदाक्षाद्या ध्वजेशाः । सर्वादिकनेत्रः सर्वनेत्रः ॥ १२ ॥

शिवे भृङ्गीशाद्या नव ॥ १३ ॥

शिवशार्ङ्गिणि गिरिशोत्सवविधास्यमानाः स्युरष्ट नन्द्याद्याः
भृङ्गीशाद्या नव वा कुमुदात्माद्यैस्तथाष्टभिः सहिताः ॥

काली कराली विरजा मन्दरा विन्ध्यवासिनी ।

सुप्रभा सिंहवक्त्रान्त्या दुर्गायां दैत्यमर्दिनी ॥ १५ ॥

गोप्ता च पिङ्गलाक्षश्च वीरसेनश्च शाम्भवः ।

त्रिणेत्रशूलिनौ दक्षभीमरूपौ च शास्तरि ॥ १६ ॥

स्कन्ददन्तीन्द्रमुखयोरिन्द्राद्या दिग्धीश्वराः ।

इति सप्तसु संप्रोक्ताः क्रमेण ध्वजदेवताः ॥ १७ ॥

इष्ट्वा बलिं तोरणदेवताभ्यो

ध्वजाधिपेभ्योऽपि च वाद्यहृद्यम् ।

दत्त्वा समाचम्य समेत्य चान्तः

समाचरेद् द्वारघटार्चनाद्यम् ॥ १८ ॥

प्राग्द्वार्दक्षिणसौम्यपार्श्वसमुपक्रान्त्या चतुर्दिक्ष्वपि

द्वाःस्थान् पूर्णघटेषु विष्णुगुहविघ्नार्येश्वरेषु द्विशः ।

शिवशार्ङ्गिणि कुमुदात्माद्यैरष्टभिः सहिताः गिरिशोत्सवविधास्यमानाः
शिवस्योत्सवे वक्ष्यमाणा नन्द्याद्या अष्ट स्युः 'नन्दिने कुमुदात्मने नम' इत्या-
दयः । तथा कुमुदात्माद्यैरष्टभिः सहिताः भृङ्गीशाद्या नव वा । 'भृङ्गीशाय
कुमुदात्मने नम' इत्याद्यष्ट । नवमे 'ब्रह्मणे नम' इत्येव ॥ १४ ॥

दुर्गायां कालीकराल्याद्याः । अन्त्या दैत्यमर्दिनी च ॥ १५ ॥

शास्तरि गोप्त्रादयः ॥ १६ ॥

स्कन्ददन्तीन्द्रमुखयोः, दन्तीन्द्रमुखो गणपतिः, इन्द्राद्या दिग्धी-
श्वराः लोकपाला एव । इति सप्तसु देवेषु क्रमेण ध्वजदेवताः संप्रोक्ताः ॥

एवमिष्ट्वा तोरणदेवताभ्यो ध्वजाधिपेभ्योऽपि च वाद्यहृद्यं, वाद्यघोषै-
र्मनोहरं यथा भवति तथा बलिं दत्त्वा समाचम्य अन्तः समेत्य द्वारघटार्च-
नाद्यं समाचरेच्च ॥ १८ ॥

विष्णुगुहविघ्नार्येश्वरेषु पञ्चसु चतुर्दिक्ष्वपि द्विशः द्वौ द्वौ पूर्णघटेषु
पूरितकलशेषु प्राग्द्वार्दक्षिणसौम्यपार्श्वसमुपक्रान्त्या पूर्वद्वारस्य दक्षिणोत्तर-

द्वाःशाखासु यजेत वा शिवहरौ द्वाःस्थानिहाष्टासु दि-
क्ष्वाशेशान् कलशेषु केवलममून् वै तेषु सुम्भद्विषि ॥

पद्मरागं प्रवालं विडूरोद्भवं

पुष्यनीलाश्मगर्भाणि मुक्ताफलम् ।

स्फाटिकं च न्यसेद् विष्णुविष्ण्वीशयो-

द्धारकुम्भेषु हेमापि वा सर्वतः ॥ २० ॥

द्वारपाला हरौ पूर्णपुष्करानन्दनन्दनाः ।

वीरसेनसुषेणौ च सम्भवप्रभवौ क्रमात् ॥ २१ ॥

स्थाणौ महोदरमहाकायमहाकण्ठका महोरस्कः ।

अग्न्यादिजिह्वनेत्रौ तदनु विरूपाक्षको विशालाक्षः ॥ २२ ॥

वीरमहाद्यौ स्वाद्यो भद्राद्यश्चारुपूर्वकः सेनाः ।

षष्ठो गुहे सुषेणः सेनावथ पूर्णचित्रपूर्वौ च ॥ २३ ॥

गणराजि वज्रदन्तो गजास्यको भीमनाममहिषास्यौ ।

अथ मेघनादकविरूपाक्षौ वरदश्च सर्वभक्षश्च ॥ २४ ॥

पार्श्वक्रमेण तथा दक्षिणस्य पश्चिमपूर्वक्रमेण तथान्ययोरपि तत्क्रमेणारभ्ये-
त्यर्थः, द्वाःस्थान् यजेत । शिवहरौ द्वाःशाखासु द्वाःस्थान् यजेत वा न वा ।
इह शिवहरौ अष्टासु दिक्षु कलशेषु आशेशान् लोकपालान् यजेत । सुम्भद्विषि
तेषु कलशेषु केवलममून् आशेशान् वै यजेत ॥ १९ ॥

विष्णुविष्ण्वीशयोद्धारकुम्भेषु पद्मरागं प्रवालं विडूरोद्भवं वैडूर्यं
पुष्यनीलाश्मगर्भाणि, अश्मगर्भं मरतकं, मुक्ताफलं स्फाटिकं च न्यसेत्,
सर्वतः सर्वत्र हेम स्वर्णमपि वा ॥ २० ॥

हरौ पूर्णपुष्कराद्याः द्वारपालाः क्रमात् स्युः ॥ २१ ॥

स्थाणौ महोदराद्याः । अग्न्यादिजिह्वनेत्रौ अग्निजिह्वोऽग्निनेत्रश्च ॥

गुहे वीराद्याः सेनाः । वीरमहाद्यौ वीरसेनो महासेनश्च । स्वाद्यः
सुसेनः । भद्राद्यो भद्रसेनः । चारुपूर्वकश्चारुसेनः । षष्ठः सुषेणश्च । अथ
पूर्णचित्रपूर्वौ सेनौ पूर्णसेनश्चित्रसेनश्च ॥ २३ ॥

गणराजि वज्रदन्ताद्याः ॥ २४ ॥

वीरबाहुमहावीरविद्युदन्तधिलासिनः ।

आर्ये तीक्ष्णस्तीक्ष्णदन्तस्ताराक्षश्च भवोद्भवः ॥ २५ ॥

महोदरादयस्तेऽष्टौ पूर्णात्मादिभिरष्टभिः ।

संभेदिता हरिहरे द्वारपाला इतीरिताः ॥ २६ ॥

सहस्रवीची विमला शतादि-

धारा प्रमोदिन्यपि धूर्जटौ स्युः ।

अर्च्याश्चतुस्तोरणकुम्भकेषु

दिकपा हरौ मन्त्रविदा स्वमन्त्रैः ॥ २७ ॥

कुम्भभद्रादिकौ कर्णौ श्वेतगोपूर्वकावपि ।

शिवशाङ्गीशयोद्वारमध्येऽर्च्या द्वारदेवताः ॥ २८ ॥

अग्न्यादीशदिगन्तमुक्तविधिना मुष्ट्यादिभिः शोधयेत्
सिद्धार्थादिभिरेव वा सशिखिकुण्डं मण्डपान्तःस्थलम् ।

आर्ये वीरबाहादयः ॥ २५ ॥

हरिहरे पूर्णात्मादिभिरष्टभिः संभेदिता युक्तास्ते महोदरादयोऽष्टौ ।
'महोदराय पूर्णात्मने नमः' इत्यादयः । इति द्वारपाला ईरिताः ॥ २६ ॥

धूर्जटौ चतुस्तोरणकुम्भकेषु चतुर्षु तोरणमूलस्थकलशेषु सहस्रवीची
विमला शतादिधारा शतधारा प्रमोदिन्यपि स्युः । हरौ तु तेषु मन्त्रविदा
इन्द्रादीनां मन्त्रज्ञेन दिक्पा अर्च्याः स्युः ॥ २७ ॥

शिवशाङ्गीशयोद्वारमध्ये कुम्भभद्रादिकौ कर्णौ कुम्भकर्णौ भद्रक-
र्णश्च, श्वेतगोपूर्वकावपि कर्णौ श्वेतकर्णौ गोकर्णश्च द्वारदेवता अर्च्याः ॥ २८ ॥

क्रियाशेषमाह — अग्न्यादीति । मुष्ट्यादिभिः सिद्धार्थादिभिरेव वा,
पक्षद्वयेऽपि सशिखिकुण्डम् अग्निकुण्डसहितं मण्डपान्तःस्थलं प्रासादशुद्धा-
वुक्तविधिना अग्न्यादीशदिगन्तं शोधयेत् अग्निकोणादीशकोणान्तं प्रदक्षिण-
गत्या शोधयित्वा पुनरग्न्यादीशान्तमपि पूर्वभागं शोधयेदित्यर्थः । शक्त्या-

प्रागास्योऽञ्जलिना त्रिधात्र विकिराञ्छक्त्यात्मनि प्रोत्किरेत्
सिद्धार्थान् विकिरांश्च रक्षतु सशेषान् मार्जनोपार्जितान् ॥

मध्येवेदि समिष्टपीठनिजशक्त्यास्थापितं मूलतो

देवेशं दिग्धीश्वरानपि दिशास्वभ्यर्च्य कृत्वा ततः ।

पुष्पास्त्रप्रविमोचनं च परितो धूपं प्रदीपं तथा

न्यस्यारक्षतु मण्डपात्मकममुं चास्त्रत्रितालादिना ॥

अथ शिवदिशि पार्जन्यांशके वा लिखित्वा

वसुदलकमलं तद्दक्षिणे स्वस्तिकं च ।

सरसिरुहि सशालीवस्त्रदर्भादिपीठे

न्यसतु कलशनाथं स्वस्तिके कर्करीं च ॥ ३१ ॥

त्मनि भुवनेश्वर्या पूर्णपुष्पाञ्जलिं विधाय मण्डपं शक्तिमयं ध्यात्वा अत्र
मण्डपे प्रागास्यो भूत्वा अञ्जलिना विकिरान् त्रिधा प्रोत्किरेत् पूर्वं मध्ये
पुनर्दक्षिणोत्तरपार्श्वयोश्च । मार्जनोपार्जितान् मार्जनेन स्वीकृतान् सशेषान्
पात्रेऽवशेषितांश्च सिद्धार्थान् विकिरांश्च रक्षतु ॥ २९ ॥

मध्येवेदि वेदिमध्ये समिष्टपीठनिजशक्त्यास्थापितं समिष्टे पीठे नि-
जायां शक्तावावाहितं देवं मूलतो दिशासु दिग्धीश्वरानप्यभ्यर्च्य ततः
पुष्पास्त्रप्रविमोचनं परितः पुष्पेणास्त्रमन्त्रेण क्षेपणं च कृत्वा तथा धूपं प्रदीपं
च न्यस्य मण्डपात्मकममुं देवम् अस्त्रत्रितालादिना अस्त्रेण तालत्रयादिना
आरक्षतु ॥ ३० ॥

कुम्भेशपूजामाह — अथेति । अथ तदनन्तरं शिवदिशि पार्जन्यांशके
वास्तुगतपार्जन्यस्यांशे वा वसुदलकमलम् अष्टदलं पद्मं तद्दक्षिणे स्वस्तिकं च
लिखित्वा सशालीवस्त्रदर्भादिपीठे शालीसहितवस्त्रदर्भतण्डुलादिभिः कृते पीठे
सरसिरुहि पद्मे कलशनाथं कुम्भेशं, स्वस्तिके कर्करीं सनालं कुम्भं च
न्यसतु ॥ ३१ ॥

१. 'देवं त्रि' इति मूलकोशपाठः. २. 'खलु शिवकोणे देशिकः कल्पयित्वा',
३. 'न्येऽपि वा कल्पयित्वा', ४. 'राजं स्व', ५. 'त्रि' ख. पाठः.

भाराध्य योगासनमत्र तोयैः सिक्तं प्रसक्तं गुणगन्धधूपैः
सुसंस्कृतं न्यस्तकुशाद्यमिष्टं घटं समुत्तानितमात्तकूर्चम् ॥
सहेमरत्नाक्षतगन्धपुष्पं सुधीः समापूर्य जलैश्च पूतैः ।
तंत्रेष्टवर्णांभुरुहोपविष्टमूर्त्यन्तरुद्यत्सकलात्मतत्त्वे ॥३३॥
व्याधारपद्मेष्वभिवाह्य चात्मविद्यापराख्यान्यपि तत्त्वकानि
सर्वेषु संपूजयतु त्रिणेत्रे परांशसंपन्नशिवानि मन्त्री ॥३४॥
तस्मिन् पल्लवचक्रिकादिघटिते तारोपचारादिना
देवेशं कलशेऽभिवाह्य निजमूलेनार्णतत्त्वादिभिः ।

तत्पूजाविधानं सूत्रयति — आराध्येत्यादिभिः । अत्र अष्टदलपद्मे
पीठे योगासनमाराध्य तोयैः सिक्तं क्षालितं, गुणगन्धधूपैः प्रसक्तं गुणेन
वेष्टितं गन्धेन लिप्तं धूपेन धूपितं च, सुसंस्कृतं धारणादिभिः शोधितं, न्य-
स्तकुशाद्यं कृतदर्भविन्यासगन्धजलोक्षणादिकम्, इष्टं पूजितं, समुत्तानितं यथा-
विधि स्थापितम्, आत्तकूर्चं, सहेमरत्नाक्षतगन्धपुष्पं हेमरत्नाक्षतगन्धपुष्पैर्योजितं
घटं सुधीः मानसपूरणकृद् गुरुः पूतैर्गालितपूजितैर्जलैश्च समापूर्य इष्टवर्णा-
ंभुरुहोपविष्टमूर्त्यन्तरुद्यत्सकलात्मतत्त्वे इष्टे लिपिपङ्कजे उपविष्टाया मूर्तेरन्तः
प्रकाश्यमानैः कलासहितैरात्मनस्तत्त्वैश्च युक्ते तत्र कलशे व्याधारपद्मेषु मूला-
धारकलशगतमन्त्रमूर्तेर्मूलाधारहृदयभ्रूमध्येषु सर्वेषु देवेषु आत्मविद्यापराख्यानि
तत्त्वानि 'ओं अं नमः परायात्मतत्त्वात्मने नमः' 'ओं उं नमः पराय विद्या-
तत्त्वात्मने नमः' 'ओं मं पराय परतत्त्वात्मने नमः' इति मन्त्रैस्तान्यावाह्य
संपूजयतु च । त्रिणेत्रे परांशसम्पन्नशिवानि परांशे परतत्त्वस्थाने योजित-
शिवतत्त्वानि 'ओं मं नमः शिवाय शिवतत्त्वात्मने नमः' इति मन्त्रेण च ।
मन्त्रीत्यनेन वक्ष्यमाणाद् ब्रह्मकलशपूजनात् पूजाविधानं स्वीकर्तव्यमिति
सूचितम् ॥ ३२, ३३, ३४ ॥

अथ गुरुः पल्लवचक्रिकादिघटिते पल्लवचक्रिकातण्डुलदर्भाक्षतफल-
गन्धपुष्पैर्युक्ते तस्मिन् कलशे तारोपचारादिना निजमूलेन देवेशमभिवाह्य अर्ण-
तत्त्वादिभिः लिपितत्त्वमूलाक्षराङ्गादिभिः साकलयं सकलत्वं परिकल्प्य कल्प-

साकल्यं परिकल्प्य कल्पविधिना दत्त्वोपहारान् क्रमात्
संपूज्याथ निवेद्य तोषणसपर्यां च प्रकुर्याद् गुरुः ॥ ३५ ॥

प्रकलृप्तयोगासनपूजनादिकां
गलन्तिकां गालितवारिपूरिताम् ।
ततो निजास्त्रेण कृताभिवाहनां
प्रकल्पिताङ्गाममुना प्रपूजयेत् ॥ ३६ ॥

ततः करकधारया विहितकुड्यमूलोक्षया
प्रदक्षिणपरिभ्रमं वितनुयादलिन्देऽस्रतः ।
घटं नयतु पृष्ठतोऽप्यथ पुरार्जितान् सर्षपान्
विकीर्य करकं घटीं विकिरकांश्च पीठे न्यसेत् ॥ ३७ ॥

आधारत्रितये यथापुरमदः संपूज्य तत्त्वत्रयं
मूलेनात्र विभाव्य देवमणुना साङ्गं समभ्यर्चयेत् ।

विधिना पूजापटले वक्ष्यमाणविधानेनोपहारान् क्रमाद् दत्त्वा संपूज्य निवेद्य
तोषणसपर्यां प्रसन्नपूजां च प्रकुर्यात् ॥ ३५ ॥

ततः प्रकलृप्तयोगासनपूजनादिकां कृतपीठपूजादिकां, गालितवारि-
पूरितां गालितैर्जलैः पूरितां, निजास्त्रेण कृताभिवाहनां स्वस्वास्त्रेण कृता-
वाहनां, प्रकल्पिताङ्गाम् अस्रमन्त्रस्याङ्गैः कृताङ्गां गलन्तिकां कर्करीम् अमु-
नास्त्रेण प्रपूजयेत् ॥ ३६ ॥

ततोऽलिन्दे विहितकुड्यमूलोक्षया विहितं विधीयमानं कुड्यमूलोक्षणं
यया तथा करकधारयास्त्रतोऽस्रमन्त्रं जपन् प्रदक्षिणपरिभ्रमम् ईशादीशपर्यन्तं
प्रदक्षिणक्रमेण परितो भ्रमणं वितनुयात् । पृष्ठतः तत्पृष्ठमार्गेण घटं कुम्भेशं
नयतु । अथ पुरार्जितान् प्राङ् मण्डपशोधने गृहीतान् सर्षपान् विकीर्य करकं
कर्करीं न्यसेत् । पीठे विकिरकांश्च विकीर्य घटीं कुम्भेशं न्यसेत् ॥ ३७ ॥

आधारत्रितये अदः एतत् तत्त्वत्रयं यथापुरं पूर्ववत् संपूज्य अत्र
मूलेनाणुना देवं (परि? वि)भाव्य आवाह्य साङ्गं सकलीकृतं तं समभ्यर्चयेत् ।

पूर्णाकृत्य गलन्तिकामपि यजेत् स्वास्त्रेण कृत्वा द्वयो-
नैवेद्यं परितोष्य रक्षतु घटौ द्वेकांशुकावेष्टितौ ॥ ३८ ॥

स्विष्टात्मा परिमार्जनादिपरिशुद्धेऽन्नान्ततारोक्षिते
वायवग्न्यम्बुमहीवियद्हनबीजैस्तत्त्वसंख्योदितैः ।
सन्धार्यासुमसौ विधाय परिशोषादिप्रदाहान्तिमं
तद्वैशेषिकशोधनं परिलिखेत् कुण्डे स्वके स्वोक्तवत् ॥
तारेणाजितसुम्भजिद्धरिहरे रेखासुदग्गामिनीं
प्रागग्रे च तदन्तयोर्विलिखतु द्वे ते च तिस्रोऽन्तरा ।

गलन्तिकां कर्करीमपि पूर्णाकृत्य स्वास्त्रेण यजेत् । द्वयोरपि नैवेद्यं कृत्वा
परितोष्य प्रसन्नपूजां कृत्वा द्वेकांशुकावेष्टितौ वस्त्रद्वयेन वस्त्रैकेन च वेष्टितौ
कुम्भेशकर्करी घटौ रक्षतु ॥ ३८ ॥

अग्निजननमाह — स्विष्टात्मेति । असौ गुरुः स्विष्टात्मा सकलीकर-
णशङ्खपूरणानन्तरं कृतात्माराधनो भूत्वा गणेशमभ्यर्च्य परिमार्जनादिपरिशु-
द्धे । अत्र मण्डपशोधनेन सह कुण्डानामपि परिशोधनं क्रियते । अप-
रत्राप्यग्निजनने मुष्ट्यादिभिः स्थलशुद्धिः कार्येत्यभिप्रायः । अन्नान्ततारोक्षिते
'ओं हुं फाडि'ति मन्त्रेण प्रोक्षिते स्वके (कुण्डे) आचार्यकुण्डे तत्त्वसंख्योदितैः
प्रत्येकं पञ्चविंशतिसंख्यया जप्तैः वायवग्न्यम्बुमहीवियद्हनबीजैः यं रं वं लं हं
रं इति बीजैः असुं प्राणं सन्धार्य संयम्य परिशोषादिप्रदाहान्तिमं शोषणद-
हनप्लावनकाठिन्यसुषिरीकरणदहनात्मकं तद्वैशेषिकशोधनं तस्य कुण्डस्य वि-
शेषशोधनं विधाय स्वोक्तवत् स्वस्वोक्तप्रकारेण परिलिखेत् ॥ ३९ ॥

कल्पविद् अजितसुम्भजिद्धरिहरे विष्णुदुर्गाशिवनारायणेषु तारेण
उदग्गामिनीं पश्चिमभागे दक्षिणत आरभ्योदगग्रां रेखां विलिखतु, तदन्त-

१. 'नव्यसवनैरावेष्टय रक्षेद् घटौ ॥', २. 'कुण्डे स्वे कृतमार्जनादिपरिशोधे वायु-
बहुयम्बुभूव्योमेरानलबीजमन्त्रशरकृत्यावृत्तिमात्रं क्रमात् । आयच्छन्ननिलं विधा', ३. 'गुरु-
रिति प्रोत्पादयेत् पाषकम् ॥' ख. पाठः., 'प्रजनयेत्', ४. 'केऽथानलम् ॥' क. पाठः.
५. 'अन्नाणुना विधिवदायतनं विलिख्य भूयः समुक्ष्य सलिलैः शकलं निरस्य । कृत्वा सग-
म्भकुसुमाक्षतवारिकूर्चैस्तारेण' ख. पाठः.

तच्छेषेष्वथ तिस्र एव विलिखेत् पाश्चात्यरेखोर्ध्वतो
 याम्यादिक्रमतो महेशगुहयोस्ताः स्वास्त्रतः कल्पवित् ॥
 स्कन्देशयोः कवचतो ध्रुवतः परेषु
 भूयः समुक्ष्य सलिलैः शकलं निरस्य ।
 न्यस्येत् सगन्धकुसुमाक्षतवारिकूर्चै-
 स्तारेण विष्टरमिहार्हतु योगपीठम् ॥ ४१ ॥

श्रीबीजेन प्रकृतिमभिवाह्याजितेऽन्येषु शक्त्या
 चेष्टा दीर्घस्वरभिदुरबीजाङ्गसाङ्गीकृतां ताम् ।
 पुत्रीयन्तीं शुचिमृतुमतीं प्राक्शिरस्कां रतोत्का-
 मुत्तानाङ्गीमुदरकुहरीभूतकुण्डां स्मरेच्च ॥ ४२ ॥

योस्तस्या रेखायाः पार्श्वयोः (प्रागग्ने) द्वे रेखे च, ते अन्तरा तयोरन्तराले दक्षि-
 णत आरभ्य तिस्रश्च । अथ तच्छेषेषु शिवस्कन्दगणपतिशास्तृषु पाश्चात्यरे-
 खोर्ध्वतः पश्चिमरेखावसाने याम्यादिक्रमतस्तिस्र एव विलिखेत् । कल्पविदि-
 त्यनेन स्वचरणोक्ता रेखा लिखेद्वेति च सूचितम् । महेशगुहयोस्ता रेखाः
 स्वास्त्रतो विलिखेत् ॥ ४० ॥

भूयः स्कन्देशयोः कवचतः, परेषु ध्रुवतश्च सलिलैः समुक्ष्य शकलं
 निरस्य सगन्धकुसुमाक्षतवारिकूर्चैः गन्धसहितपुष्पाक्षतजलकूर्चैस्तारेण विष्टर-
 मग्नेरुपवेशनयोग्यं पीठं न्यसेत् । इह विष्टरे योगपीठमर्हतु च ॥ ४१ ॥

अजिते श्रीबीजेन, अन्येषु शक्त्या भुवनेश्वर्या च प्रकृतिं जगत्कार-
 णभूतां शक्तिमभिवाह्य दीर्घस्वरभिदुरबीजाङ्गसाङ्गीकृतां दीर्घस्वरभेदितेन श्री-
 बीजेन शक्तिबीजेन वा कृतैरङ्गैः सकलीकृतामिष्ट्वा तां प्रकृतिम् ऋतुमतीं संजा-
 तर्तुकालां, शुचिं शुद्धाम् । शुचिशब्द उभयथा योज्यः । शुचिमग्निं पुत्री-
 यन्तीम् अग्निमात्मनः पुत्रमिच्छन्तीं च, प्राक्शिरस्कां कुण्डस्य प्राग्भागगत-
 शिरोभागयुक्तां पश्चिमगतपादां च, रतोत्कां सुरत उन्मनस्काम्, उत्तानाङ्गीम्
 उत्तानावयवाम्, उदरकुहरीभूतकुण्डाम् उदरकुहरत्वेन कल्पितकुण्डां च
 स्मरेत् ॥ ४२ ॥

विप्रावसथ्यं निभृतोपनीत-

मर्काश्मजं वारणिसंभवं वा ।

हव्यादमादाय निधाय नाभौ

क्रव्यादभागं निर्ऋतौ निरस्येत् ॥ ४३ ॥

उन्नीय वह्निचितिमात्मनि संविलाप्य

कृत्वा प्रदाहचरमां परिशुद्धिमग्नौ ।

प्रत्यर्प्य तत्र चितिमात्मगतां निजेन

बीजेन तारपुटितेन यजेच्च किञ्चित् ॥ ४४ ॥

उद्बुद्धमुद्धृतपिधानमुदर्चिषं त्रि-

रास्थाय जानुयुगलेन परिभ्रमय्य ।

योऽन्यां ध्रुवेण विभुवीर्यमयं निदध्याद्

गर्भाशयं समुपनीय समेधयेच्च ॥ ४५ ॥

विप्रावसथ्यं ब्राह्मणस्य महानसभवम्, अर्काश्मजं सूर्यकान्तातर्प-
योगाज्जातं वा, अरणिसंभवम् अरणिभ्यां मथनात् संभूतं वा निभृतोपनीतं
गूढोपनीतं हव्यादमग्निमादाय नाभौ निधाय क्रव्यादभागं राक्षसांशं निर्ऋतौ
वह्निर्निर्ऋतिभागे निरस्येत् त्यजेत् ॥ ४३ ॥

वह्निचितिमग्निचैतन्यम् उन्नीयोर्ध्वं नीत्वा स्वात्मनि स्वस्य गुरोरात्मनि
योजयित्वा प्राणायामेन संविलाप्याग्नौ प्रदाहचरमां परिशुद्धिं शोषणदहने स्व-
स्वबीजेन कृत्वा 'ओं पद्माय नमः' इति पूजितपीठे तत्राग्नौ वा आत्मगतां पूर्वं
योजितां चितिं चैतन्यकलां प्रत्यर्प्य आवाह्य तारपुटितेन निजेन बीजेन 'ओं रं
ओं नमः' इत्यनेन किञ्चिद् यजेच्च ॥ ४४ ॥

ततः स्वयं जानुयुगलेनास्थाय जानुयुगलं भुवि स्पृष्टं यथा भवति त-
थोपविश्य पात्रघट्टनेन उद्बुद्धमुद्धृतपिधानं त्यक्त्वाच्छादनम् उदर्चिषम् अग्नि-
मायतेनोपरिभागे त्रिः परिभ्रमय्य विभुवीर्यमयं देवस्य बीजात्मकं ध्रुवेण
प्रकृतेर्योन्यां निदध्यात् । पुनर्गर्भाशयं गर्भपात्रमिन्धनशकलेन समुपनीय समे-
धयेत् ज्वालयेच्च ॥ ४५ ॥

स्वस्वोक्तवत् परिसमूहपरिस्तराद्यं

सर्पिःस्रुवप्रभृतिसंस्करणं च कृत्वा ।

कल्याणरेतसममुं परिभूष्य गर्भा-

धानादिसंस्कृतिमथ क्रमशोऽस्य कुर्यात् ॥ ४६ ॥

तारेण प्रसमर्च्य कर्म करणीयं कल्पयित्वा धिया

हुत्वैकां समिधं घृतं प्रजुहुयात् स्वोक्ताणुनात्राष्टशः ।

तिष्ठन् सस्रुवया स्रुचा चतुरवत्ताज्याढ्यया होमयेत्

पूर्णां कर्म कृतं स्मरेत् तदधुना वा स्यात् स्रुवेणार्चनम् ॥

ईशे षोडश सेकपुंसवनसीमन्तोन्नया जातक-

माख्या निष्क्रमभुक्तिचौलमुपनीतिश्च व्रतानि क्रियाः ।

स्वस्वोक्तवत् स्वस्वगृहोक्तक्रमेण परिसमूहपरिस्तराद्यं परिसमूहनपरिस्तरणपर्युक्षणाद्यं सर्पिःस्रुवप्रभृतिसंस्करणमाज्यसंस्कारादिकं कृत्वा कल्याणरेतसममिं परिभूष्य गन्धपुष्पादिभिरलङ्कृत्य अथास्याग्नेः गर्भाधानादिसंस्कृतिं क्रमशः कुर्यात् ॥ ४६ ॥

तत्परिपाटीमाह — तारेणेति । पूर्वं तारेण प्रसमर्च्य करणीयं कर्म धिया कल्पयित्वा 'गर्भाधानं करिष्य' इत्यादिकमुपांशूच्चार्य एकां समिधममन्त्रकं हुत्वा अत्र अग्नौ स्वोक्ताणुना स्वस्वोक्तमन्त्रेणाष्टशो घृतं प्रजुहुयात् । चतुरवत्ताज्याढ्यया स्रुचि स्रुवेण चतुष्कृत्वः आज्यमवदाय पूरणं कृत्वा सस्रुवया स्रुवसहितया तथा स्रुचा स्वयं तिष्ठन् पूर्णां होमयेत् । ततस्तत्कर्म कृतं स्मरेत् 'गर्भाधानं कृतमि'त्याद्युपांशूच्चरेत् । तत् स्रुवेणार्चनमधुना वा स्यात्, कर्मणः पूर्वमर्चनमिति केचित् कर्मण उपरीति केचिदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

कर्माण्याह — ईश इति । ईशे सेकपुंसवनसीमन्तोन्नयाः सेको गर्भाधानं, पुंसवनं, सीमन्तोन्नयश्च, जातकर्म, आख्या नामकरणं, निष्क्रमभुक्तिचौलं निष्क्रामणमन्नप्राशनं चौलं च, उपनीतिरुपनयनं, व्रतानि माहानाम्न्यमहाव्रतौपनिषदगोदानानि । चरणवशादन्यथात्वेऽपि सर्वेषां चत्वार्येव व्रतानि

स्नानोद्वाहवितानवाहिकरणं शेषेष्वनिष्क्रान्तयः

सन्त्वष्टोपनयान्तिमा महिषहन्त्र्यां सप्त चौलान्तिमाः ॥
कुर्यात् सद्यादिपञ्चाननशिवनृशिवब्रह्मपङ्कच्यर्णनादै-
रीशे श्रीशार्यदुर्गास्वपि मनुलिपिभिः स्वाङ्गबीजैर्गणेशे ।
संस्कारानन्त्यतस्त्रीन् स्मरमुरभिदि भूरादिभिः सत्यता द्वौ
श्रीशे वाङ्गैः षडास्ये षडणुमनुयुजार्येऽपि षण्मूलतारैः ॥

पूर्णेऽपि कर्मसु समर्चितयोगपीठे-

ऽत्रावाह्य मूलमनुना लिपितत्त्वमन्त्रान् ।

प्राङ्गाणि । स्नानोद्वाहवितानवाहिकरणं स्नानं समावर्तनं, उद्वाहो विवाहः, वि-
तानवाहिकरणमग्न्याधानम् इति षोडश क्रियाः सन्तु, शेषेषु देवेष्वनिष्क्रा-
न्तयः निष्क्रामहीनाः उपनयान्तिमा अष्टौ । महिषहन्त्र्यामनिष्क्रान्तयश्चौला-
न्तिमाः सप्त ॥ ४८ ॥

क्रियाणां होममन्त्रानाह — कुर्यादिति । ईशे सद्यादिपञ्चाननशिवनृ-
शिवब्रह्मपङ्कच्यर्णनादैः सद्यादिपञ्च 'सद्योजातं प्रपद्यामी'त्यादिपञ्चब्रह्माणि,
आननं तत्पुरुषः, शिव ईशानः, नृशब्देन तत्पुरुष उक्तः, पुनरपि शिव
ईशान एव, ब्रह्मेति सद्योजातादीशानान्तानि पञ्च ब्रह्माणि, पङ्कच्यर्णं व्योम-
व्यापि दशाक्षरं, नादः प्रासादः, एतैः संस्कारान् कुर्यात् । श्रीशार्यदुर्गास्वपि
मनुलिपिभिर्मूलमन्त्राक्षरैः, गणेशे स्वाङ्गबीजैरन्त्यतः अस्त्रेण त्रीनपि, स्मरमुर-
भिदि शिवनारायणे भूरादिभिः सप्तव्याहृतिभिः, तत्र सत्यतो द्वावपि, श्रीशे
अङ्गैः अष्टाङ्गैर्वा, षडास्ये षडणुमनुयुजा षण्मन्त्रैर्मूलमन्त्राभ्यां च । आर्येऽपीत्य-
पिशब्दो विकल्पार्थः, पूर्वं मूलार्णैरुक्तत्वात् । तत्र षण्मूलतारैः षण्मन्त्रमूल-
मन्त्रप्रणवैः संस्कारान् कुर्यात् । सर्वत्र होमे मन्त्राणां स्वाहान्तत्वमवगन्त-
व्यं, मन्त्राणां बीजानां व्याहृतीनां विभक्तिरहितत्वं च, पीठपरिवारादी-
नाममन्त्राणां स्वाहान्तविभक्तिसहितत्वं च ॥ ४९ ॥

क्रियाशेषमाह — पूर्णेऽपि । एवं पूर्णेऽपि कर्मसु सत्सु समर्चितयो-
गपीठेऽत्रामौ मूलमनुनावाह्य लिपितत्त्वमन्त्रान् विन्यस्य सकलीकृतं तं परिदी-

१. 'शर्वे स', २. 'राये षण्मूलतारैश्चरतु षडणुमूलद्वयैर्बाहुलेये । भूराद्यैः सत्यतो
द्वौ स्मरमुरदमने स्वाङ्गबीजैर्गणेशे संस्कारानन्त्यतस्त्रीन् हरिमहिषजितोर्मूलवर्णेश्च वहेः ॥',
३. 'स क्रियाः सन्तु ॥ तासां क्रि' ख. पाठः. ४. 'कितं' घ. पाठः.

विन्यस्य तं सकलितं परिदीप्तसप्त-

जिह्वादिकं प्रयजतामनुसन्दधानः ॥ ५० ॥

तारव्याहृतिभिः स्वपीठमनुभिस्तारोपचारस्वमू-
लाङ्गैरावरणाणुभिश्च सकृदावृत्त्या घृतं मूलतः ।
पूर्णान्ते प्रजुहोतु भूःप्रभृतिताराख्यैः समाप्यार्च्यं तं
रक्षेत्रिष्कलितं ततोऽत्र परिषेकान्तं विधिं चाचरेत् ॥ ५१ ॥

अथ सम्मृष्टलिप्तायां वेद्यां दक्षिणतो गुरुः ।

शय्याक्षेत्रं प्रकुर्वीत मूलप्रासादसम्मुखम् ॥ ५२ ॥

कृत्वा स्वस्तिकमत्र धान्यनिचयं द्रोणाष्टकाद्युन्मितं
मूलेनामलतण्डुलादिसहितं क्षिप्त्वा कुशाग्रोत्तरम् ।

सप्तजिह्वादिकं परितो दीप्ताः सप्त जिह्वा ज्वालाभेदा यस्य तम् । एतेन पक्षा-
न्तरे जिह्वाङ्गमूर्तिन्यासादिकं सूचितम् । एवंभूतं च तमनुसन्दधानः ध्यायन्
प्रयजताम् ॥ ५० ॥

तारव्याहृतिभिः तारेण व्याहृतिभिश्च स्वपीठमनुभिः स्वस्वपीठमन्त्रैः
तारोपचारस्वमूलाङ्गैरावरणाणुभिः परिवारमन्त्रैश्च सकृद् मूलत आवृत्त्या अष्ट-
शतमष्टाविंशतिवारमष्टवारं वा जुहोतु । पूर्णान्ते भूःप्रभृतिताराख्यैर्व्याहृतिभिः
प्रणवैश्च जहोतु । होमं समाप्यार्च्यं प्रसन्नपूजां कृत्वा निष्कलितं तं रक्षेत् ।
ततोऽत्र परिषेकान्तं विधिं चाचरेत् ॥ ५१ ॥

शय्याकल्पनादिकमाह — अथेति । अथ कुम्भेशपरिभ्रमणाग्निजन-
नयोरनन्तरं गुरुः स्वयं सम्मृष्टलिप्तायां विशेषतश्च कृतमार्जनानुलेपायां वेद्यां
दक्षिणतो दक्षिणार्धे शय्याक्षेत्रं शय्यायाः स्थानकल्पनं मूलप्रासादसंमुखं
यथा भवति तथा प्रकुर्वीत ॥ ५२ ॥

महत् स्वस्तिकं कृत्वात्र द्रोणाष्टकाद्युन्मितं धान्यनिचयं व्रीहिपुञ्जम्
अमलतण्डुलादिसहितम् । आदिशब्देन सिद्धार्थो गृह्यते । कुशाग्रोत्तरं यथा
भवति तथा मूलेन क्षिप्त्वा तत्र और्ण्यकतूलसंभृतपटीपट्टादिभिः और्ण्यकः

१. 'कल्पय देवं संपूजयेत् सुपरिवारवृत्तं जलाद्यैः ॥ ता', २. 'पीठमूलपरिवारैः स्वै-
र्जुहोत्वैकशः सर्पिः साष्टशतं स्वमूलमनुना पूर्णान्वितं मन्त्रवित् । भूरादिप्रणवैः सकृत् सकृ-
दधाराध्य प्रसाद्य प्रभुं र', ३. 'ततः परिसमूहाद्यं वि' ख. पाठः. ४. 'प्रा' क. पाठः.
५. 'त्र पूर्वं औ' ख. पाठः.

तत्रौर्ण्यकतूलसंभृतपटीपट्टादिभिः कल्पितां

शय्यां शाङ्गिणि संस्तृणातु मिहिरार्णेनान्यतो मूलतः ॥

पराध्यवासोविहितोत्तरच्छदे

शिरोपधानादिमतीष्टविष्टरे ।

यजेत तर्पीठदृढाभिमानिनीं

स्वकीयशक्तिं निजबीजविद्यया ॥ ५४ ॥

आपोहीत्यणुभिः स्मरद्विषि शिरोदेशे कुमारे तथा-

पोदेवीरिति मूलतस्तदितरेष्वार्यैऽथवैश्यां दिशि ।

निद्राकुम्भमथाभिपूर्य विधिवद् गन्धाम्भसा पूजये-

च्छय्यान्ते परितोऽष्टदिक्षु मनुविद् विद्येशकुम्भानपि ॥

विष्णौ विष्णुमुखाः समूललिपयां दिक्कोणगास्त्रीक्षणे-

ऽनन्ताद्या अपि ते द्वये शिवहरौ गोपत्रादयः शास्तरि ।

कम्बलः तूलसंभृतपटी तूलैरन्तर्गृहीता पटी (ॐॐॐॐ) । पट्टादीत्यादिशब्देन

इन्द्रगोपादयः पट्टविशेषा गृह्यन्ते । तैः कल्पितां शय्यां शाङ्गिणि मिहिरा-
र्णेन द्वादशाक्षरेण, अन्यतोऽन्यदेवेषु मूलेन च संस्तृणातु कल्पयेत् ॥ ५३ ॥

पराध्यवासोविहितोत्तरच्छदे परार्थैः श्रष्टैर्वासोभिर्विहितमुत्तरच्छदमु-
परिगतवस्त्रं यस्मिंस्तस्मिन् । शिरोपधानादिमतीत्यादिशब्देन पादोपधानकपो-
लस्थलादिकं गृह्यते । इष्टविष्टरे कृतपीठार्चने तत्र तर्पीठदृढाभिमानिनीं
तर्पीठरूपिण्यां शय्यायां स्थिराधिष्ठात्रीं रमोमाद्यां निजबीजविद्यया विष्णौ
श्रीबीजेन अन्यत्र भुवनेश्वर्यां चावाह्य यजेत ॥ ५४ ॥

अथ मनुवित् मन्त्रविशेषज्ञो गुरुः सर्वदेवेषु शय्यायाः शिरोदेशे
आर्यैऽथवैश्यां दिशि स्मरद्विषि आपोहीत्यणुभिः आपो हिष्ठादिमन्त्रैः, तथा
कुमारे 'आपो देवीः' इति मन्त्रेण, तदितरेषु मूलतश्च (निद्राकुम्भं) गन्धाम्भ-
साभिपूर्य विधिवत् कलातत्त्वावाहनादिसंयुतं पूजयेत् । शय्यान्ते शय्यासमीपे
परितोऽष्टदिक्षु विद्येशकुम्भानप्यभिपूर्य पूजयेत् ॥ ५५ ॥

विष्णौ तेषु घटेषु समूललिपयः लमन्त्राक्षरैः क्रमाद् युक्ता विष्णु-
मुखा विष्णुमधुसूदनाद्याश्चक्रपूजायां वक्ष्यमाणाः पूर्वादिदिक्कोणगाः पूज्याः ।

१. 'स्मिच्छयने समाहितः स्व' क. ग. पाठः. २. 'द्वितयेऽपि ते शि' इति मूल-
काशपाठः. ३. 'श्च पू' ख. पाठः.

पूज्यास्तेषु घटेषु भाविपरिवारा मूर्तयः शक्तय-
श्चान्येषु त्रिषु मूलमेव चतसृष्वशासु वा षण्मुखे ॥५६ ॥
मध्येवेदि विनिर्मिते रसदले कौमारके मण्डले
कौमारं कलशं प्रपूर्य विधिवत् संपूज्य तत्पूर्वतः ।
शय्यां दक्षिणसौम्यदिक्कृतसमायामां गुहे कल्पयेत्
स्वोद्यत्स्वापघटादिकामभिदधे कौमारकुम्भार्चनम् ॥५७ ॥
पीठान्ते ब्रह्माणं सभद्रकालीगणेशविष्णुं च ।
ईश्वरशास्तारावपि दलषट्के हरिदिगादि समभियजेत् ॥
पूर्णे हिरण्याम्बुजगजशिखिशक्तिस्वरून् निधायात्र ।
कलशे सार्णसरोजे गुहमावाह्यार्चयेत् सहावरणैः ॥ ५९ ॥

त्रीक्षणे अनन्ताद्याः अनन्तसूक्ष्माद्याः पूजायां वक्ष्यमाणाः । शिवहरौ ते
द्वयेऽपि 'अनन्ताय विष्ण्वात्मने नमः' इत्याद्याः । शास्तरि गोप्त्रादयः गो-
मृपिङ्गलाक्षादयो मण्डपसंस्कार उक्ताः । अन्येषु त्रिषु दुर्गास्कन्दगणेशेषु
मूर्तयः शक्तयश्च भाविपरिवाराः पूजापटले वक्ष्यमाणाः । तत्र दुर्गायां जयाद्याः
शक्तयः, स्कन्दे सनत्कुमाराद्या मूर्तयः, गणेशे गणज्ञयाद्या मूर्तयः पूज्याः ।
षण्मुखे चतसृष्वशासु मूलमेव वा मन्त्रः ॥ ५६ ॥

कुमारे विशेषमाह — मध्येवेदीति । गुहे मध्येवेदि वेदिमध्ये रस-
दले षड्दले विनिर्मिते द्वादशपटले वक्ष्यमाणविधिना संपादिते कौमारके
मण्डले कौमारं कुमारदेवत्वं कलशं विधिवत् प्रपूर्य संपूज्य च तत्पूर्वतः तस्य
पूर्वभागे दक्षिणसौम्यदिक्कृतसमायामां दक्षिणोत्तरदीर्घां स्वोद्यत्स्वापघटादिकां
स्वस्वस्थानस्थितनिद्राकलशविद्येश्वरकलशयुक्तां शय्यां कल्पयेत् । कौमारकु-
म्भार्चनमभिदधे वच्मि ॥ ५७ ॥

तत्पूजाविधिमाह — पीठान्त इति । सामान्यस्कन्दपीठपूजानन्तरं
दलषट्के हरिदिगादि पूर्वदिग्दलमारभ्य ब्रह्माणं सभद्रकालीगणेशविष्णुं भद्र-
कालीं गणेशं विष्णुं च ईश्वरशास्तारावपि स्वस्वनाममन्त्रैः 'ब्रह्मणे नमः' इत्या-
दिभिरभियजेत् ॥ ५८ ॥

हिरण्याम्बुजगजशिखिशक्तिस्वरून् सुवर्णमयपद्मगजमयूरशक्तिव-

प्राग्वज्रादेः प्रयजेदादित्यानश्विनौ पितृन् गणपम् ।
मात्रप्सरोवसूनिह रुद्रांश्चाभ्यन्तरे जयन्ताद्ये ॥ ६० ॥

गाङ्गेयरूप्यमयताम्रजकांस्यमृत्सा-

पात्राणि मौलिपदपार्श्वयुगाग्रभाञ्जि ।

विष्णौ क्रमेण घृतमाक्षिकदुग्धशान्ति-

वार्गव्यवन्त्यभिमृशेत्त्रिजपञ्चतत्त्वैः ॥ ६१ ॥

न्यस्येत् तद्वत् पदपरिसरे पात्रयोरर्घ्यपाद्ये

क्षीरक्षौद्रे मदनदमने पार्श्वयोर्मूलतश्च ।

मूलेनार्ये घृतमधु शिरोऽङ्घ्रयोः कुमारेऽर्घ्यपाद्ये

पात्रद्वन्द्वे रजतरचिते स्वोपचाराणुनाऽङ्घ्रयोः ॥ ६२ ॥

ज्ञान् निधाय पूर्णे कलशे सार्णसरोजे पूजितलिपिपङ्कजेऽत्र गुहमावाह्य आ-
वरणैः परिवारैः सहार्चयेत् ॥ ५९ ॥

तत्र वज्रादेः प्राक् लोकपालपूजानन्तरं तदायुधपूजायाः प्राक् जय-
न्ताद्येऽभ्यन्तरे ईशेन्द्रयोर्मध्याद्यन्तरालेषु 'ओं आदित्येभ्यो नमः' 'ओं अ-
श्विभ्यां नमः' इत्यादिमन्त्रैः आदित्यानश्विनौ पितृन् गणपं गणपतिं मात्रप्स-
रोवसून् मात्रप्सरसो वसून् रुद्रांश्च प्रयजेत् ॥ ६० ॥

उपहारस्थापनमाह — गाङ्गेयेति । विष्णौ मौलिपदपार्श्वयुगाग्र-
भाञ्जि शिरोभागे पादयोः समीपे पार्श्वयोरग्रभागे च स्थितानि घृतमाक्षिक-
दुग्धशान्तिवार्गव्यवन्ति क्रमेण आज्यमधुक्षीरशान्तिजलपञ्चगव्यपूरितानि गा-
ङ्गेयरूप्यमयताम्रजकांस्यमृत्सापात्राणि क्रमात् सुवर्णरजततम्रजकांस्यमृन्मय-
पात्राणि निजपञ्चतत्त्वैः क्रमेणाभिमृशेत् संस्थाप्य स्पृष्ट्वा जपेत् ॥ ६१ ॥

मदनदमने शिवे तद्वत् पदपरिसरे पादसमीपे पात्रयोरर्घ्यपाद्ये अर्घ्यं
पाद्यं च, पार्श्वयोः पात्रयोः क्षीरक्षौद्रे क्षीरं मधु च मूलतो न्यस्येत् । आर्ये
शिरोऽङ्घ्रयोः शिरस्समीपे पादसमीपे च मूलेन घृतमधु घृतं मधु च,
कुमारे अङ्घ्रयोः पादयोः समीपे रजतरचिते पात्रद्वन्द्वे स्वोपचाराणुना 'ओं
नमः षण्मुखाये'ति मन्त्रेणार्घ्यपाद्ये च न्यस्येत् । अत्रार्घ्यपाद्ययोर्द्रव्यं स्वस्व-
कलशादवगन्तव्यम् ॥ ६२ ॥

हैमे न्यसेच्छिरसि सुम्भरिपाविषेत्वे-
 त्याज्यं पदे मधु च मध्विति रौप्यपात्रे ।
 मूलेन पार्श्वयुजि कांस्यजताम्रजेऽर्घ्य-
 पाद्ये हरीशगणपेऽत्रं हरीशवच्च ॥ ६३ ॥

मङ्गलान्यष्ट परितस्तथा मङ्गलपालिकाः ।
 प्रदीपादींश्च विन्यस्य मण्डयेन्मण्डपोदरम् ॥ ६४ ॥

न्यसेच्छङ्खारिकेतून् मुकुरवृषसृणींश्चामरं मत्स्ययुग्मं
 दिक्ष्वीशे व्याघ्रवत्सं मुकुरवृषज्ञपद्वन्द्वकुम्भांस्त्रिधास्रि ।
 श्रीशेशे स्वस्तिकाब्जं दरघटमुकुरं सोत्पलावर्तवत्सं
 वत्सं कुम्भं सभेरीमुकुरज्ञपसृणीञ्छङ्खनन्धौ चचण्ड्याम् ॥

अत्र शिवनारायणदुर्गायोर्वैष्णवोक्तं ग्राह्यं गणपतेः शिवोक्तं च ।
 स्वस्वस्थाने स्वस्तिकानि विलिख्य धान्यानि दर्भाश्च निक्षिप्यैतानि स्थाप्यानि
 च ॥ ६३ ॥

तथाष्टमङ्गलानि मङ्गलपालिकाः प्रदीपादींश्च परितो विन्यस्य मण्डपोदरं
 मण्डपान्तर्भागं मण्डयेत् अलङ्कुर्यात् ॥ ६४ ॥

अष्टमङ्गलानि विविच्याह — न्यसेदिति । ईशे दिक्षु शङ्खारिकेतून्
 शङ्खं चक्रं ध्वजं च, मुकुरवृषसृणीन् आदर्शं वृषभम् अङ्कुशं च, चामरं
 मत्स्ययुग्मं, याज्ञिकवृक्षैः कृतानेतान् शय्याया अष्टसु दिक्षु स्वस्तिकस्थेषु
 तण्डुलपूर्णेपु पात्रेषु न्यसेत् । त्रिधास्रि व्याघ्रवत्सम् उक्तेषु व्याघ्रं शङ्खारि-
 केतून् श्रीवत्सं च, मुकुरवृषज्ञपद्वन्द्वकुम्भान् आदर्शं वृषभं मत्स्यद्वन्द्वं पूर्ण-
 कुम्भं च । श्रीशेशे स्वस्तिकाब्जं स्वस्तिकं पद्मं च, दरघटमुकुरं शङ्खं पूर्ण-
 कुम्भमादर्शं च, सोत्पलावर्तवत्सम् उत्पलं नन्धावर्तं श्रीवत्सं च । चण्ड्यां
 दुर्गायां वत्सं श्रीवत्सं, कुम्भं, सभेरीमुकुरज्ञपसृणीन् भेरीमादर्शं मत्स्यद्वयम-
 ङ्कुशं च, शङ्खनन्धौ च शङ्खं नन्धावर्तं च न्यसेत् ॥ ६५ ॥

पूर्णघटध्वजवज्रं स्वस्तिकशक्ती च चामरद्वितयम् ।
नागं मयूरमष्टौ स्कन्देऽपि करोतु मङ्गलान्यत्रं ॥ ६६ ॥
दर्पणं पूर्णकुम्भं च वृषभं चामरद्वयम् ।
श्रीवत्सं स्वस्तिकं शङ्खं दीपं विघ्ने च शास्तरि ॥ ६७ ॥

इति संस्कृतमण्डपोऽस्य बाह्ये
शिवदिग्घाम्नि निधाय भद्रपीठम् ।
परिपूज्य कुशादिमान् प्रयायात्
प्रति तीर्थं प्रतिमामिह प्रणेतुम् ॥ ६८ ॥

तद्रक्षणाय परितः कृतसन्निवेशं
संहृत्य दैवतगणं सलिलस्थविम्बे ।
उद्धृत्य वारिण इदं प्रविसृज्य वासो
दर्भैर्विघृष्य सलिलेन विशोधयेच्च ॥ ६९ ॥

अत्र स्कन्दे पूर्णघटध्वजवज्रं पूर्णकुम्भं केतुं वज्रं च, स्वस्तिकशक्ती
च स्वस्तिकं शक्तिं च, चामरद्वितयं, नागं गजं, मयूरमप्यष्टौ मङ्गलानि
करोतु ॥ ६६ ॥

गणपतिशास्त्रोरपि शिवोक्तवदेवाष्टमङ्गलानि योज्यानि ॥ ६७ ॥

एवं मण्डपाश्रितं कर्माभिधाय प्रतिमाश्रितं कर्म प्रस्तौति — इतीति ।
एवं संस्कृतमण्डपः संपादितमण्डपाश्रितकर्मा गुरुः अस्य बाह्ये शिवदिग्घाम्नि
तस्येशभागस्थापरमण्डपे भद्रपीठं निधाय परिपूज्य पीठपूजां कृत्वा कुशादिमान्
दर्भपुष्पवस्त्रगन्धादिसहितः इह अरुपमण्डपस्थभद्रपीठे प्रतिमां प्रणेतुमानेतुं
प्रति तीर्थं तीर्थाभिमुखं प्रयायाद् गच्छेत् ॥ ६८ ॥

तद्रक्षणाय तद्विम्बरक्षणाय परितः कृतसन्निवेशं कृतावस्थानं दैव-
तगणं सलिलस्थविम्बे संहृत्याद्वास्य इदं विम्बं वारिण उद्धृत्य पूर्ववेष्टितं
वासो विसृज्य दर्भैर्विघृष्य सलिलेन विशोधयेच्च ॥ ६९ ॥

तेजोऽसीति हरौ घृताक्तिरथवां कार्या द्वयं मूलतः
 स्कन्देभाननयोः स्वकल्पविधिना शेषेष्वथैतच्चरेत् ॥
 दर्भाद्यैः परिघृष्य शोधयतु दुर्गायां जलैस्त्वक्छकृ-
 न्मृत्साभस्मभिरीश्वरे प्रमथपे मृत्त्वक्छकृद्भिः क्रमात् ।
 मृत्त्वग्भ्यां गणपे गुहे स्वकलशोक्तद्रव्यकैः स्वाणुभि-
 र्मृद्भिः श्रीशहरीशयोः स्वविहिताभिर्वक्ष्यमाणक्रमात् ॥
 दुर्गागणेशशरजन्मसु बिम्बशुद्धि-
 स्नानात् पुरो हरिहरीश्वरयोः करोतु ।
 स्नानान्तरे नयनमोक्षणमार्यके तत्
 प्राक् स्नानतः सलिलवासनकर्मतो वा ॥ ७४ ॥

घृताक्तिः घृतसेचना कार्या । स्कन्देभाननयोर्द्वयं घृतसेचनं शोधनं च मू-
 लतः, शेषेषु एतद्वयं स्वस्वकल्पविधिना चरेत् ॥ ७२ ॥

ततो दुर्गायां दर्भाद्यैः दर्भमृत्त्वग्भिः क्रमात् परिघृष्य जलैः शोधयतु ।
 ईश्वरे त्वक्छकृन्मृत्साभस्मभिः परिघृष्य शोधयतु । प्रमथपे मृत्त्वक्छकृद्भिः, गणपे
 मृत्त्वग्भ्यां, गुहे स्वकलशोक्तद्रव्यकैः सर्वैः सर्वैः स्वाणुभिश्च श्रीशहरीशयोः
 स्वविहिताभिर्मृद्भिः वक्ष्यमाणक्रमात् ॥ ७३ ॥

नेत्रोन्मीलनकालमाह — दुर्गेति । दुर्गागणेशशरजन्मसु बिम्बशुद्धि-
 स्नानात् पुरः पूर्वं नयनमोक्षणं करोतु । हरिहरीश्वरयोः स्नानान्तरे स्नान-
 मध्ये, आर्ये स्नपनतः प्राक् तद् नयनमोक्षणं, सलिलवासनकर्मतो जलाधि-
 वासात् प्राग् वा ॥ ७४ ॥

१. 'वैशे मूलतः सर्पिषा क्षौद्रेणापि विलिप्य शोधयतु वा मासूरवार्षिः क्रमात् ॥
 दीर्घानुत्प्लेयणुकृतघृतालेपमुद्वर्यं बिम्बं मासूरेण दुपदमनुना क्षालयेत् सुम्भहन्त्रयाम् । मूले-
 नैतद् गुहगणपयोरचरेत् सर्वमार्ये शैरीषैः शोधयतु घृतमध्वक्किक्कृन्मूलतोऽथ ॥ ६' क. ग.
 पाठः. २. 'र्गायां गणपे च बिम्बकलशासेकात् पुरः प्राचरेनेत्रोल्लेखनमार्यके निगदितं तत्तोय-
 वासात् पुरः । दुर्गावद् विदर्धत पावकभये भूतेशवद् वाथ तच्छ्रीशेशाजितयोस्तु बिम्ब-
 कलशास्नानक्रमस्यान्तरे ॥ ६' ख. पाठः.

हैमे निषिच्य चषके मधुमन्त्रजप्तं
 सूच्या प्रगृह्य घृतमाक्षिकंमक्षिमोक्षम् ।
 नेत्रेण शास्तृगणपेषुभवेषु मन्त्री
 त्रिष्टुम्भयेन मनुना तनुयात् कुमार्याम् ॥ ७५ ॥
 हिरण्यगर्भः सामिति प्रगृह्य
 मध्वाज्यकं चित्रामिति त्रिधाग्नि ।
 नेत्रं लिखेद् दक्षिणमन्यदस्या-
 प्यायस्वमन्त्रेण सतारकार्चिः ॥ ७६ ॥
 माध्वीदुग्धघृतं हिरण्यमनुना संगृह्य शार्ङ्गीश्वरे
 वामं चित्रमृचोल्लिखेन्नयनमन्यद् विश्वतश्चक्षुषा ।
 लालाटाक्षि हिरण्यगर्भमनुनाथापूर्य गामग्रगां
 हृत्वा नेत्रपटं प्रदर्शयतु तां कर्ताथ तस्मै दिशेत् ॥ ७७ ॥

नेत्रोल्लेखनक्रियाविधानमाह — हैम इति । मन्त्री मन्त्रविशेषज्ञो गुरुः
 शास्तृगणपेषुभवेषु हैमे चषके घृतमाक्षिकं घृतं मधु च निषिच्य मधुमन्त्रजप्तं
 'मधु वाता' इत्यादितृचेन जप्तं तत् सूच्या सुवर्णसूच्या प्रगृह्य नेत्रेण नेत्रम-
 न्त्रेण अक्षिमोक्षं नयनोन्मीलनं सतारकार्चिः तारकार्चिभ्यां सह तारकं मूलेन
 तत्रस्थं तेजः प्रणवेन च तनुयात् । तारकार्चिलेखनं सर्वत्र समानम् । कुमार्यां
 त्रिष्टुम्भयेन 'जातवेदस' इत्युच्चा ॥ ७५ ॥

त्रिधाग्नि 'हिरण्यगर्भः समवर्तते'ति मध्वाज्यकं प्रगृह्य दक्षिणं नेत्रं
 'चित्रं देवानामि'त्युच्चा, अत्रान्यन्त्रेत्रम् 'आप्यायस्व'मन्त्रेण च लिखेत् ॥ ७६ ॥

शार्ङ्गीश्वरे हैमे चषके निषिक्तं माध्वीदुग्धघृतं 'हिरण्यगर्भः समि'ति
 मनुना संगृह्य पूर्वं वामं नयनं 'चित्रं देवानामि'त्युचोल्लिखेत् । अन्यद् दक्षिणं
 'विश्वतश्चक्षुषे'त्युच्चा । लालाटाक्षि लालाटनेत्रं 'हिरण्यगर्भ'मनुना चोल्लिखेत् ।
 अधानन्तरवक्ष्यमाणं सर्वत्र समानम् । नेत्रमापूर्य नेत्रपटं हृत्वा नयनमोक्षणात्
 पूर्वं पुरोभागे वस्त्रं प्रसार्य तत्कर्म कृत्वा नेत्रपटं हृत्वा अग्रगां गाम् अग्रे गा-
 मानीय तां प्रदर्शयतु । अथ कर्ता यजमानः तां गां तस्मै गुरवे दिशेत् ॥

१. 'वदिभास्यषडास्ययोश्च त्रि', २. 'मन्ः', ३. 'म', ४. 'यम्' ख. पाठः.
 ५. 'टलं ह' ख. पाठः.

आवाह्य साङ्गीकरणादि कृत्वा
 दत्त्वोपहारान् स्नपनं करोतु ।
 विघ्नार्थदुर्गाशरजेषु शेषेष्व-
 वाहनाद्यं स्नपने कृते तु ॥ ७८ ॥
 लक्ष्मीशे स्वविहितसप्तमृत्तिकाभि-
 मूर्धानं दिव इति मन्त्रतो विलिप्य ।
 तन्मृत्सासुभृतघटाम्भसा समुद्र-
 ज्येष्ठा इत्यणुपरिजापकोऽभिषिञ्चेत् ॥ ७९ ॥

प्रागादिदिग्दलस्थैर्यज्ञा यज्ञा पयः पृथिव्यां च ।
 याः फलिनीया दिव्या इत्यभिषिच्योक्षिणी विलिखेत् ॥
 हंसः शुचिषद्विष्णोरराटमिति चानलादिदलकलशैः ।
 सोमं राजानमृचा सविश्वतश्चक्षुषापि च स्नपयेत् ॥ ८१ ॥

विघ्नार्थदुर्गाशरजेषु मूलेनावाह्य साङ्गीकरणादि कृत्वा उपहारान् क्र-
 माद् दत्त्वा स्नपनं विम्बशुद्धिस्नपनं करोतु । शेषेषु स्नपने कृते त्वावाहनाद्यं
 करोतु ॥ ७८ ॥

अथ विम्बशुद्धिस्नपनकलशोपहारदानादिकं पृथक् पृथगेवाह —ल-
 क्ष्मीश इत्यादिभिः । लक्ष्मीशे स्वविहितसप्तमृत्तिकाभिः स्वकलशपूरण उक्ताभिः
 सप्तमृत्तिकाभिर्वल्मीकमृद्धिः 'मूर्धानं दिव' इति मन्त्रतो विलिप्य तन्मृत्सासु-
 भृतघटाम्भसा तन्मृद्धिः पूर्णेन ब्रह्मकलशेन 'समुद्रज्येष्ठा' इत्यणुपरिजापको गु-
 रुरभिषिञ्चेत् ॥ ७९ ॥

प्रागादिदिग्दलस्थैः कलशैः 'यज्ञा यज्ञा वः' 'पयः पृथिव्यां' 'याः
 फलिनीः' 'या दिव्या' इति चतुर्भिरभिषिच्योक्षिणी विलिखेत् । तदा नेत्रो-
 ल्लेखनमित्यर्थः ॥ ८० ॥

'हंसः शुचिषद्' 'विष्णोरराटं' 'सोमं राजानं' सविश्वतश्चक्षुषा
 'विश्वतश्चक्षुरि'त्यनया चर्चा अनलादिदलकलशैः अग्न्यादिकोणदलकलशैश्च
 स्नपयेत् ॥ ८१ ॥

१. 'विस्पष्टतायै पृथगेव वक्षिस् विष्णोर्वादिविम्बस्नपनं समासात् । मूलाणुसाङ्गीकरणो-
 पहराद्युत्तरं वैतद्विह प्रयोक्तव्यम् ॥ ८१ ॥ १. 'यज्ञा' ८. पाठः. २. 'यज्ञा' ८. पाठः. ३. 'यज्ञा' ८. पाठः.

उद्धृत्य द्रुपदादिनागलतलान्मासूरपिष्टैस्तनौ

मानस्तोकक्रचा च मूर्ध्नि मुरमांसीक्षीरपिष्टामलैः ।

आलिप्याथ बहिष्ठगन्धसलिलैर्विष्णोरराटाणुना

संसिञ्चेदिदमाप इत्युपघटैर्दिकोणसंस्थैः सह ॥ ८२ ॥

विम्बकलशाभिषेकं कृत्वेत्येह्येहिपूर्वमन्त्रेण ।

आवाह्य विष्णुमेनं मूलाङ्गन्यासमाचरेन्मन्त्री ॥ ८३ ॥

एह्येहि भगवन् ! विष्णो ! लोकानुग्रहकारक !

यज्ञभागं गृहाणेमं वासुदेव ! नमोऽस्तु ते ॥

इति ॥ ८४ ॥

अर्घ्यं रातु हिरण्मयादिमनुना तस्मै सपाद्योदकं

गायत्र्याचमनीयकं समधुपर्कं च स्वया मन्त्रवित् ।

मन्त्रेणाथ बृहस्पते अतिथदित्याद्येन पीताम्बरं

वेदाहंमनुनोत्तरीयमुपवीतं हैममोङ्कारतः ॥ ८५ ॥

द्रुपदादिना 'द्रुपदा दिवेन्मुमुचान' इत्यादिना मासूरपिष्टैः आगलत-
लादाकण्ठपर्यन्तं तनौ देहे उद्धृत्य मूर्ध्नि मुरमांसीक्षीरपिष्टामलैः मुरमांसीभ्यां
क्षीरेण च सह पिष्टैरामलकैः 'मानस्तोके तनय' इत्युच्यते चालिप्याथ बहिष्ठग-
न्धसलिलैर्दिकोणसंस्थैः 'विष्णोरराटा'णुना, तत्र तत्र दिकोणसंस्थैरुपघटैः इ-
(मा?द)माप' इति मनुना च सह संसिञ्चेत् ॥ ८२ ॥

इति विम्बकलशाभिषेकं कृत्वा 'एह्येही'तिपूर्वमन्त्रेण मन्त्री आवाहने
मन्त्रविशेषयोजनं कुर्वन् एनं विष्णुमावाह्य मूलाङ्गन्यासं मूलाङ्गन्यासव्यापका-
ङ्गन्यासादिकमाचरेत् ॥ ८३ ॥

आवाहनमन्त्रं पठति — एह्येहीति ॥ ८४ ॥

तस्मै विष्णवे हिरण्मयादिमनुनार्घ्यं सपाद्योदकं रातु दद्यात् । मन्त्र-
वित् इति तत्तदुपहारदाने 'अर्घ्यमि'त्यादिमन्त्रयोगः सूचितः । स्वगायत्र्या-
चमनीयं समधुपर्कं च, 'बृहस्पते अति यदि'त्याद्येन मन्त्रेण पीताम्बरं पीतबलं
च, 'वेदाहं'मनुनोत्तरीयम्, ओङ्कारतः प्रणवेन हैममुपवीतं च ॥ ८५ ॥

गन्धं च पुष्पं च पवित्रकं च
 दद्यादिदंविष्णुक्त्रा क्रमेण ।
 विश्वाणुनार्चिर्मयमादधीत
 व्यापय्य तं सर्गविसर्गरीत्या ॥ ८६ ॥

पुष्पैरोषधयः समित्यवकिरेत् सन्धूपयेद् धूरसी-
 त्येतेनोपहरेत् प्रदीपकमथो तेजोमिमन्त्रेण च ।

नेत्रे चाञ्जनरञ्जिते वितनुयाद् भूयः समिद्धोणुना
 येनाकस्यमनुं जपन् वितनुयाद् गोरोचनाचित्रकम् ॥ ८७ ॥

वनस्पतेः पुष्प इति प्रजापी
 माल्यं च मालां च समर्प्य तस्मै ।
 दत्त्वोपहारान् पुनरर्घ्यधारां
 मूलेन दत्त्वा विकिरेत् प्रसूनैः ॥ ८८ ॥

रथन्तरेण वैराजगायत्राभ्यां च सामभिः ।
 स्वयोनिजैः पुरः स्थित्वा स्तुवन् संप्रीणयेद्दरिम् ॥ ८९ ॥

‘इदं विष्णुरि’त्युक्त्वा गन्धं च पुष्पं च हैमं पवित्रकं च क्रमेण द-
 द्यात् । विश्वाणुना ‘विश्वतश्चक्षुरि’त्युक्त्वा तं सर्गविसर्गरीत्या सृष्टिसंहारक्रमेण
 व्यापय्य अर्चिर्मयं तेजोमयमादधीत ॥ ८६ ॥

‘ओषधयः संवदन्त’ इति पुष्पैरवकिरेत् । ‘धूरसी’त्यनेन सन्धूपयेत् ।
 अथो ‘तेजोसि’मन्त्रेण प्रदीपकमुपहरेत् । अथो इत्यनेनान्तरान्तरा जलदानं
 सूचितम् । भूयः समिद्धोणुना ‘समिद्धो अञ्जनि’मि मन्त्रेण नेत्रे द्वे अञ्जनर-
 ङ्जिते वितनुयात् । ‘ये नाकस्य’मनुं जपन् गोरोचनाचित्रकं गोरोचनया तिलकं
 वितनुयात् ॥ ८७ ॥

वनस्पतेः पुष्प! इति प्रजापी माल्यं पुष्पं मालां च तस्मै समर्प्य पुन-
 रुपहारान् अर्घ्यपाद्याचमनीयानि दत्त्वा अर्घ्यधारां मूलेन दत्त्वा प्रसूनैर्वि-
 किरेत् ॥ ८८ ॥

रथन्तरेण, वैराजगायत्राभ्यां च, स्वयोनिजैः रथन्तरस्य ‘अभित्त्वा

शुद्धे तैजसपात्रके सुविमलैरापूरिते तण्डुलै-
मध्ये सान्द्रघृतं शरावमुपधायाभ्युज्ज्वलद्दीपकम् ।
स्वोद्यद्गोमयकृत्सचित्रितादिगीशाम्नैः सदूर्वाग्रकै-
र्दिक्ष्वश्वत्थदलैर्विभूष्य रचयेन्निराजनीयं शुभम् ॥ ९० ॥

दूर्वाक्षतं मूर्धनि पादयोश्च
तारेण कृत्वास्त्रसमर्चितेन ।
निराजयेत् तेन निजास्त्रजापी
कुर्वीत पुण्याहमिति त्रिधाम्नि ॥ ९१ ॥

शूर'त्याद्येन. वैराजस्य 'पिबा सोममिन्द्रे'त्याद्येन, गायत्रस्य 'अग्र आयूंषी'त्या-
द्येन सामभिः स्तुवन् हरिं संप्रीणयेत् ॥ ८९ ॥

निराजनीयसंपादनमाह — शुद्ध इति । शुद्धे सुविमलैस्तण्डुलैरापूरिते
तैजसपात्रके लोहमयपात्रे मध्ये तन्मध्ये सान्द्रघृतं पूर्णघृतम् अभ्युज्ज्वलद्दी-
पकम् अभितः परितः उज्ज्वलद्विदीपैः उज्ज्वलद्वर्त्तिभिर्युतं शरावमुपधाय
तस्य दिक्षु स्वोद्यद्गोमयकृत्सचित्रितादिगीशाम्नैः स्वस्मिन्नुद्यतानि गोमयेन कृत्सा-
नि श्वेतरक्तादिरजोभिश्चित्रिनानि दिगीशाम्नाणि वज्रादीनि येषु तैः सदूर्वा-
ग्रकैः दूर्वाग्रयुक्तैरश्वत्थदलैर्विभूष्य शुभं निराजनीयं रचयेत् । तथा विष्णुसं-
हितायां —

“शुभे तु तैजसे पात्रे शालिनण्डुलपूरिते ।
अस्त्रैरश्वत्थपत्रस्थैर्नवगोमयकल्पितैः ॥
वर्णोज्ज्वलैर्यथाशोभं वर्धमानाज्यवर्त्तिभिः ।
उज्ज्वलाभिर्युतं मध्ये कुर्यान्निराजनं त्विदम् ॥ ”

इति ॥ ९० ॥

निराजनीयविनियोजनादिकमाह — दूर्वाक्षतमिति । तारेण दूर्वाक्षत
मूर्धनि पादयोश्च कृत्वा अस्त्रसमर्चितेन तेन निराजनीयेन निजास्त्रजापी
निराजयेत् । 'ओं विष्णुः प्रीयताम्' इत्यादिविशेषयुक्तं पुण्याहं च कुर्वीत ।
इति त्रिधाम्नि बिम्बविशुद्धिविधिः स्यात् ॥ ९१ ॥

शाङ्गीश्वरे वृषविषाणनदीद्वितीर-
मृद्धिर्विलिप्य शिरसि प्रणवेन सिञ्चेत् ।
तद्वत् तनौ समुपलिप्य मृदा सनाकु-
क्षेत्रोत्थयाच्छसलिलैरपि तेन सिञ्चेत् ॥ ९२ ॥

एवं साधु विशोधय तं स्नापितयेन्मृत्पूर्णकुम्भाम्भसा
मानस्तोकऋचा कषायपयसावोचामन्त्रेण च ।
आज्यान्तैर्ध्रुवतः फलाद्भिरथ मूलेनान्तराब्जिङ्गकैः
सिञ्चेदच्छजलैस्ततो वितनुयान्नेत्रत्रयोन्मीलनम् ॥ ९३ ॥
नमः शम्भव इत्याद्यमिषे त्वाद्यं च सिञ्चतु ।
नमो वः किरिकेत्युक्त्वा सर्वौषधिजलेन तम् ॥ ९४ ॥
तत् त्वा यामीत्याद्ययर्चा समुद्रं
गच्छेत्यापोहीत्यणुभ्यां च मन्त्री ।

शाङ्गीश्वरे शिरसि प्रणवेन वृषविषाणनदीद्वितीरमृद्धिः वृषशृङ्गाद् न-
दीतीरद्वयाद् गृहीताभिर्मृद्धिर्विलिप्याच्छसलिलैः शुद्धजलैः सिञ्चेत् । तनौ
तद्वत् सनाकुक्षेत्रोत्थया वल्मीकात् क्षेत्राच्च गृहीताभ्यां मृद्भ्यां तेन प्रणवेन
समुपलिप्याच्छसलिलैः सिञ्चेत् ॥ ९२ ॥

एवं साधु विशोधय मृत्पूर्णकुम्भाम्भसा मध्यकलशेन 'मानस्तोक' ऋ-
चा तं शाङ्गीश्वरं स्नापितयेत् स्नापितं कुर्यात् । कषायपयसा पूर्वदलस्थकलशेन
'अवोचाम नम' इति मन्त्रेण च, आज्यान्तैः दक्षिणपश्चिमोत्तराग्नेयनिर्ऋति-
दलस्थैः गोमूत्रगोमयक्षीरदध्याज्यपूर्णकलशैः ध्रुवतश्च, अथ मूलेन वायव्यद-
लस्थफलाद्भिश्च, अन्तरा मध्ये मध्ये अच्छजलैः अब्जिङ्गकैः 'आपो हि
ष्ठा'दिभिः सिञ्चेत् । ततो नेत्रत्रयोन्मीलनं वितनुयात् ॥ ९३ ॥

ततः ईशदलस्थितेन सर्वौषधिजलेन तं देवं 'नमः शम्भव' इत्याद्यम्
'इषे त्वाद्यं' 'नमो वः किरिकेभ्य' इत्याद्यं चोक्त्वा सिञ्चतु ॥ ९४ ॥

पुनः दिक्स्थखण्डैः दिक्खण्डस्थकलशैः 'तत् त्वा यामी'त्याद्ययर्चा, 'स-
मुद्रं गच्छे'ति, 'आपो ही'त्यणुभ्यां गायत्र्या च स्नापयेत् । औरुद्धया तारपुटि-

गायत्र्या च स्नापयेद् दिक्स्थखण्डै-
गायत्र्या चोरुद्र्या कोणखण्डैः ॥ ९५ ॥

तारेणावाह्याहिताङ्गाय तस्मै
सोमारुद्रा वीति दत्त्वार्घ्यपाद्ये ।
गन्धं पुष्पं चापि तद्वत् पवित्रं
वंस्त्रं संदद्याद् युवंचस्त्रजापी ॥ ९६ ॥

दत्त्वोत्तरीयं च बृहस्पते अती-
त्यृचाथ वेदाहमृचोपवीतकम् ।
स्वमूलतोऽलङ्करणानि धूरसी-
त्यनेन धूपं च तथा समर्पयेत् ॥ ९७ ॥

उद्दीप्यस्वेत्युपहरतु तस्मै प्रदीपं समिद्धो
अञ्जन्नित्यञ्जनमपि च गोरंचनां तारकेण ।
सोमारुद्रा युवमिति जपन् दर्पणं दर्शयित्वा-
ग्नाविष्णू इत्यपि मनुवरेण स्तुतिं चादधीत ॥ ९८ ॥

तया गायत्र्या कोणखण्डैः कोणखण्डस्थकलशैश्च । मन्त्रीति मन्त्राणामादिरे-
वात्रोच्यते, मन्त्रं समस्तं विद्वानित्यर्थः ॥ ९५ ॥

तारेणावाह्याहिताङ्गाय तारेणैव कृताङ्गाय तस्मै 'सोमारुद्रा विवृहत'म-
न्त्रेणार्घ्यपाद्ये द्वे गन्धं पुष्पं चापि तद्वत् पवित्रं दत्त्वा 'युवं वस्त्र'जापी वस्त्रं
संदद्यात् ॥ ९६ ॥

अथ 'बृहस्पते अती'त्यृचा उत्तरीयं दत्त्वा 'वेदाहमृ'चोपवीतं समर्प-
येत् । स्वमूलतोऽलङ्करणानि तथा 'धूरसी'त्यनेन धूपं च ॥ ९७ ॥

पुनस्तस्मा 'उद्दीप्यस्वे'ति प्रदीपमुपहरतु । 'समिद्धो अञ्जान्नि'त्यञ्ज-
नमपि च । तारकेण गोरंचनां च । 'सोमारुद्रा युवमिति जपन् दर्पणं दर्श-
यित्वा 'अग्नाविष्णू' इत्यपि मनुवरेण स्तुतिं चादधीत ॥ ९८ ॥

युवमेतानीति प्रार्थ्यौषधय इति विकीर्य पुष्पमपि पुण्याहम् ।
कृत्वा दद्यात् पादुकसचामरच्छत्रयानमपि तारेण ॥ ९९ ॥

पूजाक्रमेण पुरुषादिचतुष्टयाङ्ग-

केशानसूक्तमनुभिः स्नपयेन्महेशं ।

दिकोणमध्यगतखण्डघटैस्तु विम्ब-

शुद्धौ तदीयपरिकुम्भगणैः समेतम् ॥ १०० ॥

ध्यात्वा देवमघोरतो दिशतु गन्धं वामतश्चाम्बरं
पुष्पं चापि शिवेन तत्पुरुषतो धूपं सदीपार्घ्यकम् ।
आनम्याथ सुगन्धचर्चितकरो भागान् दिशास्वेकशो
वृत्तान्तान् विधिविष्णुरुद्रजिनवर्णैरालभेत क्रमात् ॥ १०१ ॥

“तत्पुरुषाय विद्महे पितामहाय धीमहे ।

तन्नो ब्रह्मा प्रचोदयात् ॥

पुनः ‘युवमेतानी’ति प्रार्थ्य ‘ओषधय’ इति पुष्पं विकीर्य ‘ओं शिव-
नारायणः प्रीयताम्’ इति विशेषयुक्तं पुण्याहमपि कृत्वा पादुकसचामरच्छत्र-
यानमपि पादुकं चामरं छत्रं स्ववाहनमपि तारेण दद्यात् ॥ ९९ ॥

महेशे तु विम्बशुद्धौ दिकोणमध्यगतखण्डघटैः दिक्खण्डेषु कोणख-
ण्डेषु मध्यखण्डे च ब्रह्मकलशैः तदीयपरिकुम्भगणैः समेतं यथा भवति तथा
पूजाक्रमेण स्वस्वदिक्प्राप्तैः पुरुषादिचतुष्टयाङ्गकेशानसूक्तमनुभिः तत्पुरुषादि-
चतुष्टयेन पञ्चब्रह्माङ्गैः ईशानेन च मनुभिः तं स्नपयेत् ॥ १०० ॥

अथ देवं यथोक्तं ध्यात्वा आवाह्य सकलीकृत्य पाद्यमाचामं च दत्त्वा
अघोरतो गन्धं दिशतु । वामतोऽम्बरं च । शिवेन ईशानेन पुष्पाणि च ।
तत्पुरुषतो धूपं सदीपार्घ्यकं दीपमर्घ्यं च । अथानम्य नमस्कृत्य सुगन्धचर्चित-
करो भूत्वा वृत्तान्तान् भागान् चतुरश्राष्टाश्रवृत्तभागानेकशः प्रत्येकं दिशासु
विधिविष्णुरुद्रजिनवर्णैः ब्रह्मविष्णुरुद्रगायत्रीभिः क्रमाद् आलभेत संस्पृ-
शेत् ॥ १०१ ॥

तद्गायत्रीराह — तत्पुरुषायेति ॥

तत्पुरुषाय विद्महे जनार्दनाय धीमहे ।

तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥

तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहे ।

तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥”

तद्गायत्र्य इति प्रोक्ताः सितमाल्यादिभिस्ततः ।

प्राचर्य नीराज्य पुण्याहमाचरेन्मूर्तिपैः सह ॥ १०२ ॥

मूलेनावृद्ध तस्मै सकलितमहसे स्थाणवे संप्रदद्यात्
पाद्याद्यं भूषणान्तं नवकमथ समर्प्योर्मिकाकर्णभूषाः ।
इष्टा गन्धादिभिः पादुकमपि सहयानातपत्रं प्रदद्यात्
सादर्शं चाथ पुण्याहमपि चरतु नीराजनं चेति वेज्या ॥

दुर्गार्याद्यणुभिः क्रमात् स्नपितयेद् गव्यैर्मृदालिप्य मृ-
द्वारा वारुणपञ्चकेन महिषारौ पावमानाणुना ।
क्वाथोदैरथ शालिनण्डुलभुवा चूर्णेन लिप्त्वा समा-
सिञ्चेदञ्चितरत्नगन्धकलशाभ्यां पञ्चदुर्गाणुभिः ॥ १०४ ॥

इति तद्गायत्र्यः प्रोक्ताः । ततः सितमाल्यादिभिः श्वेतपुष्पगन्धादिभिः
प्राचर्य नीराज्य मूर्तिपैः सह पुण्याहमाचरेत् ॥ १०२ ॥

पक्षान्तरमाह —मूलेनेति । मूलेनावृद्ध सकलितमहसे सकलीकृततेजसे
तस्मै स्थाणवे शिवाय पाद्याद्यं भूषणान्तं नवकं पाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्कपुनरा-
चमनीयस्नानवस्त्रोपवीतभूषणानि संप्रदद्यात् । अथ ऊर्मिकाकर्णभूषाः अङ्गुलीयं
कुण्डले च समर्प्य गन्धादिभिरिष्टा पादुकमपि सहयानातपत्रं वाहनं छत्रं च
सादर्शं दर्पणं च दद्यात् । अथ पुण्याहं नीराजनं चापि चरतु । इति वा-
इज्या पूजा स्यात् ॥ १०३ ॥

महिषारौ मन्त्रोद्गारे वक्ष्यमाणैः ‘दुर्गार्याद्य’णुभिः पृथक्स्थितैः पञ्च-
भिर्गव्यैः क्रमात् स्नपितयेत् । स्वकलशोक्तया मृदा आलिप्य मृद्वारा मृज्जल-
पूर्णकलशेन वारुणपञ्चकेन ‘अव ते हेलो वरुणे’त्यादिवक्ष्यमाणेन च । पुनः
क्वाथोदैः पावमानाणुना ‘पावमानीः स्वस्त्ययनीरि’ति मन्त्रेण च । अथ शालित-

पुण्याहं प्रविधाय शेषसलिलैस्तैरेव सिक्त्वांशुके
रक्ते द्वे परिधाप्य तैर्दिशतु गन्धं पुष्पधूपावपि ।
दीपाकल्पवितानचामरयुगच्छत्राणि नीराज्य दि-
क्ष्वेनां सम्यगयंपुरःप्रभृतिभिः स्वोक्तैः स्तुवीताणुभिः ॥

सेनान्यां कलशैः स्वपूरणसमुक्तेन क्रमेणाश्रितैः
सिञ्चेन्मन्त्रिवरः स्वमूलमनुना स्वास्त्राणुना वर्मणा ।
मूलेनापि हृदाग्निमील इति पूर्वर्चा त्विषेत्वादिना
शन्नोदेव्यणुनोपचारमनुना कौशादिगन्धान्तिमैः ॥ १०६ ॥
संस्त्राप्य स्वजिनार्णतो बहुजलैर्दत्त्वांशुके द्वे युवं
वस्त्राणीत्युपवीतगन्धकुसुमस्रग्धूपदीपान् क्रमात् ।

ण्डुलभुवा चूर्णेनोद्वर्त्य अश्वितरत्नगन्धकलशाभ्यां पूजिताभ्यां रत्नोदगन्धो-
दाभ्यां पञ्चदुर्गाणुभिश्च स्नपितयेत् ॥ १०४ ॥

पुनः पुण्याहं 'ओं दुर्गा प्रीयताम्' इति विशेषयुक्तं विधाय शेषस-
लिलैः तैरेव पञ्चदुर्गाणुभिः सिक्त्वा रक्ते द्वे अंशुके वस्त्रे परिधाप्य तैः पञ्च-
दुर्गाणुभिर्गन्धं पुष्पधूपावपि दीपाकल्पवितानचामरयुगच्छत्राणि दीपमलङ्कारं
वितानं चामरयुगं छत्रं च दिशतु । पुनरेनां दुर्गाम् अयंपुरःप्रभृतिभिः 'अयं
पुरो हरिकेश' इत्यादिभिर्मन्त्रैर्दिक्षु सम्यक् प्रत्येकं नीराज्य स्वोक्तैरणुभिः
स्वागमोक्तमन्त्रैः स्तुवीत च ॥ १०५ ॥

सेनान्यां तु मन्त्रिवरः मन्त्रक्रिययोरैक्यं विमृशन् गुरुः कौशादिग-
न्धान्तिमैरश्रितैर्नवसु खण्डेषु स्थितैः सपरिकलशैः कलशैः क्रमात् स्वमूल-
मनुना स्वास्त्राणुना वर्मणा मूलेनापि हृदा 'अग्निमील' इति पूर्वर्चा 'इषे त्वा'-
दिना 'शन्नो देव्य'णुना उपचारमनुना च नवभिर्मन्त्रैः स्वपूरणसमुक्तेन क्रमेण
सिञ्चेत् ॥ १०६ ॥

स्वजिनार्णतः स्वगायत्र्या बहुजलैः संस्त्राप्य तस्मै स्कन्दाय 'युवं
वस्त्राणी'ति मन्त्रेणांशुके द्वे दत्त्वा उपवीतगन्धकुसुमस्रग्धूपदीपान् चामरं

१. 'सिक्त्वा षिम्बघटैर्विधाय विबुधैः पुण्याहमेतज्जलैः

सिक्त्वा रक्तनवांशुके च परिधाप्याभ्यर्च्य दुर्गाणुभिः ।

दत्त्वाकल्पवितानचामरयुगच्छत्राणि दिक्षु क्रमा-

मन्त्रैः सम्यगयंपुरःप्रभृतिभिर्नाराजयेत् पञ्चभिः ॥

से' क. पाठः.

दद्याच्चाभरमातपत्रमुपचारेणाञ्जनं दर्पणं
तस्मै पादुकयुग्ममप्यथ चरेत्रीराज्य पुण्याहकम् ॥ १०७ ॥

स्वाष्टमूर्तिमनवः स्वकमूलं
चापि बिम्बकलशस्त्रपने स्युः ।
विघ्नराजि निजमूलकरार्ये
मध्यनिष्ठमुभयोः स्त्रपनं स्यात् ॥ १०८ ॥

पञ्चोपहारान् प्रददातु विघ्ने
मूलेन ताञ्छास्तरि दर्पणं च ।
नीराज्य पुण्याहमपि प्रकुर्या-
दितीरितात्राखिलबिम्बशुद्धिः ॥ १०९ ॥

दत्त्वार्घ्यमुत्तिष्ठमनुप्रजापी
प्रोत्थाप्य याने प्रविधाय बिम्बम् ।
प्रदक्षिणप्रक्रमतो नयेत
तन्मण्डपं शाकुनकादिजापी ॥ ११० ॥

चामरद्वयम् आतपत्रमञ्जनं दर्पणं पादुकयुग्ममपि क्रमादुपचारेण दद्यात् ।
अथ नीराज्य 'स्कन्दः प्रीयतामि'ति विशेषयुक्तं पुण्याहं चरेच्च ॥ १०७ ॥

विघ्नराजि बिम्बकलशस्त्रपने स्वाष्टमूर्तिमनवः 'गणज्ञया'द्याः स्वक-
मूलं चापि स्युः । आर्ये नवस्त्रपि निजमूलं च । अत्र विघ्ने बहिः प्रदक्षिण-
क्रमेण आर्ये दिग्विदिक्रमेणेति विशेषः । उभयोरपि मध्यनिष्ठं ब्रह्मकलशान्तं
स्त्रपनं स्यात् ॥ १०८ ॥

विघ्ने पञ्चोपहारान् जलगन्धपुष्पधूपन्दीपान् मूलेन प्रददातु । शास्तरि
तान् दर्पणं च । उभयोः नीराज्य पुण्याहमपि यथोक्तवत् कुर्यात् । अत्रा-
खिलबिम्बशुद्धिरितीरिता ॥ १०९ ॥

अथ सर्वेष्वप्यर्घ्यं दत्त्वा उत्तिष्ठमनुप्रजापी 'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत' इति
जपन् बिम्बं प्रोत्थाप्य रथादियाने प्रविधाय शाकुनकादिजापी 'कनिक्रदत्'
'स्वस्त्या'दिकं जपन् प्रदक्षिणप्रक्रमतस्तद् बिम्बं मण्डपं नयेत ॥ ११० ॥

रथारोपे रथे तिष्ठन्नाखिलेऽणुः प्रदक्षिणे ।

उदु त्यमिति शार्ङ्गिंशे पौरुषं च जपेद्धरौ ॥ १११ ॥

दत्त्वा द्वार्युपचारतोऽर्घ्यमखिलेषूदु त्यमित्युच्चर-

न्नाकृष्णेन युतं शिवे समवतार्यान्तर्नयेन्मन्त्रवित् ।

आसत्येनमनुं गुहे हरिहरे यस्मिन्नृचः पूर्वकं

मन्त्री मन्त्रामिनाक्षरं मुररिपौ शेषेषु मूलं निजम् ॥ ११२ ॥

वामाणुना त्रिणयनेऽथ नमो हिरण्य-

बाह्यादिना न्यसतु शार्ङ्गिशिवेऽधि शय्यम् ।

सत्रिष्टुभा महिषविद्विषि तारकेण

शेषेषु मूलत इनार्णत इन्दिरेशे ॥ ११३ ॥

विश्वत इति त्रिधास्त्रि व्याप्यान्येषु स्वमूलतो विम्बम् ।

शाययतु सकलयित्वा मन्त्रैः प्रासादसम्मुखमिहोक्तैः ॥

अखिले सर्वेषु देवेषु रथारोपे 'रथे तिष्ठन्नि'त्यणुः । शार्ङ्गिंशे प्रदक्षिणे
'उदु त्यं जातवेदसमि'ति, हरौ पौरुषं पुरुषसूक्तं च जपेत् ॥ १११ ॥

अखिलेषु द्वार्युपचारतोऽर्घ्यं दत्त्वा शिवे 'उदु त्यम्' 'आकृष्णेन'
युतमुच्चरन् यानात् समवतार्यान्तर्नयेत् । गुहे 'आसत्येन'मनुं, हरिहरे
यस्मिन्नृचः पूर्वकं 'यस्मिन् वृक्ष' इत्यादिकं, मुररिपौ इनाक्षरं द्वादशा-
क्षरं मन्त्रं, शेषेषु निजमूलं चोच्चरन् विम्बमन्तर्नयेत् । मन्त्रविन्मन्त्रीति च
पदाभ्यां तत्र शोभनान् मन्त्रान् यथावकाशमुच्चरोदिति सूचितम् ॥ ११२ ॥

अथ त्रिणयने वामाणुना 'वामदेवेन' अधिशय्यं शय्यायां न्यसतु ।
शार्ङ्गिशिवे 'नमो हिरण्यबाह्या'दिना, महिषविद्विषि सत्रिष्टुभा तारकेण, शेषेषु
मूलतः, इन्दिरेशे विष्णौ इनार्णतो द्वादशाक्षरेण च न्यसतु ॥ ११३ ॥

त्रिधास्त्रि 'विश्वतश्चक्षुरि'ति, अन्येषु स्वस्वमूलतश्च व्याप्य सकल-
यित्वा इहोक्तैः शय्यारोपणोक्तैर्मन्त्रैः प्रासादसम्मुखं शाययतु ॥ ११४ ॥

पीठे संस्थाप्योपचर्यार्घ्यानिष्ठैः

स्कन्दे बिम्बं शाययेच्चाधिशय्यम् ।

प्रासादे प्राग्द्वार्युदक्छीर्षकं च

प्रत्यग्द्वारे याम्यदिक्छीर्षकं च ॥ ११५ ॥

इति तन्त्रसमुच्चये तुरीयः पटलो

मण्डपसंस्क्रियाक्रमाख्यः ।

कथितः कलशेशवह्निशय्या-

विधिमान् बिम्बाविशुद्धिविध्युपेतः ॥ ११६ ॥

इति तन्त्रसमुच्चये

चतुर्थः पटलः ॥

स्कन्दे तु पीठे संस्थाप्य अर्घ्यानिष्ठैः अर्घ्यावसनैरुपचारैरुपचर्य अ-
धिशय्यं शय्यायां प्रासादे प्राग्द्वारि सत्युदक्छीर्षकमुत्तरशिरस्कं, प्रासादे प्रत्य-
ग्द्वारे याम्यदिक्छीर्षकं दक्षिणशिरस्कं च बिम्बं शाययेत् ॥ ११५ ॥

पटलमुपसंहरति — इतीति । (इति) तन्त्रसमुच्चये ग्रन्थे तुरीयः चतुर्थः
पटलः कथितः । कथंभूतः, मण्डपसंस्क्रियाक्रमाख्यः मण्डपसंस्कारपरिपाठ्या
परिपूर्णः । कलशेशवह्निशय्याविधिमान् कुम्भेशपूजामिजननशय्यापूजादि-
भिश्च युक्तः । बिम्बाविशुद्धिविध्युपेतः बिम्बाविशुद्धिकलशाभिषेकेण उपहारदानेन
चोपेतः ॥ ११६ ॥

इति तन्त्रसमुच्चयविमर्शिन्यां

चतुर्थः पटलः ॥

अथ पञ्चमः पटलः ।

स्नात्वा गुरुः कृतदिनान्तविधिः सुवासाः

स्वाचम्य नव्यवसनेन कृतोत्तरीयः ।

बिम्बाग्रतः समुपविश्य पवित्रपाणि-

र्वन्देत साञ्जलिरथो गुरुविघ्नराजान् ॥ १ ॥

दग्ध्वा स्वास्त्रहुताशकलसतलपृष्ठव्यापकेनाभितो

मूलव्यापकतोऽपरौ मनुमयौ हस्तौ समुत्पाद्य च ।

न्यस्तार्णाङ्गतरङ्गितास्त्रपरिदीप्ताग्नेण हस्तद्वये-

नास्त्रेणातनुयात् त्रितालदशदिग्बन्धामिसालोदयान् ॥ २ ॥

अथ पञ्चमेन पटलेनाधिवासविधिमाह — स्नात्वेति । अथो गुरुः स्नात्वा तदर्थं विशेषतो मन्त्रस्नानं कृत्वा कृतदिनान्तविधिः कृतसायन्तनसन्ध्याविधिः सुवासाः नववस्त्रधारी स्वाचम्य विशेषतो मन्त्राचमनं कृत्वा नव्यवसनेन कृतोत्तरीयः नवेन वस्त्रेण कृतोत्तरीयश्च भूत्वा पवित्रपाणिः, पवित्रस्य विशेषतो विधानात् सौवर्णं पवित्रं गृह्यते, तत्करोऽपि भूत्वा देवाग्रत एव किञ्चिद् दक्षिणतः समुपविश्य सम्यगुपविश्य साञ्जलिरञ्जलिमुद्रासहितः सन् गुरुविघ्नराजान् गुरुन् विघ्नराजं च वन्देत ॥ १ ॥

ततः स्वास्त्रहुताशकलसतलपृष्ठव्यापकेन स्वस्वास्त्रमयामिना कृतेन तले पृष्ठे च व्यापकेन प्राक्तनौ हस्तौ दग्ध्वा अभितो मूलव्यापकतोऽपरौ मनुमयौ हस्तौ च समुत्पाद्य न्यस्तार्णाङ्गतरङ्गितास्त्रपरिदीप्ताग्नेण न्यस्तमूलमन्त्राक्षराङ्गत्वादुज्ज्वलितं न्यस्तास्त्रमन्त्राङ्गुल्यग्रत्वात् परिदीप्ताग्रं च यत् तेन हस्तद्वयेन अस्त्रेणास्त्रमन्त्रेण त्रितालदशदिग्बन्धामिसालोदयान् तालत्रयं दशदिग्बन्धमग्निप्राकाराणामुद्गमं चातनुयात् । अत्रायं प्रयोगविधिः — यथोक्तप्रकारेण स्वासन उपविश्य गुरुगणपतिवन्दनानन्तरं करयोर्दहनबुद्ध्या स्वस्वास्त्रेण तले पृष्ठे च व्याप्य उत्पादनबुद्ध्या तयोः परितश्च मूलेन व्याप्य मूलमन्त्रस्याक्षराण्यङ्गानि च यथास्थानं विन्यस्यास्त्रेणाङ्गुलीनामग्रेषु च प्रत्येकं विन्यस्य ताभ्यां कराभ्यां तालत्रयदिग्बन्धनाग्निप्राकारान् कुर्यादिति ॥ २ ॥

मार्ताण्डावरतारजप्तपवनायामक्रमोन्मेषिते
 स्वस्मिन् भूमनि नामरूपभुवनस्फूर्जासमष्ट्यात्मनि ।
 आस्थायाल्त्रसमीरयामविधिना संशोध्य नाडीत्रयं
 तारांशत्रितयासुरोधविधिना वाथात्मशुद्धिं चरेत् ॥ ३ ॥
 नाड्या दक्षिणया त्रिवारमुदितेनामा विमुच्यानिलं
 षड्वारेण तथा प्रपूर्य परिकुम्भ्य द्वादशावर्तिना ।
 व्यामुञ्चेदिडया तथैव परिशोध्येडामुमा मारुतं
 मुञ्चेत् पिङ्गलया ततस्तदुभयेनापूरयेदीरणम् ॥ ४ ॥
 नाडीद्वन्द्वाभिपूर्णं मरुतमुभयमार्गानुरोधात् सुषुम्ना-
 सुष्यामाकृष्य तद्वन्ममिति परिजपन्नङ्गवारं प्रपूर्य ।

ततो मार्ताण्डावरतारजप्तपवनायामक्रमोन्मेषिते द्वादशसंख्यावरोऽधमो
 यस्य प्रणवजपप्राणायामस्य, तत्क्रमादुन्मेषिते प्रकाशिते नामरूपभुवनस्फूर्-
 र्जासमष्ट्यात्मनि नामरूपमयस्य शब्दार्थमयस्य भुवनस्य स्फूर्जा वर्धनं तस्य
 समष्टिरूपे स्वस्मिन् भूमनि ऐश्वर्यातिशये आस्थाय, गुरुः द्वादशवारप्रणव-
 प्राणायामेनाखिलभुवनसमष्ट्यात्मा देवो भूत्वेत्यर्थः । अल्लसमीरयामविधिना अल्ल-
 मन्त्रप्राणायामविधानेन वा तारांशत्रितयासुरोधविधिना प्रणवांशत्रयप्राणायाम-
 विधानेन वा स्वस्य नाडीत्रयं संशोध्याथात्मशुद्धिं जीवात्मनः परमात्मयोगेन
 शुद्धिं चरेत् ॥ ३ ॥

नाडीशुद्धिमाह — नाड्येति । त्रिवारमुदितेन जप्तेन अमा अंबीजेन
 दक्षिणया पिङ्गलया नाड्या अनिलं प्राणं विमुच्य रेचयित्वा, तथा पिङ्गल-
 यैव षड्वारेण अंबीजेन प्राणं प्रपूर्य, द्वादशावर्तिना तेनैव अंबीजेन पिङ्गलया
 परिकुम्भ्य, तं प्राणमिडया वामनाड्या व्यामुञ्चेद् रेचयेत् । तथैव पिङ्गलया
 प्रोक्तप्रकारेणैव उमा अंबीजेन इडामपि परिशोध्य पिङ्गलया मारुतं मुञ्चेत् ।
 ततस्तदुभयेन तन्मार्गद्वयेन अं उं इति बीजद्वयेन च ईरणं वायुमापूरयेत् ॥

नाडीद्वन्द्वाभिपूर्णं नाडीद्वयेन पूरितं मरुतं वायुम् उभयमार्गानुरोधाद्
 मार्गद्वयानुसारेण सुषुम्नासुष्यां मध्यनाडीद्वारै आकृष्यानीय तद्वत् पूर्ववद्

१. 'जापप' इति मूलकोशपाठः.

सन्धार्यादित्यवारं विदलितनिखिलग्रन्थिकां ब्रह्मनाडी-
मप्येवं शोधयित्वा बहिरथ मरुतं रेचयेद् व्यत्ययेन ॥ ५ ॥

प्रभञ्जनं पिङ्गलया बहिस्त्यजेद्

विकारसंख्यैः प्रणवैरथेडया ।

प्रपूरयेत् तद्विगुणैश्चतुर्गुणैः

प्रपूरितं ब्रह्मपथे प्रकुम्भयेत् ॥ ६ ॥

शुद्धब्रह्मपथप्रसारिपरमात्मार्चिष्कलापाततो

जाग्रज्जीवपुनर्विमोहनमिषद्दुर्वासनापासनम् ।

कृत्वा रेचककर्म पूरकविधौ स्वस्थानमास्थाय चे-

त्येवं कुम्भककर्मणा स्वपरमैश्वर्यं सुधीर्भावयेत् ॥ ७ ॥

अङ्गवारं षड्वारं मं इति परिजपन् सुषुम्नां प्रपूर्य आदित्यवारं द्वादशवारं संधार्य
विदलितनिखिलग्रन्थिकां भेदितपञ्चग्रन्थि ब्रह्मनाडीं सुषुम्नामप्येवं शोधयित्वा-
अथ मरुतं व्यत्ययेन पिङ्गलया पूरितामिडया, इडया पूरितमपि पिङ्गलया
च बहिः रेचयेत् ॥ ५ ॥

रेचकादिना प्राणायामविशेषमाह — प्रभञ्जनमिति । अथ विकार-
संख्यैः षोडशवारमावर्तितैः प्रणवैः पिङ्गलया प्रभञ्जनं वायुं बहिस्त्यजेत् ।
इडया तद्विगुणैः द्वात्रिंशत्संख्यैः प्रपूरयेत् । चतुर्गुणैश्चतुष्पष्टिसंख्यैः प्र-
पूरितं प्रभञ्जनं ब्रह्मपथे सुषुम्नायां प्रकुम्भयेत् ॥ ६ ॥

रेचकादेरभिसन्धिमाह — शुद्धेति । शुद्धब्रह्मपथप्रसारिपरमात्मार्चि-
ष्कलापाततः शुद्धे ब्रह्मपथे सुषुम्नायां प्रसारिण्याः परमात्मनस्तेजस्कलाया
आपाततः संस्पर्शनेन हेतुना जाग्रज्जीवपुनर्विमोहनमिषद्दुर्वासनापासनम्
उद्बुध्यमानस्य जीवस्य पुनर्विमोहनाय मिषन्त्याः प्रेक्षन्त्या दुर्वासनाया दुष्ट-
रूपिण्या वासनाया अपासनं निरसनं तद्रूपं रेचककर्म कृत्वा पूरकविधौ
स्वस्थानं वायोरन्तर्मुखत्वमास्थाय चेत्येवं रेचकं पूरकं च बुद्ध्या विमृश्य
सुधीः प्रसन्नधीर्भूत्वा कुम्भककर्मणा स्वपरमैश्वर्यं स्वस्य जीवस्य परमात्मसमा-
नमैश्वर्यं भावयेत् ॥ ७ ॥

१. 'अन्यास्मोद्धोधिरोधिमो', २. 'मपि ज्ञानादिसम्पादकं तच्चैवं विदधीत भूम-
नि सुधीरास्थापकं कुम्भकम् ॥ उ' क. पाठः.

उन्नीय हंसमनुनाधरचक्रतस्त-
 मर्काम्बुजस्थपरमात्मनि संगमय्य ।
 व्याख्यास्यमानविधिना वसुधादितत्त्व-
 जातं विलाप्य तनुयात् तनुशोषणाद्यम् ॥ ८ ॥
 स्वस्वार्हनाड्या नृपदन्तवर्ण-
 सङ्ख्यासमभ्यस्तनिजार्हबीजः ।
 कुर्यात् क्रमाद् रेचकपूरकौ च
 सकुम्भकौ शोषणपूर्वकेषु ॥ ९ ॥
 इडामुखे नाभिसरोरुहे च
 धूम्रं विचिन्त्यानिलमण्डले यम् ।
 संयोज्य तद्योगजवायुनाङ्गं
 संशोष्य तं पिङ्गलया प्रमुञ्चेत् ॥ १० ॥

अथात्मशुद्धिमाह — उन्नीयेति । हंसमनुना 'ओं हंसः' इति मन्त्रे-
 ण अधरचक्रतः मूलाधारात् तं जीवात्मानम् उन्नीयोर्ध्वं नीत्वा अर्काम्बुजस्थपर-
 मात्मनि द्वादशान्तसहस्रदलपद्मस्थितपरमात्मनि संगमय्य संयोज्य व्याख्यास्य-
 मानविधिना बिम्बशोधने वक्ष्यमाणरीत्या वसुधादितत्त्वजातं पृथिव्यादितत्त्व-
 समूहं विलाप्य स्वे स्वे कारणे संयोज्य तनुशोषणाद्यं शरीरस्य शोषणदहनाद्यं
 तनुयात् ॥ ८ ॥

शोषणादिष्वितिकर्तव्यतामाह — स्वस्वार्हेति । शोषणपूर्वकेषु स्वस्वा-
 र्हनाड्या स्वस्वयोग्यया नाड्या नृपदन्तवर्णसंख्यासमभ्यस्तनिजार्हबीजः षोड-
 शद्वात्रिंशच्चतुःसंख्याभिरावर्तितेन निजनिजबीजेन युक्तः । अत्र वर्णशब्देन
 चतुष्पष्टिसंख्या वा विवक्षिता । मन्त्री क्रमाद् रेचकपूरकौ सकुम्भकौ कु-
 र्यात् ॥ ९ ॥

इडामुखे नाभिसरोरुहे चानिलमण्डले षड्बिन्दुयुक्तवृत्तात्मके वायुम-
 ण्डले धूम्रं यंबीजं विचिन्त्य तन्मण्डलद्वयमन्योन्यं संयोज्य तद्योगजवा-
 युना तद्योगाज्जातमहावायुना अङ्गं शरीरं संशोष्य तं वायुं पिङ्गलया
 प्रमुञ्चेत् ॥ १० ॥

एतन्मुखे हृत्कमले च वहे-
 विम्बेऽरुणं रं सुमतिर्विचिन्त्य ।
 संयोज्य तद्योगजवह्निनाङ्गं
 सन्दह्य मुञ्चेदिडया बहिस्तम् ॥ ११ ॥
 इडामुखेऽर्काम्बुरुहे च विम्बे
 सौधार्चिषे वं परिचिन्त्य शुभ्रम् ।
 संयोज्य तस्मात् परचित्सुधाम्बु-
 पूरं प्रवर्षेद् भुवनाप्लवार्हम् ॥ १२ ॥
 काठिन्यरन्ध्रीकरणे विधाय
 स्वबीजतः सोऽहमिति ब्रुवाणः ।
 आयोज्य जीवं तदुपाधितत्त्व-
 सृष्ट्यब्दवृद्ध्यादिविधिं विदध्यात् ॥ १३ ॥

सुमतिः शोषणदहनादिकाले तत्तदात्मयोगं ध्यातुं कुशलः एतन्मुखे
 पिङ्गलामुखे हृत्कमले च सस्वस्तिकत्रिकोणात्मके वहेर्विम्बे अरुणं रंबीजं
 विचिन्त्य तदुभयं संयोज्य तद्योगजवह्निना अङ्गं शरीरं सन्दह्य तमग्निमिडया
 बहिर्मुञ्चेत् ॥ ११ ॥

इडामुखेऽर्काम्बुरुहे द्वादशान्तकमले च वृत्तात्मकचान्द्रे विम्बे च
 शुभ्रं वंबीजं परिचिन्त्य संयोज्य तस्मादुभयमिलिताद् विम्बाद् भुवनाप्लवार्हं
 सकलभुवनाप्लावनसमर्थं परचित्सुधाम्बुपूरं परचैतन्यामृतप्रवाहं प्रवर्षेत् ॥ १२ ॥

स्वबीजतः लं हं इति पृथिव्याकाशबीजाभ्यां काठिन्यरन्ध्रीकरणे का-
 ठिन्यकरणं सुपिरीकरणं च विधाय सोऽहमिति ब्रुवाणः सन् जीवमायोज्य
 हृदयं प्रापय्य तदुपाधितत्त्वसृष्ट्यब्दवृद्ध्यादिविधिं तस्य जीवस्योपाधिभू-
 तस्य तत्त्वसमूहस्य सृष्टिसंवत्सरपरिपाकाण्डभेदादिकं च विदध्यात् । अत्रायं
 प्रयोगक्रमः — तालत्रयाद्यनन्तरं द्वादशप्रणवप्राणायामेन स्वयं प्रपञ्चस्वरूपो
 भूत्वा नाडीशोधनं रैचकादिकं च कृत्वा हंसमनुना जीवं परमात्मनि सं-
 योज्य मूलप्राणायामेन सौमरस्यं विधाय तत्त्वसंहारं शोषणाद्यं च कृत्वा
 सोऽहमिति जीवमायोज्य पुनस्तत्त्वसृष्टिं संवत्सरमपि पाकादिकं कुर्यादिति ॥

लिप्या नियम्यासुमिनाब्जमध्या-

दाद्यर्णरूपामृतवारिधाराम् ।

स्वस्योत्तमाङ्गे परिपाल्य देह-

माप्लाव्य तन्वीत तथा शरीरम् ॥ १४ ॥

भूतानि पञ्च परमात्मनि संविलाप्य

शोषादिपञ्चकविधिं प्रविधाय जीवम् ।

आधोज्य चात्मन इमानि वियन्मुखानि

सृष्ट्वा लिपिन्यसनपश्चिममाचरेद् वा ॥ १५ ॥

पूर्वोक्तेरेचकमुखैः परमात्मभाव-

मालम्ब्य शोषदहनाप्लवनं यथोक्तम् ।

आधाय चिन्मयसुधाम्बुभिरात्मदेहं

कुर्वीत वा लिपिमयं लघुसंप्रयोगे ॥ १६ ॥

ततो लिपिभावनं प्रस्तौति — लिप्येति । लिप्या असुं प्राणं नियम्य इनाब्जमध्याद् द्वादशान्तकमलकर्णिकायाः आद्यर्णरूपामृतवारिधाराम् अकारादिक्षकारान्ताक्षररूपामृतजलधारां स्वस्योत्तमाङ्गे स्वशरीरस्य मूर्ध्नि परिपाल्य परितः पातयित्वा देहमाप्लाव्य तथा लिप्या शरीरं तन्वीत, लिपिन्यासं कुर्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथवा ततो न्यूने पक्षे जीवात्मनः परमात्मयोजनानन्तरं पञ्चभूतान्यपि क्रमेण परमात्मनि संविलाप्य शोषादिपञ्चकविधिं शोषणदाहनप्लावनकाठिन्यसुषिरीकरणानि प्रविधाय जीवमाधोज्य च आत्मन इमानि वियन्मुखान्याकाशादीनि सृष्ट्वा लिपिन्यसनपश्चिममाचरेत् ॥ १५ ॥

अथवा लघुसंप्रयोगे लघुक्रियायां पूर्वोक्तेरेचकमुखैः 'प्रभञ्जनं पिङ्गलये'त्याद्युक्तैः रेचकमुखैः परमात्मभावं पारमात्म्यमालम्ब्य आश्रित्य यथोक्तं तथा शोषदहनाप्लवनमाधाय चिन्मयसुधाम्बुभिः चैतन्यमयामृतरसैः आत्मदेहं स्वशरीरं लिपिप्राणायामादिना लिपिमयं कुर्वीत, प्लावनानन्तरमेव लिपिप्राणायामादिकं कुर्यादित्यर्थः ॥ १६ ॥

षड्भिर्दोस्तलपृष्ठपार्श्वयुगले व्याप्य व्यतीहारतो
 ज्येष्ठाद्यङ्गुलिषु स्वरैरपि परैः संव्यापसव्यक्रमात् ।
 तर्जन्यादितदन्तिमं न्यसतु पर्वाग्रेषु कादीन् हल-
 क्षार्णानि प्रथमायुगे युगपदङ्गानि प्रसिद्धक्रमात् ॥ १७ ॥
 आभ्यां दोभ्यां स्वरस्पर्शव्यापकाख्यभिदाक्रमात् ।
 आकेशादापदाम्भोजं लिप्या संव्यापयेत् तनौ ॥ १८ ॥
 न्यस्येत् काननवृत्तदृक्छ्रवणनोगण्डोष्ठदन्तद्वयी-
 मूर्धास्येषु कराङ्घ्रिसन्धिषु सहाग्रेषु क्रमान्मातृकाम् ।
 पार्श्वद्वन्द्वसपृष्ठनाभिजठरे हृत्कक्षपश्चाद्गले
 सव्ये कक्षतले हृदादिकरपादाद्यानने मन्त्रचित् ॥ १९ ॥

लिपिन्यासमाह — षड्भिरिति । दोस्तलपृष्ठपार्श्वयुगले करयो-
 स्तले तत्पृष्ठे तत्पार्श्वयुगले च अकाराद्यकारान्तैः षड्भिः स्वरैः व्यतीहारतः
 अन्योन्यतः संव्यापसव्यक्रमात् ह्रस्वैः सव्ये दक्षिणे दीर्घैः अपसव्ये वामे च
 क्रमाद् व्याप्य परैः ऋकारादिविसर्जनीयान्तैर्दशभिः स्वरैरपि तथा ज्येष्ठाद्य-
 ङ्गुलिषु च व्याप्य तर्जन्यादितदन्तिमं तर्जन्यादितर्जन्यन्तं यथा तथा पर्वा-
 ग्रेषु पर्वस्वग्रेषु च कादीन् सान्तान् द्वात्रिंशद्वर्णान् न्यसतु । प्रथमायुगे अङ्गुष्ठ-
 द्वये पर्वद्वयाग्रेषु हलक्षार्णानि द्वयोरपि युगपन्न्यसतु, अङ्गानि मातृकाया अ-
 ङ्गानि प्रसिद्धक्रमात् सामान्यन्यायेन च ॥ १७ ॥

आभ्यां दोभ्यां लिप्या स्वरस्पर्शव्यापकाख्यभिदाक्रमात् स्वरैः स्पर्शैः
 याद्यैश्च क्रमात् तनौ आकेशादापदाम्भोजं केशादारभ्य पदान्तं संव्यापयेत् ॥

काननवृत्तदृक्छ्रवणनोगण्डोष्ठदन्तद्वयीमूर्धास्येषु मूर्धन्याननवृत्ते दशोः
 श्रोत्रयोर्नासिकयोर्गण्डयोरुर्ध्वधरोष्ठयोस्तथा दन्तपङ्क्तयोर्मूर्धन्यास्ये च, पुनः क-
 राङ्घ्रिसन्धिषु सहाग्रेषु करपादानां सन्धिष्वग्रेषु च, पार्श्वद्वन्द्वसपृष्ठनाभिजठरे
 पार्श्वद्वये पृष्ठे नाभिजठरयोश्च, हृत्कक्षपश्चाद्गले हृदये दक्षकक्षे गलपृष्ठे च, सव्ये
 कक्षतले वामकक्षे, हृदादिकरपादाद्यानने हृदयादिकरयोः पादयोर्गुह्य आनने
 च क्रमान्मातृकां न्यसेत् । मन्त्रविदित्यनेन 'ओं अं नमः' 'ओं आं नमः'
 इत्यादिमन्त्रयोजनं दक्षिणवामक्रमत्वं च सूचितम् ॥ १९ ॥

अनपुंसकविषमसमस्वरषट्कयुगान्तरस्थषड्वर्गैः ।
 अङ्गानि ब्रह्मा गायत्र्यृष्याद्याः सरस्वती चास्याः ॥ २० ॥
 निजविहितसरण्या न्यस्य साङ्गादिकां तां
 प्रजपतु लिपिमेनां विघ्नबीजादिकं च ।
 तदनु पवनयामाद्यर्चनाख्यास्यमान-
 क्रमत इह मनूक्ता भावना भावयेत ॥ २१ ॥
 अत्र सुम्भजिति विष्णुभावनां
 चादधीत निजभावनोपरि ।
 शङ्खपूरणमथात्मगुर्विभा-
 स्यार्चनानि च करोतु सर्वतः ॥ २२ ॥

कृत्वा पाणितले जलं प्रणवमावर्त्याष्टशोऽथामुना
 बिम्बं प्रोक्ष्य फडन्वितेन परिरक्ष्यास्त्रितालादिना ।

अनपुंसकविषमसमस्वरषट्कयुगान्तरस्थषड्वर्गैः अनपुंसकाः ऋ ऌ
 लृ इति रहिताः, विषमाः ओजस्वराः, समाः युग्मस्वराः, तेषां षड्विन्द्वानां
 मध्यस्थैः कचटतपयवगौरङ्गानि भवन्ति । 'अं क ख ग घ ङ आं हृदयाय नम'
 इत्यादीन्यङ्गानीत्यर्थः । ब्रह्मा गायत्री सरस्वती चास्या मातृकाया ऋष्याद्याः
 ऋषिच्छन्दोदेवताः ॥ २० ॥

निजविहितसरण्या स्वोक्तमार्गेण शुद्धविन्दुविसर्गादिभेदयुक्तां सा-
 ङ्गादिकाम् अङ्गपर्यादियुक्तां तां लिपिं न्यस्य एनां प्रजपतु च, विघ्नबीजा-
 दिकं च । आदिशब्देन 'गणानां त्वे'त्यृङ्मालामन्त्रश्च गृह्यते । त-
 दन्विह पवनयामादि अर्चनाख्यास्यमानक्रमतः पूजापटले वक्ष्यमाणेन क्रमेण
 मन्त्रप्राणायामादि मनूक्ता भावना भावयेत ॥ २१ ॥

सुम्भजिति अत्राधिवासे निजभावनोपरि स्वमन्त्रभावनानन्तरं वि-
 ष्णुभावनां वैष्णवाष्टाक्षरमन्त्रोक्तभावनां चादधीत । अथ सर्वतः सर्वदेवेषु
 शङ्खपूरणम् आत्मगुर्विभास्यार्चनानि आत्माराधनं गुरुगणपतिपूजां च करोतु ॥

अथ ध्यानाधिवासविधिमाह—कृत्वेति । अथ विद्वान् तत्तत्कर्मणि
 तत्तच्छानकुशलो गुरुः पाणितले जलं कृत्वाष्टशः प्रणवमावर्त्य फडन्वितेनामुना

भूयः प्रोक्ष्य तथाभिमृश्य हृदये जप्त्वाष्टवारं ध्रुवं
जीवव्याप्तिमिहानयेदखिलतो विद्वान् विकृष्याङ्गतः ॥ २३ ॥
नाडीसन्धानकृत् स्वात्मनि कुसुमयुजा दोर्युजा ब्रह्मनाड्या
तच्चैतन्यं प्लुतेन प्रणयतु मपरेणोत्क्रमय्याणुविम्बात् ।
तारेणायम्य वायुं समरसमिदमाकल्पयेत् तत्र तस्मिन्
बिम्बे स्वोपाधितत्त्वव्रजविलयविशुद्ध्यादिकं चादधीत ॥

पादाग्रनाभिहृदयाब्जशिरोधितालु-

देशस्थितानि पृथिवीप्रमुखानि पञ्च ।

तालूर्ध्वतश्च चतुरङ्गुलकादिक्लृप्त-

स्थानेषु कल्पयतु चात्र मनोमुखानि ॥ २५ ॥

प्रणवेन विम्बं प्रोक्ष्य अस्त्रितालादिना अस्त्रेण तालत्रयादिना परिरक्ष्य भूयश्च
प्रोक्ष्य हृदयेऽभिमृश्य स्पृष्ट्वाष्टवारं ध्रुवं जप्त्वा जीवव्याप्तिं विम्बस्थस्य जीवस्य
व्याप्तिमखिलतोऽङ्गतो विकृष्य आकृष्य इह हृदये आनयेत् ॥ २३ ॥

गुरुरुक्तक्रमेण स्वेन सह तद्विम्बस्य नाडीसन्धानकृत् सन् कुसु-
मयुजा कुसुमयुक्तेन दोर्युजा करद्वयेन प्लुतेन मपरेण प्रणवेनाणुविम्बात् तच्चै-
तन्यं ब्रह्मनाड्या सुषुम्नया उत्क्रमय्य ऊर्ध्वं नीत्वा स्वात्मनि प्रणयतु । ता-
रेण वायुमायम्य इदं चैतन्यं तत्र स्वात्मनि समरसम् एकत्वं प्राप्तमाकल्पयेत् ।
तस्मिन् बिम्बे स्वोपाधितत्त्वव्रजविलयविशुद्ध्यादिकं स्वस्याश्रयभूतस्य तत्त्व-
समूहस्य संहारं शोषणादिकं चादधीत ॥ २४ ॥

तत् कथमित्याकाङ्क्षायामाह — पादाग्रेति । अत्र बिम्बे पादाग्रना-
भिहृदयाब्जशिरोधितालुदेशस्थितानि, शिरोधिः कण्ठः, पादाग्रादिताल्वन्त-
देशेषु स्थितानि पृथिवीप्रमुखानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि पञ्चभूतानि,
तालूर्ध्वतः तालूपरि चतुरङ्गुलकादिक्लृप्तस्थानेषु तालूपरि चतुरङ्गुलोर्ध्वं मनः
तस्मात् किञ्चिद्दूर्ध्वभागेऽहङ्कारः इति क्रमेण मनोमुखानि मनोहङ्कारबुद्ध्या-
दीनि वक्ष्यमाणानि च कल्पयतु ॥ २५ ॥

१. 'चिह्नमध्यस्थि', २. 'तत्त्वानि चिल्ल्युपरिषट्चतुरङ्गुलादिसंस्थानि क'

अ. पाठः.

घ्राणोपस्थस्मरशरगुणाढ्यां धरित्रीं सजिह्वा-

पायूदन्वद्गुणमुदकमक्षयङ्घ्रिहव्याद्गुणाढ्यम् ।

तेजस्त्वग्दोर्द्विगुणसहितं मारुतं श्रोत्रवाग्भ्यां

युक्तं शब्दैकगुणमपि खं कल्पयेत् संजिहीर्षुः ॥ २६ ॥

पञ्च प्राञ्च्यथ पञ्चतत्त्वमनुबीजाद्यैः पृथिव्यात्मने-

हुंफट्पूर्वकमन्त्रकैः स्वगुणसंख्यातो नियम्यानिलम् ।

तन्मात्रासु विलाप्य तत्त्वमनुभिस्तैर्व्याप्य संहारत-

स्तन्मात्राश्च विलापयेत् स्वजनके तत्त्वे समुक्तक्रमात् ॥

तत्तद्बीजोर्ध्वसंस्थप्रणतियुतपरायार्णवत्ताखिलेष्टा

तत्त्वावृत्तिप्रजसस्वमनुरभिहितैकासुयामक्रिया च ।

कल्पनायां विशेषमाह — घ्राणोपस्थेति । सजिहीर्षुः संहारेच्छा-
युक्तो गुरुः धरित्रीं पृथिवीं घ्राणोपस्थस्मरशरगुणाढ्यां, स्मरशराः पञ्च, घ्रा-
णोपस्थाभ्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चभिर्गुणैश्च युक्तां कल्पयेत् । उदकं
जलं सजिह्वापायूदन्वद्गुणम्, उदन्वन्तश्चत्वारः, जिह्वापायुभ्यां शब्दस्पर्शरू-
परसैश्चतुर्भिर्गुणैर्युक्तं च । तेजः अक्षयङ्घ्रिहव्याद्गुणाढ्यं, हव्यादस्रयः, च
क्षुःपादाभ्यां शब्दस्पर्शरूपैस्त्रिभिर्गुणैर्युक्तं च । मारुतं वायुं त्वग्दोर्द्विगुणस-
हितं त्वक्पाणिभ्यां शब्दस्पर्शाभ्यां गुणाभ्यां च युक्तम् । खमाकाशं श्रोत्र-
वाग्भ्यां शब्दैकगुणमपि कल्पयेत् ॥ २६ ॥

संहारक्रममाह — पञ्चेति । अथ प्राञ्चि प्राग्भवानि पृथिव्यप्तेजो-
वाय्वाकाशाख्यानि पञ्च भूतानि पञ्चतत्त्वमनुबीजाद्यैः स्वस्वपञ्चतत्त्वमन्त्राणां
बीजानि आदौ युक्तं पृथिव्यात्मनेहुंफट्पूर्वकमन्त्रकैः 'पृथिव्यात्मने हुंफट्'
'अवात्मने हुंफट्' इत्यादिमन्त्रैः स्वगुणसंख्यातः स्वस्वगुणसंख्याया अनिलं प्राणं
नियम्य तन्मात्रासु स्वस्वतन्मात्रासु विलाप्य तैः संहारक्रमेण स्थितैः स्वैः स्वैः
पञ्चतत्त्वमनुभिः संहारतो व्याप्य तन्मात्राः समुक्तक्रमात् स्वस्वका-
रणभूते तत्त्वे विलापयेत् ॥ २७ ॥

मन्त्राणां प्राणायामादीनां च कृप्तिमाह — तत्तद्बीजेति । अत्र सर्वत्र
तत्तद्बीजोर्ध्वसंस्थप्रणतियुतपरायार्णवत्ता तत्तद्बीजानामूर्ध्वसंस्थिता नमोयुतपरा-

१. 'णतः संयम्य वायुं पृथक् ।' ख. पाठः. २. 'त्र', ३. 'भिः संहारतो व्यापयं
स्त', ४. 'क्रमान्मन्त्रवित् ॥' क. पाठः.

तत्तत्त्वास्पदस्पृक् प्रचरतु पवनायाममत्रोक्तकल्प्या
तत्स्थानाद्यूर्ध्वतत्त्वास्पदचरममपि व्यापकं दोर्युगेन ॥ २८ ॥
विष्णौ सर्वनिवृत्तिविश्वपुरुषान् पञ्च प्रतीपक्रमा-
दत्राहुः परमेष्ठिनं च सचतुर्थ्यात्मानि तत्त्वानि तु ।
भूतार्णानि वियत्पदोल्लसितमज्जानि द्वितीयान्तिमा-
नन्ताद्यैज्वलितानि तेषु सलवान्युक्तानि बीजानि च ॥

सर्वरूपा निवृत्तिन्यथो विश्वया

पौरुषी श्रेष्ठया चापि शक्त्यात्मना ।

विष्णुतत्त्वोक्तबीजैस्तथौमाश्रितैः

संहतौ पञ्च तत्त्वानि सुम्भद्विषि ॥ ३० ॥

याक्षरवत्ता बीजोपरि 'नमः पराये'ति योजना अखिलेष्टा भत्रत्याखिलेषु
मन्त्रेष्विष्टा । तत्त्वावृत्तिप्रजसम्बन्धुः पञ्चविंशत्यावृत्तितो जसः स्वस्वमन्त्रः
एकासुयामक्रिया प्राणायामक्रिया अभिहिता उक्ता च । अत्र संहारादिषु
तत्तत्त्वास्पदस्पृक् पृथिव्यादितत्तत्त्वानां पादाग्राद्यास्पदं स्थानं दर्भेण
स्पृशन् पवनायाममुक्तकल्प्या प्रचरतु । तत्स्थानाद्यूर्ध्वतत्त्वास्पदचरमं पादाग्रादि
नाभ्यन्तं नाभ्यादि हृदयान्तमित्यादि तत्तत्स्थानाद्यूर्ध्वोर्ध्वपर्यन्तमपि व्यापकं
दोर्युगेन प्रचरतु ॥ २८ ॥

संहारक्रमेण पञ्चतत्त्वान्युद्धरति — विष्णाविति । विष्णौ अत्र
संहारे तु सर्वनिवृत्तिविश्वपुरुषान् परमेष्ठिनं च प्रतीपक्रमात् संहारक्रमात् स-
चतुर्थ्यात्मानि चतुर्थासहितात्मशब्दयुक्तानि पञ्चतत्त्वान्याहुः । बुधा इति
शेषः । तेषु पञ्चतत्त्वमन्त्रेषु भूतार्णानि पञ्चभूतबीजार्णानि वियत्पदोल्लसितम-
ज्जानि आकाशबीजस्थाने संभूतपकाराक्षरयुक्तानि । द्वितीयान्तिमानन्ताद्यौ-
ज्वलितानि द्वितीय आकारः अन्तिमो विसर्जनीयः अनन्त आकारः
आद्योऽकारः तत ओकारः एतैः पञ्चभिरज्जिभः क्रमेण भूषितानि सलवानि
बिन्दुसहितानि तेषां बीजान्युक्तानि च स्युः ॥ २९ ॥

अथो सुम्भद्विषि संहतौ सर्वरूपा निवृत्तिनी विश्वया युक्ता पौरुषी-
श्रेष्ठया च सह । एताश्च शक्त्यात्मने इत्यनेन युक्ताः, तथाच औमाश्रितैः

१. 'परतस्तत्त्वानि वेन्तात्मना ।', २. 'यो' इति मूलकोशपाठः. ३. 'मि' क.
पाठः. ४. 'ष' ड. पाठः. ५. 'मि' ख. घ. पाठः.

हां हीं हूं ह्यै हौं निवृत्तिः प्रतिष्ठा
 विद्या शान्तिः शान्त्यतीतात्मनेन्ताः ।
 ईशे बीजानीति तत्त्वान्यपीतौ
 योज्यं चैतेषां परांशे शिवार्णम् ॥ ३१ ॥

मूलाणूदितबीजमजिभरसमैर्विक्लीबकैर्भेदितं
 बीजं शास्तृगणेशयोः शिवहरौ तत् साजितं कीर्तितम् ।
 मूलार्णानि गुहे महेशविहितान्येवैषु तत्त्वान्यथ
 स्युः सद्यादिविभिन्नविष्णुविहितान्युक्तानि शर्वाच्युते ॥
 चित्ताहङ्कृतिपूर्वकेषु कवचास्त्रान्तो मनुस्तारको
 हुंफदकारयुताः स्वकीयमनवो वा वायुसंरोधने ।

औमिति सहितैः विष्णुतत्त्वोक्तबीजैः औंकारयुक्तैर्वैष्णवपञ्चतत्त्वोक्तबीजैर्यु-
 क्ताः पञ्चतत्त्वानि ॥ ३० ॥

ईशे अपीतौ संहारे हां हीं हूं ह्यै हौं इति पञ्चतत्त्वानां बीजानि ।
 आत्मनेन्ताः आत्मने इत्यन्ते युक्ताः निवृत्तिः प्रतिष्ठा विद्या शान्तिः शान्त्य-
 तीता च पञ्चतत्त्वानि । एतेषां परांशे बीजानन्तरगतपरायाक्षरस्थाने शिवार्णं
 शिवायेत्यर्णं योज्यम् ॥ ३१ ॥

शास्तृगणेशयोः असमैः अयुग्मैः विक्लीबकैर्विगतनपुंसकैरजिभेदितं
 युक्तं मूलाणूदितबीजं मूलमन्त्रगतं बीजं पञ्चतत्त्वेषु बीजम् । शिवहरौ तद् मू-
 लमन्त्रगतबीजं साजितं विष्णुपञ्चतत्त्वबीजैः सहितं कीर्तितम् । गुहे मूला-
 र्णानि मूलमन्त्रस्यादित आरभ्य पञ्चाक्षराणि । एषु शास्तृगणेशशिवनाराय-
 णगुहेषु महेशविहितानि निवृत्त्यादीन्येव तत्त्वानि स्युः । अथ शर्वाच्युते स-
 द्यादिविभिन्नविष्णुविहितानि सद्योजातादिर्युक्तानि विष्णुविहितानि सर्वादीनि
 पञ्चतत्त्वान्युक्तानि ॥ ३२ ॥

अथ मनस्तत्त्वादीनां संहारविधिमाह— चित्तेति । चित्ताहङ्कृतिपूर्व-
 केषु मनोहङ्कारबुद्धिप्राणतत्त्वेषु वायुसंरोधने प्राणायामे कवचास्त्रान्तो हुंफड-

१. 'तिर्षाप्रकृत्यणुषु भां भीं भूं पृथक् चापृथग् बीजं वायुनेरोधनेऽत्र परतो वा
 वक्ष्यमाणं निजम् । प्रा' अ. पाठः. २. 'औ' इ. पाठः.

प्राणायामविधिः सकृत् सकृदिह स्यान्मानसाद्यप्यये

सर्वस्मिन्निह हार्दमुद्रितविरामो व्यापके तारकः ॥ ३३ ॥

संहृत्यैवं भुवं वारि तदनल इमं मातरिश्वन्यमुं खे

तच्चित्ते तत्तु गर्वे तमु धियि धियमव्याकृते तत् परस्मिन् ।

प्राणायामैः क्रियादित्रयमपि निखिले संविलाप्यादिक्लृप्तै-
र्विश्वोत्तीर्णं प्रशान्तं पुरुषमपि तमानन्दरूपं विदध्यात् ॥३४॥

अव्याकृतान्ते पुरुषादितत्त्व-

जातं विलाप्याथ शिवे परस्मिन् ।

न्तस्तारको मनुः 'ओं हुंफडि'ति मन्त्रः । हुंफट्कारयुताः स्वकीयमनवो वा वं
नमः पराय मनआत्मने हुंफडि'त्यादयो वा । इह मानसाद्यप्यये मनस्तत्त्वादी
नां संहारे सकृत् सकृत् प्राणायामविधिः स्यात् । इह सर्वस्मिन् व्यापक
हार्दमुद्रितविरामः 'नम' इत्यनेन लक्षितावसानस्तारकः 'ओं नम' इति मन्त्रः
स्यात् ॥ ३३ ॥

एवमुक्तप्रकारेण भुवं पृथिवीं वारि अप्सु, तदनले ता अपस्तेजसि,
इमं मातरिश्वनि तेजो वायौ, अमुं खे वायुमाकाशे, तच्चित्ते आकाशं मनसि,
तत्तु गर्वे मनोऽहङ्कारे, तमु धियि अहङ्कारं च बुद्धौ, धियमव्याकृते - बुद्धि
प्राणतत्त्वे, तत् प्राणं परस्मिन् पुरुषारूपे जीवतत्त्वे च क्रमेण संहृत्य आदि-
क्लृप्तैः आदिना प्रणवेन क्लृप्तैः प्राणायामैः क्रियादित्रयं क्रियां ज्ञानमिच्छा-
मपि (निखिले) संविलाप्य तं पुरुषमपि विश्वोत्तीर्णं विश्वस्मादप्युत्तीर्णं प्रशान्तं
प्रकर्षेण शान्तं निर्विकारतां प्राप्तम् आनन्दरूपं केवलानन्दस्वरूपं विदध्यात् ॥

अथ शिवे तु अव्याकृतान्ते प्राणाख्यगुणप्रकृतितत्त्वावसाने पुरुषादि-
तत्त्वजातं पुरुषरागादितत्त्वसमूहं क्रमेण परस्मिन् जीवे विलाप्य प्राग्वत् प्रणव-
प्राणायामत्रयेण क्रियादित्रितयं च हृत्वा शिवं केवलं निर्विकारं निरतिशयानन्दं
चादधीत । अत्र सर्वत्रायं संहारक्रियाक्रमः— गुरुः स्वस्य लिपिन्यासा-
दिकं मन्त्रभावनां च कृत्वा शङ्खपूरणात्पाराधनगुरुगणपतिपूजानन्तरं पाणितले

१. 'ते पुंस्यथैतत् ।' ख. पाठः. २. 'त्रितयमपि विलाप्यादिक्लृप्तैस्ततस्तं स्वा-
त्मानं सुप्र' क. पाठः. ३. 'पि बुधो भावयेताखिलेषु ॥' क. ग., 'पि पुनः कल्पयेत्
तं यथावत् ॥' ख. पाठः. ४. 'लोमक्रमतः शिवे स्वम् । नीत्वा क्रि', ५. 'च' ख. पाठः.

प्राग्वत् क्रियादित्रितयं च हृत्वा

शिवे शिवं केवलमादधीत ॥ ३५ ॥

ईशेशाजितषण्मुखार्यगणपे संहृत्य तत्त्वानि तान्येवं प्राङ् निजबीजवायुयमनैर्बिम्बे विसारे चरेत् ।

जलमादायाष्टशः प्रणवमावर्त्य 'ओं फडि'ति बिम्बं प्रोक्ष्य तालत्रयादि कृत्वा भूयः प्रोक्ष्य हृदयं स्पृष्ट्वा अष्टवारं प्रणवमावर्तयन् जीवव्याप्तिमेकीकृत्य नाडी-सन्धानं कृत्वा पुष्पयुताभ्यां कराभ्यां तच्चैतन्यमात्मनि पुतप्रणवेनोद्वास्य प्रणवप्राणायामेन सामरस्यं विधाय तद्विम्बस्य पादाग्रनाभिहृदयकण्ठतालुषु प्राणादिभिर्जानेन्द्रियैरुपस्थादिभिः कर्मेन्द्रियैश्च पञ्चचतु(स्त्रिःस्त्रिये)कक्रमेण शब्दादिगुणैः पृथग् युक्तानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि क्रमेण कल्पयित्वा स्वस्व-पञ्चतत्त्वबीजाद्यैः 'नमः पराय पृथिव्यात्मने हुंफट्' इत्यादिभिर्मन्त्रैः तत्तद्वर्ण-स्थाने दर्भं स्पृशन् स्वस्वगुणसंख्यातः प्राणायामान् कुर्वन् तानि भूतानि तत्तन्मा-त्रासु विलाप्य संहारक्रमेण स्थितैः स्वस्वपञ्चतत्त्वमन्त्रैस्तत्तत्स्थानान्दूर्ध्वस्थानान्तं व्यापकं कुर्वन् तन्मात्राश्च विलापयेत् । एवं पञ्चभूतानि संहृत्य तालदूर्ध्वभाग-तश्चतुरङ्गुलमितस्थानगते मनसि शब्दतन्मात्राः संहृत्य 'ओं हुं फडि'ति सकृत् प्राणायामं कृत्वा 'ओं नमः' इति व्यापयन् मनस्तदूर्ध्वगतेऽहङ्कारे एवमेव प्राणायामं व्यापकं च कुर्वन्नहङ्कारं बुद्धिं प्राणं च जीवसंज्ञे पुरुषे संहृत्य प्रणवेन त्रीन् प्राणायामान् कुर्वन्तस्य क्रियाशक्तिं ज्ञानशक्तिमिच्छाशक्तिं च विलाप्य तमानन्दरूपं भावयेदिति सकलदेवेषु । अथ शिवे 'हां नमः शिवाय पृथिव्यात्मने हुंफट्' इत्यादिभिर्मन्त्रैः प्राणायामः । 'हां नमः शिवाय निवृत्त्या-त्मने नमः' इत्यादयो व्यापकमन्त्राः । एवं सामान्यप्रकारेण बुद्धितत्त्वान्तं संहृत्य बुद्धिं गुणप्रकृतौ, तां पुरुषे, पुरुषं रागतत्त्वे, तमशुद्धविद्यायां, तां कलायां, तां नियतितत्त्वे, तत् काले, तं मायायां, तां शुद्धविद्यायां, तामी-श्वरे, तं सदाशिवे, तं शक्तौ, तां शिवे च संहृत्य प्रणवप्राणायामत्रयेण क्रियादित्रयमपि संहृत्य शिवं केवलानन्दस्वरूपं भावयेदिति ॥ ३५ ॥

एवं संहारमुक्त्वा शोषणादीनां क्रमभेदमाह — ईशेनेति । ईशेशा-जितषण्मुखार्यगणपे ईशादिषु पञ्चसु देवेषु तानि तत्त्वानि एवं प्राक् संहृत्य

शोषश्लोषसमाश्लवान् हरिकुमार्योस्तानि शोषादिभिः
शोधंशोधमनुक्रमेण परमे संयोजयेदात्मनि ॥ ३६ ॥

शोषश्लोषाश्लवनमवनेः शोषदाहौ ततोऽपां
शोषं वह्नेस्तदनु सुषिरीकारमीरस्य कुर्यात् ।
व्योमादीनां प्रणवपवनायामतः कारणेन
स्वेन स्वेन स्वहृतिसमये भावयेत् सामरस्यम् ॥ ३७ ॥

ततस्त्रिभिस्तारसमीररोधनै-
रिच्छामयीं ज्ञानमयीं क्रियामयीम् ।
तिस्रोऽस्य शक्तीरनयोर्विभावयेत्
परेषु ताः प्राङ् निजसृष्ट्युपक्रमे ॥ ३८ ॥

विसारे बिम्बे निजबीजवायुयमनैः क्रमेण वाय्वग्न्यमृतबीजप्राणायामैः शोषश्लो-
षसमाश्लवान् शोषणदहनश्लवनानि चरेत् आचरेत् । हरिकुमार्योस्तानि
भूतानि शोषादिभिः शोषणादिभिः शोधंशोधं शोधयित्वा शोधयित्वानुक्रमेण
परमे आत्मनि संयोजयेत् ॥ ३६ ॥

तत्रकारमाह — शोषश्लोषेति । अवनेः पृथिव्याः शोषश्लोषाश्लवनं
शोषणदहनश्लवनानि कुर्यात् । ततोऽपां शोषदाहौ च । वह्नेस्तेजसः शोषं च ।
तदनु ईरस्य वायोः सुषिरीकरणं च । व्योमादीनामाकाशादीनां स्वहृतिसमये
स्वस्वसंहारकाले प्रणवपवनायामतः प्रणवप्राणायामेन स्वस्वकारणेनैक्यभावनं
चावगन्तव्यम् ॥ ३७ ॥

ततः स्वसृष्ट्युपक्रमे अनयोः विष्णुदुर्गयोः त्रिभिः तारसमीररोधनैः
प्रणवप्राणायामैः अस्य आत्मनः इच्छामयीं ज्ञानमयीं क्रियामयीं च तिस्रः
शक्तीर्विभावयेत् । परेषु शिवादिषु पञ्चसु ताः तिस्रः शक्तीः निजसृष्ट्युपक्रमे
निजनिजसृष्ट्युपक्रमे प्राक् जगदण्डकल्पनात् पूर्वं विभावयेत् विशेषेण भाव-
येत् ॥ ३८ ॥

१. 'श्लोषणमथ कुर्याद् यथोक्तं स्वबीजैः शर्वस्कन्दादिषु हरिकुमार्योस्तु विद्वानपी-
तौ ॥', २. 'ष', ३. 'श्लोषणकर्मतः परम् ॥' क. ग. पाठः.

एकद्वित्रिचतुःशिलीमुखमितान् प्राणानुरोधांश्चरन्
 मूर्त्यन्तैरिषुतत्त्वकैः सृजतु मूर्तीर्वासुदेवादिकाः ।
 पूर्णज्ञानकृतेः प्रजापतिसमाख्यानात् तु नारायणा-
 दम्भोऽपूर्वमयं सृजेत् प्रणवतो लक्ष्मीशसुम्भद्विषोः ॥
 तयोरपूर्वाम्भसि भूमिबीजतः
 परेष्वपि प्लावनवारि भावयेत् ।
 तद्बुद्बुदाभं जगदण्डमुत्थितं
 भूतात्मकं तद् द्युतिमद्विरणमयम् ॥ ४० ॥
 तदेतदण्डं प्रणवेन बिम्बं
 प्रकल्प्य तेनैव निजात्मनीताम् ।
 तज्जीवशक्तिं प्रतिसंक्रमय्य
 सतारशक्त्या प्रणयेत् तदैक्यम् ॥ ४१ ॥

लक्ष्मीशसुम्भद्विषोः मूर्त्यन्तैः वासुदेवादिमूर्त्यवसानैः इषुतत्त्वकैः
 पञ्चतत्त्वैः 'ओं षों नमः पराय परमेष्ठ्यात्मने नमः' इत्यादिभिः एकद्वित्रिचतु-
 शिलीमुखमितान् एकद्वित्रिचतुष्पञ्चसंख्याकान् प्राणानुरोधान् प्राणायामांश्चरन्
 वासुदेवादिकाः वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणाख्याः मूर्तीः सृजतु ।
 पूर्णज्ञानकृतेः पूर्णज्ञानं क्रिया च यस्य तस्मात् प्रजापतिसमाख्यानात् प्रजा-
 पतिनाम्नः नारायणाद् अपूर्वमयं जगत्सृष्टेः कारणभूतम् अम्भः प्रणवतः प्रणव-
 प्राणायामेन सृजेत् ॥ ३९ ॥

तयोः विष्णुदुर्गयोः अपूर्वाम्भसि परेषु शिवादिपञ्चसु प्लावनवारि प्लाव-
 नजलेऽपि भूमिबीजतः पृथिवीबीजप्राणायामेन तद्बुद्बुदाभं तस्याम्भसो बुद्बुदा-
 कारं जगदण्डमुत्थितं भावयेत् । तद् भूतात्मकं पञ्चभूतमयं द्युतिमत् कान्तिमत्
 हिरण्यमयं च भावयेत् कल्पयेत् । भूतात्मकमित्यनेन क्वचित्पक्षे पार्थिवशक्ते-
 रनुप्रवेशनात् पूर्वं सृष्टिक्रमात् स्वस्वपञ्चतत्त्वैर्गुणसंख्यातः प्राणायामैस्तस्य
 बुद्बुदस्य पञ्चभूतात्मकत्वं सम्पाद्यमिति सूचितम् ॥ ४० ॥

पुनः प्रणवप्राणायामेन तदेतज्जगदण्डं बिम्बं प्रकल्प्य तेनैव प्लुत-
 प्रणवेन निजात्मनीतां गुरोः स्वस्यात्मनि प्राक् प्रापितां तज्जीवशक्तिं तस्य
 बिम्बस्य जीवशक्तिं प्रतिसंक्रमय्य प्रतियोज्य सतारशक्त्या सतारया भुवने-
 श्वर्या प्राणायामेन तदैक्यं तद्विम्बेनैक्यं प्रणयेत् ॥ ४१ ॥

जीवाद्यैः सकलेषु शूलिनि शिवाद्यैर्वक्ष्यमाणक्रमात्
 तत्सत्सर्गधिया नियम्य मरुतं स्वैस्तत्त्वमन्त्रैः पृथक् ।
 तत्स्थं जीवमवाप्तकार्यकरणोन्मेषं विभाव्याथ तं
 षष्ट्याढ्यात्रिशतध्रुवासुयमनेनाब्दोषितं भावयेत् ॥ ४२ ॥
 फट्कारान्तनिरञ्जनेन परिभिद्याण्डं स्मरेद् रोदसी
 घोभे तच्छकले तदन्तरविराजन्तं प्रजानां पतिम् ।
 एनं विश्वजनीनमेव पुरुषं ध्यात्वा नियम्यानिलं
 लिप्या न्यस्य मनूदयादिनिजपीठन्यासनिष्ठं चरेत् ॥
 मूलाणुनासुयमनं प्रविधाय तेन
 व्यापय्य तारपुटितेन सुधीस्त्रिवारम् ।
 न्यस्यार्णतत्त्वमनुवर्णतदङ्गकानि
 योगासनार्चनमपि प्रकरोतु तस्मिन् ॥ ४४ ॥

सकलेषु जीवाद्यैः जीवतत्त्वाद्यैः शूलिनि शिवाद्यैः स्वैः स्वैरखिलैस्त-
 त्वमन्त्रैर्वक्ष्यमाणक्रमात् सृष्टिक्रमेण तत्सत्सर्गधिया तत्सृष्टिवुद्ध्या पृथक्
 मरुतं प्राणं नियम्य तत्स्थं बिम्बस्थं जीवम् अवाप्तकार्यकरणोन्मेषं प्राप्तसर्वा-
 वयवोन्मेषं विभाव्य अथ (तं) षष्ट्याढ्यात्रिशतध्रुवासुयमनेन षष्ट्यधिकत्रिशत-
 प्रणवप्राणायामेन अब्दोषितं प्राप्तसंवत्सरपरिपाकं च भावयेत् ॥ ४२ ॥

फट्कारान्तनिरञ्जनेन फटन्तप्रणवेन अण्डं परिभिद्य अण्डभेदं कृत्वा
 उभे तच्छकले च रोदसी द्यावापृथिव्यौ भावयेत् । तदन्तरविराजन्तं
 द्यावापृथिव्योरन्तर्भागे शोभमानमेनं प्रजानां पतिं विश्वजनीनं सर्वजनहितका-
 रिणं पुरुषमेव ध्यात्वा लिप्यानिलं नियम्य लिपिं न्यस्य मनूदयादिनिजपीठ-
 न्यासनिष्ठं पूजापटले बक्ष्यमाणक्रमेण मन्त्रोदयादिपीठन्यासान्तमाचरेत् ॥

मूलाणुना असुयमनं प्राणायामं प्रविधाय तारपुटितेन तेन मूलेन
 त्रिवारं व्यापय्य ततः अर्णतत्त्वमनुवर्णतदङ्गकानि लिपितत्त्वमन्त्राक्षरतदङ्गानि
 च न्यस्य योगासनार्चनमपि पीठपूजामपि तस्मिन् बिम्बे प्रकरोतु । अत्रायं
 सृष्टिक्रमः — शिषादिषु पञ्चसु संहारानन्तरं वाय्वग्न्यमृतबीजैः शोषणादीनि

बिम्बे स्वमूर्तियुजि तत्र पृथक् प्रसून-
 स्तत्त्वानि तानि मनुवित् क्रमशोऽभिवाह्य ।
 व्यापय्य तत्त्वमनुना वितनोतु तेन
 तेन प्रसूनयजनं सुसमाहितात्मा ॥ ४५ ॥
 तत्त्वानि षट्कृतिमितानि शिवे शिवश्च
 शक्तिः सदाशिवयुतेश्वरशुद्धविद्ये ।

कृत्वा प्रणवप्राणायामत्रयेण शक्तित्रयं च सृजेत् । विष्णुदुर्गयोस्तु प्रागुक्तक्रमेण शोषणादिभिः सहैव संहारानन्तरं शक्तित्रयं सृष्ट्वा मूर्त्यन्तैः पञ्चतत्त्वैः स्वस्वगुणसंख्यातः प्राणायामान् कुर्वन् मूर्तिः सृष्ट्वा नारायणादपूर्वाम्भः परिभावयेत् । एवं तयोरपूर्वाम्भसि परेषु प्लावनजले च पृथिवीबीजप्राणायामेन जगदण्डं स्मृत्वा तदण्डं बिम्बं परिकल्प्य प्लुतप्रणवेन निजात्मगतां जीवशक्तिं संयोज्य प्रणवशक्तिभ्यामैक्यं परिभाव्य सर्वेषु स्वैः स्वैः सकलैस्तत्त्वैः सकृत्सकृत् प्राणायामं कुर्वस्तस्य सर्वावयवपरिपूर्णत्वं स्मृत्वा प्रोक्तक्रमात् संवत्सरपरिपाकं च कृत्वा फडन्तप्रणवेनाण्डं भित्त्वा तच्छकले द्यावापृथिव्यौ च कल्पयित्वा तदन्तः परिपूर्णं देवं संकल्प्य लिपिप्राणायामलिपिन्यासमन्त्रोदयादिपीठन्यासान्तं विधाय मूलप्राणायामं मूलव्यापकं च कृत्वा लिपितत्त्वमन्त्राक्षराङ्गानि न्यस्य पीठपूजां च कुर्यादिति ॥ ४४ ॥

अथ तत्त्वावाहनमाह — सुसमाहितात्मा मनुवित् तत्त्वमन्त्रविशेषज्ञः स्वयं समाहितो भूत्वा स्वमूर्तियुजि पीठपूजानन्तरं मूर्त्यावाहनं कृत्वा तत्र बिम्बे प्रसूनैस्तानि सर्वाणि तत्त्वानि क्रमशः सृष्टिक्रमेण पृथक् पृथक् गावाह्यं तदा तदा तत्तत्त्वमनुना व्यापय्य तदा तदा तत्तत्त्वमन्त्रेण प्रसूनयजनं पुष्पाञ्जलिं च वितनोतु ॥ ४५ ॥

अथ तत्त्वमन्त्रानाह — तत्त्वानीति । शिवे षट्कृतिमितानि षट्त्रिंशत्संख्यानि तत्त्वानि । कानि पुनस्तानि, शिवश्च शक्तिश्च सदाशिवयुतेश्वरशुद्धविद्ये सदाशिवः ईश्वरः शुद्धविद्या च माया च कालनियती च कालो नि-

माया च कालनियती च कलाप्यशुद्ध-
विद्या च रागपुरुषौ च गुणप्रकृत्या ॥ ४६ ॥

सबुद्ध्यहङ्कारमनांसि मात्रा-
ज्ञानक्रियार्थेन्द्रियपञ्चकानि ।
भूतानि पञ्चेति समीरितानि
तानीह मात्रादिगणान् वदामि ॥ ४७ ॥

शब्दस्पर्शौ रूपं रसगन्धौ चापि पञ्च तन्मात्राः ।
श्रोत्रं त्वक् चक्षुरथो जिह्वा घ्राणं च बुद्धिकरणानि ॥ ४८ ॥

वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानीह कर्मकरणानि ।
आकाशवायुतेजास्यापः पृथिवी च पञ्च भूतानि ॥ ४९ ॥

नादं बिन्दुसदाशिवौ प्रथमतोऽतः शुद्धविद्याभिधं
तत्त्वं पञ्चममात्मतत्त्वमथ मायाकालतत्त्वे कलाम् ।

यतिश्च कला अशुद्धविद्या च रागपुरुषौ रागः पुरुषश्च गुणप्रकृत्या गुणप्रकृ-
तिश्च सबुद्ध्यहङ्कारमनांसि बुद्धिः अहङ्कारो मनश्च मात्राज्ञानक्रियार्थेन्द्रियप-
ञ्चकानि पञ्चतन्मात्राः ज्ञानक्रियार्थानि ज्ञानार्थानि क्रियार्थानि च पञ्चपञ्चे-
न्द्रियाणि पञ्च भूतानि चेति तानि तत्त्वानि समीरितानि । इह तत्त्वेषु
मात्रादिगणान् वदामि ॥ ४६, ४७ ॥

शब्दस्पर्शौ द्वौ रूपं रसगन्धौ च द्वौ एताः पञ्च तन्मात्राः । अथो
श्रोत्रं त्वक् चक्षुः जिह्वा घ्राणं च बुद्धिकरणानि ज्ञानेन्द्रियाणि । वाक्पाणि-
पादपायूपस्थानि पञ्च कर्मकरणानि कर्मेन्द्रियाणि । आकाशवायुतेजांसि
आपः पृथिवी च पञ्च भूतानि ॥ ४८, ४९ ॥

अथ परे आचार्याः अत्र प्रथमतो नादं बिन्दुसदाशिवौ च अतः शुद्ध-
विद्याभिधं तत्त्वं पञ्चममात्मतत्त्वं मायाकालतत्त्वे मायातत्त्वं कालतत्त्वं च कलां

तत्त्वान्यत्र समामनन्ति नियतिं चाशुद्धविद्यां परे
रागाव्यक्तगुणात्मकान्यथ च बुद्ध्यादित्रयोविंशतिम् ॥

नादः शिवे क्षादिकपश्चिमानि
शेषेषु बीजान्यथवाणुवर्णैः ।
शुद्धेषु हौं हीमजपा हंसौ च
षाद्यन्यतस्त्रैगुणिके त्रिदीर्घम् ॥ ५१ ॥

जीवप्राणौ पुंस्प्रकृत्यन्यसंज्ञौ
बुद्ध्यादीनि स्युन्त्रयोविंशतिश्च ।
तत्त्वानीत्यन्येषु तत्त्वोन्मितानि
बीजान्येषां मादिकान्ताक्षराणि ॥ ५२ ॥

नियतिं च अशुद्धविद्यां रागाव्यक्तगुणात्मकानि रागमव्यक्तं गुणप्रकृतिं च
अथ बुद्ध्यादित्रयोविंशतिं च तत्त्वानि समामनन्ति कल्पयन्ति ॥ ५० ॥

अथ पूर्वोक्तानां तत्त्वानां बीजान्याह — नाद इति । शिवे शिव-
तत्त्वे नादः प्रासादमन्त्रो बीजम् । शेषेषु शक्त्यादितत्त्वेषु क्षादिकपश्चिमानि
क्षकारादिप्रातिलोभ्येन ककारान्तानि बीजानि । अथवा शुद्धेषु शिवशक्तिस-
दाशिवेश्वरशुद्धविद्यासु अणुवर्णैः पञ्चाक्षराक्षरैरेकैकेन युक्तानि हौं ह्रीं अज-
पा हंस इति हंसौ हकारः सकारश्च बीजानि । अन्यतो मायादिषु षादि षका-
रादिककारान्तानि बीजानि । त्रैगुणिके गुणप्रकृत्यां तु त्रिदीर्घं दीर्घत्रययुक्तो
भकारः भां भीं भूं इति ॥ ५१ ॥

अन्येषु देवेषु पुंस्प्रकृत्यन्यसंज्ञौ पुरुषः प्रकृतिश्चेत्यन्ये संज्ञे ययोस्तौ
जीवप्राणौ, बुद्ध्यादीनि त्रयोविंशतिश्चेति तत्त्वोन्मितानि पञ्चविंशतिसंख्यानि
तत्त्वानि स्युः । एषां तत्त्वानां मादिकान्ताक्षराणि मकाराद्यानि ककारान्तानि
अक्षराणि बीजानि ॥ ५२ ॥

हृत्पुण्डरीकमितशं हंसंरमितानि मण्डलान्यखिले ।

स्युः सूर्यसोमवह्यादीन्यर्कविकारदिकलावन्ति ॥ ५३ ॥

प्राञ्च्येव पञ्च परमेष्ठिसुखानि विष्णौ

सेशादिकानि शिवशार्ङ्गिणि तान्यथ स्युः ।

श्रेष्ठादिकानि महिषद्विषि शान्त्यतीता-

ख्यादीनि शेषविबुधेष्विह तत्त्वकानि ॥ ५४ ॥

साम्निमनुस्वरविन्दुस्फुरितान्त्यार्णैकबीजमजितादौ ।

कुहचित् कोपमयं च स्यादन्ते नारसिंहमपि तत्त्वम् ॥ ५५ ॥

अखिले हृत्पुण्डरीकम् इतशं युक्तशं बीजं 'शं नमः पराय हृत्पुण्डरी-
कात्मने नमः' इत्यादि । मण्डलानि हंसंरमितानि हं सं र इति बीजैरन्वि-
तानि सूर्यसोमवह्यादीनि मण्डलशब्दात् प्राक् सूर्यसोमवह्यशब्दयुक्तानि अ-
र्कविकारदिकलावन्ति द्वादशषोडशदशपदसहितानि । 'हं नमः पराय सूर्यम-
ण्डलाय द्वादशकलात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्राः स्युरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

इह सृष्टौ विष्णौ प्राञ्च्येव प्राग्भवान्येव पञ्च तत्त्वानि परमेष्ठिसु-
खानि 'षौ नमः पराय परमेष्ठ्यात्मने नमः' इत्यादीनीति विशेषः । शिवशा-
र्ङ्गिणि सेशादिकानि ईशानादियुक्तानि 'ओं हौं पौं नमः पराय ईशानाय पर-
मेष्ठ्यात्मने नमः' इत्यादीनि । महिषद्विषि श्रेष्ठादिकानि 'षौ नमः पराय
श्रेष्ठाशक्त्यात्मने नमः' इत्यादीनि । शेषविबुधेषु शिवादिषु शान्त्यतीताख्या-
दीनि 'ओं हौं नमः शिवाय शान्त्यतीतात्मने नमः' इत्यादीनि तत्त्वकानि
स्युः ॥ ५४ ॥

अजितादौ कुहचिद् अन्ते अवसाने साम्निमनुस्वरविन्दुस्फुरितान्त्या-
र्णैकबीजम् अग्निः रेफं मनुस्वर औकारः विन्दुरनुस्वारः एतैः सह स्फुरितो
ऽन्त्यार्णः क्षकारः प्रधानबीजं यस्य 'क्षौम्' इति नारसिंहं नरसिंहदेवत्वं
कोपमयं कोपस्वरूपं च तत्त्वं स्यात्, कोपतत्त्वमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

स्वमूलषष्ठवर्णेन युक्तं क्षेत्रज्ञसंज्ञितम् ।
 पञ्चतत्त्वान्ततो योज्यं तत्त्वं शरवणोद्भवे ॥ ५६ ॥
 तत्त्वोपोद्बलकेन स्वकीयमहसा सुयोज्य मूलेन ।
 त्रिवर््याप्य तत्त्वकानि स्वमूलवर्णाङ्गकानि च न्यस्येत् ॥
 सर्वाङ्गीणं प्रकृतिचरमं बुद्धिपूर्वं त्रयं ह-
 न्मध्ये शब्दादिकगुणगणं कास्यहृद्गुह्यपत्सु ।
 स्वीये स्वीये न्यसतु च पदे श्रोत्रवागादिकाक्ष-
 ग्रामं व्योमादिकमपि गणं कास्यहृद्गुह्यपत्सु ॥
 हृत्पुण्डरीकादिचतुष्कमत्र
 हृदीषुतत्त्वानि च कादिगानि ।
 कोपाणुना व्यापकमेतदर्हे
 क्षेत्रज्ञतत्त्वेन गुहे च कुर्यात् ॥ ५९ ॥

शरवणोद्भवे स्कन्दे सर्वत्रापि पञ्चतत्त्वान्ततः स्वमूलषष्ठवर्णेन स्वमूलस्य षष्ठाक्षरेण मकारेण युक्तं क्षेत्रज्ञसंज्ञितं तत्त्वं योज्यम् ॥ ५६ ॥

तत्त्वोपोद्बलकेन तत्त्वानां सामर्थ्ययोजकेन स्वकीयमहसा स्वीयस्वीय-मूलमन्त्रवीर्येण सुयोज्य मूलेन त्रिवर््याप्य तत्त्वकानि स्वमूलवर्णाङ्गकानि च न्यस्येत् ॥ ५७ ॥

तत्त्वन्यासमाह — सर्वाङ्गीणमिति । प्रकृतिचरमं शिवे शिवतत्त्वादि गुणप्रकृत्यन्तं त्रयोदशकं, विष्ण्वादिषु जीवप्राणौ च सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्ग-व्यापकत्वेन न्यसतु । बुद्धिपूर्वं त्रयं बुद्धयहंकारमनांसि हन्मध्ये, शब्दादिक-गुणगणं शब्दादितन्मात्रापञ्चकं कास्यहृद्गुह्यपत्सु मूर्धाननहृदयगुह्यपादेषु श्रोत्रवागादिकाक्षग्रामं श्रोत्रादिक वागादिकं चेन्द्रियगणं स्वीये स्वीये पदे स्थाने च व्योमादिकमपि गणं कास्यहृद्गुह्यपत्सु च न्यसतु ॥ ५८ ॥

अत्र तत्त्वन्यासे हृत्पुण्डरीकादिचतुष्कं हृदि न्यसतु, इषुतत्त्वानि पञ्च-तत्त्वानि च कादिगानि कास्यहृद्गुह्यपत्सु गतानि च । एतदर्हे विष्ण्वादौ को-पाणुना कोपतत्त्वेन व्यापकं कुर्यात्, गुहे क्षेत्रज्ञतत्त्वेन च ॥ ५९ ॥

१. न्यस्येदितिर्हाखिलतत्त्विकोऽथवा कोपाणुसंव्याप्यत्रधिस्तदर्हे ॥ स्वमूलषष्ठाक्षर-बीजकेन क्षेत्रज्ञतत्त्वेन च तत्त्वषट्सौ । स्वपञ्चतत्त्वन्यसनोपरिशात् षडानने व्यापकमाद-धीत ॥ गां गीं क. पाठः.

तस्मिन् व्याससमासात्मकैर्निजैः पञ्चमन्त्रकैर्मन्त्री ।
परिकल्प्य लिङ्गदेहं व्याप्य करोतु स्वमन्त्रमहितमपि ॥ ६० ॥

तारोपचारसहितेन निजेन मूले-

नावाह्य तत्र परिदर्श्य तदीयमुद्राः ।

व्याप्यामुना न्यसतु मूलपडध्वकाद्यं

संपूजयेच्च कथयामि पडध्वनोऽथ ॥ ६१ ॥

आर्थाः कलातत्त्वजगत्स्वरूपाः

शाब्दास्त्रयो वर्णपदाणुरूपाः ।

एते पडध्वान इहाखिलेष्व-

थैकैः स्मृतास्तत्त्वकलाक्रमात् ते ॥ ६२ ॥

हौमादीशेषुतत्त्वप्रथमकथितबीजैः क्रमाच्छान्त्यतीतां
शान्तिं विद्यां प्रतिष्ठां न्यसतु च सकलाद्यात्मनेहृन्निवृत्तिम् ।

तस्मिन् तत्त्वावाहनन्यासादिभिः कृतस्थूलाङ्गभावे देवे व्याससमासा
त्मकैः व्यष्टिममष्ट्यात्मकैः निजैः पञ्चमन्त्रैः लिङ्गदेहं सूक्ष्मदेहं परिकल्प्य
आवाह्य व्याप्य व्यापकमन्त्रैश्च व्याप्य स्वमन्त्रमहितमपि करोतु । मन्त्रीति
व्यष्टिसमष्ट्यावाहनादिमन्त्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ६० ॥

ततो मन्त्रावाहनं कुर्यादित्याह — तारोपचारेति । तारोपचारसहि-
तेन निजेन मूलेनावाह्य तदीयमुद्राः आवाहनादिमुद्राः परिदर्श्य अमुना मूलेन
व्याप्य मूलपडध्वकाद्यं मूलमन्त्रसम्बन्धि पडध्वकाद्यं न्यसतु । यथोक्तविधिना
संपूजयेच्च । अथ पडध्वनः कथयामि ॥ ६१ ॥

इहाखिलेषु कलातत्त्वजगत्स्वरूपाः कलास्तत्त्वानि भुवनानि च स्वरूपा-
णि येषां ते त्रयः आर्थाः अर्थात्मकाः, वर्णपदाणुरूपाः वर्णाः पदानि मन्त्राश्च
स्वरूपाणि येषां ते त्रयः शाब्दाः शाब्दात्मकाः एते पडध्वानः स्मृताः ।
आचार्यैरिति शेषः । अथैकैस्तेः ते पडध्वानः तत्त्वकलाक्रमात् स्मृताः ॥ ६२ ॥

तत्र कलाध्वानि अखिलसुरवरेषु कादिस्थाने मूर्धास्यहृद्गुह्यपादेषु हौ-
मादीशेषुतत्त्वप्रथमकथितबीजैः ईशस्य पञ्चतत्त्वेषु प्रथमं कथितैः हौं ह्यं हूं

कादिस्थाने कलाध्वन्यखिलसुरवरेषु क्रमात् पञ्चकं त-
न्नादात्माद्यैर्नतेः प्राङ् नरकजिति युतं वासुदेवादिभिश्च ॥

तत्त्वानां रसकृत्या शरकृत्या वात्र तत्त्वाध्वा ।

वर्णाध्वा च समिष्टः पञ्चाशद्वर्णविन्यासः ॥ ६४ ॥

गां गीं गूं गणराजि वह्निभुवि वां वीं वूं प्रभावल्लभे

घ्रां घ्रीं घृमिति वर्णकैर्मपरजैरीशेऽखिले वाथ तैः ।

व्याप्त्या न्यस्यतु भूर्भुवःस्वरिति मन्त्रानत्र लोकात्मने-

हृद्युक्तांश्चरणान्तराधिवदनेष्वध्वेष लोकात्मकः ॥ ६५ ॥

न्यस्येत् कटिद्वयचूरुसजानुजङ्घा-

गुल्फाङ्गुलीपादतलेष्वधिभ्याम् ।

ह्रीं हां इति बीजैः सह क्रमात् शान्त्यतीतां शान्ति विद्यां प्रतिष्ठां निवृत्तिं च,
सकलाद्यात्मनेहृदिति क्रियाविशेषणं, कलाशब्दादिभिरात्मने इत्यक्षरैर्हृदा
नमसा च युक्तं यथा तथा न्यस् । 'ओं ह्रीं शान्त्यतीतकलात्मने नमः'
इत्यादिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः । नरकजिति षण्णौ तत् पञ्चकं नतेः प्राक् नमश्श-
ब्दात् पूर्वं नादात्माद्यैः नादात्मने विश्वात्मने यकारात्मने उकारात्मने अका-
रात्मने इति पञ्चभिरादिभूतैर्वासुदेवादिभिर्युतं च न्यसतु । 'ओं ह्रीं शान्त्य-
तीतकलात्मने नादात्मने वासुदेवाद्य नमः' इत्यादिभिरित्यर्थः ॥ ६३ ॥

अत्र तत्त्वाध्वनि तत्त्वानां रसकृत्या षट्त्रिंशता शरकृत्या पञ्चविंश-
त्या वा, शिवे चेत् षट्त्रिंशता इतरेषु चेत् पञ्चविंशत्या, तत्त्वाध्वा समिष्टः ।
मातृकायाः पञ्चाशद्वर्णविन्यासो वर्णाध्वा च ॥ ६४ ॥

भुवनाध्वानमाह — गां गीमिति । गणराजि गां गीं गूं इति, वह्नि-
भुवि वां वीं वूं इति, प्रभावल्लभे घ्रां घ्रीं घृ इति, ईशे मपरजैः प्रणवस्याका-
रोकारमकारैः, अथवा अखिले तैर्वर्णकैरक्षरैः बीजैः सह लोकात्मनेहृद्युक्तान्
लोकात्मने नम इति युक्तान् भूर्भुवःस्वरिति मन्त्रान् 'ओं अं भूर्लोकात्मने
नम इत्यादिमन्त्रान् चरणान्तराधिवदनेषु व्याप्त्या पादादिकथ्यन्तं तदादि-
कण्ठान्तं तदादिमूर्धान्तं च व्याप्य न्यस्यतु । एष लोकात्मकोऽध्वा ॥ ६५ ॥

अजिते अन्यतश्च दुर्गादिषु क्वचित् कटिद्वयचूरुसजानुजङ्घागुल्फाङ्गुली-
पादतलेषु कट्यादिसप्तस्थानेषु सप्ततलानि न्यस्येत् । अधिभ्यां सह 'अतलाय

तथा सुनिभ्यां च महारसाभ्यां
तलानि पातालमपि क्रमेण ॥ ६६ ॥

भूरादिसत्यचरमानपि सप्तलोका-
नाधारनाभिहृदयेषु गलास्थयोश्च ।
मध्येभ्यु मूर्धानि च विन्यसतु द्विसप्त-
लोकाध्वकौऽयमजिते क्वचिदन्यतश्च ॥ ६७ ॥

*स्वस्वमूलाणुपुटितैर्मातृकार्णैः प्रविन्यसेत् ।
यथास्थानमशेषेषु वर्णाध्वायभिर्होदितः ॥ ६८ ॥

तुरीयपूर्वाणि हराद्युमेशे व्योमाणुजातानि निसुम्भहन्व्याम् ।
जातादिजातानि पदाध्वनि स्युः पदानि शेषेषु जिनार्णजानि ॥
सात्माष्टाक्षरवर्णयुक् चरणलः कट्या हृदः कण्ठतो
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिः सह तुरीयेणापि युक्तं क्रमात् ।

नमः' 'वितलाय नमः' तथा सुनिभ्यां च 'सुतलाय नमः' 'नितलाय नमः'
महारसाभ्यां 'महातलाय नमः' 'रसातलाय नमः' पातालमपि 'पातालाय नमः'
इति क्रमेणेत्यर्थः । पुनराधारनाभिहृदयेषु गलास्थयोश्च मध्येभ्यु मूर्धन्ये
च भूरादिसत्यचरमान् सप्तलोकानपि विन्यसतु । अयं द्विसप्तलोकाध्वकः चतुर्द-
शल्लोकाध्वा उदितः ॥ ६६, ६७ ॥

पुनरुक्तवर्णाध्वानन्तरं पदाध्वानमाह — तुरीयपूर्वाणीति । पदा-
ध्वनि हरौ तुरीयपूर्वाणि, उमेशे व्योमाणुजातानि, निसुम्भहन्व्यां जातादि-
जातानि 'जातवेदसे सुनवामे'त्यस्माज्जातानि, शेषेषु जिनार्णजानि निजनिज-
गायत्रीसंभूतानि पदानि स्युः ॥ ६९ ॥

उक्तमेतद् विवृणोति — सात्माष्टाक्षरेत्यादिभिः । अत्र पदात्मनेर्ण-
मिति विशेष्यपदम् । सात्माष्टाक्षरवर्णयुक्, 'ओं ह्रीं हंसः सोऽहं स्वाहा' इ-
त्यात्माष्टाक्षरमन्त्रः, तस्य वर्णाणां युग्मिर्युग्मैः सहितं, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिः सह

१. 'गिहितो विशेषात् ॥' स. पाठः. २. 'अ ॥ तुरी' क. पाठः. ३. 'हरौ
तुरीयादिपदान्मुमेशे' प. पाठः. ४. 'सात्माष्टाक्षरवर्णयुक् मन्त्रः मपरं क' क. पाठः.

* अस्य श्लोकस्य व्याख्या मानुसानु नापलभ्यते ।

न्यस्येद् व्याप्य पदात्मनेर्णमनिरुद्धाद्यैश्चतुर्थीनमो-
निष्ठैश्चेति लये तुरीयमनुपूर्वश्चोदयेऽयं क्रमः ॥ ७० ॥

के प्राच्यादिदिशासु फालचिवुदक्लुन्नःकपोलास्यके
कास्यात्मान्धुपदद्वयेषु करपत्सन्ध्यग्रशाखासु च ।
वामे कश्रवणांसपार्श्वकटिषु व्युत्क्रामतोऽन्यत्र दोः-
पत्सूर्वांसि के च दोर्युजि पदैर्व्योमाणुजैर्विन्यसेत् ॥ ७१ ॥

मूर्धालिकाक्षियुगकर्णयुगोष्ठजिह्वा-
कण्ठेषु कक्षहृदि कुक्षिकटीतटे च ।

आद्यापदानि सशिखोरुसजानुजङ्घा-

पादेषु विन्यसेतु मन्त्रितमः क्रमेण ॥ ७२ ॥

तुरीयेणापि च युक्तं, चतुर्थीनमोनिष्ठैः चतुर्थ्येकवचननमोन्तैः अनिरुद्धाद्यैः
अनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवैः सह पदात्मनेर्ण 'ओं ह्रीं जाग्रत्पदात्मने अनि-
रुद्धाय नमः' इत्यादिकं चरणतः कट्यन्तं, कट्या हृदन्तं, हृदः कण्ठान्तं, क-
ण्ठतो मूर्धान्तं च क्रमाद् व्याप्य न्यस्येद् इति लये संहारन्यासे । उदये
सृष्टौ तु तुरीयमनुपूर्वश्चायं क्रमः स्यात् ॥ ७० ॥

शिवे व्योमाणुजैः महाव्योमव्यापिमन्त्रजातैः पदैः के मूर्धानि प्राच्या-
दिदिशासु शिरसः प्रागादिदिक्षु फालचिवुदक्लुन्नःकपोलास्यके फाले चिवुके
दृशोः श्रवणयोर्नसोः कपोलयोरास्यके वक्त्रे च कास्यात्मान्धुपदद्वयेषु मूर्धास्य-
हृदयगुह्यपादद्वयेषु करपत्सन्ध्यग्रशाखासु च करयोः पदयोश्च सन्धिष्वग्रेषु शा-
खासु वामे वामभागे कश्रवणांसपार्श्वकटिषु पञ्चसु अन्यत्र दक्षिणे व्युत्क्रामतः
कटिपार्श्वसंश्रवणशिरस्सु दोःपत्सु करद्वये पदद्वये च ऊर्वोः नसि के च दो-
र्युजि करयोश्च विन्यसेत् ॥ ७१ ॥

अथ दुर्गायां मन्त्रितमः त्रिष्टुभः पदच्छेदे प्रणवनमसोर्योजने च कुशलः
आद्यापदानि त्रिष्टुभः पादानि क्रमेण मूर्धालिकाक्षियुगकर्णयुगोष्ठजिह्वाकण्ठेषु मूर्ध्नि
फाले नेत्रयोः कर्णयोरोष्ठजिह्वाकण्ठेषु नव पदानि, कक्षहृदि कुक्षिकटीतटे च
चत्वारि, सशिखोरुसजानुजङ्घापादेषु पञ्च इत्यष्टादशपदानि विन्यसेतु ॥७२॥

के फालदेशे चिबुकण्ठनाभावूरुद्रये जानुपदद्वये च ।
 न्यस्येत् पदान्यष्ट यथाक्रमेण तत्तज्जिनार्णाणुसमुद्भवानि ॥
 कालिकपुष्करकर्णेष्वास्यगलांसात्मनाभिगुह्येषु ।
 जानुद्वयोङ्घ्रिपृष्ठे ककुदि गणानां पदैर्न्यसेद् गणपे ॥ ७४ ॥
 मन्त्राध्वा पौरुषैः स्यान्मुरजिति गिरिशे पञ्चभिर्ब्रह्मभिस्तैः
 शार्ङ्गीशे जातपूर्वैर्महिषजिति तमर्वन्तमाद्यैः कुमारे ।
 भूतेशेयात ऊत्यादिभिरथ गणराजे गणानामृचाथो
 गायत्र्या मूर्तिमन्त्रैरपि पुरमुरजित्पूर्वकेषु स्वकीयैः ॥ ७५ ॥
 वामाङ्गाद्यं करचरणजानूरुयुग्मेषु नाभौ
 हृत्कण्ठांसद्वितयवदनाक्ष्युत्तमाङ्गेषु मन्त्री ।

सर्वेषु तत्तज्जिनार्णाणुसमुद्भवानि तस्य तस्य गायत्रीसंभूतानि अष्टप-
 दानि के फालदेशे मुखकण्ठनाभिषु ऊरुद्रये जानुद्रये पादद्वये यथाक्रमेण न्य-
 स्येत् ॥ ७३ ॥

गणपे 'गणानां त्वे'त्यृचः सप्तदशपदैः कालिकपुष्करकर्णेषु मूर्ध्नि ल-
 लाटे शुण्डायां च कर्णयोश्च आस्यगलांसात्मनाभिगुह्येषु आनने कण्ठे अं-
 योर्हृदये नाभौ गुह्ये च जानुद्रयाङ्घ्रिपृष्ठे, जानुद्रयेति द्वयशब्दप्रयोगादेक-
 मेव स्थानं, पुनरङ्घ्रियोः पृष्ठे च ककुदि च क्रमेण न्यसेत् ॥ ७४ ॥

मन्त्राध्वानमाह — मन्त्राध्वेति । मुरजिति पौरुषैः पुरुषसूक्तस्य ऋ-
 ग्भिर्मन्त्राध्वा स्यात् । गिरिशे पञ्चभिर्ब्रह्मभिः, शार्ङ्गीशे तैः पञ्चब्रह्मभिः,
 महिषजिति जातपूर्वैः 'जातवेदस' इत्यादिपञ्चदुर्गाभिः, कुमारे तमर्वन्तमाद्यैः
 'तमर्वन्तामि'त्यादिपञ्चभिः ऋग्भिः, भूतेशे 'यात ऊत्या'दिभिः पञ्चभिः ऋग्भिः,
 अथ गणराजे 'गणानामृ'चा, पुरमुरजित्पूर्वकेषु शिवनारायणादिषु गायत्र्या
 स्वस्वगायत्र्या स्वकीयैर्मूर्तिमन्त्रैरपि मन्त्राध्वा स्यात् ॥ ७५ ॥

तद् विवृणोति — वामाङ्गाद्यमित्यादिभिः । पुंसूक्तोत्थैः पुरुषसूक्तभवैः
 षोडशमन्त्रैः संहृतौ संहारन्यासे करचरणजानूरुयुग्मेष्वष्टसु नाभौ हृत्कण्ठांस-

१. 'मूर्धाक्षिणास्थे हृदि नाभिदेशे गुह्याहये जा' ख पाठः.
२. 'ये' इति मूलकोशपाठः.
३. 'नां पुरोगैर्गाय' क. ग. पाठः.

पुंसूक्तोत्थैर्न्यसतु मनुभिः संहतौ शीर्षपूर्वं
सृष्टौ नाभिप्रभृतिहृदयान्तं स्थितौ च क्रमेण ॥ ७६ ॥

न्यस्येन्निजान् वैदिकपञ्चमन्त्रान्
कास्यात्मगुह्याङ्घ्रियुगेष्वशेषे ।
केन्द्रार्किसोमाप्यमुखेष्वपीशा-
नादीञ्छिवेऽङ्गुष्ठमुखाङ्गुलीभिः ॥ ७७ ॥

दिक्षु प्राग्याम्यवारीड्वसुपनिजभुवामैन्द्रवारार्किराज्ञां
हृद्ग्रीवांसह्यीनाभ्युदरचरमवक्षस्सु गुह्याण्डयोश्च ।
सोर्वोर्जान्वोः सजङ्घास्फिगुभयकटिपार्श्वेषु पद्मोस्तलेषु
घ्राणे कंबाहुयुग्मे न्यसतु च मनुवित् तत्कलाः स्वाङ्गुलीभिः ॥

द्वितीयवदनाक्षयुत्तमाङ्गेष्वष्टसु च, तत्राक्षिद्वये युगपदेव, वामाङ्गाद्यं सर्वत्र वा-
मदक्षिणक्रमेण न्यसतु । सृष्टौ शीर्षपूर्वं मूर्धादिवामकरान्तं, स्थितौ नाभिप्र-
भृतिहृदयान्तं च । मन्त्री क्रमेणेत्याभ्यां त्रिष्वपि न्यासेषु सहस्रशीर्षादिक्र-
मेणैव न्यास इति सूचितम् । तथाहि ऋग्विधाने —

“प्रथमां वामहस्ते तु द्वितीयां दक्षिणे तथा”

इत्यादिसंहारेऽपि तथा विधानात् ॥ ७६ ॥

अशेषे सर्वदेवेषु निजान् निजान् वैदिकपञ्चमन्त्रान् कास्यात्मगुह्या-
ङ्घ्रियुगेषु मूर्धाननहृदयगुह्यपादेषु न्यसेत् । शिवे एवं सूत्रन्यासानन्तरं के-
न्द्रार्किसोमाप्यमुखेषु ऊर्ध्वप्राग्याम्यसौम्यपश्चिममुखेष्वपि अङ्गुष्ठमुखाङ्गुलीभिः
ईशानादीनपि न्यसेत् ॥ ७७ ॥

अथ मनुवित् द्वादशे पटले ‘मातङ्गोरगविश्वे’त्यादिवक्ष्यमाणश्लोकभे-
दिताः कलाः शशिन्यादिशर्क्ताश्च जानन् तत्कलाः ईशानादिपञ्चब्रह्मभवाः
कलाः अष्टात्रिंशत्कलाः स्वाङ्गुलीभिः ईशानादीनामङ्गुष्ठादिस्वस्वाङ्गुलीभिः प्रा-
ग्याम्यवारीड्वसुपनिजभुवां वारीड्व वरुणः वसुपो वैश्रवणः निजभूर्ब्रह्मा शि-
रसः प्राग्याम्यप्रतीच्योदीच्योर्ध्वदिक्षु ईशानकलाः पञ्च, ऐन्द्रवारार्किराज्ञां वार्-
वरुणः आर्किर्यमः राजा सोमः इन्द्रवरुणयमसोमानां दिक्षु स्थितेषु वक्त्रेषु

१. ‘भिः ॥ न्यसेत् तत्तञ्जिनार्णस्य त्रान् पादान् मन्त्रावित् क्रमान् । मूलाधारे
च हृदये भूमध्ये वाथ मूर्ध्नि वा ॥ न्यस्त’ क. पाठः.

न्यस्तब्रह्मणि तारहृद्भगवतेणैर्वासुदेवादिका
न्यस्याः कादिषु मूर्तयो हरिहरे डेन्ता नमोन्ताः क्रमात् ।
कृत्वैकद्विचतुर्युतान् न्यसतु दन्तान् वज्रतुण्डं तथा
हेरम्बं च महाणुबीजपरतो विघ्नेऽपि वा केवलान् ॥ ७९ ॥

षड्द्वादशाह्यमनुन्यसनाद्यमत्र

स्वाख्यास्यमानयजनक्रमतोऽवगम्यम् ।

अन्तेऽखिलेषु निजमूलमनूपदिष्टान्

न्यासान् समाचरतु चेति षडध्वकसिः ॥ ८० ॥

तत्पुरुषकलाश्चतस्रः, हृद्ग्रीवांसद्वयीनाभ्युदरचरमवक्षस्सु चरमः पृष्ठभागः
एतेष्वधोरकला अष्टौ, गुह्याण्डयोश्च सोर्वोर्जान्वोः ऊरुद्वये जानुद्वये च सज-
ङ्घास्फिगुभयकटिपार्श्वेषु वामकलास्त्रयोदश, पद्मोस्तलेषु पादकरयोश्चतुर्यु तलेषु
प्राण इत्येकस्मिन् स्थाने कंवाहुयुग्मे मूर्धनि बाह्वोश्च सद्योजातकला अष्टौ च
एवमष्टात्रिंशत्कलाः न्यसतु ॥ ७८ ॥

न्यस्तब्रह्मणि कृतपञ्चब्रह्मन्यासे हरिहरे कादिषु मूर्धादिपञ्चस्थानेषु
तारहृद्भगवतेणैः 'ओं नमो भगवते' इत्यक्षरैः सह डेन्ताः चतुर्थ्येकवचना-
न्ताः नमोन्ताश्च वासुदेवादिका मूर्तयः क्रमेण न्यस्याः न्यस्तव्याः । विघ्ने
महाणुबीजपरतः महागणपतिबीजानामन्ते कृत्वा स्थापयित्वा एकद्विचतुर्यु-
तान् एकद्विचतुश्शब्दैः संयुतान् दन्तान् वज्रतुण्डं हेरम्बं च तथा मूर्धादि-
पञ्चस्थानेषु न्यसतु । 'ओं श्रीं ह्रीं क्लीं ग्लौं गं एकदन्त गणपते वरवरद स-
र्वजनं मे वशमानय स्वाहे'त्यादयो मन्त्राः । केवलानपि वा 'एकदन्तगण-
पतये नमः' इत्यादयो वा ॥ ७९ ॥

अत्र षडध्वन्यासे षड्द्वादशाह्यमनुन्यसनाद्यं वैष्णवादिषु षडक्षरद्वा-
दशाक्षरादिमन्त्रभेदानां न्यासाद्यं स्वाख्यास्यमानयजनक्रमतः स्वस्वपूजायां
वक्ष्यमाणक्रमतोऽवगम्यम् । अन्तेऽखिलेषु निजमूलमनूपदिष्टान् अष्टाक्षरे द-
शाङ्गादीन् षडक्षरे गोलकान्यासादींश्च समाचरतु च इति षडध्वकलसिः इति
षडध्वनां स्थितिः ॥ ८० ॥

१. 'शेषेषु स्वविधास्यमानयजनाज्ज्ञेयक्रमं षड्द्विषण्मूर्त्यादिन्यसनं न्यसेच्च सकले
मूर्त्तौङ्गकाद्यं ततः ॥ येन येन' ख. पाठः. २. 'श्रौं' ड. पाठः.

येन येन मनुना मनुबिम्बे देवदेवयजनं कृतमत्र ।
 तेन तेन तदुदक्परिक्रमे मण्डले स्वविहिते च यजेत् तम् ॥
 चक्राब्जे प्रयजेद् विष्णौ दुर्गायां शक्तिदण्डके ।
 भद्रकेऽन्येषु सेनान्यां प्रत्यक् प्रागुक्तषड्दले ॥ ८२ ॥
 पद्मादर्वाक्तनमुदितकल्प्या स्वमभ्यर्च्य पीठं
 चक्राम्भोजे तदनु परिकल्प्यात्र तत् कालचक्रम् ।
 प्रागाद्येषु प्रथिषु यजतु प्राणपूर्वाणि तत्त्वा-
 न्यन्तर्बाह्यक्रमविनिमयेनावनीपश्चिमानि ॥ ८३ ॥
 मध्येरं विनपुंसकस्वरहमा सूर्यं समेतं क्रमा-
 न्मेषाद्यात्मयुतं स्वधातृमुखमूर्त्युद्भेदितं वा यजेत् ।

अथ मण्डलपूजामाह — येन येनेति । अत्र मनुबिम्बे येन येन मनुना देवदेवयजनं देवानामपि देवस्य पूजनं कृतं, तेन तेन मनुना तदुदक्परिक्रमे तस्योत्तरभागे कल्पिते स्वस्वविहिते मण्डले च तं देवं यजेत् ॥ ८१ ॥

विष्णौ चक्राब्जे मण्डले तं प्रयजेत् । दुर्गायां शक्तिदण्डके भद्रके च । अन्येषु केवलभद्रके । सेनान्यां प्रत्यग्भागे प्रागुक्तषड्दले 'मध्येवेदि विनिर्मिते'त्यादिनोक्तषड्दले मण्डले । कौमारके मण्डले पूजैवात्र विवक्षिता ॥ ८२ ॥

चक्रपूजामाह — पद्मादिति । पद्मादर्वाक्तनं 'पद्माय नमः' इत्यस्मात् पूर्वगतैर्मन्त्रैः उदितकल्प्या पूजापटले वक्ष्यमाणकल्प्या स्वं वैष्णवं पीठमभ्यर्च्य तदनु तद् मण्डलं कालचक्रं परिकल्प्य अत्र चक्राम्भोजे प्रागाद्येषु प्रथिषु नेमिषु प्राणपूर्वाणि 'भं नमः पराय प्राणात्मने नमः' इत्यादीनि अवनीपश्चिमानि 'कं नमः पराय पृथिव्यात्मने नमः' इत्यन्तानि चतुर्विंशतितत्त्वानि अन्तर्बाह्यक्रमविनिमयेन पूर्वमन्तर्गतप्राङ्नेम्यां पुनस्तदक्षिणगतबहिर्नेम्यां पुनस्तदक्षिणगतान्तर्नेम्यां पुनरतदनन्तरगतबहिर्नेम्यामित्यादिक्रमेण यजतु ॥ ८३ ॥

मध्येरम् अराणां मध्ये मध्ये विनपुंसकस्वरहमा विगतनपुंसकैः स्वरैर्द्वादशभिर्युतेन हवीजेन समेतं युक्तं मेषाद्यात्मयुतं मेषादिशब्दैः सहात्मने-

बीजान्तस्थनमःपरायपदपूर्वत्वं तथैवात्मने-
 नत्यन्तत्वमशेषचक्रमनुषु ज्ञेयं बुधैस्तत्त्ववत् ॥ ८४ ॥
 धात्र्यममित्राख्या वरुणांशभगा विवस्वदिन्द्रयुताः ।
 पूषाह्यपर्जन्यौ त्वष्टा विष्णुश्च मूर्तयोऽत्र रवेः ॥ ८५ ॥
 मूलाद्याग्रमचाद्यमन्तमनुवृत्त्यामूलमग्रादिकं
 सर्गाद्यान्तमपक्रमेण च सता संबीजकेनान्वरम् ।

पदयुक्तं सूर्यं क्रमाद् मेपादिराशिस्थाने क्रमाद् यजेत् । 'हं नमः पराय सूर्याय मेपात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्राः । स्वधातुमुप्यमृत्युद्भेदितं वा स्वस्य सूर्यस्य धात्रादिभिर्मूर्तिभिर्भेदितं वा । तत्र 'हं नमः पराय सूर्याय मेपात्मने धात्रे नमः' (ः) इत्यादयो मन्त्राः । बुधैरशेषचक्रमनुषु सकलचक्रपूजामन्त्रेषु तत्त्ववत् तत्त्वमन्त्रेष्विव बीजान्तस्थनमःपरायपदपूर्वत्वं स्वस्वबीजानामन्ते स्थितं 'नमः पराय इति पदद्वयं पूर्वं यथा भवति. तथैव आत्मनेनत्यन्तत्वम् 'आत्मने नमः' इति पदद्वयावसानत्वं च यथा भवति तथा ज्ञेयम् ॥ ८४ ॥

मूर्त्तीः पठति — धात्र्यममित्राख्याः धाता अर्थमा मित्रश्च, वरुणांश-
 भगाः वरुणांऽशो भगश्च, विवस्वदिन्द्रयुताः विवस्वानिन्द्रश्च, पूषाह्यपर्जन्यौ
 पूषा पर्जन्यश्च. त्वष्टा विष्णुश्चात्र रवेर्मृतयः स्युः ॥ ८५ ॥

तत्र प्रत्यरं सोममपि पूजयेदित्याह — मूलाद्याग्रमिति । तत्र अन्व-
 र्गम् अरे अरे च उभयोरभितः उभयोः पार्श्वयोः मूलाद्याग्रम् अधोभागमा-
 रभ्याग्रभागान्तम् आद्यमन्तम् अकाराद्यनुस्वारपर्यन्तम् अनुवृत्त्या अनुलोमक-
 मेण सता अचा, अग्रादिकमामूलम् अग्रभागाद्यधोभागपर्यन्तं सर्गाद्यान्तं वि-
 सर्गाद्याकारपर्यन्तम् अपक्रमेण प्रातिलोभ्येन च सता अचा युक्तेन संबीजके-
 नान्वितं सितासितप्रतिपदाद्यात्मानं शुक्लप्रतिपदादिना कृष्णप्रतिपदादिना च
 आत्मशब्देन युक्तं सोमं 'सं नमः पराय सोमाय शुक्लप्रतिपदात्मने नमः'
 'सां नमः पराय सोमाय शुक्लद्वितीयात्मने नमः' इत्यादि. 'सः नमः पराय
 सोमाय कृष्णप्रतिपदात्मने नमः' (इति मध्यस्थामन्त्र्यः) 'सं नमः पराय
 सोमाय कृष्णद्वितीयात्मने नमः' इत्यादिसहितमिष्ट्वा मध्येरम् अरमध्येपु

सोमं तत्र सितासितप्रतिपदाद्यात्मानमिष्ट्वाभितो
मध्येरं तममाकलात्मकमचाद्येनान्वितं प्रार्चयेत् ॥ ८६ ॥

प्रातर्मान्ध्यन्दिनतृतीयाख्यानि सवनान्यथ ।

अन्तरादि यजेन्नाभिघ्रयेऽमाद्यक्षरैस्त्रिभिः ॥ ८७ ॥

ततः कोपतत्त्वं प्रपूज्याक्षदेशे

पुनस्तत्र पद्मादिकं पीठशेषम् ।

तथा जीवतत्त्वं च तत्कर्णिकाया-

मिहावाह्य मूलेन देवं यजेच्च ॥ ८८ ॥

अर्घ्यादि दत्त्वा सकलीकृताय

संपूज्य चाङ्गावरणावसानम् ।

विष्ण्वादिकास्तत्परितोऽरसंस्था

मूर्तीर्यजेद् द्वादशवर्णबीजैः ॥ ८९ ॥

विष्णुमधुसूदनौ च त्रिविक्रमो वामनाभिधानोऽथ ।

सश्रीधरो हृषीकेशाख्याऽतः पद्मनाभश्च ॥ ९० ॥

आद्येन अचा अकारेण अन्वितम् अमाकलात्मकम् अमाकलात्मशब्दयुक्तं च
सोमं प्रार्चयेत् । 'सं नमः पराय सोमाय अमाकलात्मने नमः' इति मध्य-
स्थमन्त्र इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

अथ नाभिघ्रयेऽन्तरादि क्रमेण अमाद्यक्षरैः अं उं मं इति त्रिभिरक्षरै-
र्बीजभूतैः सह प्रातर्मान्ध्यन्दिनतृतीयाख्यानि (सवनानि) 'अं नमः पराय
प्रातस्सवनात्मने नमः' इत्यादिमन्त्रैर्यजेत् ॥ ८७ ॥

ततः अक्षदेशे चक्रस्याक्षप्रदेशे कोपतत्त्वं प्रपूज्य पुनस्तत्र चक्रे
पद्मादिकं पीठशेषं तथा तत्कर्णिकायां जीवतत्त्वं च प्रपूज्य इह मूलेन देव-
मावाह्य यजेच्च ॥ ८८ ॥

सकलीकृताय तस्मा अर्घ्यादि दत्त्वा अङ्गावरणावसानं च संपूज्य
तत्परितः अरसंस्थाः अरेषु स्थिताः विष्ण्वादिका मूर्तीः द्वादशवर्णबीजैः
द्वादशाक्षरमन्त्रस्य वर्णबीजभूतैः सह यजेत् ॥ ८९ ॥

द्वादशमूर्तीः पठति — विष्ण्वति । विष्ण्वाद्या गोविन्दान्ता द्वादश-

दामोदरोऽथ केशवनारायणमाधवाः सगोविन्दाः ।

द्वादशमूर्तय उक्ता विघ्नेशास्त्वष्ट तासु पूर्वोक्ताः ॥ ९१ ॥

भूयो यथोक्तं गरुडादिशेषा-

वृत्तिं समभ्यर्च्य निवेद्य तस्मै ।

प्रसन्नपूजामपि संविदध्या-

दितीरिता चक्रिणि चक्रपूजा ॥ ९२ ॥

पीठं ब्रह्मशिलायुतं कृतजलावासान्तमुक्तक्रमात्

सिक्त्वा गन्धजलाभिपूर्णकलशैर्न्यस्येच्च शय्यान्तरे ।

संस्थाप्यैव यथास्थिति स्थपतिना गर्भालये गौरवे

सिञ्चेद् वारुणवारिणा सलिलवासोद्देशतो देशिकः ॥ ९३ ॥

हामादिबीजपवनायमनादिकृप्त्या

भूतानि पञ्च परमात्मनि संविलाप्य ।

मूर्तय उक्ताः । तासु मूर्तिषु पूर्वोक्ता अष्ट विष्णवादिदामोदरान्ता विघ्नेशाः
विघ्नेश्वरकलशपूजायामुक्ताः ॥ ९०, ९१ ॥

भूयो गरुडादिशेषावृत्तिं यथोक्तं समभ्यर्च्य निवेद्य प्रसन्नपूजामपि
संविदध्यात् । चक्रिणि विष्णौ चक्रपूजा इतीरिता ॥ ९२ ॥

तस्यां रात्र्यामेव पीठनपुंसकशिलयोरप्यधिवासनं कर्तव्यमित्याह —
पीठमिति । ब्रह्मशिलायुतं नपुंसकशिलया सह कृतजलावासान्तम् अनुष्ठित-
जलाधिवासावसानसंस्कारं पीठं गन्धजलाभिपूर्णकलशैः उक्तक्रमाद् बिम्बोक्त-
क्रमेण सिक्त्वा शय्यान्तरे अन्यस्मिन् शयने न्यस्येत् । चकारेण भूषणादिभिः
पूजनमुक्तम् । गौरवे तयोर्गुरुत्वे गर्भालये स्थपतिना तक्षणा यथास्थिति यथा
तत्र स्वस्थाने स्थिरा भवति तथा संस्थाप्यैव देशिकः जलाधिवासादिसंस्कार-
मत्रानुसन्धातुं समर्थो गुरुः सलिलवासोद्देशतः जलाधिवासमुद्दिश्य वारुणवा-
रिणा कटाहस्थे जले वरुणमावाह्य संपूज्य तज्जलेन सिञ्चेत् ॥ ९३ ॥

हामादिबीजपवनायमनादिकृप्त्या 'हां हुंफाडि'त्यादिभिः स्वगुणसं-
ख्यया प्राणायामं तथा 'हां नमः' इत्यादिभिर्व्यापकं च कुर्वन् पञ्चभूतानि

१. 'लां च बिम्बवज्रुभे तोयादिवासान्तया शुद्धयाशाभ्य करोतु चान्यशयने गर्भालये
गौरवे । संस्थाप्यैव यथातथं स्थपतिना संशोभ्य दर्भादिभिः सि', २. 'वा द्वयम् ॥',
३. 'न्त्रा' एव. पाठः.

शोषादिकं च सुविधाय धरावधीनि

सृष्ट्वाथ तानि तनुयाल्लिपिभावनां च ॥ ९४ ॥

मध्ये तारं स्वरात् षोडश तमु परितस्तद्वह्निर्व्यञ्जनानि

न्यस्येत् पर्जन्यकोष्ठादिकमथ च हळक्षाक्षरं मध्यभागे ।

तत्तच्छक्त्युक्तबीजाहितपवननिरोधेन संपाद्य मान्त्रं

भाषं पीठीयमन्त्रान् न्यसतु वितनुयात् तत्र तत्पीठपूजाम् ॥

आवाह्यास्मिच्छक्तिबीजेन शक्तिं

स्वाङ्गैः सार्ङ्गीकृत्य तेनार्चयेत् ।

ब्रह्मग्रावणो भूतशुद्ध्यादि कृत्वा

तारेणावाह्यामुना पूजयेत् ॥ ९६ ॥

निवेद्यकाले विनिवेद्य चार्घ्यं प्रसन्नपूजासुभयोर्विधाय ।

आच्छाद्य नव्येन पटद्वयेन तथाधिवास्य द्वितयं सुरक्षेत् ॥

परमात्मनि संविलाप्य शोषादिकं शोषणदहनप्लावनकाठिन्यमुपिरीकरणानि
विधाय धरावधीनि पृथिव्यन्नानि भूतानि सृष्ट्वाथ लिपिभावनां च तनु-
यात् ॥ ९४ ॥

लिपिन्यासे मध्ये तारं तमु परितः तस्यापि परितः षोडश स्वरात्
तद्वह्निः पर्जन्यकोष्ठादिकं द्वात्रिंशच्चञ्जनाक्षराणि अथ मध्ये हळक्षाक्षराणि
च न्यस्येत् । तत्तच्छक्त्युक्तबीजाहितपवननिरोधेन तत्तत्पीठशक्तीनामुक्तेन
बीजेन कृतप्राणायामेन मान्त्रं भाषं मन्त्रदेवतात्मत्व संपाद्य पीठीयमन्त्रान्
पीठभवान् मन्त्रान् स्वस्वस्थाने न्यसतु । तत्र तत्पीठपूजां च वितनुयात् ॥ ९५ ॥

अस्मिन् पीठे शक्तिबीजेन शक्तिभावाद्य स्वाङ्गैः स्वस्वशक्तेरङ्गैः
सार्ङ्गीकृत्य सकलीकृत्य तेन स्वशक्तिबीजेन अर्चयेत् । विष्णौ श्रीबीजेन
अन्येषु भुवनेश्वर्येति बीजविभागः । ब्रह्मग्रावणो नपुंसकशिलायाः भूतशुद्ध्यादि
पीठवत् कृत्वा तारेणावाह्य अमुना पूजयेत् ॥ ९६ ॥

उभयोरपि निवेद्यकालेऽर्घ्यं च विनिवेद्य प्रसन्नपूजां च विधाय
नव्येन पटद्वयेनाच्छाद्य तथोक्तप्रकारेणाधिवास्य द्वितयं सुरक्षेत् ॥ ९७ ॥

१. 'रान् म' क. पाठः. २. 'पीठपूजां च पीठे ॥' ख. पाठः. ३. 'च' इति मूल-
कोशपाठः. ४. 'व' ख. पाठः.

कृत्वा स्वकल्पविधिनाग्निमुखं यथाश-
क्त्याज्याहुतिं वितनुयाज्जनिते कृशानौ ।
सृष्टिक्रमेण कथितैरथ तत्त्वमन्त्रै-
र्मन्त्री समित्प्रभृतिहोमविराममत्र ॥ ९८ ॥

तत्त्वहोमावसाने तत्संपातं मन्त्रबिम्बके ।
समर्प्य तन्मनुन्यासं कृत्वा पुष्पार्चनं चरेत् ॥ ९९ ॥

प्रांगष्टोर्ध्वसहस्रमाज्यमधुदुग्धाक्तान् द्विजोदुम्बरा-
श्वत्थप्रोत्थसमित्तिलान् प्रजुहुयाद् भूरादिमन्त्रैः क्रमात् ।
गोसर्पिर्निजपीठमूलमनुभिः शर्वादिभिश्चाष्टभिः
शर्वे स्वावरणाणुभिश्च सकलैः संपातमप्यर्पयेत् ॥ १०० ॥

अथ गुरुः स्वकुण्डे तत्त्वहोमं कुर्यादित्याह — कृत्वेति । जनिते
कृशानौ अग्नौ स्वकल्पविधिना स्वगृह्योक्तविधिनाग्निमुखं कृत्वाथ सृष्टिक्रमेण
कथितैरग्निलैस्तत्त्वमन्त्रैर्यथाशक्त्याज्याहुतिं समित्प्रभृतिहोमविरामं समिदादि-
चतुर्द्वयं सिष्टकृदादिहोमशेषं च वितनुयात् । मन्त्रीत्यनेन पूजामन्त्राज्या-
हुत्यनन्तरं संहारक्रमेणाज्यमेकैकशस्तत्त्वमन्त्रैर्हुत्वा तत्संपातं हुते मन्त्रबिम्बे
योजनमपि सूचितम् ॥ ९८ ॥

पुनस्तत्त्वहोमावसाने तत्संपातं मन्त्रबिम्बे सृष्टितत्त्वन्यासस्थानेषु सम-
र्प्य तन्मनुन्यासं तत्त्वमन्त्रन्यासं च कृत्वा पुष्पार्चनं च चरेत् ॥ ९९ ॥

शिवे प्रतिष्ठाहोमं च कुर्यादित्याह — प्रागिति । शर्वे अधिवासहो-
मात् प्राग् आज्यमधुदुग्धाक्तान् त्रिमधुरसिक्तान् द्विजोदुम्बराश्वत्थप्रोत्थसमित्ति-
लान् पलाशोदुम्बराश्वत्थसमिधास्तिलांश्च भूरादिमन्त्रैः चतुर्गामव्याहृतिभिः
क्रमादष्टसहस्रं प्रजुहुयात् । निजपीठमूलमनुभिः स्वपीठमन्त्रैर्मूलेन च शर्वा-
दिभिरष्टभिः स्वावरणाणुभिः सकलैः स्वपरिवारमन्त्रैश्च गोसर्पिर्जुहुयात् ।
गोसर्पिरिति सर्वहोमेष्वप्युपलक्षणमेव ॥ १०० ॥

श्रीशेशाजितसुम्भजित्सु चतसृष्वशासु पाण्मातुरे
षट्स्वंग्रीशदिगन्वयात् तदितरेष्वष्टासु वा दिक्ष्वपि ।
कुर्वीरन् परितोऽधिवासहवनं विप्राः शिरःसन्निधा-
वाचार्यश्च स एव तत्र लघुकृत्ये मुख्यतो वा हुनेत् ॥ १०१ ॥

कुण्डानि श्रुतिकोणपिप्पलदलार्धेन्द्राकृतित्र्यश्रिम-
द्वृत्ताकारषडश्रपङ्कजनिभाष्टाश्राणि पूर्वदितः ।
अष्टाशाविहितानि तेषु निजहोमार्हाणि कुर्यादिह
त्र्यश्रं सोमदिगाश्रितं निगदितं दुर्गाहरीशेषुजे ॥ १०२ ॥

शोषादि कृत्वा परिकल्पितोले-
खाद्येषु तेष्वर्चितशक्तिकेषु ।

अधिवासहोमविभागमाह — श्रीशेति । श्रीशेशाजितसुम्भजित्सु चत-
सृष्वशासु, पाण्मातुरे अग्नीशदिगन्वयाद् अग्नीशकोणयोर्योगात् षट्स्वाशासु,
तदितरेषु देवेषु अष्टासु चतसृषु वा दिक्षु परितो विप्रा मूर्तिपाः, शिरस्सन्निधौ
देवस्य शिरोभागसमीपस्थस्वकुण्डे मुख्यतो वा मुख्यपदस्थे स्वकुण्डे वा
आचार्यश्चाधिवासहवनं कुर्वीरन् । लघुकृत्येऽल्पकर्मणि स आचार्य एव
हुनेत् ॥ १०१ ॥

कुण्डानां नियममाह — कुण्डानीति । श्रुतिकोणपिप्पलदलार्धेन्द्राकृ-
तित्र्यश्रिमद्वृत्ताकारषडश्रपङ्कजनिभाष्टाश्राणि श्रुतिकोणं चतुष्कोणं पिप्पलदलम्
अथस्थपत्राकारम् अर्धेन्द्राकृति अर्धचन्द्राकारं त्र्यश्रिमत् त्रिकोणं वृत्ताकारं
षट्कोणं षट्कोणं पङ्कजनिभम् अष्टदलपद्माकारम् अष्टाश्रमष्टकोणम् एतानि
कुण्डानि पूर्वदितः अष्टाशाविहितानि भवन्ति । तेषु कुण्डेषु निजहोमा-
र्हाणि निजनिजयोग्यानि कुर्यात् । दुर्गाहरीशेषुजे दुर्गाहरीशस्कन्देषु इह
कुण्डकरणे सोमदिगाश्रितं त्र्यश्रं कुण्डं निगदितं स्यात् ॥ १०२ ॥

अग्निविहरणं प्रस्तौति — शोषादीति । शोषादिपञ्चकं दहनं च
स्वस्वबीजेन कृत्वा परिकल्पितोलेखाद्येषु उक्तविधिना कृतोलेखनप्रोक्षणाद्येषु

१. 'स्वाशाग्निदि' इति मूलकोशापठः. २. 'कुर्युर्मतिधराश्च होममधिवासाख्यं
शि' क. ग. पाठः. ३. 'स्वगृहकृत्या परि' ख. पाठः.

आचार्यकुण्डात् परिकुण्डकेषु

प्रागादि वह्निं प्रणयेत् क्रमेण ॥ १०३ ॥

अग्निदूतमृचा निजानलमुपस्थायाग्निमीलेणुना
दुर्गायामजितेऽग्निनारयिमृचा प्राच्ये त्वमग्नेद्युभिः ।
याम्येऽग्निं प्रणयेद् द्वयोर्वरुणदिक्संस्थेऽग्नआयाहृचा
कुण्डे सोमगतेऽग्निमग्निमिति शेषेषु स्वहोमाणुभिः ॥
केचित् सप्तत इत्युपस्थितिविधौ तार्तीयतुर्याष्टम-
न्यूनानादिमसूक्तगान् विहरणे मन्त्रान् षडाहुः क्रमात् ।
अग्निदूतमथाग्निमग्निमिति च स्थाणौ हरीशे स्मृत-
स्तारः शास्तरि चाग्निमील इति मन्त्रोऽग्न्याहतौ व्याहृतिः ॥
प्रारब्धाग्निमुखाः स्वगृह्यविहितेनाधारवद्वर्त्मना
प्राग्धिमात् सुसमिष्टविष्टरानिविष्टं देवमाराधनुयुः ।

अर्चितशक्तिकेषु पीठपूजानन्तरमर्चितस्वस्वशक्तिषु तेषु कुण्डेषु आचार्य-
कुण्डात् प्रागादि परिकुण्डेषु क्रमेणैव वह्निं प्रणयेत् ॥ १०३ ॥

दुर्गायामजिते च गुरुः 'अग्निदूतमृ'चा निजानलमुपस्थाय प्राच्ये
कुण्डे दुर्गायाम् 'अग्निमीले'णुना अजिते 'अग्निनारयिमृ'चा चाग्निं प्रणयेत् ।
पुनर्द्वयोरपि दुर्गाजितयोर्याम्ये कुण्डे 'त्वमग्नेद्युभिरिति, वरुणदिक्संस्थे 'अग्न-
आयाहृ'चा, सोमगते कुण्डे 'अग्निमग्निमिति च, शेषेषु स्वहोमाणुभिः स्वस्व-
दिक्संस्थितैर्होमाणुभिश्च ॥ १०४ ॥

स्थाणौ केचिद् उपस्थितिविधौ उपस्थाने 'सप्त ते अग्न' इति, विहरणे
तृतीयतुर्याष्टमन्यूनानादिमसूक्तगान् 'अग्निमील' इति सूक्तगान् मन्त्रान् क्रमात्
षडाहुः । अथ 'अग्निं दूतमिति 'अग्निमग्निं हवीमभिरिति मन्त्रद्वयं चाहुः ।
हरीशे तारः सर्वत्र स्मृतः । शास्तरि च 'अग्निमील' इति विहरणे मन्त्रः ।
अग्न्याहतौ अग्न्याधाने व्याहृतिर्मन्त्रः स्मृतः ॥ १०५ ॥

अथ विहरणानन्तरं ते गुरुमूर्तिपाः स्वगृह्यविहितेन स्वस्वगृह्योक्तक्र-
मेण आधारवद्वर्त्मना आधारादिसहितेन मार्गेण प्रारब्धाग्निमुखाः इध्मात्
प्राक् सुसमिष्टविष्टरानिविष्टं पूजितपीठ आवाहितं देवमाराधनुयुः । अथवा

निर्वृत्ते विधिनाज्यभागचरमे संपूज्य योगासनं
तत्तन्मूर्तिसमर्चनान्तमथवा कुर्वन्तु ते स्वाग्निषु ॥ १०६ ॥

तारव्याहृतियोगपीठमनुभिर्हुत्वाज्यमेकैकशः
पुंसा पक्वमुमापतौ महिषहन्त्र्यां जुहतु त्रिष्टुभा ।
गायत्र्या निजयेतरेषु सहभूराद्या प्रभेशोऽनया
सर्पिः स्वैर्यजनाणुभिश्च हवभेशोपे मनोऽयं क्रमः ॥ १०७ ॥

व्योमव्यापिदशाक्षरेण गिरिशे मन्त्रेण वौषट्कता
विष्णौ द्वादशवर्णकेन निजमूलेनान्यदेवेष्वपि ।
पूर्णां शास्तरि भूर्भुवःस्वरिति मन्त्रेणापि जुहत्वमी
तत्तद्द्रव्यमनुप्रभेदविरतौ होमेषु सर्वेष्विह ॥ १०८ ॥

पञ्चब्रह्मतदङ्गकैः पशुपतौ स्वेज्योदिताशाक्रमो-
पात्तैर्जुहतु ते समिद्घृतचरुन् लाजान् सराजीतिलान् ।

ते सर्वे स्वाग्निष्वाज्यभागचरमे निर्वृत्ते आज्यभागहोमान्ते कर्मणि विधिना
निर्वृत्ते सति योगासनं संपूज्य तत्तन्मूर्तिसमर्चनान्तं तत्तन्मूर्त्यावाहनपूजना-
(नन्तरं ? न्तं) कुर्वन्तु ॥ १०६ ॥

पुनस्तारव्याहृतियोगपीठमनुभिरेकैकश आज्यं हुत्वा उमापतौ पुंसा
तत्पुरुषेण पक्वं जुहतु । महिषहन्त्र्यां त्रिष्टुभा, इतरेषु निजनिजया गायत्र्या,
प्रभेशे सहभूराद्यानया भूरादियुक्तया गायत्र्या च, स्वैः स्वैर्यजनाणुभिश्च
सर्पिर्जुहतु । अशोपहवने सर्वेषु होमेष्वयं क्रमो मतः स्यात् ॥ १०७ ॥

अमी गुरुमूर्तिपाः इह होमकाले सर्वेषु होमेष्वपि तत्तद्द्रव्यमनुप्रभेद-
विरतौ तत्तद्द्रव्याणां तत्तन्मन्त्राणां भेदेऽवमाने च गिरिशे वौषट्कता वौषट्कारा-
न्तेन व्योमव्यापिदशाक्षरेण मन्त्रेण पूर्णां जुहतु । विष्णौ वौषट्कता द्वाद-
शवर्णकेन, अन्यदेवेषु तथा निजनिजमूलेनापि, शास्तरि च तथा भूर्भुवःस्वरिति
मन्त्रेण पूर्णां जुहतु ॥ १०८ ॥

पशुपतौ ते स्वेज्योदिताशाक्रमोपात्तैः स्वपूजायामुक्तदिवक्रमात्
प्रातैः पञ्चब्रह्मतदङ्गकैः पञ्चगिरिब्रह्मभिर्वर्मान्तैस्तदङ्गैश्च मन्त्रैः समिद्घृतचरुन्

वर्मान्तर्यवशालिसक्तुघृतयुक्तान् वासुदेवादिभि-
र्मूलेनापि तिलं यवं च विनिमय्यैतावसक्तून् हरौ ॥१०९॥

दिक्षु स्युः समिधः पलाशखदिराश्वत्थोत्थिता धूर्जटौ
प्लाक्षी रोहिणजा च बिल्वतरुजा चौदुम्बरी काष्मरी ।
श्रीशे तोरणदारुजाश्च चतसृष्वशासु वा ब्रह्मजा-
स्ता वा शूलिनि पञ्चहोमसमये ब्राह्मी सदान्तर्द्वयोः ॥११०॥

दिककुण्डेषु समिद्धवह्निषु ततो वेदादिमन्त्रैः क्रमात्
पालाशेध्मघृते चरुं च सघृतं हुत्वाथ भूरादिभिः ।
शार्ङ्गीशे तिलसर्षपान् सहयवान् लाजान् घृतं चान्ततः
सर्वे जुह्वतु मूलनस्तदखिलं मूलानले च स्वयम् ॥ १११ ॥

लाजान् सराजोतिलान् यवशालिसक्तुघृतयुक्तान् दश द्रव्याणि जुह्वतु । हरौ
असक्तून् सक्तुरहितान् तिलं यवं च विनिमय्य व्यत्यासं कृत्वा नव द्रव्याणि
वासुदेवादिभिर्दिक्षु मध्ये मूलेन चापि जुह्वतु ॥ १०९ ॥

तत्र समिद्धेदमाह — दिक्ष्विति । धूर्जटौ दिक्षु पलाशखदिराश्वत्थो-
त्थिताः प्लाक्षी रोहिणजा च बिल्वतरुजा औदुम्बरी काष्मरी च समिधः
स्युः । श्रीशे चतसृष्वशासु तोरणदारुजाश्च समिधः, ब्रह्मजाः पालाशो वा
समिधः । शूलिनि पञ्चहोमसमये ता वा तोरणदारुजा वा पालाशो वा । द्वयोः
शिवविष्णवोः सदा सर्वदा अन्तराचार्यकुण्डे ब्राह्मी पालाशी समित् ॥ ११० ॥

शिवनारायणे होमानाह — दिक्कुण्डेष्विति । ततः शार्ङ्गीशे सर्वे
मूर्तिपाः समिद्धवह्निषु दिक्कुण्डेषु पालाशेध्मघृते पलाशसमिधम् आज्यं चरुं
सघृतं घृतेन सह चत्वारि द्रव्याणि वेदादिमन्त्रैः वेदानामादिभूतैर्मन्त्रैः 'अ-
ग्निमीले' 'इषे त्वा' 'अग्न आयाहि' 'शन्नो देवीरि'त्येभिर्हुत्वाथ भूरादिभिश्चतु-
र्भिर्मन्त्रैश्च तथा तिलसर्षपान् सहयवान् लाजान् अन्ततोऽवसाने मूलतो घृतं
च जुह्वतु । मूलानले मध्याग्नौ तदखिलं द्रव्यनवकं स्वयं च जुहोतु । अत्र द्र-
व्यसम्बन्धिनो मन्त्राः, न कुण्डसम्बन्धिनः ॥ १११ ॥

दुर्गाभिश्च सकृत् सकृद् घृतहुतिं कृत्वाद्यया मध्यतो
ब्राह्मीर्वेदमुखैर्दिशासु समिधो ब्रह्मोद्भवाः पैप्पलीः ।
तद्वत् खादिरबिल्वजाश्च जुहुयुस्ते त्रिष्टुभाज्यं चरुं
दुर्गायां सयवं सशालितिलसिद्धार्थं सदूर्वाग्रकम् ॥ ११२ ॥

षट्कृत्वोऽत्र सनत्कुमारकमुखैराज्यं गुहेऽर्चाक्रमाद्
दिक्कुण्डाधिकृतैः स्वमूलयुगषट्द्वन्द्वाह्वयैश्चैकशः ।
तत्तन्मूर्त्युणुना दिशासु जुहुयुर्मूलेन चान्तः समि-
त्सर्पिर्दीदिविलाजकांस्तिलयवान् सिद्धार्थकांश्च क्रमात् ॥

ब्रह्मद्रुखदिरयोधिष्ठास्रवटोदुम्बरोद्भवाः समिधः ।
प्रागादिदिक्क्रमात् स्युः स्कन्दे वैलम्ब्यः कदम्बजा वान्तः ॥

दुर्गायां सर्वे गुरुमूर्तिपाः पञ्चभिर्दुर्गाभिश्च सकृत् सकृद् घृतहुतिं
कृत्वा मध्यतः आचार्यकुण्डे आप्रया त्रिष्टुभा ब्राह्मीः समिधः, दिशासु वेद-
मुखैः 'अग्निमीले' इत्यादिचतुर्भुजैर्ब्रह्मोद्भवाः पैप्पलीः तद्वत् खादिरबिल्वजाश्च
समिधो जुहुयुः । ते सर्वे त्रिष्टुभा आज्यं चरुं सयवं सशालितिलसिद्धार्थं सदूर्-
वाग्रकं च सप्त द्रव्याणि जुहुयुः ॥ ११२ ॥

गुहे अत्र अधिवासहोमे अर्चाक्रमाद् दिक्कुण्डाधिकृतैः पूजाक्रमात्
प्रागादिक्रमेण दिक्कुण्डेष्ववस्थितैः सनत्कुमारकमुखैः सनत्कुमारभवपुत्रस्कन्द-
बाणहेमचूडभद्रसेनैर्मध्ये मूलेन च षट्कृत्वः आज्यं जुहुयुः । स्वमूलयुगष-
ट्द्वन्द्वाह्वयैः मूलोपचारद्वादशनामाभिः एकैकशः आज्यं जुहुयुः । पुनः दि-
शासु तत्तन्मूर्त्युणुना अन्तः मध्ये च समित्सर्पिर्दीदिविलाजकान्, दीदिवीति
हविरुच्यते, तिलयवान् सिद्धार्थकांश्च सप्त द्रव्याणि क्रमाज्जुहुयुः ॥ ११३ ॥

तत्र समिध आह — ब्रह्मद्रुखदिरैरेति । ब्रह्मद्रुखदिरयोधिष्ठास्रवटो-
दुम्बरोद्भवाः, बोधिरश्चत्थः, प्रागादिदिक्क्रमात् समिधः स्युः । अन्तर्वैलम्ब्यः
कदम्बजा वा । (ॐ३०००००-ॐ५००००) ॥ ११४ ॥

आर्याय विश्वगोप्त्रे सेनान्यै नतियुगाग्निजायाढ्यः ।
तारादिरार्यमन्त्रः संप्रोक्तो लिख्यतेऽथ भवमन्त्रः ॥ ११९ ॥

नमस्ते भवपुत्राय भवतुल्यबलाय च ।
वरदाय नमस्तेऽस्तु भक्तप्रियहिताय वै ॥ १२० ॥
स्वाहा इति ॥

ओं शराय नमस्तेऽस्तु नमः कुङ्कुटकेतवे ।
नमस्ते नीलरूपाय नीलाम्बरधराय च ॥ १२१ ॥
सनतिद्वितयस्वाहान्तोऽयं स्याच्छरमन्त्रकः ।
वदामि प्राग्दिगीशाणुममुनान्यान् समुन्नयेत् ॥ १२२ ॥
ओमिन्द्राय सुराधिपतय इति संकीर्त्य सायुधान्ते ।
षदतु सवाहनपरिवारायेति नमोन्तमिन्द्रमनुरुक्तः ॥ १२३ ॥
मध्ये पालाशयः स्युः परितोऽथ पलाशखदिरचलदलजाः ।
प्लक्षवटोद्गुम्बरजाः समिधो बैल्व्यश्च मार्गजाश्चात्र ॥ १२४ ॥

स्तृपदं गोमृपदं भूताधिपतिपदं च पृथक् हेनमोन्वितं चतुर्थ्येकवचनेन नमसा
थ युक्तं भवेत् । प्रणतिस्वाहान्तः नमःस्वाहान्तः ओमादिकः प्रणवादिकश्च
एकविंशत्यक्षरः शास्त्रणुः समुद्दिष्टः ॥ ११८ ॥

तारादिः, आर्याय विश्वगोप्त्रे सेनान्यै इति स्वरूपं, नतियुगाग्निजा-
याढ्यः नमो नमः स्वाहेति युक्तः सप्तदशाक्षर आर्यमन्त्रः संप्रोक्तः । अथ
भवमन्त्रो लिख्यते ॥ ११९ ॥

तं लिखति — नमस्त इति ॥ १२० ॥

शरमन्त्रं च पठति — ओं शरायेति ॥ १२१ ॥

सनतिद्वितयस्वाहान्तः नमो नमः स्वाहेत्यन्तोऽयं शरमन्त्रकः स्यात् ।
प्राग्दिगीशाणुम् इन्द्रमन्त्रं वदामि । अमुना इन्द्रमन्त्रेण अन्यान् अग्न्यादि-
मन्त्रान् समुन्नयेत् ॥ १२२ ॥

ओं इन्द्राय सुराधिपतय इति संकीर्त्य सायुधान्ते सायुध इत्यक्षरा-
न्ते सवाहनपरिवारायेति वर्णान् नमोन्तं वदतु । एष इन्द्रमनुरुक्तः ॥ १२३ ॥

समिधः कथयति — मध्य इति । मध्ये पालाशयः स्युः । अथ

मध्ये दिक्ष्वपि वा बहिश्च चतसृष्वार्ये समित्सर्षिषी
मूलेनौदनलाजसर्षपयवा होम्यास्तिलाश्चाज्यकम् ।
दिक्षु स्युः समिधोऽत्र पिप्पलवटप्लक्षारुवशम्याकजा
लाजाद्येषु तिलान्तिमेषु मनवोऽत्रार्यादयो वा क्रमात् ॥
हुत्वेत्यष्टशतादिसंख्यमुदिताणुद्रव्यकल्प्याखिले
संपातं मनुविम्बके समुपसिच्य स्वस्वमन्त्रान् जपेत् ।
तत्तद्द्रव्यहुतौ क्रमेण शरजे पञ्जानुनोर्गुह्यके
नाभीवत्सशिरःशिखासु विधिवत् संपातमप्यर्पयन् ॥
त्र्यक्षे मृत्युजिता हुनेच्च दधिमध्वाज्यं गणानामृचा
विघ्नेशेऽष्टयुतं शतं मधुपृतक्षीराणि शोषेण्वथ ।

परितः पलाशखदिरचलदलजाः । चलदलोऽश्वत्थः । प्लक्षवटोटुम्बरजाः वै-
ल्यः मार्गजाश्च समिधः स्युः ॥ १२४ ॥

पञ्चहोमपक्षे विकल्पमाह — अथ इति । अर्ये मध्ये बहिश्चतसृषु
दिक्षु च समित्सर्षिषी औदनलाजसर्षपयवास्तिलाश्चाज्यकं च मूलेन होम्याः ।
अपि वा अत्र पक्षे दिक्षु पिप्पलवटप्लक्षारुवशम्याकजाः समिधः स्युः । अत्र
लाजाद्येषु तिलान्तिमेषु च द्रव्येषु चतुर्षु आर्यादयः 'आर्याय विश्व' 'नमस्ते'
'ओं शराय' 'ओमिन्द्राय'त्यादि च चत्वारो मन्त्रा वा क्रमात् स्युः ॥ १२५ ॥

अथ सामान्येन क्रियाशेषमाह — हुत्वेति । अखिले इति एवम्
उदिताणुद्रव्यकृत्तया उक्तमन्त्रद्रव्यकृत्तया अष्टशतादिसंख्यमित्यादिशब्द उ-
भयथा योजनीयः । अष्टसहस्रं वा अष्टविंशत्यादिकं वेति । उक्तसङ्ख्यं हुत्वा
संपातं मनुविम्बके समुपसिच्य स्वस्वमन्त्रान् स्वस्वहोममन्त्रान् जपेत् । श-
रजे तत्तद्द्रव्यहुतौ पञ्जानुनोः गुह्यके नाभीवत्सशिरःशिखासु, वत्सं हृदयम्,
एषु स्थानेषु गुरुमूर्तिपाः क्रमेण संपातं विधिवत् तत्र तत्र सुवेण अर्पयेत् अ-
र्पयेयुः ॥ १२६ ॥

शान्तिहोमं च तत्रैव स्विष्टकृतः प्राक् कुर्यादित्याह — त्र्यक्ष इति ।
त्र्यक्षे मृत्युजिता मृत्युंजयमन्त्रेण दधिमध्वाज्यं चाष्टशतं हुनेत् । विघ्नेशे

१. 'तं द्रव्याणुकु' ड., 'तद्द्रव्याणुकु' ग. पाठः २. 'जुहोतु द' इति मूलकोशपाठः.

भूराद्यैः क्रमशो घृतं दधि पयो मध्वष्टशो मूलतः
 सर्वं चापि गुहे पयोदधिमधून्याज्यं च भूरादिभिः ॥
 पञ्चद्रव्यभवं सुवेण पदनाभीहृच्छिरस्स्वर्षयेत्
 संपातं सकलाङ्गकेऽपि मनुविम्बे स्वस्वहोमान्ततः ।
 पद्गुह्यात्ममुखे क्रमेण च चतुर्द्रव्योद्भवं त्र्युद्भवं
 त्रिस्थाने प्रयजेच्च किञ्चन पृथक् प्रक्षालयेच्च सुवाम् ॥ १२८ ॥

सर्वेष्विवह स्वोदितशक्तिबीजतः

शिवेऽथवा उमावसुवर्णतो घृतम् ।

आहुत्य पीठेऽङ्घ्रिपले ध्रुवेण तत्

संपातमासिच्य तथाधिवासयेत् ॥ १२९ ॥

पक्वोपदिष्टमनुनाष्टशतादिसंख्यं

रत्नार्थमाज्यमिह वैद्य तथा जुहांतु ।

गणानामृचा मधुघृतशीराप्यष्टशतं हुनेत् । अथ शोषेयु भूराद्यश्चतुर्भिः क्रमशः
 घृतं दधि पयो मधु च अष्टशो मूलतः सर्वं चापि गुहे भूरादिभिः पयोदधि-
 मधून्याज्यं चाष्टशो हुनेत् । अथ शान्तिहोमः गुरुमूर्तिपैः सर्वैर्द्या गुरुणैव
 वा होतव्यः । उभयथा चागमेषु दर्शनात् ॥ १२७ ॥

तत्संपातस्पर्शनमाह — पञ्चद्रव्यभवमिति । पञ्चद्रव्यभवं संपातं
 मनुविम्बके पदनाभीहृच्छिरस्सु पृथक् सकलाङ्गकेऽपि स्वस्वहोमान्ततः सुवेणा-
 र्षयेत् । चतुर्द्रव्योद्भवं पद्गुह्यात्ममुखेषु क्रमेण च त्र्युद्भवं त्रिस्थाने आधारहृ-
 द्भ्रूमध्येषु च । पृथक् किञ्चन प्रयजेच्च । पृथक् सुवं प्रक्षालयेच्च ॥ १२८ ॥

पुनः पीठाद्यधिवासनार्थं होमोऽप्यत्रैव कार्यं इत्याह — सर्वेष्विति ।
 इहैव सर्वेषु देवेषु स्वोदितशक्तिबीजतः स्वस्वशक्तिबीजेन, शिवे अथवा उ-
 मावसुवर्णतः औमेयेनाष्टाक्षरेण घृतमष्टशतादिसंख्यमाहुत्य पीठे ध्रुवेण च घृ-
 तमाहुत्य अङ्घ्रिपले नपुंसकशिलायां च तत्संपातं चासिच्य तथा तद्व्यम-
 धिवासयेत् ॥ १२९ ॥

अथाचार्यः इहैवामिमुखे वा पृथगमिमुखं कृत्वा तत्र वा रत्नार्थं रत्न-
 विन्यासार्थं पक्वोपदिष्टमनुना स्वस्वपक्वहोमार्थमुक्तेन मन्त्रेणाष्टशतादिसंख्य-

स्वैरष्टबन्धविधये नवशक्तिमन्त्रैः

संपातयुग्ममपि रक्षतु तद्भुतात्तम् ॥ १३० ॥

गायत्र्याज्यहुतान्ते गुहे हुनेद् ब्रह्मसोमवसुरुद्रान् ।

रत्नानि बीजलोहान् धातूनुक्त्वौषधीश्च रत्नहुतौ ॥ १३१ ॥

कृत्वा स्विष्टकृदाद्यं स्वकल्पविधिना प्रसाद्य विभुमन्ते ।

सर्वेऽपि परिसमूहनपर्युक्षणपूर्विकाः क्रियाः कुर्युः ॥ १३२ ॥

मण्डपबाह्येऽवाच्यां धेनूर्गङ्गाह्वयां तथा यमुनाम् ।

गोदावरीं सरस्वत्याख्यां चास्थाप्य नामभिः प्रयजेत् ॥ १३३ ॥

दुग्ध्वा गायत्र्या ताः श्रीरमणे तारकेण दुर्गीयाम् ।

आभ्यामेव मनुभ्यामनयोः स्वाग्नौ पयश्चरुं श्रपयेत् ॥ १३४ ॥

इष्ट्वा तथैव विम्बे निवेदयेन्मण्डले च हविरर्धम् ।

हुत्वांशोभ निजाग्नी सदक्षिणं भोजयेद्दुदग् विप्रान् ॥ १३५ ॥

माज्यं जुहोतु । तथाचाष्टबन्धविधये स्वैः स्वैर्नवशक्तिमन्त्रैराज्यं जुहोतु ।

तद्भुतात्तं तद्धोमाद्याद् गृहीतं संपातय्यं रक्षतु ॥ १३० ॥

गुहे हुतौ गायत्र्याज्यहुतेरन्ते ब्रह्मसोमवसुरुद्रान् 'ब्रह्मणे स्वाहा' 'सो-

माय स्वाहा' 'वसुभ्यः स्वाहा' 'रुद्रेभ्यः स्वाहा' रत्नानि 'रत्नेभ्यः स्वाहा'

बीजलोहान् 'बीजेभ्यः स्वाहा' 'लोहेभ्यः स्वाहा' धातून् 'धातुभ्यः स्वाहा'

ओषधीः 'ओषधिभ्यः स्वाहा' एतान् ब्रह्मादीनुक्त्वाज्यं हुनेत् ॥ १३१ ॥

एवं सर्वत्र होमानन्तरं स्विष्टकृदाद्यं स्वकल्पविधिना कृत्वा विभुं देवं

प्रसादान्ते सर्वेऽपि ते परिसमूहनपर्युक्षणपूर्विकाः क्रियाः कुर्युः ॥ १३२ ॥

अथेह गोदोहनादेकमाह — मण्डपबाह्य इति । श्रीरमणे विष्णौ म-

ण्डपबाह्ये अवाच्यां दक्षिणस्यां दिशि गङ्गाह्वयां तथा यमुनां गोदावरीं सरस्व-

त्याख्यां च धेनूरास्थाप्य नामभिः 'गङ्गायै नमः' इत्यादिभिः प्रयजेत् । पुन-

र्गायत्र्या दुग्ध्वा, दुर्गीयामप्येवं संस्थाप्य संपूज्य तारकेण दुग्ध्वा, अनयोर्वि-

ष्णुदुर्गयोः स्वाग्नौ आचार्यकुण्डस्थाम्नौ आभ्यामेव गायत्रीप्रणवाभ्यां पयश्चरुं

पायसं श्रपयेत् पाचयेत् ॥ १३३, १३४ ॥

विम्बे मण्डले च तथैव गायत्र्या प्रणवेन वेष्ट्वा हविरर्धं हविषोऽर्ध-

आद्याश्चेति बहिर्दिक्षु वृक्षेष्विति विदिक्ष्वपि ।
विनायका इति हरेदष्टाशास्वनयोर्बलिम् ॥ १३६ ॥
आद्याश्च कर्मजाश्चैव ये भूताः प्राग्दिशि स्थिताः ।
प्रसन्नाः परितुष्टास्ते प्रतिगृह्णन्त्वमं बलिम् ॥ १३७ ॥
प्रागिति प्राक्पदेऽन्यासु दक्षिणे पश्चिमे पदे ।
उत्तरे च पदं प्रोच्य वाच्यो दिग्बलिमन्त्रकः ॥ १३८ ॥
वृक्षेषु पर्वताग्रेषु ये विदिक्षु च संस्थिताः ।
भूमौ व्योम्नि स्थिता ये च तेऽपि गृह्णन्त्वमं बलिम् ॥ १३९ ॥
विनायकाः क्षेत्रपाला ये चान्ये बलिकाङ्क्षिणः ।
पूर्वाद्याः पार्षदाः सर्वे तेऽपि गृह्णन्त्वमं बलिम् ॥ १४० ॥
इति ।

सामान्यदुग्धसिद्धं पायसमन्येषु मूलमन्त्रेण ।
इष्ट्वा निवेद्य हुत्वा विप्रान् संभोज्य किरतु बलिमेवम् ॥

मर्धं निवेदयेच्च । अंशेन निजामौ हुत्वा अष्टपथोद्गमागे विप्रान् सदक्षिणं
दक्षिणादानसहितं भोजयेच्च ॥ १३५ ॥

पुनरनयोर्विष्णुदुर्गयोर्मण्डपस्य बहिर्दिक्षु 'आद्याश्चेति, विदिक्षु 'वृक्षे-
ष्विति, पुनरपि पूर्वाद्यष्टाशासु 'विनायका' इति च बलिं हरेत् ॥ १३६ ॥

दिग्गतान् मन्त्रानाह — आद्याश्चेति ॥ १३७ ॥

प्रागिति इति प्रागतो मन्त्रः । अन्यासु दिक्षु प्राक्पदे प्रागिति स्थाने
दक्षिणे पश्चिमे उत्तरे च पदं प्रोच्य उक्त्वा दिग्बलिमन्त्रको वाच्यः ॥

कोणगतमन्त्रमाह — वृक्षेषु पर्वताग्रेष्विति ॥ १३९ ॥

अष्टाशागतं मन्त्रमाह — विनायका इति ॥ १४० ॥

अन्येषु देवेषु विम्बे मण्डले च मूलेन देवमिष्ट्वा सामान्यदुग्धसिद्धं सा-
मान्यक्षीरे सामान्यामौ श्रपितं पायसं निवेद्य स्वामौ हुत्वा विप्रानपि संभोज्य
एवं वक्ष्यमाणमन्त्रेण बलिं किरतु ॥ १४१ ॥

“देवं रुद्रं पुरस्कृत्येवं बलिं प्रतिगृह्णन्तु सर्वभूतानि पैशाचान्तं यजामहे ।”

अमुना मनुनाष्टाशास्वेकावृत्त्या बलिं करोतु शिवे ।
रुद्रपदस्थानगतस्वस्वपदेनापि तेन शेषेषु ॥ १४२ ॥

इमं स्कन्दं पुरस्कृत्य ये देवा ये च राक्षसाः ।
ये भूता ये सुराः सर्वे पिशाचाः किन्नरास्तथा ॥ १४३ ॥

गन्धर्वाः पन्नगा नागा ऋषयश्च खगा अपि ।
यक्षाश्च मातरः सर्वे चारकाः परमात्मनः ॥ १४४ ॥

ते सर्वे प्रतिगृह्णन्तु तेभ्यस्ताभ्यो नमो नमः ।
इत्यष्टदिक्षु विकिरेद् बलिं क्रौञ्चनिषूदने ॥ १४५ ॥

आचम्य नैवेद्यविसर्जनाद्यं सर्वत्र निर्वर्त्य समुक्तनीत्या ।
प्रसन्नपूजामपि संविधाय प्रजप्य मन्त्रान् प्रकरोतु रक्षाम् ॥

रत्नादिकं च शयने विनिधाय वायु-
वह्यादिबीजपवनायमनैर्विशोध्य ।

तन्मन्त्रं लिखति — देवं रुद्रमिति ॥

शिवेऽमुना मनुनाष्टाशास्वेकावृत्त्या बलिं करोतु । शेषेषु देवेषु रुद्र-
पदस्थानगतस्वस्वपदेन तेन मन्त्रेण च ॥ १४२ ॥

क्रौञ्चनिषूदने स्कन्दे ‘इमं स्कन्दं पुरस्कृत्य’ इत्यादिमन्त्रेणाष्टदिक्षु
बलिं विकिरेत् ॥ १४३, १४४, १४५ ॥

सर्वत्र क्रियाशेषमाह — आचम्येति । सर्वत्र देवेष्वचम्यान्तः प्र-
विश्य नैवेद्यविसर्जनाद्यं समुक्तनीत्या निर्वर्त्य प्रसन्नपूजामपि संविधाय स्वीयान्
मन्त्रान् प्रजप्य रक्षां प्रकरोतु ॥ १४६ ॥

रत्नादिकं रत्न्यासद्रव्यगणं देवस्य शयन एव विनिधाय वायुवह्या-
दिबीजपवनायमनैः शोषणादिभिर्विशोध्य स्वहवनोदितमन्त्रकेण स्वस्वरत्नहोमो-

संपूज्य च स्वहवनोदितमन्त्रकेण
तारेण वैषु सकलेष्वधिवास्य रक्षेत् ॥ १४७ ॥

इतिहासपुराणनृत्तगीता-
दिभिराघोष्य महोत्सवं समन्तात् ।
रजनीमपि जाग्रदेव शेषां
गमयेत् तत्पदसंविमर्शिचेताः ॥ १४८ ॥

इति तन्त्रसमुच्चये समाप्तिं समवाप्तः पटलोऽत्र पञ्चमोऽभूत् ।
निजभावनमन्त्रविम्बपीठाद्यधिवासार्चनतद्भुतादियुक्तः ॥

इति तन्त्रसमुच्चये

पञ्चमः पटलः ।

पदिष्टमन्त्रेण तारकेण वा संपूज्य एषु सकलेष्वेवमधिवास्य रक्षेत् ॥ १४७ ॥

मण्डपस्य समन्ताद् इतिहासपुराणनृत्तगीतादिभिर्महोत्सवमाघोष्य त-
त्पदसंविमर्शिचेताः तस्मिन् देवस्वरूपे सम्याग्विमर्शनशीलेन चेतसा युक्त आ-
चार्यः शेषां रजनीं रात्रिमपि जाग्रद् अस्वप्न एव गमयेत् ॥ १४८ ॥

पटलमुपसंहरति — इतीति । इति तन्त्रसमुच्चये पञ्चमः पटलः
समाप्तिं समवाप्तः प्राप्तोऽभूत् । कथंभूतः, निजभावनमन्त्रविम्बपीठाद्यधिवा-
सार्चनतद्भुतादियुक्तः निजभावना आचार्यस्य सकलीकरणादि मन्त्रविम्बस्य
पीठस्य आदिशब्देन नपुंसकशिलादेश्चाधिवासनं तदर्चनं तद्धोमादि च यानि
तैर्युक्तः ॥ १४९ ॥

इति तन्त्रसमुच्चयविमर्शिन्यां

पञ्चमः पटलः ।

१. 'त् ॥ प्राप्तौ परितोऽष्टदिक्षु सिकताकूपेध्वय स्थण्डिलेष्वधायाजितपावकं
शशिमुखं कृत्वा सङ्गमार्चनम् । जुह्वत्वष्टतं पलाशसमिधो मूलेन तावद् घृतं गायत्र्या
च हरित्कमादिह समिद्रेषोऽथवा गृह्यताम् ॥ एवं शार्ङ्गधरे विधाय परिहोमांस्ताम्रकुम्भं
परं तत्सम्पातघटोदकैः समभिपूर्याष्टार्णवर्णैः क्रमात् । एकीभूतचित्तिं स्वमूलमनुना सङ्क-
ल्प्य तस्मिन् विभुं प्राच्यावेष्टय नवांशुकेन करगुप्तं मण्डपान्तर्नयेत् ॥ इति' ख. पाठः.

अथ षष्ठः पटलः ।

प्रत्यूष एव कृतसांप्रतिक्रियोऽथ
पीठाधिवाससमये विहिताधिवासम् ।
संशोध्य गेहवपुषं पुरुषं विभूष्य
संस्थाप्य साधु महितं वितनोतु मन्त्री ॥ १ ॥
स्मरजिति मनुलिङ्गे मण्डले चार्चयित्वा
दधिमधुघृतमिश्रं पायसान्नं निवेद्य ।
बलिमपि परितोऽष्टाशाक्रमात् संप्रदाय
प्रचरतु गृहयागं देवदेवं प्रसाद्य ॥ २ ॥

देवभूतपिशाचाश्च गन्धर्वा यक्षसंज्ञकाः ।

पिशिताशाश्च नागाश्च काङ्क्षन्ते मातरो बलिम् ॥ ३ ॥

अथ षष्ठं प्रतिष्ठापटलमारभते — प्रत्यूष इति । अथ मन्त्री एवम-
धिवासानन्तरमुत्तरेद्युः प्रत्यूष एव उषसः पूर्वमेवोत्थायावश्यकादिकं निर्वर्त्य
स्नानादि कृत्वा कृतसाम्प्रतिक्रियः कृतप्राभातिकविधिर्भूत्वा पीठाधिवाससमये
विहिताधिवासं पूर्वद्युः पीठाधिवासानन्तरं भूतसंहारादिभिः शोषणादिभिश्च
संशोध्य भूतानि सृष्ट्वा मन्त्रन्यासादिभिः सकलीकृत्य संपूज्य संपातशेषं च
समर्प्य वस्त्रेणाच्छाद्याधिवासितं प्रासादं सम्प्रति मुष्ट्यादिभिः संशोध्य गेहवपुषं
प्रासादरूपिणं पुरुषं विभूष्य साधु यथोक्तविधिना संस्थाप्य महितं वितनोतु
पूजां कुर्यात् ॥ १ ॥

शिवे क्रियाविशेषमाह — स्मरजितीति । स्मरजिति पूर्व मनुलिङ्गे म-
ण्डले चार्चयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं पायसान्नं निवेद्य परितः पूर्वाद्यष्टाशाक्रमाद्
बलिमपि संप्रदाय देवदेवं प्रसाद्य प्रसन्नपूजानन्तरं गृहयागं प्रासादस्थापना-
दिकं प्रचरतु ॥ २ ॥

बलिमन्त्रानाह — देवेति । देवादिमातृपर्यन्ता ग्रहा बलिं काङ्क्षन्ते ।
तत्र 'देवग्रहेभ्यो नमः' इत्यादयो मन्त्राः ॥ ३ ॥

आचार्योऽसौ नववसनधृक् गर्भगेहोपविष्टः
 स्विष्टात्माभ्यर्चितगुरुगणाधीशनान्दीसुपर्वा ।
 कृत्वा पुण्याहमिह कृतरत्नाष्टबन्धानुबन्धं
 पीठप्रेज्यां चरतु रचिते पच्छिलास्थानगते ॥ ४ ॥
 इष्ट्वा ब्रह्मशिलां सुधीः प्रणवतो न्यस्यार्थयेत् त्वंस्थितं-
 मन्त्राभ्यां प्रथमार्थितामवरतो न्यस्येत् तदा स्थापिताम् ।
 मन्त्रेण प्रथमेन वार्थयतु तद्गतान् हरौ शोधयेद्
 गव्यैर्गन्धजलैश्च वस्विनलिपिभ्यां मूलतोऽन्येष्वतः ॥ ५ ॥
 त्वमेव परमा शक्तिस्त्वमेवासनधारिका ।
 देवाज्ञया त्वया देवि! स्थातव्यमिह सर्वदा ॥ ६ ॥
 स्थितं चराचरं यस्यां रत्नानां निधिरव्ययः ।
 सा त्वं ब्रह्मशिलारूपा तिष्ठात्र धरणी स्थिरा ॥ ७ ॥

पुनः सामान्येन रत्नन्यासादिविधिमाह — आचार्य इति । असौ
 आचार्यः नववसनधृक् नववस्त्रधार्याचम्य गर्भगेहोपविष्टः प्रासादान्तर्गत्वा गर्भ-
 गृह उपविश्य गुरुगणपतिवन्दनादिसकलीकरणशङ्खपूरणानन्तरं स्विष्टात्मा
 कृतात्माराधनः अभ्यर्चितगुरुगणाधीशनान्दीसुपर्वा गुरुन् गणपतिं च संपूज्य
 नान्दीमुखं च कृत्वा इह रत्नन्यासकर्मणि कृतरत्नाष्टबन्धानुबन्धं 'रत्नाष्टबन्ध-
 देवताः प्रीयन्तामि'त्यादिविशेषयुक्तं पुण्याहं कृत्वा पच्छिलास्थानगते नपुंस-
 कशिलाया अधोभागे पीठप्रेज्यां प्रचरतु ॥ ४ ॥

ततो ब्रह्मशिलां नपुंसकशिलां प्रणवत इष्ट्वा सुधीः रत्नपीठविम्बादेः
 सर्वस्याधारभूतां नपुंसकशिलां ध्यायन् प्रणवतो न्यस्य स्थापयित्वा 'त्वंस्थितं'-
 मन्त्राभ्यामर्थयेत् प्रार्थयेत् । प्रथमार्थितां 'त्वमेवे'त्यादिना प्रार्थनानन्तरम्
 अवरतः 'स्थितं चराचरमि'त्यनेन न्यस्येत् स्थापयेत् । तदा स्थापितां 'स्थितं
 चराचरमि'ति स्थापितां प्रथमेन मन्त्रेण 'त्वमेवे'त्यनेनार्थयतु प्रार्थयतु ।
 पुनस्तद्गतान् नपुंसकशिलास्थितान् गतान् हरौ वस्विनलिपिभ्याम् अष्टाक्षरद्वा-
 दशाक्षरमन्त्राभ्यां गव्यैर्गन्धजलैश्च क्रमेण शोधयेत् क्षालयेत् । अतोऽन्येषु
 देवेषु मूलतश्च शोधयेत् ॥ ५ ॥

प्रस्तुतौ मन्त्रौ पठ्येते — त्वमेव परमेत्यादि स्थितं चराचरमित्यादि
 च ॥ ६, ७ ॥

इति ।

परितोऽष्टसु दिक्षु तत्र गर्तान्
प्रविधायारणक्रमात् तदन्तः ।

अपरं च नपुंसकाश्मनीह
स्वहुताज्योज्ज्वलमर्पयेदमूनि ॥ ८ ॥

रत्नानीशहरौ सवीजमणिधातुस्वर्णपूर्वाण्यथो
दुर्गाशास्त्रजितेषु तानि गणनाथे रत्नबीजक्रमात् ।
गौरीशे मणिधातुबीजसवृषास्त्रस्तोमलोहक्रमात्
सेनान्यां मणिधातुलोहगणबीजास्त्रक्रमाद् विन्यसेत् ॥ ९ ॥
श्रीशे मूलार्णमूलैर्न्यसतु नवसु दिक्षु क्रमादन्तरन्त-
स्तद्वत् तारेण तानि स्मरमुरदमने तेन संगृह्य विघ्ने ।
मूलेनान्येषु तेनैव तु महिषरिपावाद्यया तत्र दिक्षु
द्रव्याणीशेतरेषु प्रथममथ शिवे द्रव्यमन्त्रांश्च वक्ष्ये ॥ १० ॥

तत्र नपुंसकाश्मनि परितोऽष्टसु दिक्ष्वावरणक्रमाद् द्रव्यसंख्यावरण-
क्रमेण तदन्तः अपरं च गर्तान् प्रविधाय इह गर्तप्वमूनि द्रव्याणि स्वहुताज्यो-
ज्ज्वलं होमसिद्धेन सम्पातेनोज्ज्वलं यथा भवति तथार्पयेत् स्थापयेत् ॥ ८ ॥

द्रव्याणां क्रममाह — रत्नानीति । अथो ईशहरौ रत्नान्येव विन्य-
सेत् । दुर्गाशास्त्रजितेषु सवीजमणिधातुस्वर्णपूर्वाणि बीजरत्नधातूनि सुवर्णा-
दिलोहानि च, गणनाथे रत्नबीजक्रमात् तानि द्रव्याणि, गौरीशे मणिधातुबी-
जसवृषास्त्रस्तोमलोहक्रमात् रत्नधातुबीजानि वृषसहितास्त्रसमूहांश्च लोहांश्च,
सेनान्यां मणिधातुलोहगणबीजास्त्रक्रमात् रत्नधातुलोहबीजास्त्राणि क्रमाद् वि-
न्यसेत् ॥ ९ ॥

न्यासमन्त्रानाह — श्रीश इति । श्रीशे मूलार्णमूलैः मूलाक्षरैर्मूलेन
च नवसु दिक्ष्वन्तरन्तः क्रमात् तानि द्रव्याणि न्यसतु । स्मरमुरदमने शिव-
नारायणे तारेण तद्वद् अन्तरन्तर्न्यसतु । विघ्ने तेन तारेण संगृह्य गृहीत्वा
मूलेन न्यसतु । अन्येषु देवेषु तेन मूलेनैव, महिषरिपौ तु तत्र दिक्ष्वाद्यया
त्रिष्टुभा मध्ये मूलेन च न्यसतु । प्रथममादौ ईशेतरेषु शिवादन्येषु द्रव्याणि
वक्ष्ये । अथ शिवे द्रव्यमन्त्रांश्च द्रव्याणि मन्त्रांश्च वक्ष्ये ॥ १० ॥

दुर्गाशार्ङ्गभृतोर्न्यसेदिह यवत्रीही सनिष्पावकौ
 बीजानि क्रमशः प्रियङ्गतिलमाषांश्चापि नीवारकान् ।
 शालीसर्षपशालिनस्तिलपदश्यामान् गणाधीश्वरे
 शालीराजिमुचोऽथ वैणववतो मध्येऽखिलांश्चार्यके ॥ ११ ॥
 रत्नधातुनवकं निजगर्भन्यासदिष्टमिह विष्णुगणेशे ।
 रत्नकानि नव विष्णुसमुक्तान्येव शास्तरि च सुम्भरिपौ च ॥
 पुलकं विद्रुममञ्जनसंज्ञं श्यामं ससीसकं न्यसतु ।
 आर्यकुमार्योः समनश्शालहरितालं सगैरिकं सरसम् ॥ १३ ॥

दुर्गाशार्ङ्गभृतोः इह द्रव्यन्यासे यवत्रीही सनिष्पावकौ निष्पावं च
 (मी०५००-५००-५००) प्रियङ्गतिलमाषान् (५००-५०० ती०) नीवार-
 कांश्चापि (मी०५००-५००-५००) शालीसर्षपशालिनः शालिभिः सर्षपैश्च
 युक्तान् । एवं बीजानि न्यसेत् । गणाधीश्वरे तिलपदश्यामान् तिलस्थाने
 (५००-५००) । आर्यके शालीराजिमुचः शालीसर्षपरहितान् वैणववतः
 वैणवयुक्तान् मध्येऽखिलान् अष्टबीजानि च सह न्यसेत् ॥ ११ ॥

विष्णुगणेशे विष्णुगणेशयोः इह रत्नधातुनवकं रत्ननवकं धातुनवकं
 च निजगर्भन्यासदिष्टं निजनिजगर्भन्यासे निर्दिष्टम् । शास्तरि च सुम्भरिपौ
 च विष्णुसमुक्तान्येव नवरत्नकानि ॥ १२ ॥

आर्यकुमार्योः पुलकं स्वयमेव (मी०५००-५००) अञ्जनसंज्ञं स्व-
 यमेव ससीसकं (मी०५००-५००) समनश्शालहरितालं (मी०५००-५००-५००-
 ५००) सगैरिकं (मी०५००-५००) सरसं रससहितं रसं स्वयमेव एतानि न्यसतु ॥ १३ ॥

विन्यस्येच्च विदूरजं मरतकं नीलोपलं च क्रमा-
न्मध्ये न्यस्यतु पद्मरागमपि सद्योजातविद्यां जपन् ॥ २२ ॥

तथा मनोहां हरितालकं न्यसेत्
सौराष्ट्रिकां विद्रुमरोचने पुनः ।

प्रवालकं साञ्जनमाक्षिकं रसं
कलासमस्तात्मकवामविद्यया ॥ २३ ॥

शालियवौ गोधूमप्रियङ्गुमाषांस्तिलं च नीवारम् ।
निष्पावसर्षपौ च न्यसतु ततः सकलभीममन्त्रेण ॥ २४ ॥

कलाभिर्नारीभिर्घृषपरशुरुद्राक्षवलयं
त्रिशूलं दिक्ष्वन्तः कमलमपि पुंसा कनकजम् ।
विदिक्ष्वैशानीभिर्न्यसतु रजतायस्त्रपु यथा-
क्रमं ताम्रं मध्ये सकलमनुना काञ्चनमपि ॥ २५ ॥

वैदूर्यं मरतकं स्वयमेव नीलोपलं नीलरत्नं मध्ये सद्योजातविद्यां 'सद्योजात'मन्त्रं
जपन् पद्मरागं विन्यसतु ॥ २२ ॥

पुनस्तथा कलासमस्तात्मकवामविद्यया वामदेवकलाभिर्वामदेवेन च
(७७१००१०=७१०००१०.) हरितालं सौराष्ट्रिकां विद्रुमरोचने विद्रुमं गो-
रोचनां च (७१०००००=१०००००.) साञ्जनमाक्षिकम् अञ्जनं माक्षिकं च
तथा इन्द्रादीशनिष्ठं न्यसेत् ॥ २३ ॥

ततः सकलभीममन्त्रेण कलासहितेन भीममन्त्रेण अघोरकलाभिः अ-
घोरमन्त्रेण च शालियवौ गोधूमप्रियङ्गुमाषान् तिलं नीवारं च निष्पावसर्षपौ
च तद्वदुक्तक्रमेण न्यसतु ॥ २४ ॥

ततो नारीभिः नरसम्बन्धिनीभिः तत्पुरुषकलाभिश्चतसृभिर्दिक्षु कन-
कजं घृषपरशुरुद्राक्षवलयं (७११०=१०००. १०००=१००००. ७७०००००१०१०
००=७७००००००१०.) त्रिशूलं च, पुनरन्तः कनकजं कमलं पुंसा तत्पुरुषेण

संपातदोषणा हवनाणुनाभि-

मृश्याणिमाद्यष्टकरूपमेतत् ।

इष्ट्यादिनास्योपरि पीठमिष्टं

संस्थापयेत् साशुगतत्वशक्त्या ॥ २६ ॥

शक्तिं स्वबीजकुसुमार्पणतोऽनुवेश्य

न्यस्यार्णपीठमनुबीजतदङ्गकानि ।

इष्ट्या प्रतिष्ठितिकृते परिपूज्य पीठं

बीजार्चितं परिवृतं वसनेन रक्षेत् ॥ २७ ॥

रत्नन्यासक्रमसुमाहिते स्थापिते स्थापनार्थं

ब्रह्मग्राविण प्रचरतु शिवे पीठपूजां यथोक्ताम् ।

च न्यसतु । ततो विदिक्षु ऐशानीभिः कलाभिः रजतम् अयः त्रपु ताग्रं च यथा-
क्रमं, मध्ये सकलमनुना समस्तेशानमन्त्रेण काञ्चनमपि न्यसतु ॥ २५ ॥

ततः सर्वेषु अणिमाद्यष्टकरूपं देवस्याणिमाद्यष्टैश्वर्यात्मकम् एतद् द्रव्य-
जातं संपातदोषणा संपातलिप्तेन करेण हवनाणुना स्वस्वरत्नहोममन्त्रेण अभि-
मृश्य स्पृशन् जप्त्वा आदिना प्रणवेन इष्ट्या अस्योपरि एवंभूताया नपुंसकशि-
लाया उपरि इष्टं पूजितं पीठं साशुगतत्वशक्त्या संस्थापयेत् । साशुगतत्वश-
क्त्येति पञ्चतत्त्वानां शक्तिपुटितत्वमुक्तम् । संस्थापयेदिति पञ्चतत्त्वानां पुरैः
पीठमन्त्राणामुच्चारणं सूचितम् ॥ २६ ॥

पुनः स्वबीजकुसुमार्पणतः शक्तिमनुवेश्य स्वस्वशक्तिबीजेन यथोप-
देशमावाहनं कृत्वा अर्णपीठमनुबीजतदङ्गकानि पूर्ववलिपिपीठमन्त्रान् शक्ति-
बीजं तदङ्गकानि च न्यस्य इष्ट्या तदनु प्रतिष्ठितिकृते विम्बप्रतिष्ठार्थं पीठं परि-
पूज्य बीजार्चितं स्वशक्तिबीजेनार्चितं वसनेन वस्त्रेण परिवृतं पीठं रक्षेत् अ-
च्छत्रितालादिना रक्षां कुर्यात् ॥ २७ ॥

शिवे तु पूर्वं स्थापिते पुनः रत्नन्यासक्रमसुमाहिते रत्नन्यासपरिपाठ्या
सुतरां पूजिते ब्रह्मग्राविण नपुंसकशिलायां यथोक्तां स्थापनायोक्तां पीठपूजां

१. 'बीजाङ्गकैः समभिपूज्य समर्च्य पीठं बीजाणुना समभिवाह्य समर्च्य र',
२. 'र' ख. पाठः. ३. 'नः बी' घ. पाठः.

पीठे यन्त्रोपरि परिगते च स्वपीठीयशक्तिं

सङ्कल्प्यैतत्समुदितदिशा न्यस्य संपूज्य रक्षेत् ॥ २८ ॥

प्रासादं परितोऽष्टदिक्षु सिकताकलसेष्वथ स्थण्डिले-

ष्वाधायजितपावकं शिखिमुखं कृत्वा सकुम्भार्चनम् ।

जुह्वत्वष्टशतं पलाशसमिधो मूलेन तावद् घृतं

गायत्र्या च हरित्क्रमादिह समिद्धेदोऽथवा गृह्यताम् ॥

एवं शार्ङ्गधरे विधाय परिहोमांस्ताम्रकुम्भं परं

तत्संपातघटोदकैः समभिपूर्याष्टार्णवर्णैः क्रमात् ।

एकीभूतचित्तिं स्वमूलमनुना सङ्कल्प्य तस्मिन् विभुं

प्राचर्यावेष्ट्य नवांशुकेन करगुप्तं मण्डपान्तर्नयेत् ॥ ३० ॥

प्रचरतु । यन्त्रोपरि परिगते स्थिते पीठे स्वपीठीयशक्तिं स्वपीठयोग्यां शक्तिम् एतत्समुदितदिशा पीठस्थापनोक्तमार्गेण संकल्प्यावाह्य न्यस्य संपूज्य रक्षेत् ॥

विष्णौ तु परिहोमाः कर्तव्या इत्याह — प्रासादमिति । शार्ङ्गधरे अथ रत्नन्यामानन्तरं प्रासादं परितः प्रासादस्य परितोऽष्टदिक्षु सिकताकलसेषु स्थण्डिलेषु स्थण्डिलानि कृत्वा तत्र सिकताश्च विन्यस्य तेषु अजितपावकं वैष्णवाग्निम् आधाय । अजितपावकगित्यनेन पक्षद्वयं द्योत्यते । तत्रामतोऽग्निं जनयित्वा तमग्निं विभज्याष्टसु स्थण्डिलेषु विधाय होमान् कुर्यादिति केचित् । उल्लेखादिक्रमेणाग्निमाधाय मूलेनावाह्य संपूज्य होमान् कुर्यादिति केचित् । शिखिमुखम् अग्निमुखं सकुम्भार्चनं दक्षिणतः कलशपूजासहितं कृत्वा मूलेनाष्टशतं पलाशसमिधो मूर्तिपा जुह्वतु, गायत्र्या तावद् घृतं च । अथेह परिहोमे समिद्धेदः हरित्क्रमाद् दिक्क्रमात् प्रायश्चित्तादिहोमवत् स्वस्वदिग्योग्याः समिधः गृह्यन्तां परिगृह्यन्तां वा ॥ २९ ॥

एवं परिहोमान् विधाय तत्संपातघटोदकैरष्टार्णवर्णैरष्टाक्षरस्याक्षरैः क्रमात् परमन्यं ताम्रकुम्भं संपूर्य तस्मिन् एकीभूतचित्तिं विभुं स्वमूलमनुना संकल्प्यावाह्य प्राचर्य नवांशुकेनावेष्ट्य करगुप्तं वामकरे स्थापितं दक्षिणकरेणाच्छादितं तं कलशं मण्डपान्तर्नयेद् आनीय क्वचित् स्थापयेत् ॥ ३० ॥

तत्राधिविम्बं परिपूज्य पीठ-

मावाह्य मूलेन कृताङ्गकृत्सिः ।

अर्घ्यादि दत्त्वा परिहोमसिद्ध-

तोयेन सिञ्चेत् स्नपने ध्रुवेण ॥ ३१ ॥

सर्वेषु तत्तन्मनुभिः समुक्ष्य

विघ्नेशकुम्भोपभृताभिरद्भिः ।

संस्नाप्य वा ताभिरथांशुकाद्यैः

संभूष्य संपूजयत्पहारैः ॥ ३२ ॥

ततो मण्डले दीप्यमाने च वह्नौ

विधाय प्रसूनाञ्जलिं प्रीणयित्वा ।

चित्तिं तोरणादिस्थितां कुण्डसंस्थां

समुद्रासयेन्मण्डलस्थां च विम्बे ॥ ३३ ॥

कुम्भेशनिद्राघटयोर्विधाय

पुष्पाञ्जलिं तद्द्वयपीठशक्तिम् ।

तत्र अधिविम्बं विम्बे पीठं परिपूज्य मूलेनावह्य कृताङ्गकृत्सिः सक-
लीकरणकृद् भूत्वा अर्घ्यादि दत्त्वा स्नपनकाले ध्रुवेण परिहोमसिद्धतोयेन
सिञ्चेत् ॥ ३१ ॥

अथ सर्वेषु देवेषु विघ्नेशकुम्भोपभृताभिरद्भिः स्वस्वविघ्नेश्वरकलशैः
तत्तन्मनुभिर्विघ्नेशमन्त्रैः समुक्ष्य ताभिः संस्नाप्य वा अथ अंशुकाद्यैः संभूष्य
उपहारैः संपूजयतु ॥ ३२ ॥

ततो निवेद्य प्रसन्नपूजानन्तरं मण्डले दीप्यमाने वह्नौ च प्रसूनाञ्जलिं
विधाय प्रीणयित्वा तयोः स्थितं देवं प्रसाद्य तोरणादिस्थितां तोरणध्वजद्वार-
कलशादिषु गतां कुण्डसंस्थां कुण्डस्थाभिगतां मण्डलस्थां च क्रमेण चित्तिं
चैतन्यकलां विम्बे समुद्रासयेत् ॥ ३३ ॥

कुम्भेशनिद्राघटयोः पुष्पाञ्जलिं विधाय तद्द्वयपीठशक्तिं कुम्भेशनि-
द्राघटयोः पीठशक्तिं तयोर्द्वयोः समुद्रास्य लयाङ्गकृद् भूत्वा नीराज्य मूर्तिपाभ्यां

द्वयोः समुद्रास्य लथाङ्गकृद् द्वौ
नीराज्य सूद्धार्य च मूर्तिपाभ्याम् ॥ ३४ ॥

घृतादिपात्राण्यपरैर्विधार्य च
द्विजैस्ततो मङ्गलबीजरोहजांम् ।
शय्यागतां चापि विलाप्य चेतनां
व्यापय्य विम्बे विलयाङ्गमाचरेत् ॥ ३५ ॥

नीराज्यार्घ्यमपि प्रदाय शयनादुत्तिष्ठमन्त्रं जप-
न्नुत्थाप्य प्रतिमां निधाय मनुविद् याने विनिर्गत्य च ।
वाद्यैः शाङ्गुनसूक्तके परिजपन् स्वस्त्यादियुक्ते तथा-
तोदेवादि निजं प्रदक्षिणगतिः प्रासादमासादयेत् ॥ ३६ ॥

स्यान्नीराजनमग्रतः करकधाराघ्यं वहन् देशिको
विम्बस्वापघटौ घटेशयजमानौ चेति याने क्रमः ।

द्वौ सूद्धार्य सुस्थिरं धारयित्वा अपरैर्द्विजैः घृतादिपात्राणि विम्बस्य परितः
स्थापितानि द्रव्याण्यपि विधार्य धारयित्वा ततो मङ्गलबीजरोहजां शय्या-
गतां च चेतनां विम्बे विलाप्य विलयाङ्गमाचरेत् ॥ ३४, ३५ ॥

अथ नीराज्यार्घ्यमपि प्रदाय उत्तिष्ठमन्त्रं जपन् प्रतिमां शयनादु-
त्थाप्य मनुविद् 'रथे तिष्ठन्नि'त्यादिमन्त्रज्ञो गुरुः याने ब्राह्मणैः कल्पिते रथा-
दिके निधाय तस्मान्मण्डपाद् विनिर्गत्य वाद्यैः शङ्खादिसर्ववाद्यैः सह शा-
ङ्गुनसूक्तके 'कनिक्रदत्' 'प्रदक्षिणीकृदि'ति सूक्ते स्वस्त्यादियुक्ते 'स्वस्ति नो
मिर्माताम्' इत्यादिभिर्युक्ते च, 'अतोदेवा'दि निजं निजं च सूक्तं तथा परि-
जपन् प्रदक्षिणगतिर्भूत्वा प्रतिमां प्रासादमासादयेत् प्रापयेत् ॥ ३६ ॥

याने गमने अग्रतो नीराजनं, पुनः करकधारा कर्करीधाराप्रसरः, पु-
नरर्घ्यं वहन् देशिकः, ततो विम्बस्वापघटौ विम्बं तत्पृष्ठतो निद्राकलशश्च, पुनः
घटेशयजमानौ कुम्भेशस्तत्पृष्ठतः कर्ता च इति क्रमः स्यात् । द्वारि उप-

दत्त्वा द्वार्युपचारतोऽर्घ्यमुपनीय न्यस्य भद्रासने
पश्चात् त्रिः करकोदकेन परिषिञ्चेद् बिम्बतत्पीठके ॥

तत्रोपविश्य सकलीकृतचर्चितात्मा
संप्रीणितस्वगुरुवर्यगणाधिनाथः ।
विप्रान् प्रतर्प्य तपनीयगवादि दत्त्वा
मौहूर्तिकोत्तमसमुक्तविविक्तलग्रे ॥ ३८ ॥

मूलाभिहृतिलिपितत्त्वषडध्वकादि-
न्यासार्चनासुमहितं मनुबिम्बमेतत् ।
ध्यात्वा विराजमपि खं च तथैव पीठं
बीजार्चितं प्रकृतिरूपभिलात्मकं च ॥ ३९ ॥

चारतः स्वस्वोपचारमन्त्रेणार्घ्यं दत्त्वा उपनीय पीठसमीपं नीत्वा पश्चात् पीठस्य
पृष्ठभागे भद्रासने भद्रपीठे विन्यस्य बिम्बतत्पीठके बिम्बं तत्पीठं च सह कर-
कोदकेन त्रिः परिषिञ्चेत् ॥ ३७ ॥

‘तत्रोपविश्ये’त्यादि ‘स्वमूलमहितीकृतिजागरूकमि’त्यन्तमर्धाधिकं श्लो-
कचतुष्कम् । न्यस्येदित्यन(यो. १या) क्रियया सहान्वयः कर्तव्यः । अथ गु-
रुस्तत्र गर्भगृह उपविश्य सकलीकृतचर्चितात्मा स्वस्य सकलीकरणाद्यात्माराध-
नपर्यन्तं कर्म विशेषतस्तदा कृत्वा संप्रीणितस्वगुरुवर्यगणाधिनाथः गुरून् गण-
पतिं च यथाविधि सम्पूज्य तपनीयगवादि दत्त्वा सुवर्णगोभूम्यादिदानैर्विप्रान्
बहून् ब्राह्मणान् प्रतर्प्य प्रकर्षेण प्रीणयित्वा मौहूर्तिकोत्तमसमुक्तविविक्तलग्रे
मुहूर्तदर्शिनां वरिष्ठेन मुहूर्तदक्षिणापरिग्रहानन्तरं सम्यक् सप्रसादमुक्ते नि-
र्दोषे राशुदये ‘प्राक् प्रष्टपार्ष्टिके’ति ‘सूचद्दर्शने’ति च वक्ष्यमाणाभ्यां श्लोका-
र्धाभ्यां निर्दिश्यमानप्रकारेण कृतपरावाहनं कृतावस्थावाहनं च मूलाभिहृति-
लिपितत्त्वषडध्वकादिन्यासार्चनासुमहितं मूलाभिहृत्यां मूलमन्त्रावाहने लिपि-
न्यासेन तत्त्वन्यासेन षडध्वकादिन्यासेन, आदिशब्दाद् मूलमन्त्रस्यो-
क्तविशेषन्यासैश्च तथार्चनया तारोपचारमूलतंदक्षराङ्गायुधभूषणादिभिर्वि-
ग्रहपूजया च सुमहितं सुतरां पञ्चोपहारैः पूजितम् एतद् मनुबिम्बं
विराजं विराट्पुरुषाख्यस्थूलविग्रहं स्वम् आकाशात्मकं च ध्यात्वा तथैव

स्वेनौजसा तदुभयं व्यतिषज्य तिष्ठ-
 त्रीराज्य चास्त्रहतपीठपटोऽग्रसंस्थः ।
 तत्तत्प्रतिष्ठितिसमुक्तमनुप्रजापी
 कृत्वा परिभ्रमणमायतनोपरि त्रिः ॥ ४० ॥
 दोर्भ्यां गृहीतमनुबिम्बमिदं स्वपीठे
 न्यस्येन्नपुंसकशिलाकलिताब्जनालम् ।
 प्राक् प्रष्टपार्ष्टिकनिजाणुगुणादिहृति-
 मूलाहितापघनभावितपारमात्म्यम् ॥ ४१ ॥
 सूचद्दशार्हमनुपञ्चदशाभिवाह-
 व्याप्तिस्वमूलमहितीकृतिजागरूकम् ।

बीजार्चितं स्वस्वशक्तिबीजेन आवाह्य न्यस्य संपूजितं पीठं प्रकृतिरूपं मूल-
 प्रकृत्यात्मकम् इलात्मकं पृथिवीरूपं च ध्यात्वा तदुभयं विम्बं पीठं च स्वे-
 नौजसा व्यतिषज्य अन्योन्यं मेलयित्वा तिष्ठद् अप्रलयं स्थायमानं च
 ध्यात्वा अग्रसंस्थः स्वयमग्रभागे स्थित्वा अस्त्रहतपीठपटः अस्त्रमन्त्रेण त्य-
 क्तपीठाच्छादनवस्त्रो भूत्वा उभयत्र नीराज्य तत्तत्प्रतिष्ठितिसमुक्तमनुप्रजापी
 तत्तद्देवस्य प्रतिष्ठायां स्वस्वागमोक्तमन्त्रप्रजापी भवन् आयतनोपरि प्रतिष्ठा-
 स्थानस्योपरिभागे त्रिः परिभ्रमणं कृत्वा दोर्भ्यां गृहीतमिदं मनुबिम्बं स्वपीठे
 नपुंसकशिलाकलिताब्जनालं नपुंसकशिलया सम्बद्धं पद्मनालं यथा भवति
 तथा न्यस्येत् प्रतिष्ठां कुर्यात् । प्राक् प्रष्टेत्यादिना पूर्वप्राप्तं मनुबिम्बं विशि-
 नष्टि । प्राक् (मूलः) 'मूलाभिहृतिलिपी'त्याद्युक्तमूलमन्त्रावाहनात् प्राक् प्रष्ट-
 पार्ष्टिकनिजाणुगुणादिहृतिमूलाहितापघनभावितपारमात्म्यं प्रष्टोऽग्रगतः पा-
 र्ष्टिकः पृष्ठगतः निजाणुः निजमूलमन्त्रः आद्यन्तगतेन निजमूलमन्त्रेणोपल-
 क्षितः गुणादिः गुणसंख्य आदिः गुणास्त्रयः आदिः प्रणवः तेन हूतिरावाहनं
 तेन मूलाहितापघनेन च अपघनोऽङ्गं मूलकृताङ्गन्यासेन च भावितपारमात्म्यं
 प्रापितपरमात्मभावम् । मूलपुटितप्रणवत्रयेण परावाहनं मूलाङ्गन्यासं च कृत्वे-
 त्यर्थः । सूचद्दशार्हमनुपञ्चदशाभिवाहव्याप्तिस्वमूलमहितीकृतिजागरूकं च म-

तारोपचारमनुतत्त्वमुखः प्रतिष्ठा-
मन्त्रोऽणुरुद्धशरतत्त्वमनुध्रुवान्तः ॥ ४२ ॥

तारादिपञ्चनिजतत्त्वकडेन्तमूर्त्या-
त्मान्तस्थशान्तमुखबीजपरध्रुवांशैः ।
डेन्तस्वरूपिमनुशिष्ट नमोन्ततुर्या-
तीतादिजागरपरैश्च दशाणवः स्युः ॥ ४३ ॥

नुविम्बामिति सम्बन्धः । सूचन्तः शोभनमुच्यन्तः तुरीयातीतादि क्रमेणोद्गच्छन्तो
दशार्हा अवस्थावाहनयोग्या मनवः तेषां पञ्चकेन दशाभिवाहः अवस्थावाहनं
तेनावस्थावाहनेन तत्तदनन्तरं तैस्तैर्मन्त्रैः व्याप्त्या व्यापकेन च तत्तदनन्तरं
स्वस्वमूलमन्त्रेण महितीकृत्या पूजया च जागरूकम् उद्बुद्धम् । अत्र प्रति-
ष्ठानुष्ठानग्रन्थस्य क्रमव्यत्यासः स्वगुरुमुखादेव तत्क्रमोऽवगन्तव्य इति ज्ञापना-
र्थम् । पुनः प्रतिष्ठामन्त्रं विशिनष्टि — तारोति । तारोपचारमनुतत्त्वमुखः तारो-
पचारमूलमन्त्राः अखिलतत्त्वमन्त्राश्च मुखे आदौ यस्य स तथोक्तः, अणुरुद्ध-
शरतत्त्वमनुध्रुवान्तः मूलपुटितानि पञ्चतत्त्वानि मूलमन्त्रः प्रणवश्चान्ते यस्य
प्रतिष्ठामन्त्रस्य स तथोक्तः प्रतिष्ठामन्त्रः 'यज्ञायज्ञादिपुंसूक्तमि'त्यादिश्लोकेन
वक्ष्यमाणो मन्त्रः ॥ ३८—४२ ॥

अवस्थावाहनमन्त्रानुद्धरति — तारादीति । तारादिपञ्चनिजतत्त्वक-
डेन्तमूर्त्यात्मान्तस्थशान्तमुखबीजपरध्रुवांशैः तारादि मूलमन्त्रस्य तारादिबी-
जानि, ततः सृष्टिक्रमात् प्राप्तानि निजनिजपञ्चतत्त्वानि, तेषां के मूर्धन्यूर्ध्वभागे
डेन्ताश्चतुर्थ्येकवचनान्ताः स्वस्वमूर्तयः, ततः आत्मान्तस्थाः आत्मने इत्यन्ते
स्थिताः शान्तमुखाः शान्तादिकाः बीजपराः बीजशब्दावसानाः ध्रुवांशाः ध्रुवस्य
प्रणवस्यांशाः शान्तशक्तिनादबिन्दुबीजशब्दा ये तैरुपलक्षिताः । तथाच डेन्त-
स्वरूपिमनुशिष्टनमोन्ततुर्यातीतादिजागरपरैश्च डेन्तस्वरूपि चतुर्थ्येकवचनान्तं
स्वरूपीति पदं मनुशिष्टं मूलमन्त्रस्य बीजोपरिगतं शिष्टं नमश्शब्दश्चान्ते येषां
तुरीयातीतादिजागरपराणां तुरीयातीततुरीयसुषुप्तिस्वप्नजाग्रत्पदानां ते तथो-
क्ताः, तैश्चोपलक्षिता दशाणवः अवस्थामन्त्राः । 'ओं षों नमः पराय परमे-
ष्ठ्यात्मने वासुदेवाय शान्तात्मने तुरीयातीतस्वरूपिणे नमो नारायणाय

यज्ञायज्ञादिपुंसूक्तकमपि शिवनारायणे पौरुषाख्यं
त्रैलोक्याणुर्जिनार्णादिरपि मुररिपौ तारकारौ ध्रुवाणुः ।
दुर्गासूक्तं कुमार्यां द्विरदवरमुखे बीजमृक् च प्रतिष्ठा-
मन्त्रो ब्रह्माणि पञ्च स्मरजिति विहितो गोप्तृसंज्ञः प्रभेशे ॥

आदायाश्चितमन्त्रलिङ्गकमजेनास्थाप्य वामाणुना

ब्रह्मप्राव्यथ तन्निरोधविधिमप्याधाय घोराणुना ।

सान्निध्यं प्रणमन् समर्थ्य पुरुषेणेशेन सूनार्चनं

कुर्याच्चेति शिवप्रतिष्ठितिविधौ कर्मक्रमः कीर्तितः ॥

नमः', 'ओं यं नमः पराय पुरुषात्मने संकर्षणाय शक्त्यात्मने तुरीयस्वरूपिणे
नमो नारायणाय नमः' इत्यादयो वैष्णवावस्थावाहनमन्त्राः । तथा शैवेऽपि
'ओं हौं नमः शिवाय शान्त्यतीतात्मने ईशानाय शान्तात्मने तुरीयातीतस्व-
रूपिणे नमः शिवाय नमः' इत्यादि । तथा शिवनारायणादिष्वप्युक्तम् ॥ ४३ ॥

प्रतिष्ठामन्त्रानाह — यज्ञायज्ञादीति । शिवनारायणे यज्ञायज्ञादिपुं-
सूक्त(क)मपि 'यज्ञ-ज्ञा वः' इत्यादि पुरुषसूक्तं च प्रतिष्ठामन्त्रो विहितः ।
मुररिपौ पौरुषाख्यं पुरुषसूक्तं त्रैलोक्याणुः 'ओं त्रैलोक्ये'त्यादि वक्ष्यति ।
जिनार्णादिः गायत्रीद्वादशाक्षराष्टाक्षरषडक्षरादिः । तारकारौ ध्रुवाणुः । ध्रुवाणुः
प्रणवः 'ध्रुवा घौरि'त्यपि । कुमार्यां दुर्गासूक्तं पञ्चदुर्गाः । द्विरदवरमुखे
बीजमृक् च बीजं स्वबीजं 'गणानां त्वे'त्यृक् च । स्मरजिति पञ्चब्रह्माणि ।
प्रभेशे गोप्तृसंज्ञः 'गोप्तारमि'त्यादि 'तारोपचा(रादी)?रे'त्यादिश्लोकार्धोक्तमन्त्रैः
पुटितश्च ॥ ४४ ॥

'ब्रह्माणि पञ्च स्मरजिती'ति शिवोक्ते विशेषमाह — आदायेति ।
अञ्चित(मन्त्र)लि(ङ्ग ! ङ्गकं) यथोक्तन्यासेन सकलीकृतं यथोक्तप्रकारेण पूजि-
तं च शिवलिङ्गम् अजेन 'सद्योजात'मन्त्रेणादाय वामाणुना 'वामदेव'मन्त्रेण
ब्रह्मप्राव्येण नपुंसकशिलायामास्थाप्य । आस्थाप्येत्यनेन प्रतिष्ठायाः सामान्य-
कर्माणि मन्त्राश्च सूचिताः । घोराणुना 'अघोरेण' तन्निरोधनविधिं स्थि-
रीकरणमप्याधाय निरोधनमुद्रां च दर्शयित्वा प्रणमन् पुरुषेण 'तत्पुरुषेण' सा-
न्निध्यं प्रार्थ्य सान्निध्यमुद्रां च दर्शयित्वा ईशेन सूनार्चनं पुष्पाञ्जलिं च
कुर्यात् । शिवप्रतिष्ठितिविधौ इति विशेषात् कर्मक्रमः कीर्तितः ॥ ४५ ॥

ओं त्रैलोक्यविक्रान्ताय त्रिविक्रमाय विष्णवे नमः ।
 गोप्तारं विश्वगोप्तारं शास्तारं शाम्भवं प्रभुम् ।
 अमेयमद्भुतं शान्तं स्थापयाम्यहमच्युतम् ॥ ४६ ॥
 इति ।

तल्लम्बसूत्रेण समं प्रकल्प्य
 दोर्भ्यां स्पृशन् विम्बपदाब्जपीठम् ।
 जपन् ध्रुवाद्यौरिति सुप्रतिष्ठं
 कृत्वाग्रतो विश्वमनुं पठेच्च ॥ ४७ ॥

ब्रह्मग्राणि स्थापयित्वाोक्तनीत्या
 लिङ्गं स्थाणौ स्थापयेच्च स्वपीठम् ।
 तत्रोमा शक्तीपुतत्त्वादिनाष्टा-
 णौनौमेयेनान्तवामध्रुवेण ॥ ४८ ॥

ततः प्रस्तुतं त्रैलोक्याणुं गोप्तुसंज्ञाणुं च पठति — ओं त्रैलोक्येति
 गोप्तारमित्यादि च ॥ ४६ ॥

ततः सामान्येन क्रियाशेषमाह — तल्लम्बसूत्रेणेति । तद् विम्बं लम्ब-
 सूत्रेण विम्बस्य नामिकाग्रे पीठस्य पुरोभागकोणद्वये च स्थापितं सूत्रं लम्ब-
 सूत्रं तेन समं यथा भवति तथा वलनं परिहृत्य प्रकल्प्य दोर्भ्यां विम्बप-
 दाब्जपीठं विम्बपदाम्बुजं पीठं च स्पृशन् 'ध्रुवा द्यौरि'त्यादि जपन् सुप्रति-
 (ष्ठितं? ष्ठं) निश्चलं कृत्वाग्रतः स्थित्वा विश्वमनुं 'विश्वतश्चक्षुरि'ति मन्त्रं पठेद्
 उच्चरेत् ॥ ४७ ॥

ततः शिवे विशेषमाह — ब्रह्मग्रावणीति । स्थाणावुक्तनीत्या ब्रह्मग्रा-
 णि लिङ्गं स्थापयित्वा तत्र ओमा ओंकारेण शक्तीपुतत्त्वादिना भुवनेश्वरी-
 पञ्चतत्त्वानि चादौ युक्तेन अन्तवामध्रुवेण अवसाने 'वामदेवेन' 'ध्रुवा द्यौरि'-
 ति प्रणवेन च औमेयेन उमायाः अष्टाक्षरेण स्वपीठं स्थापयेत् ॥ ४८ ॥

१. 'तस्य मूलेन कृत्वा कुसुमाब्जलिं च ।', २. 'जपत्वा ध्रुवाद्यौः सुरढीक-
 रोतु ॥ ब्र' ख. पाठः. ३. 'ति चक ओ प्र' क. च. पाठः.

सद्येन स्वहृदम्बुजादथ समादाय प्रसूनाञ्जलिं
 कुर्वन्स्थापितलिङ्गके शिवमहः प्रावेश्य वामाणुना ।
 मुद्रामाकलयन् निरोधनमधोराख्याणुना सन्निधिं
 पुंसाधाय शिवात्मकेन मनुना मन्त्री समभ्यर्चयेत् ॥
 बीजेन पीठं प्रकृतिस्वरूपं मूलेन विम्बं पुरुषात्मकं च ।
 इष्ट्वाष्टबन्धं सकलेषु कुर्यात्स्थेनै मिथः संकलनस्य धाम्नोः ॥
 संपातं नवशक्तिजं सुमहिते सिक्त्वाष्टबन्धे तथा
 रत्नैस्तद्विवरं सहेमसिकतैरापूर्य तत्रापि च ।
 वस्त्राद्यैः परिभूष्य शक्तिपुरुषौ तारोपचारामना-
 भीज्याशक्तिमनुध्रुवेण कलयत् तत्राष्टबन्धं दृढम् ॥५१॥

अथ मन्त्री आवाहनोपदेशज्ञः स्वहृदम्बुजात् 'सद्येन' शिवमहः शिव-
 मयं तेजः आदाय 'वामा'णुना स्थापितलिङ्गके प्रसूनाञ्जलिं कुर्वन् प्रावेश्य
 योजयित्वा 'अधोरा'ख्याणुना निरोधनमुद्रामाकलयन् बन्धयन् निरोधनं
 स्थिरीकरणं चाधाय पुंसा 'तत्पुरुषेण' सन्निधिं तन्मुद्रया आधाय शिवात्मकेन
 'ईशानेन' मनुना समभ्यर्चयेत् ॥ ४९ ॥

ततः सर्वतोऽष्टबन्धं स्थापयेदित्याह — बीजेनेति । सकलेषु प्रकृ-
 तिस्वरूपं पीठं बीजेन स्वस्वशक्तिबीजेन पुरुषात्मकं विम्बं मूलेन चेष्टा धाम्नो-
 स्तेजसोः मिथोऽन्योन्यं संकलनस्य सम्मेलनस्य स्थेनै स्थिरतायै अष्टबन्धं
 कुर्यात् ॥ ५० ॥

तत्क्रियाप्रकारमाह — सम्पातमिति । नवशक्तिजं पूर्वं नवशक्तिहो-
 मेन गृहीतं संपातं सुमहिते नवशक्तिभिः पूजितेऽष्टबन्धे सिक्त्वा तथा सहेम-
 सिकतैः हेम्ना सिकतादिभिश्च युक्तै रत्नैः तद्विवरं तत्रालरन्ध्रमापूर्य तत्रापि
 च सिक्त्वा शक्तिपुरुषौ शक्तिपुरुषात्मकौ पीठदेवौ वस्त्राद्यैः परिभूष्य तारोप-
 चारासनाभीज्याशक्तिमनुध्रुवेण प्रणवोपचारपीठमन्त्रपूजामन्त्रशक्तिमन्त्रमूलम-
 न्त्रप्रणवैः तत्र पीठविम्बसन्धौ दृढं तदुभयं निश्चलं यथा भवति तथाष्टबन्धं
 कलयेत् बन्धयेत् ॥ ५१ ॥

कृत्वा ध्रुवात्ममनुमर्शनमादिनाभि-
 व्याप्य द्विधा प्रकृतिपुरुषयोर्विभाव्य ।
 अन्योन्यसङ्कलनमातनुयात् स्वमूल-
 मन्त्राभिवाहनसहावयविक्रियाद्यम् ॥ ५२ ॥
 नीराज्य मूर्ध्नि कृतहेम्नि घटेश्वरेणा-
 सिच्य त्रितत्त्वमनुभिर्न्यसनं च कृत्वा ।
 निद्राघटेन च तथाखिलतत्त्वमन्त्रै-
 रासिच्य तन्न्यसनचर्चितमातनोतु ॥ ५३ ॥
 ततो मधुक्षीरसुसंभृताभ्यां
 नीराजयेन्मूर्ध्नि शिवे घटाभ्याम् ।
 दूर्वाङ्कुरैः कादिषु सर्पिरादीन्
 समर्पयेत् तन्मनुभिर्मुंरारौ ॥ ५४ ॥

ध्रुवात्ममनुमर्शनं 'ध्रुवा द्यौरि'त्यादिमन्त्रैरभिमर्शनं स्थिरीकरणं च
 कृत्वा आदिना प्रणवेन द्विधा पीठमूलादिविम्बाग्रान्तं विम्बाग्रादिपीठमूलपर्यन्तं
 च अभिव्याप्य प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यसङ्कलनं विभाव्य ध्यात्वा स्वमूलमन्त्रा-
 भिवाहनसहावयविक्रियाद्यं मूलमन्त्रेणावाहनं सकलीकरणम् आद्यशब्देनोपहा-
 रदानपूजां च आतनुयात् ॥ ५२ ॥

पुनर्नीराज्य कृतहेम्नि मूर्ध्नि विम्बमूर्ध्नि हिरण्यं न्यस्य त्रितत्त्वमनुभिः
 घटेश्वरेण कुम्भेशेनासिच्य सिक्त्वा तन्न्यसनं च चकारेण पूजां च कृत्वा तथा
 नीराजनादिपुरस्सरमखिलतत्त्वमन्त्रैर्निद्राघटेन चासिच्य तन्न्यसनचर्चितं तत्त-
 न्न्यासं मूलमन्त्रसम्बन्धिनो न्यासांश्च तथा पूजां च आतनोतु ॥ ५३ ॥

ततः शिवे मधुक्षीरसुसंभृताभ्यां घटाभ्यां मूर्ध्नि नीराजयेत् । मुंरारौ
 सर्पिरादीन् पूर्वं शय्यानिकटस्थापितान् कादिषु पञ्चस्थानेषु तन्मनुभिः
 पञ्चतत्त्वैर्दूर्वाङ्कुरैः समर्पयेत् । तथेतरेष्वपि स्वस्वस्थाननिहितैरुपहारैः स्व-
 स्वमन्त्रैः समर्पयेत् ॥ ५४ ॥

स्थूलात्मकं त्रितनुसंपुटितेन रूप-
मावाह्य मूलमनुना मनुबिम्बकेऽथ ।
विन्ध्यस्य तत्तदणुसिद्धषडध्वकाद्यं
स्वस्वाणुना सुमहितीकृतमातनोतु ॥ ५५ ॥

स्तोत्रावाहनमाचरेदथ शिवे यस्येतिपूर्वाणुना
सेनान्यामपि शीघ्रमादिमनुनोमावाहयाम्यन्वितम् ।
आयात्वित्युदितप्रतिष्ठितिविधेः प्रागेव वेहार्यके
श्रीशे बिम्बविशुद्धिविध्यवसितौ वावाहयाम्यादिना ॥
यस्य सिंहा रथे युक्ता व्याघ्रभूतास्तथानुगाः ।
ऋषयो लोकपालाश्च देवस्कन्दस्तथा वृषः ॥ ५७ ॥

प्रिया गणो मातरश्च सोमो विष्णुः पितामहः ।
नागा यक्षाः सगन्धर्वा ये च दिव्या नभश्चराः ॥ ५८ ॥

तमहं व्यक्ष्मीशानं देवं स्थाणुमुमापतिम् ।
आवाहयामि सगणं सपत्नीकं वृषध्वजम् ॥ ५९ ॥

आगच्छागच्छ भगवंस्थिरो भव शिवो भव । ध्रुवो भव
प्रसन्नो भव नमोऽस्तु ते । ओं हौं नमः शिवाय । ओं जूं
सः । शिव शर्व सर्वदात्र सान्निध्यं कुरु कुरु । अधि-
ष्ठाय तिष्ठ स्वाहा । निरोधनं च नो भव पूजां प्रति-

स्थूलावाहनमाह — स्थूलात्मकमिति । अथ 'स्थूलात्मकोन्मेषविधा-
यिका चिदावाहनासुन्यसनादि कृत्वा' इति द्वादशपटलान्ते सूचयिष्यमाणं
जीवावाहनं प्राणन्यासादिकं च कृत्वा तदनन्तरं त्रितनुसंपुटितेन त्रितनुः प्रण-
वस्तत्पुटितेन मूलमनुना मूलमन्त्रेण स्थूलात्मकं रूपं मनुबिम्ब आवाह्य तत्त-
दणुसिद्धषडध्वकाद्यं तत्तन्मन्त्रोक्तषडध्वादिकं विन्ध्यस्य स्वस्वाणुना सुमहिती-
कृतं पूजितमातनोतु ॥ ५५ ॥

अथ स्तोत्रावाहनं कुर्यादित्याह — स्तोत्रावाहनमिति । अथ स्थूला-
वाहनानन्तरं शिवे यस्येतिपूर्वाणुना 'यस्य सिंहा रथे युक्ता' इत्यादिना मन्त्रेण

गृह्णातु भवान् । मन्त्रपूतमिदमर्घ्यमिदं पाद्यम् इदमा-
चमनीयम् एतदासनं ब्रह्मणा विहितं स्वयं स्वाहा । इति ।

शीघ्रमायातु भद्रं ते सुकुमार! सुपद्मज! ।
मयूररथयुक्तश्च वारणानुचरो गुहः ॥ ६० ॥
अन्नाद्यप्रियशीलस्तु शक्तितोमरवज्रधृक् ।
कार्तिकेय! सुरश्रेष्ठ! असुरेन्द्रप्रभर्दन! ॥ ६१ ॥

ओमावाहयामि ॥

आयातु शास्ता सगणो मुदे नो
ह्येन नागानुचरेण शीघ्रम् ।
भवात्मजो धारिनिधीश्वरोऽयं
स्वकेतुना कृष्णानिभेन गोप्ता! ॥ ६२ ॥

ओमावाहयामि ॥

आवाहयाम्यमरवृन्दनताङ्घ्रियुग्मं
लक्ष्मीपतिं सुवनकारणमप्रमयम् ।
आद्यं सनातनतनुं प्रणवासनस्थं
पूर्णन्दुभास्करं हुताशसहस्रभासम् ॥ ६३ ॥
ध्येयं परं सकलतत्त्वविदां च वेद्यं
वाराहकापिलवृकेसरिसौम्यमूर्तिम् ।
श्रीवत्सकौस्तुभमहापाणिभूपिताङ्गं
कौमोदकीकमलवाहरथाङ्गहस्तम् ॥ ६४ ॥

स्तोत्रावाहनमाचरेत् । सेनान्यां शीघ्रमादिमनुना 'शीघ्रमायातु भद्रं त'
इत्यादिमनुनापि ओमावाहयाम्यन्वितम् 'ओमावाहयामी'त्यवसाने युक्तं यथा
भवति तथा । आर्यके उदितप्रतिष्ठितिविधेः प्राग्वा इदानीं वा आयात्विति
'आयातु शास्ता सगण' इत्यादिना । अथ श्रीशे बिम्बविशुद्धिविध्यवसितौ
वा बिम्बशुद्धिविधानानन्तरं वा संप्रति वा आवाहयाम्यादिना 'ओं आवाह-

सर्वत्रगोऽसि भगवन् ! किल यद्यपि त्वा-
मावाहयामि हि यथा व्यजनेन वायुम् ।
गृहो यथैव दहनो मथनाहुपैति
ह्यावाहितोऽपि हि तथा त्वमुपैषि चार्चाम् ॥ ६५ ॥

मालाधराच्युत ! विभो ! परमार्थमूर्ते !
सर्वज्ञ ! नाथ ! परमेश्वर ! सर्वशक्ते ! ।
आगच्छ मे कुरु दयां प्रतिमां भजस्व
पूजां गृहाण मदनुग्रहकाम्ययाद्य ॥ ६६ ॥

इति संस्थाप्य विश्वेषु विश्वतश्चक्षुरादिभिः ।
उपतिष्ठेत लोकादिमन्त्रैश्च स्वागमोदितैः ॥ ६७ ॥

लोकानुग्रहहेत्वर्थं स्थिरीभव सुस्वाम्य नः ।
सान्निध्यं च तथा देव ! प्रत्यहं परिवर्धय ॥ ६८ ॥

मा भूत् प्रजाविरोधोऽस्मिन् यजमानः समृद्धयताम् ।
सभूपालं तथा राष्ट्रं सर्वोत्पन्नवर्जितम् ॥ ६९ ॥

क्षेमेण वृद्धिमतुलां सुखमद्वयमसन्तताय ।
पूजां गृहाण सततं यासुद्धर वयोऽस्तु ते ॥ ७० ॥

इति ।

सर्वमन्त्रादिसंयुक्तो लोकानुग्रहकाम्यया ।
अत्र लिङ्गे महादेव ! सन्निवो सच त्वमिहा ॥ ७१ ॥

याम्यमरवृन्दनते'त्यादिना च । इतरेषु स्वस्वामोऽन्वेष्याः स्तोत्रावाहन-
मन्त्राः ॥ ५६—६६ ॥

इति विश्वेषु देवेषु संस्थाप्य सम्यक् प्रतिष्ठां कृत्वा विश्वतश्चक्षुरादिभिः
स्वस्वागमोदितैर्लोकादिमन्त्रैः 'लोकानुग्रहहेत्वर्थमि'त्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठेत उप-

यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत् तिष्ठति मेदिनी ।

तावत् त्वयात्र लोकेश ! स्थातव्यं सर्वदा विभो ! ॥ ७२ ॥

इति ।

श्रीसूक्तं त्रिष्टुबृचं पुंसूक्तरथन्तराख्यगायत्राणि ।

शाक्करशिवसङ्कल्पौ दुर्गायां पाठयेत् प्रतिष्ठासियुतम् ॥ ७३ ॥

मूलेनोङ्कारोपचारान्वितेन

मन्त्री मन्त्रावाहनं संविधाय ।

तत्साकल्यं मातृकातत्त्वमन्त्र-

वर्णाङ्गन्यासादिभिः कल्पयेच्च ॥ ७४ ॥

ततः क्रमेण प्रसमर्प्य मन्त्री

पाद्यादितत्तद्धितोपहारान् ।

स्थानं कुर्यात् । शिवोपस्थाने 'सर्वमन्त्रादिसंयुक्त' इति मन्त्राभ्यां चोपस्थानं कुर्यात् ॥ ६७ — ७१ ॥

उपस्थाने दुर्गायां विशेषमाह — श्रीसूक्तमिति । श्रीसूक्तं त्रिष्टुबृचमिति 'तामग्निवर्णामि'त्यादीनामप्युपलक्षणम् । पुंसूक्तरथन्तराख्यगायत्राणि पुरुषसूक्तं रथन्तरं गायत्रं च सामनी शाक्करशिवसङ्कल्पौ शाक्करं साम शिवसंकल्पः 'येनेदं भूतमि'त्यादिसूक्तं प्रतिष्ठासियुतं 'प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठां गच्छेदि'त्यादियजुषा युतम् एतान् मन्त्रान् स्वयं पठेत् मूर्तिपैः पाठयेच्च ॥ ७३ ॥

ततो मन्त्रावाहनं कुर्यादित्याह — मूलेनेति । मन्त्री मन्त्रचैतन्यानुप्रवेशकुशलो गुरुः ओङ्कारोपचारान्वितेन मूलेन मन्त्रावाहनं संविधाय मातृकातत्त्वमन्त्रवर्णाङ्गन्यासादिभिस्तत्साकल्यं तस्य देवस्य साकल्यं सकलभावं कल्पयेच्च ॥ ७४ ॥

ततो मन्त्री पूजापटले वक्ष्यमाणं पूजाविधिं पूजासम्बन्धं च जानन्

१. 'प्रार्थये' क. पाठः. २. 'लिप्यां सार्धं तत्त्वमन्त्राक्षराङ्गन्यासे कृत्वाथोपहारान् प्रदद्यात् ॥ द्वाद्द्वारैः कादिषु सर्पिरादीन् समाहृतास्तन्मनुभिः समर्प्य । समर्प्य' ख. पाठः.

समर्च्य देवं परमात्मस्यै
 निवेद्य भक्त्या परितोषयेच्च ॥ ७५ ॥
 आराध्य योगकमलं नियमार्चनार्थ-
 मावाह्य मूलमनुना सकलं विभाव्य ।
 देवं समस्तपरिवारसमेतमेतं
 भक्त्या स्वकल्पकथितक्रमतो यजेत ॥ ७६ ॥
 निवेद्य हृद्यं बहु पायसाद्यं
 देवाय सन्तर्प्य तमग्निरूपम् ।
 द्वास्थादिकांस्तत्परिवारमुख्या-
 नभ्यर्च्य तेभ्यो विकिरेद् बलिं च ॥ ७७ ॥
 तत्तद्द्वारपवाहनद्विपमुखेशशशमात्रार्थकान्
 दुर्गाषण्मुखशेषभुङ्निजसभाद्वास्थान् समर्च्य क्रमात् ।
 इष्ट्वाष्टध्वजनायकानथ महापीठे तदीयावृत्ती-
 ज्यान्ते पारिषदाधिपं च धिनुयादेषात्र लघ्वी विधा ॥

गुरुः पाद्यादितत्तद्विहितोपहारान् क्रमेण स्वस्वोक्तक्रमेण (प्र)समर्च्य देवं सम-
 र्च्यस्मै परमात्मं पायसं निवेद्य भक्त्या सहितस्तं परितोषयेच्च ॥ ७५ ॥

अथ नियमार्चनार्थं नित्यपूजायै योगकमलं योगपद्मपीठमाराध्य मूलम-
 नुना तमावाह्य सकलं विभाव्य समस्तपरिवारसमेतमेतं देवं स्वकल्पकथितक्रमतः
 पूजापटले वक्ष्यमाणक्रमेण भक्त्या सह यजेत ॥ ७६ ॥

पायसाद्यं हृद्यं बहु निवेद्यं देवाय निवेद्य अग्निरूपं तं सन्तर्प्य द्वास्था-
 दिकान् तत्परिवारमुख्यान् तत्परिवारेषु मुख्यान् प्रधानभूतानभ्यर्च्य तेभ्यो
 बलिं विकिरेच्च ॥ ७७ ॥

तत्क्रममाह — तत्तदिति । तत्तद्द्वारपवाहनद्विपमुखेशशशमात्रा-
 र्थकान् द्वारपाः द्वास्थाः वाहनं गरुडादि द्विपमुखो गणपतिः ईशो दक्षि-
 णामूर्तिः आशेशाः लोकपालाः तान् दुर्गाषण्मुखशेषभुङ्निजसभाद्वास्थान् शे-
 षभुक् निर्माल्यधारी निजनिजसभागता द्वास्थाश्च तानपि क्रमात् समर्च्य

प्रदक्षिणीकृत्य कृतप्रणामः

संप्रार्थ्य यावन्मनुनाग्रसंस्थः ।

आचम्य सर्वान् परिवारमुख्या-

नन्तः प्रविष्टो विसृजेन्निवेद्यम् ॥ ७९ ॥

यावदत्र जगन्नाथो विम्बमाश्रित्य तिष्ठति ।

तावदत्रैव रक्षार्थं यूयं तिष्ठत सर्वदा ॥ ८० ॥

इति ।

ततोऽस्य गण्डूषसमर्पणाद्यं

कृत्वार्चयित्वा परितोष्य देवम् ।

संसृश्य तन्मूर्धानि मन्त्रदोषणा

स्वकल्पसिद्धान् प्रजपेच्च मन्त्रान् ॥ ८१ ॥

सूक्तं पौरुषमैन्दिरं शरमनून् मूलत्रयं चाजिते

सश्रीरुद्रनृसूक्तकं हरिहरे मूलं जिनाणं गुहे ।

श्रीसूक्तादिकमुक्तमेव महिषारातौ यथाशक्त्यथ

स्वं स्वं मूलमनुं समाहितमना मन्त्री जपेत् सर्वतः ॥

अष्टध्वजनायकान् कुमुदादीन् ध्वजेशानपि इष्टा महापीठे महाबलिपीठे तदी-
यावृतीज्यान्ते तदीयावरणपूजानन्तरं पारिषदाधिपं हरिसेनादिकं धिनुयात् ।
एषा अत्र लघ्वी अल्पा विधा कृप्तिः ॥ ७८ ॥

पुनः प्रदक्षिणीकृत्य कृतप्रणामः अग्रसंस्थः सन् यावन्मनुना 'यावद-
त्रे'त्यादिमन्त्रेण सर्वान् परिवारमुख्यान् प्रार्थ्याचम्यान्तः प्रविष्टो निवेद्यं
विसृजेत् ॥ ७९, ८० ॥

ततोऽस्य देवस्य गण्डूषसमर्पणाद्यं कृत्वा अर्चयित्वा देवं परितोष्य
तन्मूर्धानि मन्त्रदोषणा न्यस्तमन्त्रेण करेण संसृश्य स्वकल्पसिद्धान् मन्त्रान्
प्रजपेच्च ॥ ८१ ॥

जप्तव्यान् मन्त्रानाह — सूक्तमिति । तत्र जपे अजिते पौरुषं सूक्तम्
ऐन्दिरं श्रीसूक्तं शरमनून् पञ्चतत्त्वानि मूलत्रयं द्वादशा(क्षरा)ष्टाक्षरषडक्षराणि
समाहितमना मन्त्री जपेत् । हरिहरे सश्रीरुद्रनृसूक्तकं श्रीरुद्रं पुरुषसूक्तं च ।
गुहे मूलं जिनाणं गायत्रीम् । महिषारातौ श्रीसूक्तादिकं 'श्रीसूक्तं त्रिष्टुबृचम्'

आवृत्याङ्गसमन्वितं प्रजपतु प्रासादपञ्चाक्षर-

ब्रह्मव्योममनून् समृत्युजिदनुष्टुबुद्रकं चास्त्रकम् ।

श्रीकण्ठीयमघोरवज्रकरमासूक्तं पुनः शाकुन-

स्वस्त्याख्यानि समाहितः सशिवसङ्कल्पं समूलं शिवे ॥

द्विद्वयेकोद्भिदुरेषुतत्त्वमनुभिव्यापय्य मन्त्री चिद-

र्चाविष्टरपीठिकायतनसंयोगं विभाव्य क्रमात् ।

ब्रह्माध्वेद्धचितादिनोदवपरिव्याप्त्याभिपूर्याखिलं

काण्डं तत् परिकल्पयेदथ महासालात्मनावस्थितम् ॥

(श्लो० ७३) इत्यादिश्लोकोक्तमेव । अथ सर्वतः मन्त्री स्वस्वागमोक्तमन्त्रज्ञः
स्वं स्वं मूलमनुं च यथाशक्ति जपेत् ॥ ८२ ॥

अथ शिवे मन्त्री शैवागमोक्तमन्त्रविशेषज्ञः समाहितो भूत्वा प्रासाद-
पञ्चाक्षरब्रह्मव्योममनून् प्रासादं पञ्चाक्षरं पञ्चब्रह्म व्योमव्यापि दशाक्षरं चतु-
श्शताक्षरं च अङ्गसमन्वितं स्वस्वाङ्गैः सहितमावृत्य जपतु । समृत्युजिदनुष्टु-
बुद्रकं मृत्युञ्जयेन व्यम्बकानुष्टुमा श्रीरुद्रेण च सहितमस्त्रकं पाशुपतम् । श्री-
कण्ठीयं प्रोमिति बीजम् । अघोरवज्रकरमासूक्तम् अघोरास्त्रं प्रणवपुटितहुंफट्-
कारं वज्रमन्त्रं रमासूक्तम् । पुनः शाकुनस्वस्त्याख्यानि शाकुनं 'कनिकदा'दि
'स्वस्ति नो मिमीतामि'त्यादि । सशिवसंकल्पं 'येनेदं भूतमि'त्यादि । समूलं,
मूलमन्त्रस्यावृत्यै जप उक्तः ॥ ८३ ॥

अथ चिद्धिम्बादीनामैक्यस्वरूपं रहस्योपदेशमाह — द्विद्वयेकेति ।
अथ मन्त्री द्विद्वयेकोद्भिदुरेषुतत्त्वमनुभिः द्विद्वयेकक्रमेण भेदितैः पञ्चतत्त्वमन्त्रैः
चिदर्चाविष्टरपीठिकायतनसंयोगं चिदर्चयोः चैतन्यविम्बयोः अर्चाविष्टरयोः
प्रतिमापीठयोः पीठिकायतनयोः पीठतद्गतस्थानयोश्च संयोगं सम्यगन्योन्यमे-
लनं क्रमाद् विभाव्य विशेषेण भावयन् व्यापय्य पुनः आदिना प्रणवेन उदवप-
रिव्याप्त्या ऊर्ध्वगतेनाधोगतेन च व्यापकेन हेतुना ब्रह्माध्वेद्धचिता ब्रह्मा-
ध्वनि सुषुम्नायां दीप्तेन चैतन्येन अखिलं काण्डं ब्रह्माण्डमपि तत्प्रसरेणाभिपूर्य

१. 'नुसंव्याप्त्यात्र चिन्मन्त्रविम्बार्चादि', २. 'न्त्रे' ख. पाठः. ३. 'त्या'
क. पाठः.

कृत्वा चिद्विम्बसम्मेलनमिति सुदृढं तल्लयाङ्गादि कृत्वा
 संरक्षयाक्षय्यदीपाक्षतकुसुमजलाद्यं समापाद्य चान्तः ।
 गत्वा द्वारं च बद्ध्वा बहिरथ नियतार्चास्थितिः स्थापकेन
 प्रादक्षिण्यप्रणामादिकृद्भिमतमाराधनुयाद् देवमेवम् ॥
 स्वर्णानां शतकं ददातु गुरवे सद्यः प्रतिष्ठाकृते
 दात्रादातृमनःप्रसादजननी या दक्षिणा सोप्तमा ।
 गोभूम्यादिसमर्पणप्रमुखतोऽप्येनं समाराधनुया-
 न्मूर्तीशानपि तद्दशांशपरिदत्त्यान्यांश्च तद्भागतः ॥

तद् ब्रह्माण्डमप्यथ महासालात्मना महामर्यादारूपेणावस्थितं च परिक-
 ल्पयेत् ॥ ८४ ॥

इति उक्तेन प्रकारेण चिद्विम्बसम्मेलनं चैतन्यविम्बयोः सम्मेलनमैक्यं
 सुदृढं कृत्वा तल्लयाङ्गादि तस्य लयाङ्गादि कृत्वा संरक्षय अक्षय्यदीपाक्षतकुसु-
 मजलाद्यम् अनश्वरं दीपम् अक्षतकुसुमजलगन्धादि च पूजासाधनं चान्तः समा-
 पाद्य बहिर्गत्वा द्वारं च बद्ध्वा संघटय्य अथ स्थापकेन यजमानेन सह निय-
 तार्चास्थितिः नित्यपूजार्थं क्षेत्रधनादिकल्पनाकृद् भूत्वा प्रादक्षिण्यप्रणामादिकृद्
 भवेत् । एवं पटलषट्श्लोक्तप्रकारेणाभिमतं विष्ण्वादिस्वेष्टदेवं प्रतिष्ठाप्याराधनु-
 यात् निजपूजादिकं कुर्यात् ॥ ८५ ॥

ततः कर्ता गुरवे दक्षिणां दद्यादित्याह — स्वर्णानामिति । स्वर्णक-
 र्षाणां शतकं प्रतिष्ठाकृते गुरवे सद्यस्तदानीमेव ददातु । या दात्रादातृमनःप्र-
 सादजननी दातुः प्रतिग्रहीतुश्च मनःप्रसादसम्पादनी सा उत्तमा दक्षिणा
 स्यात् । गोभूम्यादिसमर्पणप्रमुखतः, आदिशब्देन रत्नपट्टवस्त्रादिकं गृह्यते,
 समर्पणप्रमुखतः पादशुश्रूषात्मनिवेदनादिनाप्येनं समाराधनुयात् । मूर्तीशानपि
 तद्दशांशपरिदत्त्या गुरुदक्षिणाया दशांशप्रमाणेन । अन्यान् परिकर्मिणश्च
 तद्भागतः तद्दशांशेन ॥ ८६ ॥

१. 'यावदातृपरिग्रहीतृपरितुष्टीष्टोत्तरा दक्षिणा । गो' ख. पाठः. २. 'पाक्ष'
 क. पाठः. ३. 'दिस्त्रेण यजमानेन सह नियतार्चास्थितिमिष्ट' क ख. पाठः.

कृत्वा त्रेधा स्वसम्पादितवसुनिचयं नित्यपूजादिसिद्धये
भागं देवाय भागं प्रदिशतु गुरवे दक्षिणां स्थापनार्हाम् ।
तस्मै तत्रोपयुक्तं सकलमपि समर्प्यथ तार्तीयमंशं
तत्कर्ता पुत्रभार्याद्यनुगतपरिपुष्ट्यै स्वयं चाददीत ॥

होमादिकर्तृन् परिकर्मिणश्च
सदस्यपारायणिकादिकांश्च ।
स्वदक्षिणांशैरथ गायकादीन्
वस्त्रादिनान्यान्पि सन्धिनोतु ॥ ८८ ॥

नोद्धाटयेद् द्वारमहस्त्रयेऽत्र
कृत्वाग्रतः स्थण्डिलमादधीत ।
नित्यार्चनं स्वार्हहुतादियुक्तं
संस्नाप्य तुर्येऽहि यजेच्च बिम्बे ॥ ८९ ॥

प्रकारान्तरेण दक्षिणायाः कलसिमाह — कृत्वेति । स्वसम्पादितवसु-
निचयं स्वेनार्जितमर्थसमूहं त्रेधा कृत्वा भागमेकमंशं देवाय नित्यपूजादिसि-
द्ध्यै । आदीति विशेषपूजोत्सवादिकं गृह्यते । तत् साधयितुं प्रदिशतु । भागं
द्वितीयमंशं गुरवे स्थापनार्हं प्रतिष्ठायां योग्यां दक्षिणां प्रदिशतु । तस्मै गुरवे
तत्रोपयुक्तं सकलं धनमपि समर्प्य अथ तार्तीयमंशं तत्कर्ता स्वयं पुत्रभार्या-
द्यनुगतपरिपुष्ट्यै पुत्रभार्याभ्रात्रादीनामनुगतानां परिपोषणाय आददीत परि-
गृह्णीयात् ॥ ८७ ॥

तत्पक्षे गुरुः स्वदक्षिणांशैः होमादिकर्तृन् परिकर्मिणः आदेशकारि-
णश्च सदस्यपारायणिकादिकांश्च सदस्याः साक्षिणः पारायणिकाः वेदादिजप-
कारिणः आदिशब्देन मन्त्रजापकाश्च तान् सन्धिनोतु प्रसादयेत् । अथ
गायकादीन् अन्यांश्च वस्त्रादिनापि ॥ ८८ ॥

कृत्यशेषमाह — नोद्धाटयेदिति । अत्र प्रतिष्ठानन्तरम् अहस्त्रये दि-
वसत्रये द्वारं नोद्धाटयेद् न विवृतं कुर्यात् । अग्रतः स्थण्डिलं कृत्वा स्वार्हहुता-
दियुक्तं स्वयोग्यपूजाहोमादिना सह नित्यार्चनमादधीत । तुर्येऽहि चतुर्थे दिवसे
संस्नाप्य वक्ष्यमाणविधिना कलशैरभिषिच्य बिम्बे यजेच्च ॥ ८९ ॥

इत्यवोचाम विश्वेशमन्त्रविम्बप्रतिष्ठितिम् ।
अथ तत्परिवाराणां प्रतिष्ठां संप्रचक्ष्महे ॥ ९० ॥

इन्द्रादिदिङ्नायकपीठिकाः प्राक्
सदर्भमृत्त्वक्सलिलैर्विशोधय ।
संक्षाल्य संशोधय च धारणाभिः
स्वमन्त्रतादात्म्यमपि प्रकुर्यात् ॥ ९१ ॥

स्वस्वोत्तरे स्थण्डिलमारचय्य
सोल्लेखनाद्यत्र निधाय वह्निम् ।
तद्दक्षिणे पूर्णघटे स्वमन्त्रै-
स्तं तं यजेत् स्वाङ्गादिगीशयुक्तम् ॥ ९२ ॥
स्वगृह्यक्लृप्त्याग्निमुखं विधाय
पक्कं च पञ्चप्रणवादिकेन ।

इति उक्तप्रकारेण विश्वेशमन्त्रविम्बप्रतिष्ठितिं विश्वेशानां सप्तानामपि देवानां मन्त्रविम्बस्य प्रतिष्ठामवोचाम उक्तवन्तो वयम् । अथ तत्परिवाराणाम् इन्द्रादिलोकपालादीनां प्रतिष्ठां संप्रचक्ष्महे ब्रूमहे । परिवारप्रतिष्ठा चतुर्थदिवसात् प्रागेव कर्तव्येत्यभिप्रायः ॥ ९० ॥

तत्र प्राक् प्रथमम् इन्द्रादिदिङ्नायकपीठिकाः पूर्वद्वारेऽन्यदिग्द्वारेऽपीन्द्रादीनाम् इन्द्र एवादिभूतानां(?) दिङ्नायकानां दिगीशानां पीठिकाः कारयित्वा परिगृह्य ताः सदर्भमृत्त्वक्सलिलैर्विशोधय संघृष्य संक्षाल्य धारणाभिः प्राणायामैश्च संशोधय स्वमन्त्रतादात्म्यमपि स्वस्वमन्त्रेण प्राणायामाङ्गन्यासादिकमपि प्रकुर्यात् ॥ ९१ ॥

ततः स्वस्वोत्तरे स्वस्य स्वस्य स्थानस्योत्तरे स्थण्डिलमारचय्यात्र सोल्लेखनादि उल्लेखनादिभिः सहितं यथा तथा वह्निं निधाय तद्दक्षिणे पूर्णघटे पीठपूजापुरस्सरं पूर्णं कलशे स्वमन्त्रैः स्वस्वमन्त्रेण तं तं लोकपालं स्वाङ्गादिगीशयुक्तं स्वस्वाङ्गलोकपालैस्तदस्त्रैश्च परिवृतं यजेत ॥ ९२ ॥

पुनः स्वगृह्यक्लृप्त्या परिधिस्थापनाद्यग्निमुखं विधाय ततः पञ्चप्रण-

१. 'संस्थाप्य तद्दक्षिणतो घटं च सम्पूर्य तत्तन्मनुना यजेत ॥' ख. पाठः. २. 'दैः' क. पाठः. ३. 'दङ्ग' क., 'ताङ्ग' ग. पाठः.

इन्द्रक्रतुंनःप्रमुखेन तत्त-
द्विश्वेन मन्त्रेण ततो जुहोतु ॥ ९३ ॥

प्राचीन्द्रक्रतुमाश्रयाशदिशि चाग्निदूतमर्कोद्भवे
नाकेपूर्वसुपर्णमाशरधुरीणे मोषुणःपूर्वकः ।
यंरक्षन्ति जलाधिराजि पवमाने वायवायाह्यणुः
सोमंराजपुरःसरो हिमरुचौ स्यात् त्र्यम्बकं त्र्यम्बके ॥
द्रव्याणि तत्तदधिवाससमीरितानि
चत्वारि वात्र जुहुयुर्दिग्धीशमन्त्रैः ।
पूर्णां च तत्तदणुभिः समिधोऽत्र होम्याः
शर्वाधिवासविहिता द्विजवृक्षजा वा ॥ ९५ ॥

वादिकेन पञ्चप्रणवादौ योजितेन तत्तद्विश्वेन तत्तद्विभवेन इन्द्रक्रतुंनःप्रमुखेन
'इन्द्रक्रतुं न आभरे'त्याद्येन मन्त्रेण पकं जुहोतु ॥ ९३ ॥

दिग्भवान् पकमन्त्रानाह — प्राचीति । प्राचि प्राग्गते होमे तु 'इन्द्र-
क्रतुं' मनुः स्यात् । आश्रयाशदिशि अग्निदिशि 'अग्निं दूतमि'ति च । अर्को-
द्भवे यमे नाकेपूर्वसुपर्ण 'नाके सुपर्णमि'ति । आशरधुरीणे राक्षसश्रेष्ठे निर्ऋ-
तौ मोषुणःपूर्वकः 'मोषुणः परापरे'ति । जलाधिराजि वरुणे 'यं रक्षन्ती'ति ।
पवमाने वायौ 'वायवायाहि दर्शते'ति । हिमरुचौ सोमे सोमंराजपुरस्सरः
'सोमं राजानमि'त्याद्यः । त्र्यम्बके ईशाने 'त्र्यम्बकं यजामह' इति च ॥९४॥

पूजाहोमान्ते अत्र तत्तदधिवाससमीरितानि तस्य तस्य देवस्याधि-
वासोक्तानि वा चत्वारि समिदाज्यचरुराज्यानि(?) वा द्रव्याणि दिग्धी-
शमन्त्रैरुत्सवे वक्ष्यमाणैः इन्द्रादीनां मन्त्रैर्मूर्तिपा जुहुयुः । तत्तदणुभिः तस्य
तस्य देवस्य पूर्णाहुत्युक्तैर्मन्त्रैः पूर्णां च जुहुयुः । अत्र सर्वदेवेषु शर्वाधि-
वासविहिताः शिवस्याधिवासोक्ता वा द्विजवृक्षजाः पलाशयो वा समिधो
होम्याः ॥ ९५ ॥

१. 'ईशाधिवासविहिताः समिधोऽत्र होम्याः प्रागादिदिक्षु निखिलेषु पलाशजा
वा ॥ हो' २. 'पा', ३. 'त' ख. पाठः.

होमान्ते बलिपीठमर्चितपयोजान्तासने स्वे पदे
संस्थाप्य स्वदिगीशनाममनुनात्रावाह्य तेनाथ तम् ।
ताराङ्गैः सकलीकृतं स्नपितयेत् संपातकुम्भाम्भसा
न्यस्याङ्गानि समर्च्य शेषहविषा दत्त्वा बलिं तोषयेत् ॥

संशोध्य संस्थाप्य च वीरभद्र-

विघ्नेशमातुरपि पीठिकासु ।

मध्यादिकुम्भैर्नवभिः स्वमन्त्रैः

सिक्त्वार्चयित्वा विकिरेद् बलिं च ॥ ९७ ॥

ब्रह्माणी माहेशी कौमारी वैष्णवी च वाराही ।

इन्द्राणी चामुण्डी शिवगणपत्योस्तु मातरो मध्ये ॥ ९८ ॥

निर्माल्यभाजमुदवासयुक्तशुद्धि-

शुद्धं स्वमन्त्रमयमुत्तरनालपीठम् ।

होमान्ते 'दण्डेऽर्धेऽन्तर्गतं मण्डलम्' (श्लो० ७३) इत्यादिवितीय-
पटलोक्ते स्वे पदे स्थाने अर्चितपयोजान्तासने पद्मपर्यन्तं पूजिते पीठे स्वदि-
गीशनाममनुना संस्थाप्याथात्र तेनैव मनुना तमावाह्य ताराङ्गैः प्रणवविहिताङ्गैः
सकलीकृतं तं संपातकुम्भाम्भसा स्नपितयेत् स्नपितं कुर्यात् । पुनरङ्गानि
न्यस्य समर्च्य शेषहविषा स्विष्टकृदवदानानन्तरं पात्रान्तरस्थापितेन हविषा
बलिं दत्त्वा तोषयेत् प्रसन्नपूजां कुर्यात् ॥ ९६ ॥

मातृणां क्रियामाह — संशोध्येति । वीरभद्रविघ्नेशमातुरपि संशोध्य
इन्द्रादीनामुक्तक्रमेणैव संशोध्याग्निमाधाय तद्दक्षिणे नवकं वीरभद्रगणपति-
ब्रह्माण्यादिभिः मध्यादिक्रमेणावाह्य संपूज्यामौ वीरभद्रगायत्र्या पङ्कहोमानन्तरं
वीरभद्रादितत्तन्मन्त्रैरष्टाष्टशश्वतुर्द्रव्यं पृथक् पृथक् हुत्वा तत्तत्संपातं तत्तत्क-
लशे सिक्त्वा होमान्ते पीठिकासु च स्वस्वहोममन्त्रैः संस्थाप्य नवभिर्मध्या-
दिकलशैः स्वस्वमन्त्रैः सिक्त्वा अर्चयित्वा बलिं च विकिरेत् ॥ ९७ ॥

ता मातृः पठति — ब्रह्माणीति । शिवगणपत्योर्वीरभद्रगणपत्योर्मध्ये
ब्रह्माण्याद्या मातरः स्युः ॥ ९८ ॥

निर्माल्यधारिणो विधिमाह — निर्माल्यभाजमिति । देवस्य निर्माल्यं
भजतीति निर्माल्यभाक् तं मन्त्रीति मन्त्राणां क्रियाणां च तारतम्यं विद्वान्

हुत्वा घृतं स्वमनुना समिदादियुक्तं
मन्त्री स्वपीठ उदितौ कृतसंप्रतिष्ठः ॥ ९९ ॥

सिक्त्वा स्वसिद्धकलशेन समर्प्य देव-
पूजावशिष्टकुसुमप्रमुखैर्निवेद्य ।

दत्त्वा बलिं च परितोष्य समर्प्य तस्मै
देवोपभुक्तमखिलं पुनरर्थयेत् ॥ १०० ॥

यावदत्र जगन्नाथो विम्बमाश्रित्य तिष्ठति ।
तावदत्रैव रक्षार्थं त्वं तिष्ठ स्वप्रतर्दन ! ॥ १०१ ॥

इति ।

विष्वक्सेनो नरकदमने धूर्तसेनः कुमारे
शर्वे चण्डेश्वर इह पुनर्मुण्डिनी चण्डिकायाम् ।

विघ्ने कुम्भोदरसमभिधश्चण्डसेनो हरीशे

भूताधीशे पुनरभिहितो घोषवाञ्छेषभोगी ॥ १०२ ॥

गुरुः उदवासयुतोक्तशुद्धिशुद्धं जलाधिवाससहितैरुक्तैः विम्बशुद्धिभिः शुद्धं
भूतसंहारशोषणाद्यनन्तरं स्वमन्त्रमयं स्वमन्त्रप्राणायामपूजनादिभिः कृताधि-
वासं स्वमनुना समिदादिचतुर्द्रव्ययुतं घृतं हुत्वा पुनरुदितौ प्रासादस्यो-
दितिवास्तुस्थाने उत्तरनालपीठम् उत्तरभागे नालोऽम्बुमार्गो यथा भवति तथा
कृतसंप्रतिष्ठः कृतप्रतिष्ठाविधिर्भूत्वा स्वसिद्धकलशेन स्वस्वमन्त्रसाधितकलशेन
सिक्त्वा देवपूजावशिष्टकुसुमप्रमुखैः देवस्य पूजाया अवशिष्टैः पुष्पगन्धादिभिः
समर्च्य निवेद्य बलिं च दत्त्वा परितोष्य तस्मै निर्माल्यधारिणे देवोपभुक्तम-
खिलं समर्प्य पुनः अर्थयेत् प्रार्थयेत् ॥ ९९, १०० ॥

प्रार्थनामन्त्रः — यावदत्रेति ॥ १०१ ॥

विष्ण्वादौ निर्माल्यधारिणां नामानि कथयति — विष्वक्सेन इति ।
नरकदमने विष्णौ विष्वक्सेनः शेषभोगी निर्माल्यधारी । कुमारे धूर्तसेनः ।
इह शर्वे चण्डेश्वरः । चण्डिकायां दुर्गायां पुनर्मुण्डिनी शेषभोगिनी ।
विघ्ने कुम्भोदरसमभिधः कुम्भोदरः । हरीशे चण्डसेनः । भूताधीशे घोष-
वांश्च ॥ १०२ ॥

१. 'ष्टम्' इति मूलकोशपाठः. २. 'तर्जन' ग. पाठः. ३. 'जी' क. पाठः.
४. 'सं स्वं स्वं' ख. पाठः.

प्राक् पञ्चगव्यं परिपूज्य ताम्र-
पात्रे स्वपीठाधिपमन्त्रकेण ।
हुत्वाष्टयुक्तं शतमाज्यमस्मिन्
संपातमायोज्य सवहिवीर्यम् ॥ १०३ ॥

तत्पीठमध्ये भुवि शक्तिगर्भं
गर्भं निशि न्यस्य तदीशमस्मिन् ।
आवाह्य संपूज्य ततः प्रसाद्य
संरक्ष्य तक्षणा रचयेच्च पीठम् ॥ १०४ ॥

आदायारचितं विशोध्य बलिपीठं दर्भमृत्सादिकै-
राज्याभ्यक्त्यभिषिक्तिकृत् सलिलवासे स्नापयित्वाम्बुभिः
कृत्वा शुद्धिघटाभिषेकमपि पुण्याहावसानं तत-
स्तद्भूतप्रलयोदयादि निजमन्त्रन्यासनिष्ठं चरेत् ॥ १०५ ॥

अथ महाबलिपीठप्रतिष्ठामाह --- प्रागिति । महापीठरचनात् पूर्वं
ताम्रपात्रे पञ्चगव्यं स्वपीठाधिपमन्त्रकेण परिपूज्य तथाग्निमाधाय तथाष्टयुक्तं
शतमाज्यं च तेनैव हुत्वा अस्मिन् गर्भपात्रे सवहिवीर्यमग्निगतचैतन्येन सह
संपातमायोज्य तत्पीठमध्ये महापीठस्य मध्यस्थाने भुवि शक्तिगर्भं पीठपूजा-
नन्तरं शक्तिमावाह्य संपूज्य तस्या गर्भस्थाने निशि गर्भं गर्भपात्रं यथोपदेशं
न्यस्य तदीशं तत्पीठाधिपं तस्मिन् आवाह्य संपूज्य ततो निवेद्य अनन्तरं प्र-
साद्य संरक्ष्य तक्षणा पीठं रचयेत् कारयेच्च ॥ १०३, १०४ ॥

पुनरारचितं यथावन्निर्मितं बलिपीठमादाय परिगृह्य दर्भमृत्सादिकैः
दर्भमृत्त्वग्भिर्विशोध्य आज्याभ्यक्त्यभिषिक्तिकृद् आज्येनाभ्यज्य चूर्णैरुद्धर्त्या-
भिषेककृच्च भूत्वा सलिलवासे जलाधिवासकाले अम्बुभिः स्नापयित्वा शुद्धि-
घटाभिषेकं सप्तशुद्धिभिः बिम्बशुद्धिकलशैर्वाभिषेकमपि पुण्याहावसानं कृत्वा
ततस्तद्भूतप्रलय(योद)यादि तत्स्थभूतसंहारादिकं निजमन्त्रन्यासनिष्ठं निजेन म-
न्त्रेणावाहनन्यासादिनिष्ठं चरेत् ॥ १०५ ॥

आस्थाप्यार्चितविष्टरे परिषदध्यक्षं स्वनामाणुना
 प्रागाद्यैः समसंस्कृतैः स्वपरिवारैरर्चयित्वावृतम् ।
 अन्नाद्यं विनिवेद्य तत्र विकिरेत् तस्मै च तेभ्यो बलिं
 नैवेद्यं प्रविष्टुज्य साधु परिशोध्याराध्य संरक्षतु ॥ १०६ ॥
 उत्पाद्यानलमग्रतो नवघटांस्तदक्षिणे सर्पिषा
 धान्यैर्गन्धजलेन वा स्वमनुभिः संपूर्य संपूज्य तान् ।
 गायत्र्या निजया विधाय विधिवत् पक्कं तदीशाणुना
 सर्पिः साष्टशतं जुहोतु परिपीठेशाणुभिश्चाष्टशः ॥
 तन्मन्त्रेण समिद्घृतचरुलाजान् सर्पपान् ससक्तुयवान् ।
 सतिलदधिदुग्धमाध्वीपुष्पफलान् पाञ्चरात्रिकेऽत्र विधौ ॥

पुनरर्चितविष्टरे पूजिते पीठे स्वनामाणुना स्वनाममन्त्रेण परिषद-
 ध्यक्षं बलिपीठाधिपम् आस्थाप्यावाह्य प्रागाद्यैः समसंस्कृतैः पीठाधि-
 पसमकालं संस्कृतैः स्वपरिवारैरावृतं तमर्चयित्वा अन्नाद्यमन्नं विनिवेद्य तत्र
 तदनन्तरं तस्मै तेभ्यश्च बलिं विकिरेत् । पुनर्नैवेद्यं प्रविष्टुज्य साधु निर्माल्यं
 परिशोध्य आराध्य प्रसन्नपूजां कृत्वा संरक्षतु ॥ १०६ ॥

तस्याग्रतः कुण्डेऽनलमुत्पाद्य जनयित्वा तदक्षिणे नवघटान् सर्पिषा
 वा धान्यैर्वा गन्धजलेन वा स्वमनुभिः स्वस्वाधिपमन्त्रेण परिवारमन्त्रैश्च सं-
 पूर्य तथा तान् संपूज्य निजया पीठाधिपगायत्र्या विधिवत् (विधाय) पक्कं
 जुहोतु । पुनस्तदीशाणुना साष्टशतं परिपीठेशाणुभिः परिवारपीठेशमन्त्रै-
 रष्टशश्च सर्पिर्जुहोतु ॥ १०७ ॥

अत्र पाञ्चरात्रिके विधौ । अत्र विष्णुशिवभेदेन द्विविधा तन्त्रपद्धतिः ।
 तत्र पाञ्चरात्रादयो वैष्णवागमाः पाशुपतादयः शैवागमाश्च । तयोर्मार्गयोर्मध्ये
 पञ्चरात्रसम्बन्धिनि विधौ तन्मन्त्रेण पीठाधिपमन्त्रेण समिद्घृतचरुलाजान् सर्-
 पपान् ससक्तुयवान् सक्तुसहितयवांश्च सतिलदधिदुग्धमाध्वीपुष्पफलान्
 दधीनि क्षीराणि मधूनि, पुष्पे पद्मानि गृह्यन्ते फले कदलीफलानीति संप्र-
 दायः । एतेषां संख्यानुक्तिः पूर्वोक्तप्रकारेण पीठाधिपमन्त्रेणाष्टशतं तत्परि-
 वारमन्त्रैरष्टशश्चेत्यायाति ॥ १०८ ॥

१. 'दिश्येभ्यश्च विशोध्य सम्पुर्णामपूज्यान्घटादयदंशुकैः ॥ ओं नम आ' ख, पाठः,

पाशुपते समिदन्नं घृतधानालाजतिलफलीकरणम् ।
 दधिमधुघृतान्युडुम्बापूपान् पृथुकान् पयश्च तत्र हुनेत् ॥
 बलिपीठतद्धटेषु प्रसमर्प्याज्यं प्रपूज्य भूतेशाम् ।
 सावरणं तं बलिमपि दद्यात् तस्मै च दिग्गणेभ्यश्च ॥ ११० ॥
 ओं नम आद्याश्चतसृषु हरौ हरेऽष्टासु दिक्षु बलिमन्त्राः ।
 दशमूर्त्याद्या द्वितये येभूताद्यास्तु वेह सकलेषु ॥ १११ ॥

ओं नमः प्राच्येभ्यो भूतेभ्यो विश्वभूतेभ्यो नमो-
 ऽस्तु विश्वरूपेभ्यो विविधरूपेभ्यश्च वो नमो नमः । ओं
 नमो दक्षिणेभ्यश्च शाङ्गधन्वनो हाहाभ्यश्च सर्वेभ्यो
 भूतेभ्यो नमो नमः । ओं नमः पाश्चात्येभ्यो भूतेभ्यो भैर-
 वेभ्यो विष्णुपालकेभ्यो वियद्गृहोदरवर्तिभ्यो हुं फद् ग-
 च्छत स्वाहा । विष्णुगणानामतो बलिमुपहरामि भद्रं नो
 ददत प्रीणयत स्वाहा । ओं नमो विष्णुभूतेभ्य उदीच्येभ्यः
 सकलजन्तुहितकरेभ्यः स्वाहा इति ।

दशमूर्तिपार्षदेभ्यः सद्भ्योऽसद्भ्यः सदसद्भ्यः सर्वग-
 णेभ्यो नमो नमः स्वाहा । प्राग्गणेभ्यो बहुरूपेभ्यो विरू-

तत्र पाशुपते विधौ समिदन्नं घृतधानालाजतिलफलीकरणं, फलीकरणं
 पूषविशेषः दधिमधुघृतानि उडुम्बापूपकान् पयश्च एतानि पूर्वं व्याख्या-
 तानि यथोक्तसङ्ख्यं हुनेच्च ॥ १०९ ॥

बलिपीठतद्धटेषु बलिपीठेषु तत्कलशेषु च संपात्ताज्यं प्रसमर्प्य बलि-
 पीठे सावरणं भूतेशं प्रपूज्य तस्मै च दिग्गणेभ्यश्च बलिमपि दद्यात् ॥ ११० ॥

तत्र हरौ चतसृषु दिक्षु ओं नम आद्याश्चत्वारो बलिमन्त्राः । हरे अ-
 ष्टासु दिक्षु दशमूर्त्याद्याः द्वितये द्विविधाः । इह सकलेष्वपि देवेषु येभू-
 ताद्या वी । प्रथममत्र हरौ चतुरो मन्त्रान् पठति । पुनः शिवे दशमूर्त्यादि-
 द्वितयं मन्त्रं पठति । 'ये भूताद्या' इत्युत्सवबलौ वक्ष्यते च ॥ १११ ॥

१. 'विष्णौ चतसृषु दिक्षु विश्वेरे स्युरष्टासु । द', १. 'द्भ्या' ख. पाठः.
 २. 'विश्वरू' क. ग. पाठः. ४. 'वा । दिग्गणेभ्य इत्येतत् सर्वसमानम् । प्र' ड. पाठः.

पेभ्यो विश्वरूपेभ्यः सद्भयोऽसद्भयः सदसद्भयः सर्वगणेभ्यो
नमो नमः स्वाहा । आग्नेय्यां गणेभ्य इत्यादि * ।

निर्माल्यं व्यपनीय प्राच्याच्छाद्याधिवासयेद् रात्रौ ।
प्रातस्तनार्चनान्ते देवं तत्स्थापनाय चार्थयतु ॥ ११२ ॥

निर्माल्यं व्यपनीय सम्यगभिषिच्येष्ट्राम्बुजान्तासनं
मन्त्री मन्त्रमयं प्रकल्प्य बलिपीठं तत्र तन्मन्त्रतः ।

संस्थाप्य ध्रुवमन्त्रजापमपि कृत्वावाह्य साङ्गीकृतं
मध्यस्थास्नुघटाम्भसा समभिषिच्याद्यङ्गकानि न्यसेत् ॥

मूर्तीरष्ट यथाक्रमं स्वकलशैः संस्थाप्य संस्नाप्य ताः
प्राग्वत् प्राच्यं तदावृतं तदधिपं तस्मै निवेद्याग्रतः ।

पीठोपर्युपपीठकेषु च बलिं दत्त्वा विशोध्याखिलं
संपूज्य प्रणिपत्य यावदिति संप्राथ्याभिरक्षां चरेत् ॥

ततः क्रियाशेषमाह — निर्माल्यमिति । निर्माल्यं पीठगतं निर्माल्यं
व्यपनीय प्राच्यं वस्त्रेणाच्छाद्य रात्रावधिवासयेत् । प्रातस्तनार्चनान्ते देवस्य
प्रातःकालपूजान्ते तत्स्थापनाय बलिपीठप्रतिष्ठायै देवम् अर्थयतु प्रार्थयेत् ॥

पुनर्निर्माल्यं व्यपनीय सम्यगभिषिच्य अम्बुजान्तासनं 'पद्माय नमः'
इति पर्यन्तं पीठमिष्ट्वा मन्त्री प्रतिष्ठाकर्मणः तन्मन्त्राणामतिदेशं जा-
नन् बलिपीठं मन्त्रमयं प्रकल्प्य तत्र पूजिते पीठे तन्मन्त्रतः संस्थाप्य ध्रुव-
मन्त्रजापं 'ध्रुवा द्यौरि'ति मन्त्रजापं कृत्वावाह्य साङ्गीकृतं तद् मध्यस्थास्नुघटा-
म्भसा पूजितनवकमध्यस्थब्रह्मकलशेन समभिषिच्य च आद्यङ्गकानि प्रणवेना-
ङ्गानि च चरेत् ॥ ११३ ॥

पुनः परितः स्थिता अष्ट मूर्तीर्यथाक्रमं प्रागादिप्रादक्षिण्येन स्वस्वमन्त्रैः
संस्थाप्य स्वस्वकलशैः संस्नाप्य तदावृतं तं प्राग्वत् प्राच्यं तस्मा अग्रतः पूर्वं
निवेद्य पीठोपरिभागे उपपीठकेषु च बलिं स्वस्वमन्त्रतो दत्त्वा अखिलं निर्माल्यं
विशोध्य सम्पूज्य प्रसाद्य प्रणिपत्य 'यावदत्र जगन्नाथ' इति प्राथ्याभिरक्षां
तालत्रयादिकं चरेत् ॥ ११४ ॥

* 'एतदनन्तरं ख. पुस्तके 'उत्पाद्ये'त्यादिश्लोकचतुष्टयं दृश्यते । तत्रापि क्वचित् क्वचित्
पाठा भिन्नाः ।

तुर्येऽह्नयभिषिच्य देवभिः पूज्यावन्तप्रोक्षणं

कृत्वा स्थापितपीठिकास्थपरिवारेभ्यः प्रदद्याद् बलिम् ।

कुर्यात् तुर्यदिनात्यये यदि महापीठप्रतिष्ठापनं

तत्तुर्येऽह्नयभिषिच्य देवभिः तच्छेषोक्षणाद्यं चरेत् ॥

वक्ष्ये ध्वजप्रतिष्ठामङ्कुररोपं तदर्थमत्रादौ ।

कृत्वा तदर्हकाले वाहनमावासयेज्जले लौहम् ॥ ११३ ॥

मण्डपमपि च यथोक्तं कृत्वा संस्कृत्य तत्र शय्यां च ।

निद्राकलशसमेतां कृत्वा परिपूजयेद् विधिवत् ॥ ११७ ॥

विष्णौ तु वज्रगारुडमौक्तिकशङ्खाञ्जरागकलशेषु ।

दिक्पतिविपतीन् प्रयजेच्छयनचतुर्दिग्महेशादिकस्थेषु ॥ ११८ ॥

तुर्येऽहनि देवप्रतिष्ठायाश्चतुर्ये दिवसे देवे यथोक्तकलशैरभिषिच्य-
भिपूज्यावन्तप्रोक्षणं देवस्य कलशामिंपके तच्छिष्टमवसाव्य तेन अवसुतेन प्रो-
क्षणं कृत्वा स्थापितपीठिकास्थपरिवारेभ्यः स्थापितासु पीठिकासु स्थितेभ्यः
परिवारेभ्यो बलिं प्रदद्यात् । महापीठप्रतिष्ठापनं तुर्यदिनात्यये चतुर्थदिवसा-
दूर्ध्वमेव कुर्याद् यदि तत्तुर्येऽह्नि तस्यापि चतुर्थदिवसे देवं यथोक्तकलशैरभिषि-
च्य इह महापीठे तच्छेषोक्षणाद्यं तच्छेषोक्षणं बलिं चाचरेत् ॥ ११५ ॥

परिवाराणां प्रधानभूतस्य बलिपीठस्य प्रतिष्ठामुक्त्वा तादृशस्य ध्वज-
स्यापि प्रतिष्ठामाह — वक्ष्ये इति । ध्वजप्रतिष्ठां वक्ष्ये, अहमिति शेषः ।
तदर्थं ध्वजप्रतिष्ठां कर्तुम् आदौ यथोक्तदिने अङ्कुरोपं बीजवापं कृत्वा लौहं
लोहमयं वाहनं तदर्हकाले

“त्रिरात्रमश्मनो लौहमेकरात्रं मणिं निशाम्”

इत्येकरात्रस्यैव लौहस्य विधानाद् अधिवासदिवसात् पूर्वद्युर्गृहीत्वा जले आ-
वासयेत् ॥ ११६ ॥

मण्डपमपि यथोक्तं देवाधिवासमण्डपवत् कृत्वा संस्कृत्य तत्र निद्रा-
कलशसमेतां शय्यां च कृत्वा विधिवत् पीठपूजानन्तरं प्रकृतिमप्यावाह्य पूज-
येत् ॥ ११७ ॥

कलशपूजायां विष्णौ विशेषमाह — विष्णाविति । तुर्विशेषद्योतकः ।

शय्याग्रे नवकलशानापर्य सहैमरत्नगन्धोदैः ।

वाहनमन्तस्थघटे परितः शर्वे तु दिक्पतींश्च यजेत् ॥ ११९ ॥

संस्थाप्य पञ्चापरधाम्नि कुम्भान्

काथोदमृद्धान्यकगव्यगन्धैः ।

मध्याद्युदङ्निष्ठतया प्रपर्य

यजेत विष्णौ नवकं परेषु ॥ १२० ॥

विम्बं विम्बवदम्बुनः समुपनीयास्थाप्य पीठेऽक्षिकृद्

गोदः क्षालनपूर्वकृत कलशतोयैः स्नापयेत् स्वोदितैः ।

पुण्याहावधिकं विधाय शयने विन्यस्य तत्त्वाप्ययं

कृत्वा धारणया विशोध्य तनुयात् तत्त्वसृष्ट्यादिकम् ॥

शयनचतुर्दिग्ब्रह्मेशदिकस्थेषु शयनस्य चतसृषु दिक्ष्वीशकोणस्थिते च वज्र-
गारुडमौक्तिकशङ्खाब्जरागकलशेषु वज्रेण गरुडाजलया मौक्तिकेन शङ्खाख्य-
रत्नेन पद्मरागेण च क्रमाद् युक्तेषु कलशेषु पञ्चसु क्रमेण दिक्पतिविपतीन्
इन्द्रादिदिक्पालान् गरुडं चावाह्य पूजयेत् ॥ ११८ ॥

शिवे विशेषमाह — शय्याग्र इति । शर्वे तु शय्याग्रे सहैमर-
त्नगन्धोदैः हेमरत्नगन्धसहितैर्जलैः नवकलशानापर्य अन्तस्थघटे मध्यकलशे वाह-
नमृषभं परितो घटेषु दिक्पतीनिन्द्रादीनिष्टौ च यजेत् ॥ ११९ ॥

वाहनस्य विम्बशुद्धिकलशपूजामाह — संस्थाप्येति । अपरधाम्नि
अन्यस्मिन् गृहे विष्णौ पञ्च कुम्भान् संस्थाप्य काथोदमृद्धान्यकगव्यगन्धैः
कपायेण मृज्जलेन धान्यजलेन गव्येन गन्धजलेन च मध्याद्युदङ्निष्ठतया
क्रमात् परिपर्य यजेत । परेषु देवेषु यथोक्तप्रकारेण नवकं च प्रपर्य यजेत ॥

विम्बं वाहनविम्बं विम्बवद् देवविम्बवद् अम्बुनो जलात् समुपनीय
स्नानमण्डपं नीत्वा पूजिते पीठे आस्थाप्याक्षिकृद् यथोक्तक्रमेण नेत्रोल्लेखनं
कृत्वा गोदः नेत्रपटं हृत्वा गामपि दर्शयित्वा दत्त्वा क्षालनपूर्वकृत स्वस्वद्र-
व्यैः स्वस्वोक्तक्रमेण क्षालनं कृत्वा पुनः स्वोदितैः 'संस्थाप्य पञ्चापरधाम्नि'
इत्यादिश्लोकैः कलशतोयैः संस्नापयेत् । पुनरुपहारसमर्पणमपि पुण्याहाव-
धिकं विधाय ततो मण्डपं नीत्वा शयने विन्यस्य शाययित्वा तत्त्वाप्ययं
प्रोक्तक्रमेण तत्त्वसंहारं कृत्वा धारणया शोषणादिभिर्विशोध्य तत्त्वसृष्ट्या-
दिकं तत्त्वसृष्टिमन्त्रप्राणायामादिकं तनुयात् ॥ १२१ ॥

तत्तद्वाहनमन्त्रतः समभिवाह्याराध्य गत्वा बहिः
 संस्पृष्ट्यादिविशुद्धतत्स्थललसत्पीठादिकं पूर्ववत् ।
 संस्कृत्य ध्वजदण्डघर्षणमपि प्राधाय दर्भादिभिः
 संक्षाल्य ध्वजदण्डपीठदृषदोः पुण्याहमप्याचरेत् ॥ १२२ ॥
 दण्डं धारणया विशोधय महितीकृत्यादिना मूलम-
 ध्याग्रस्थान् वृषषणमुखौ च निजनाम्ना मारुतं चाञ्चतु ।
 पीठाद्यं च तथा विशोधय महितीकृत्य स्वशक्त्यादितः
 संरक्ष्यास्त्रिलमन्तरेत्य तनुयात् तत्तत्त्वहोमादिकम् ॥ १२३ ॥
 स्वस्वेशोदितपञ्चतत्त्वमनुभिर्हुत्वा निजोक्तक्रमात्
 सर्पिः प्राप्य ततोऽधिवासहवनाद्यं कल्पयेत् कल्पयित् ।

ततः पूजिते पीठे तत्तद्वाहनमन्त्रतः समभिवाह्याराध्य बहिर्गत्वा संस्पृ-
 ष्ट्यादिविशुद्धतत्स्थललसत्पीठादिकं स्पृष्ट्यादिभिः शोधिते ध्वजस्थाने प्रकाश-
 मानं पीठादिकं पीठं नपुंसकशिलां च पूर्ववत् पूर्वोक्तक्रमेण संस्कृत्य दर्भा-
 दिभिः दर्भमृत्त्वग्भिर्ध्वजदण्डघर्षणं ध्वजदण्डस्य शोधनमपि प्राधाय संक्षाल्य
 ध्वजदण्डपीठदृषदोः ध्वजदण्डस्य पीठस्य च पुण्याहमप्याचरेत् ॥ १२२ ॥

दण्डं धारणया शोषणादिभिर्विशोधय आदिना प्रणवेन महितीकृत्य
 संपूज्य तस्य मूलमध्याग्रस्थान् मूलमध्याग्रेषु वृषषणमुखौ मारुतं च निजनाम्ना
 'ओं ऋषभाय नमः' 'ओं स्कन्दाय नमः' 'ओं वायवे नमः' इति नाम-
 मन्त्रैः अञ्चतु पूजयेत् । पुनः पीठाद्यं च तथा शोषणादिभिः संशोधय स्वस्वश-
 क्त्या महितीकृत्य आदितः प्रणवेन नपुंसकशिलां च तथा महितीकृत्य
 अस्त्रिलं संरक्ष्य मण्डपान्तरेत्य गत्वा तत्तत्त्वहोमादिकं तनुयात् ॥ १२३ ॥

स्वस्वेशोदितपञ्चतत्त्वमनुभिः स्वस्वदेवस्योक्तैः पञ्चतत्त्वमन्त्रैः निज-
 निजोक्तक्रमात् हुत्वा सर्पिःसंपातं वाहनविम्बे प्राप्य ततः कल्पयित् स्वस्वागमोक्तं
 कर्मविशेषं विद्वानाचार्यः अधिवासहवनाद्यम् अधिवासहोमशान्तिहोमाद्यं क-
 ल्पयेत् कुर्यात् । ततः वाहनमण्डलादिषु, आदिशब्देन ब्राह्मणभोजनं विवक्षितं,

इष्ट्वा वाहनमण्डलादिषु बलिं दत्त्वा प्रसाद्य स्तुतिं
कुर्याद् देवमपि प्रपूज्य धिनुयात् प्रासादसंस्थं ततः ॥ १२४ ॥

बहिं विहृत्य जुहुयुर्गुरुमूर्तिपालाः

पक्कं जिनाणमनुना ध्वजवाहनस्य ।

देवस्य वाथ सकलेषु समिद्धताद्यं

वाहाणुना स्वभुवि दिग्भिदुरेण तेन ॥ १२५ ॥

पूर्वादिमध्यान्तिमपञ्चकुण्ड-

क्रमोदितैः कादिकपञ्चवर्गैः ।

स्याद् वैनतेयायपदं द्विठान्तं

मन्त्रः समुक्तो मधुकैटभारौ ॥ १२६ ॥

ध्वजवासिभ्यो भूतेभ्यो नम इत्यष्टदिक्षु बलिमन्त्रः ।

ध्वजवाहनभूत इति श्रीरमणे वाहनस्य नुतिमन्त्रः ॥

तेष्विष्ट्वा बहिर्बलिं दत्त्वा अन्नः प्रविश्य प्रसाद्य स्तुतिं कुर्यात् । ततः प्रासाद-
संस्थं देवमपि प्रपूज्य धिनुयात् प्रीणयेत् ॥ १२४ ॥

अधिवासहोमादौ विशेषमाह — बहिं विहृत्येति । गुरुमूर्तिपालाश्च
यथोक्तक्रमेण बहिं विहृत्य ध्वजवाहनस्य देवस्य वा जिनाणमनुना गायत्र्या
पक्कं जुहुयुः । अथ सकलेषु देवेषु समिद्धताद्यं द्रव्यं स्वस्ववाहाणुना जुहुयुः ।
स्वभुवि विष्णौ दिग्भिदुरेण अनन्तरवक्ष्यमाणदिग्भेदयुक्तेन तेन वाहाणुना
जुहुयुः ॥ १२५ ॥

‘दिग्भिदुरेणे’त्युक्तमेवाह — पूर्वादीति । मधुकैटभारौ विष्णौ पूर्वादि-
मध्यान्तिमपञ्चकुण्डक्रमोदितैः पूर्वादिचतुर्दिक्षु मध्ये च पञ्चसु कुण्डेषु क्रमेणो-
क्तैः कादिकपञ्चवर्गैः कचटतपवर्गैः सहितं द्विठान्तं स्वाहान्तं वैनतेयायेति पदं
वाहनमन्त्रः समुक्तः स्यात् । ‘ओं कं खं गं घं ङं वैनतेयाथ स्वाहा’ इत्यादयो
मन्त्राः ॥ १२६ ॥

श्रीरमणे विष्णौ अष्टदिक्ष्वपि ‘ध्वजवासिभ्यो भूतेभ्यो नमः’ इति
बलिमन्त्रः स्यात् । ‘ध्वजवाहनभूतोऽसावि’ति नुतिमन्त्रः स्तुतिमन्त्रः
स्यात् ॥ १२७ ॥

ध्वजवाहनभूतोऽसौ विष्णोर्विष्णुपराक्रमः ।

सुपर्णः प्रीयतां मह्यं विनताकुलनन्दनः ॥ १२८ ॥

इति ।

प्रातः प्रसाद्य भगवन्तमुपेत्य केतुं

नान्दीमुखादिसहितं विहितक्रमेण ।

संस्थाप्य पाददृषदं प्रसमर्प्य सर्पिः

सर्वत्र विन्यसतु तत्र सहेमरत्नम् ॥ १२९ ॥

पूर्वादिमध्यनिष्ठं काद्यैर्वर्गैः क्रमेण विन्यस्येत् ।

वैडूर्यपुष्यमौक्तिकगारुडमाणिक्यसंज्ञितानि हरौ ॥ १३० ॥

गत्वा मण्डपमखिलं प्रोद्वास्य न्यस्य तण्डुलसुपूर्णे ।

पात्रे सपताकाद्यं वाहनबिम्बं समस्तमानाय्य ॥ १३१ ॥

गर्भालयं समेत्य प्रसाद्य देवं तदग्रसन्निहितात् ।

वाहनतः सपताके वाहनमावाह्य वाहने मन्त्री ॥ १३२ ॥

तमेव पठति — ध्वजेति ॥ १२८ ॥

एवमधिवासं कृत्योत्तरेद्युः प्रातर्भगवन्तं देवं परिपूज्य प्रसाद्य केतुं के-
तुस्थानमुपेत्य विहितक्रमेण देवप्रतिष्ठायामुक्तक्रमेण नान्दीमुखादिसहितं ना-
न्दीमुखपुण्याहादिभिः सह पाददृषदं नपुंसकशिलां संस्थाप्य सर्पिः संपातं (प्र)
समर्प्य सर्वत्र देवेषु तत्र नपुंसकशिलायां सहेमरत्नं सुवर्णसहितरत्नानि वि-
न्यसतु ॥ १२९ ॥

तत्र हरौ तु वैडूर्यपुष्यमौक्तिकगारुडमाणिक्यसंज्ञितानि पञ्चरत्नानि
काद्यैर्वर्गैः 'ओं कं खं गं घं ङं नम' इत्यादिमन्त्रैः पूर्वादिमध्यनिष्ठं क्रमेण वि-
न्यस्येत् ॥ १३० ॥

पुनः सर्वेषु देवेष्वपि मण्डपं गत्वा अखिलं तत्रत्यं तोरणध्वजादिकं प्रो-
द्वास्य तण्डुलसुपूर्णे पात्रे सपताकाद्यं पताकाघण्टास्रकसहितं वाहनबिम्बं न्य-
स्य तत् समस्तं मूर्तिपैरानाय्य देवस्य गर्भालयं समेत्य देवं संपूज्य प्रसाद्य
मन्त्री आवाहनमन्त्रज्ञो गुरुः (देवाः । तद्)ग्रसन्निहितात् देवस्य परिवारैस्त्वेनाग्रतः
स्थिताद् वाहनतो वाहनात् सपताके वाहने पताकासहिते वाहनबिम्बे वाहनं
स्वस्ववाहनमावाह्य संपूज्य पुनः ध्वजकलशाद्यैर्निद्राकलशकुम्भेशादिभिः सकलैः

केतुस्थानमुपेत्य ध्वजकलशाद्यैः समन्वितं सकलैः ।
प्राज्ञान् प्रसाद्य विप्रांस्तदाज्ञया स्थापनं प्रकुर्वीत ॥ १३३ ॥

तत्र ध्वजाग्रेऽर्चितयोगविष्टरे
तद्वाहनं क्लृप्तपराभिवाहनम् ।
संस्थापयेदाद्युपचारमूलतः
सपञ्चतत्त्वाणुनिजाणुतारतः ॥ १३४ ॥

विन्यस्तमन्त्रमभिपूज्य निजाणुना त-
मासिच्य वाहनघटीभृतवारिणाथ ।
कृत्वा सजीवकरणं प्रविधाय मन्त्र-
न्यासार्चनाद्यमिह सुस्थितमारचय्य ॥ १३५ ॥

संस्थाप्य सम्मुखमदक्षिणपार्श्वलम्बि-
घण्टास्रगुज्ज्वलपताकमभीष्टपीठे ।

समन्वितं यथा भवति तथा केतुस्थानमुपेत्य प्राज्ञान् विदुषो विप्रांन् प्रसाद्य
तदाज्ञया तेषामनुज्ञया स्थापनं च प्रकुर्वीत ॥ १३१ — १३३ ॥

तत्र स्थापनकाले अर्चितयोगविष्टरे ध्वजाग्रे केतोरग्रे पीठपूजानन्तरं
क्लृप्तपराभिवाहनं कृतपरावाहनादिकं तद्वाहनम् आद्युपचारमूलतः, आदिशब्द
उभयथा योज्यः, आदौ प्रणवोपचारमूलानन्तरं सपञ्चतत्त्वाणुनिजाणुतारतः,
निजाणुशब्दश्च द्विधा योज्यः, निजाणुपुटितपञ्चतत्त्वानन्तरं निजाणुप्रणवेन
संस्थापयेत् । निजाणुरिति वाहनमन्त्रो मूलमन्त्रश्च गृह्यते ॥ १३४ ॥

विन्यस्तमन्त्रं मन्त्रन्यासानन्तरमभिपूज्य वाहनघटीभृतवारिणा वा-
हनकलशस्थजलैः निजाणुना स्वमन्त्रेण तमासिच्याथ सजीवकरणं जीवावाह-
नाद्यं च कृत्वा मन्त्रन्यासार्चनाद्यं मन्त्रावाहनन्यासपूजाद्यं प्रविधाय इह ध्वजाग्रे
सुस्थितं कीलस्थापनादिना सुस्थिरमारचय्य अभीष्टपीठे पूजितपीठे गर्ते अदक्षिण-
पार्श्वलम्बिघण्टास्रगुज्ज्वलपताकम् अदक्षिणे उत्तरे वामे वा पार्श्वे लम्बिन्यो घण्टा

तत्केतुदण्डमभिक्लृप्तमनुप्रतिष्ठं
संभाव्य साध्वभिमृशन् प्रजपेद् ध्रुवाणुम् ॥

विन्यस्तवाहनमनुं दिगधीशकुम्भैः

सिक्त्वाग्रतस्तमधिवेदि तदीयमन्त्रैः ।

अस्त्रोदकेन परिषिच्य घटेशनिद्रा-

कुम्भाम्भसा समभिषिञ्चतु च क्रमेण ॥१३७ ॥

तत्तन्मनुन्यसनपूर्वकमर्चयित्वा

तस्मै निवेद्य च हविर्विकिरेद् बलिं च ।

अन्नं विसृज्य परिशोध्य भुवं प्रसाद्य

वद्वाञ्जलिः स्वमनुना स्तुतिमादधीत ॥ १३८ ॥

ओं नमोऽष्टकुलनागभूषणाय नागशोणितलिप्ताङ्गाय
समस्तपातालवासिजनविक्षोभणकराय देवदानवगन्धर्वो-
रगमश्रनाय मातुरर्थे नागमोहनाय हन हन विघ्नं नाशय
स्वाहा ॥

नमस्तेऽस्तु त्रिणेत्राय ध्वजाधिपतये नमः ।

नन्दिने तु नमस्तुभ्यमुत्सवस्य प्रसिद्धये ॥ १३९ ॥

स्रगुज्ज्वलपताका च यस्मिंस्तत् केतुदण्डं देवस्य संमुखं यथा भवति तथा
संस्थाप्य अभिक्लृप्तमनुप्रतिष्ठं पूर्वोक्तमन्त्रैः प्रतिष्ठितं साधु संभाव्य ध्यात्वा
तदभिमृशन् ध्रुवाणुं 'ध्रुवा यौरि'त्याद्यान् मन्त्रान् प्रजपेत् ॥ १३९, १३६ ॥

विन्यस्तवाहनमनुं वाहनमन्त्रावाहनविन्यासानन्तरं (तं) दिगधीश-
कुम्भैः विष्णौ चतुर्भिरन्येष्वष्टभिश्च तदीयमन्त्रैः अधिवेदि वेद्यामेवाग्रतः सि-
क्त्वा पुनः अस्त्रोदकेन कर्करीजलेन परिषिच्य परितः सेचयित्वा क्रमेण घटे-
शनिद्राकुम्भाम्भसा च समभिषिञ्चतु ॥ १३७ ॥

तदा तदा तत्तन्मनुन्यसनपूर्वकमर्चयित्वा तस्मै हविर्निवेद्य बलिं च
विकिरेत् । अन्नं निर्माल्यं विसृज्य भुवं परिशोध्य प्रसाद्य प्रसन्नपूजानन्तरं
स्वस्वमनुना स्तुतिं चादधीत ॥ १३८ ॥

विष्णौ वाहनस्य स्तुतिमन्त्रं वदति — ओं नम इत्यादि ॥

इति ।

गत्वा गर्भगृहं यथोचितविभूत्याराध्य देवं स्वयं
कुर्वीत ध्वजवाहनाढ्यपरिवाराणां समन्ताद् बलिम् ।
नीत्वा त्रीणि दिनानि तुर्यदिवसे संस्नाप्य देवं सुधीः
कुर्यादेतदवस्रुतोक्षणबली चैवं ध्वजस्थापनम् ॥ १४० ॥

इति तन्त्रसमुच्चये रहस्या-

गमसारः पटलः समापि षष्ठः ।

प्रकटीकृतपादपीठपीठ-

प्रतिमावारकपीठिकाप्रतिष्ठः ॥ १४१ ॥

इति तन्त्रसमुच्चये

षष्ठः पटलः ।

शिवे च पठति — नमस्त इत्यादि ॥ १३९ ॥

पुनर्गर्भगृहं गत्वा यथोचितविभूत्या स्वशक्तियोग्येन विभवेन देवं स्वयं,
स्वयंशब्दस्याव्ययत्वादत्र द्वितीयाविभक्तचन्तत्वमवगन्तव्यम्, आराध्य ध्वज-
वाहनाढ्यपरिवाराणां ध्वजवाहनसहितानां परिवाराणां पूर्ववत् समन्ताद् बलिं
कृत्वा त्रीणि दिनानि नीत्वा गमयित्वा सुधीः कलशानां युक्तिविशेषं जान-
न्नाचार्यः तुर्यदिवसे चतुर्थे दिवसेऽहनि देवं संस्नाप्य एतदवस्रुतोक्षणबली अ-
वस्रावप्रोक्षणं भूतबलिं च कुर्यात् । एवं ध्वजस्थापनम्, उक्तमिति शेषः ॥

पटलमुपसंहरति — इतीति । (इति) एवं तन्त्रसमुच्चये षष्ठः पटलः
समापि समाप्तोऽमूत् । कथंभूतः, रहस्यागमसारः रहस्यानामागमानां सारभूतः
प्रतिष्ठाकथनात् । प्रकटीकृतपादपीठपीठप्रतिमावारकपीठिकाप्रतिष्ठः प्रकाशी-
कृतया नपुंसकशिलापीठप्रतिमानां तदावरणपीठानां च प्रतिष्ठया युक्तः ॥

इति तन्त्रसमुच्चयविमोक्षिन्या

षष्ठः पटलः ।

शुभं भूयात् ।

१. 'थाविभक्तमाराध्य प्रसाद्येश्वरं कु' स. पाठः. २. 'स्था', ३. 'बेऽह',
४. 'वयप्रो' क. पाठः.

READY FOR SALE.

	RS.	AS.	P.
भक्तिमञ्जरी (Stuti) by H. H. Svāti Sri Rāma Varma Mahārājah.	1	0	0

Trivandrum Sanskrit Series.

No. 1—दैवम् (Vyākaraṇa) by Deva with Puru- shakāra of Krishnalīlāsukamuni.	1	0	0
No. 2—भभिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणामूर्तिस्तवो by Krishnalīlāsukamuni.	0	2	0
No. 3—नलाभ्युदयः (Kāvya) by Vāmana Bhatta Bāna (Second Edition).	0	4	0
No. 4—शिवकीलार्णवः (Kāvya) by Nilakantha Dik- shita.	2	0	0
No. 5—व्यक्तिविवेकः (Alankāra) by Mahima Bhatta with commentary.	2	12	0
No. 6—दुर्घटवृत्तिः (Vyākaraṇa) by Saramadeva.	2	0	0
No. 7—ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका (Vedānta) by Sudhā- sivendra Sarasvatī	2	4	0
No. 8—प्रद्युम्नाभ्युदयम् (Nāṭaka) by Ravi Varma Bhūpa.	1	0	0
No. 9—विरूपाक्षपञ्चाशिका (Vedānta) by Virūpāksha- nātha with the commentary of Vidyā- chakravartin.	0	8	0
No. 10—मातङ्गलीला (Gajalakshana) by Nilakantha.	0	8	0
No. 11—तपतीसंबरणम् (Nāṭaka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Śiva- rāma.	2	4	0
No. 12—परमार्थसारम् (Vedānta) by Bhagavad Adi- sesha with the commentary of Rāghav- ānanda.	0	8	0
No. 13—सुभद्राधनञ्जयम् (Nāṭaka) by Kulasekhara Varma with the commentary of Śiva- rāma	2	0	0

	RS. AS. P.
No. 14—नीतिसारः (Nīti) by Kāmandaka, with the commentary of Sankarārya.	3 8 0
No. 15—स्वप्नवासवदत्तम् (Nāṭaka) by Bhāsa. (Second Edition)	1 8 0
No. 16—प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	1 8 0
No. 17—पद्मरात्रम् Do. Do.	1 0 0
No. 18—नारायणीयम् (Stuti) by Nārāyana Bhatta with the commentary of Desamangala Varya.	4 0 0
No. 19—मानमेयोदयः (Mīmāṃsā) by Nārāyana Bhatta and Nārāyana Pandita.	1 4 0
No. 20—भविमारकम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	1 8 0
No. 21—बालचरितम् Do. Do.	1 0 0
No. 22—मध्यमव्यायोग-दूतवाक्य-दूतघटोत्कच-कर्णभारोरुभङ्गानि (Nāṭaka) by Bhāsa.	1 8 0
No. 23—नानार्थार्णवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswāmin (Part I. 1st & 2nd Kāndas)	1 12 0
No. 24—जानकीपरिणयः (Kāvya) by Chakrakavi.	1 0 0
No. 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका (Nyāya) by Gangā- dharasūri.	0 12 0
No. 26—अभिषेकनाटकम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	0 12 0
No. 27—कुमारसम्भवः (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāśikā of Arunagirinātha and Vivarana of Nārā- yana Pandita (Part I. 1st & 2nd Sargas).	1 12 0
No. 28—वैखानसधर्मप्रश्नः (Dharmasūtra) by Vikhanas.	0 8 0
No. 29—नानार्थार्णवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswāmin (Part II. 3rd Kānda).	2 4 0
No. 30—वास्तुविद्या (Śilpa).	0 12 0
No. 31—नानार्थार्णवसंक्षेपः (Kosa) by Kesavaswāmin (Part III. 4th, 5th & 6th Kāndas).	1 0 0

	RS.	AS.	P.
No. 32—कुमारसम्भवः (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāsikā of Arunagirinātha and Vivarana of Nārāyana Pandita (Part II, 3rd, 4th & 5th Sargas)	2	8	0
No. 33—वाररुचसंग्रहः (Vyākaraṇa) with the commentary Dipaprabhā of Nārāyana.	0	8	0
No. 34—मणिदर्पणः (शब्दपरिच्छेदः) (Nyāya) by Rājachūdāmaninakhin.	1	4	0
No. 35—मणिसारः (अनुमानखण्डः) (Nyāya) by Gopinātha.	1	8	0
No. 36—कुमारसम्भवः (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāsikā of Arunagirinātha and Vivarana of Nārāyana Pandita (Part III, 6th, 7th & 8th Sargas).	3	0	0
No. 37—आशौचाष्टकम् (Smṛiti) by Vararuchi with commentary.	0	4	0
No. 38—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha with the commentary Tikāsarvasva of Vandyaghatiya Sarvānanda (Part I, 1st Kānda).	2	0	0
No. 39—चारुदत्तम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	0	12	0
No. 40—अलङ्कारसूत्रम् (Alankāra) by Rājānaka Sri Ruyyaka with the Alankārasarvasva of Sri Mankhuka and its commentary by Samudrabandha.	2	8	0
No. 41—अध्यात्मपटलम् (Kalpa) by Āpastamba with Vivarana of Sri Sankara Bhagavat Pada.	0	4	0
No. 42—प्रतिमानाटकम् (Nāṭaka) by Bhāsa.	1	8	0
No. 43—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakosodghatana of Kshiraswamin and Tikāsarvasva of Vandyaghatiya Sarvananda (Part II, 2nd Kanda 1—6 Vargas).	2	8	0

	RS.	AS.	P.
No. 44—तन्त्रशुद्धम् (Tantra) by Bhattâraka Sri Ve-			
dottama.	0	4	0
No. 45—प्रपञ्चहृदयम् (Prapanchahridaya).	1	0	0
No. 46—परिभाषावृत्तिः (Vyâkarana) by Nilakantha			
Dikshita.	0	8	0
No. 47—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedânta) by Sri			
Krishnânânda Sarasvatî. (Part I.)	1	12	0
No. 48— Do. Do. (Part II.)	2	0	0
No. 49—गोलदीपिका (Jyotisha) by Parameswara.	0	4	0
No. 50—रसार्णवसुधाकरः (Alankara) by Singa			
Bhûpâla.	3	0	0
No. 51—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha			
with the two commentaries, Amarakoso-			
dghâtana of Kshîraswâmin and Tikâ-			
sarvaswa of Vandyaghatîya Sarvananda			
(Part III. 2nd Kanda 7—10 Vargas)	2	0	0
No. 52—नामलिङ्गानुशासनम् (Kosa) by Amarasimha			
with the commentary Tikâsarvaswa of			
Vandyaghatîya Sarvananda (Part IV.			
3rd Kanda)	1	8	0
No. 53—शाब्दनिर्णयः (Vedânta) by Prakâsâtmaya-			
tîndra	0	12	0
No. 54—स्फोटसिद्धिन्यायविचारः (Vyâkarana)	0	4	0
No. 55—मत्तविलासप्रहसनम् (Nâtaka) by Sri			
Mahendravikramavarman.	0	8	0
No. 56—मनुष्यालयचन्द्रिका (Silpa).	0	8	0
No. 57—रघुवीरचरितम् (Kavya).	1	4	0
No. 58—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedânta) by Sri			
Krishnânanda Sarasvatî (Part III.)	2	0	0
No. 59—नागानन्दम् (Nâtaka) by Sriharshadeva			
with the commentary Nâgânanda-			
vimarsinî of Sivarâma.	3	4	0
No. 60—लघुस्तुतिः (Stuti) by Sri Laghubhattâraka			
with the commentary of Sri Ragh-			
vânanda.	0	8	0

No. 61—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् (Vedanta) by Sri Krishna-	RS.	AS.	P.
nanda Sarasvati (Part IV.)	1	8	0
No. 62—सर्वमतसंग्रहः (Sarvamatasangraha)	0	8	0
No. 63—किरातार्जुनीयम् (Kavya) by Bharavi with the			
commentary Sabdarthadipika of Chitra-			
bhanu (1, 2 and 3 Sargas)	2	8	0
No. 64—मेघसन्देशः (Kavya) by Kalidasa with the			
commentary Pradipa of Dakshinavarta-			
natha.	1	0	0
No. 65—मयमतम् (Silpa) by Mayamuni	3	8	0
No. 66— महार्थमञ्जरी (Darsana) with the			
commentary Parimala of Maheswa-			
rananda	2	8	0
No. 67— तन्त्रसमुच्चयः (Tantra) by Narayana with			
the commentary Vimarsini of Sankara			
(Part I. 1-6 Patalas)	3	4	0

Apply to:—

The Agent for the sale of

Government Sanskrit Publications

Trivandrum.

the 1990s, the number of people in the world who are illiterate has increased from 1.2 billion to 1.5 billion.

There are many reasons for this. One is that the population of the world is growing so fast that the number of people who are illiterate is increasing. Another reason is that the number of people who are illiterate is increasing because of the lack of access to education. In many parts of the world, there are no schools or the schools are of very poor quality. This means that many children do not go to school and become illiterate.

There are also many people who are illiterate because they do not have the opportunity to learn to read and write. In many parts of the world, there are no books or newspapers, and people do not have access to the internet. This means that they do not have the opportunity to learn to read and write.

There are many ways to help people who are illiterate. One way is to build schools and provide education. Another way is to provide books and newspapers. A third way is to provide access to the internet. All of these ways can help people who are illiterate to learn to read and write.

It is important to help people who are illiterate because it can help them to improve their lives. People who can read and write can find jobs, get better education, and live better lives. It is important to help people who are illiterate so that they can have a better future.

There are many people who are illiterate in the world. It is important to help them to learn to read and write. There are many ways to help people who are illiterate. We can build schools, provide books and newspapers, and provide access to the internet. All of these ways can help people who are illiterate to learn to read and write.

It is important to help people who are illiterate because it can help them to improve their lives. People who can read and write can find jobs, get better education, and live better lives. It is important to help people who are illiterate so that they can have a better future.

There are many people who are illiterate in the world. It is important to help them to learn to read and write.

There are many ways to help people who are illiterate. One way is to build schools and provide education. Another way is to provide books and newspapers. A third way is to provide access to the internet. All of these ways can help people who are illiterate to learn to read and write.

It is important to help people who are illiterate because it can help them to improve their lives. People who can read and write can find jobs, get better education, and live better lives. It is important to help people who are illiterate so that they can have a better future.

There are many people who are illiterate in the world. It is important to help them to learn to read and write. There are many ways to help people who are illiterate. We can build schools, provide books and newspapers, and provide access to the internet. All of these ways can help people who are illiterate to learn to read and write.

It is important to help people who are illiterate because it can help them to improve their lives. People who can read and write can find jobs, get better education, and live better lives. It is important to help people who are illiterate so that they can have a better future.

There are many people who are illiterate in the world. It is important to help them to learn to read and write. There are many ways to help people who are illiterate. We can build schools, provide books and newspapers, and provide access to the internet. All of these ways can help people who are illiterate to learn to read and write.

It is important to help people who are illiterate because it can help them to improve their lives. People who can read and write can find jobs, get better education, and live better lives. It is important to help people who are illiterate so that they can have a better future.

There are many people who are illiterate in the world. It is important to help them to learn to read and write.